LITERARY
PUBLISHING
HOUSE
DNIPRO
KIEV — 1971

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1971

JACK LONDON

WORKS IN TWELVE VOLUMES

VOLUME EIGHT

STORIES
(Collections of 1912 — 1916)

TRANSLATION INTO UKRAINIAN

ДЖЕК ЛОНДОН

ТВОРИ У ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ

ТОМ ВОСЬМИЙ

ОПОВІДАННЯ
(Збірки 1912—1916 років)

ПЕРЕКЛАД З АНГЛІЙСЬКОЇ

И (Амер)
Л76

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Дмитро Затонський, Віталій Коротич,
Микола Лукаш, Василь Мисик,
Тетяна Якимович.

7—3—4
Інф. лист.— 68М

ОПОВІДАННЯ

(Збірки 1912—1916 років)

ХРАМ ГОРДОЩІВ

Персіваль Форд і сам не розумів до ладу, для чого, власне, він сюди прийшов. Він не танцював. Щоб військові так уже припадали йому до вподоби — то й ні. Однак він знав їх усіх, що саме кружляли в легкому танці по широкій терасі на узбережжі,— знав офіцерів у білих накрохмалених уніформах, вбраних у біле та чорне цивільних, жінок із голими плечима й руками. Одбувши два роки в Гонолулу, двадцятий полк вирушав до Аляски, на свій новий постій, отже Персіваль Форд, визначна особа на островах, хоч-не-хоч мусив знати офіцерів та їхніх жінок.

Тільки ж від знайомства і до прихильності не рівчак переступити. Полкові дами трошки його відстрашували. Бо вони багато чим різнилися від жінок, що були йому найбільше до душі,— як от літні матрони, старі панни, нянянки в окулярах та всі оті вельми поважні персони різного віку, яких йому випадало бачити в церкві, в бібліотеці та в комісії у справах дитячого садка, де вони боязко підходили до нього по пораду або по яку пожертву. Шанувало його те жіноцтво за великий розум, неабиякий достаток і високе місце серед гавайського купецтва. Тож він зовсім їх не боявся. Їхня стать не лізла на очі. Саме це. Вони мали в собі щось інше чи то щось вище од показної вульгарності життя. Він був бридливий і сам це визнавав; тим-то голорукі та голоплечі, жваві й визивно жіночні полкові дами, що сміливо дивились у вічі, неприємно його вражали.

Не краще ставився він і до військових, що життя сприймали легковажно, пиячили, курили, лаялись та чванилися своїм тілом не менш безсоромно, аніж їхні жінки. Він завше ніяковів, опиняючись серед офіцерів. Їх теж,

бачилось, бентежила його присутність. Та він відчував, що вони з нього кепкують подумки, жаліють його чи то просто терплять. Попри те, самим тільки спілкуванням з ним вони, здавалося, хотіли підкреслити в ньому брак їм притаманного, привернути увагу до того чогось, на що він, власне, не спромагався. І хвала богові, що не спромагався. Так, вони були такі самісінькі, як і їхні жінки.

І справді, у жіноцтва Персіваль Форд заживав не більше ласки, ніж у чоловіків. Найперший погляд на нього виповідав усю тому причину. Здоровий він був на диво, ніколи не знав, що то є хворіти чи бодай трохи слабувати; а все ж йому не вистачало жвавості. То був якийсь, так би мовити, ущербний організм. Ніяка бурхлива кров не живила це довгасте вузьке обличчя, тонкі губи, запалі щоки й маленькі гострі очі. Про пісний грунт свідчило і волосся — попелясте, рівне й рідке, а так само й тонкий, з делікатними рисами, трохи дзьобуватий ніс. Багато чого в житті позбавила його ріденька та кров, в одному лише дозволяючи не додержувати міри — в справедливості. Довго й болісно міркував він щоразу, як його найкраще повестися: без справедливості він так само не міг обійтися, як простіший смертний без любові — своєї до когось чи то чиєїсь до себе.

Він сидів під деревами альгароба між терасою та берегом. Обвівши поглядом пари в танці, він одвернувся й задивився на море ген через тихий приплив — туди, де низько на небосхилі палахкотів Південний Хрест. Його дратували оголені жіночі руки та плечі. Якби він мав дочку, то нізащо б їй цього не дозволив. Але таке припущення було чистісінькою абстракцією. При цій думці перед його уявою не поставала доччина постать. Він ніяк не міг уявити собі дочки з плечима та руками. Лише всміхнувшись, він натомість подумав про можливість одруження десь там, у майбутньому. Мав він тридцять п'ять років, але, ще не зазнавши кохання, вбачав у ньому саме́ тваринне і аж ніяк не романтичне. Одружитися може кожен дурень. Женяться японські та китайські кулі, що працюють на цукрових чи то рисових плантаціях,— женяться неодмінно при першій-ліпшій нагоді. Бо ж вони стоять так низько на щаблі життя і їм більше нічого не зостається робити. Вони чисто, як оці військові зі своїми жінками. А ось у ньому було щось інше, шляхетніше. Він відрізнявся від них — геть від усіх. Він пишався, що

вийшов саме такий. І що з'явився він на світ не внаслідок якогось там нікчемного шлюбу з любові. Дало йому життя високе поєднання обов'язку із відданістю справі. Його батько одружився не з любові. Нестямне кохання жодного разу не порушило рівноваги Айзека Форда. Відгукнувшись на заклик піти до поган — навчати їх слова божого,— він не мав ні думки, ані бажання брати шлюб. В цьому батько й син були подібні. Але місіонерська рада ощадність мала над усе. З новоанглійською практичністю * вона все зважила, обмислила і прийшла до висновку, що жонаті місіонери коштують дешевше й виконують свої обов'язки краще. Тим-то й звеліла рада Айзекові Форду женитися. До того ж вона й жінку йому знайшла — таку саму щиру душу, що не дбала про одруження і тільки й мала на меті справу божу поміж поганами. Вперше вони побачились у Бостоні. Рада їх звела докупи, влаштувала все, і не минуло й тижня, як вони побралися й вирушили в далеку дорогу навколо мису Горн.

Персіваль Форд пишався тим, що народився від такого подружжя. Отож, бувши високого коліна, він вважав себе за аристократа духом. Пишався він і своїм батьком, аж трохи не обожнював його. Постать непохитного, суворого Айзека Форда наклала ніби вогняне тавро на синову пиху. На письмовому столі у сина стояла мініатюра з цього войовника господнього. У спальні висів портрет Айзека, намальований ще коли той був прем'єр-міністром за монархії *. Не те щоб Айзек Форд ганявся за визначним становищем та багатством, але бувши прем'єр-міністром, а опісля банкіром, він міг більше прислужитись місіонерській справі. Німці, англійці та й увесь купецький люд насміхалися з Айзека Форда і прозвали його комерсантом-душпастирем, одначе він, Персіваль Форд, Айзеків син, знав дещо й інше. Коли тубільці, раптово позбувшись своєї феодальної системи і не маючи найменшого уявлення про суть і значення земельної власності, запівдарма спускали свої просторі володіння, Айзек Форд став між зграєю перекупників та їхньою здобиччю й підбив під свою руку величезні родючі лани. Отож не диво, що в торговельних колах не полюбляли згадки про нього. Тільки ж він ніколи не зараховував цих неозорих маєтностей до своєї власності. Він вважав себе лише за управителя божого. Прибутки йшли на будівництво шкіл, шпиталів та церков. Не його в тім вина, що цукор, який був раптом

подешевшав, підскочив у ціні на сорок відсотків, а банк, який він заснував, процвів буйним цвітом на залізничних акціях, та що, попри все те, п'ятдесят тисяч акрів пасовиськ на Оаху, куплені по доларові за акр, давали кожен що півтора року по вісім тонн цукру. Що не кажи, а Айзек Форд був воістину герой, гідний, на думку Персіваля Форда, стати поруч зі статуєю Камегамеги I, що проти будинку суду. Айзек Форд помер, але він, його син, провадив далі почату добру справу, хоч, може, й не так уміло, та зате принаймні так само неухильно.

Він знову перевів погляд на терасу. Яка різниця — питався він подумки — між безсоромними танцями закосичених травою й квітами тубілок і танцями декольтованих жінок його раси? Чи є тут якась істотна різниця? Чи, може, нема, а тільки й того, що одні з них білі? Саме коли він розв'язував цю проблему, чиясь рука лягла йому на плече.

— Здорові, Форде! Що це ви тут поробляєте? Так наче в свято, еге ж?

— Намагаюсь поблажливо ставитись до того, що бачу, докторе Кеннеді,— поважно відказав Персіваль Форд.— Сядете?

Доктор Кеннеді сів і голосно плеснув у долоні. На поклик миттю з'явився вбраний у біле служник-японець.

Кеннеді замовив шотландського віскі з содовою, а потім звернувся до Форда:

— Само собою, вам я не пропоную.

— Але я теж чогось вип'ю,— рішуче заявив Форд.

Доктор здивовано поглянув на нього; служник чекав.

— Хлопче, лимонаду, будь ласка.

Доктор зареготав од щирого серця, ніби з дотепу на свою адресу, і глянув на музик, що розташувались під деревом *гау*.

— Чи ти ба!— озвався він.— Та ж це оркестр «Алога»! * А я думав, що вівторками вони грають у Гавайському готелі. Видно, там глека розбили.

Він зупинив погляд на тому, хто грав на гітарі й співав гавайської пісні в супроводі оркестра. Поки він дивився на співця, лице йому спохмурніло; воно все ще було похмуре, коли він обернувся до свого співбесідника:

— Слухайте-но, Форде, чи не час би вам дати спокій Джо Гарлендові? От ви виступаєте проти наміру посередницької комісії послати його в Штати; я давно вже

хочу поговорити з вами про цю справу. Вам, здається, треба б тільки радіти, що трапляється можливість витурити його звідси. Для вас це чудова нагода припинити оті свої переслідування.

— Переслідування? — Персіваль Форд запитливо звів брови.

— Називайте це, як вам завгодно,— провадив далі Кеннеді.— Ось уже стільки років ви ганяєте цього бідолаху. Але ж не він у тому винен. Навіть ви з цим погодитесь.

— Не він винен?— Персіваль Форд стис на мить свої тонкі губи.— Джо Гарленд— розпусник, ледащо. Він завжди був недбалець і гульвіса.

— Однак це ще не причина, щоб так його напаствувати. Я стежив за вами від самого початку. Коли ви повернулися з коледжу й застали Джо, що працював наймитом на плантації, ви його вигнали в першу чергу. Особисто маючи мільйони, ви позбавили його отих злиденних шістдесяти доларів у місяць.

— Ба й зовсім не в першу чергу,— помірковано заперечив Персіваль Форд; він звик говорити таким тоном на зборах комісії.— Я його застерігав. Управитель казав, що працює він сумлінно. З цього боку я не мав нічого йому закинути. Тільки ж що він витворяв у вільні години? Він зводив унівець мої заходи швидше, ніж я встигав їх здійснювати. Що путящого могло вийти з вечірніх та недільних шкіл, із класів шиття, коли вечорами з'являвся Джо Гарленд, безперестану бринькаючи на своїй клятій гітарі та укулеле, добряче напідпитку, ще й витанцьовуючи *гулу*? * Я не забуду ніколи, як після першого застереження я заскочив його там унизу коло хатин. Був вечір. Ще віддалік почув я гулу, а коли підійшов ближче, то побачив, як у місячнім сяйві безсоромно танцюють дівчата,— ті самі, що їх я з такими труднощами привчав до чесного та порядного життя. Три з-поміж них, пам'ятаю, тільки-но скінчили місіонерську школу. Звісно, я звільнив Джо Гарленда. Те саме сталось і в Гіло. Казали, буцімто я втручаюсь не в свою справу, переконуючи Мейсона й Фітча, щоб його звільнили. Але про це мене просили місіонери. Ганебним прикладом він занепащав усю їхню справу.

— А опісля, щойно він влаштувався на залізниці,— власній вашій залізниці,— його звільнено й зовсім без причини,— зачіпливо сказав Кеннеді.

— Отже й не так,— хутко відповів той.— Я викликав його до себе в контору й балакав з ним півгодини.

— Ви його звільнили за непридатність?

— Помиляєтесь. За неморальність.

Доктор Кеннеді скрипуче зареготав.

— А хто в біса уповноважив вас бути за суддю й за присяжного? Хіба володіння землею дає вам право контролю над безсмертними душами тих, хто на нас працює? От я у вас за лікаря. Чи ж не збираєтесь ви поставити мене взавтра перед вибором: відмовитися або від віскі з содовою, або від вашого покровительства? Ні, Форде, надто вже поважно ви ставитесь до життя. Пам'ятаєте, як Джо вскочив у халепу з контрабандою (він тоді ще у вас не працював) і написав вам цидулку, просячи заплатити за нього штраф? Ви й пальцем не ворухнули, і він одробив своїх шість місяців на рифі. Отже, зауважте собі,— тоді ви кинули Джо Гарленда напризволяще. Ви його притоптали, і то жорстоко. Я й досі не забув, як ви вперше прийшли до школи,— ми мешкали в пансіоні, а ви приходили з дому,— і вас належалося висвятити. Кожен новак, як ви, певне, пам'ятаєте, мав тричі пірнути в басейн. Але ви не одважились: запевняли, що не вмієте плавати. Ви перелякалися, почали верещати...

— Так, я це пам'ятаю,— спроквола одмовив Персіваль Форд.— Я злякався. І збрехав. Бо плавати я вмів... Просто я злякався.

— А пам'ятаєте, хто вас відстоював? Хто брехав разом з вами, завзятіше навіть од вас, і присягався, що ви не вмієте плавати? Хто скочив до басейну і витяг вас, коли ви перший раз пірнули, і кого хлопці мало не втопили, коли розшолопали, що ви таки вмієте плавати?

— Звісно, пам'ятаю,— холодним тоном відповів Форд.— Але шляхетний вчинок у дитинстві — не спокута за подальше розпусне життя.

— А він ніколи не вчиняв вам кривди — тобто особисто, безпосередньо вам?

— Ні,— відказав Персіваль Форд.— Саме це і захищає мене од будь-яких закидів. Особистої неприязні я до нього не маю. Він — нікчемний чоловік, от і все. І життя провадить нікчемне...

— Інакше кажучи, він не одної з вами думки про те, як треба жити,— урвав його лікар.

— Хай буде, як ви кажете. Та не в словах річ. Він нероба...

— І небезпідставно,— знов перебив той,— коли врахувати, скільки разів ви позбавляли його праці.

— Він розпусник...

— Е, годі, Форде! Облиште цей повсякчасний приспівок. Ви — новоанглієць; Джо Гарленд — напівканак. Кров у вас ледь тепла, а в нього — гаряча. Він дивиться на життя так, а ви — інак. Він іде крізь життя сміючись, танцюючи, виспівуючи, щиро й безкорисливо, мов те дитя; і всі — йому друзі. А ви скидаєтесь на молитовне колесо, що котиться собі помалу; ваші друзі — праведники, тобто ті, хто погоджується з вашим розумінням праведності. А як направду, то й хтозна. Ви живете ніби той пустельник. А Джо Гарленд — як щирий друзяка. Хто бере більше від життя? Кожен, бачте, має від життя свою платню. Якщо платня мізерна, то ми кидаємо роботу, яка, повірте, є свідомим самогубством. Джо Гарленд помер би з голоду на платні, яку дістаєте від життя ви. Його, треба вам знати, викроєно на зовсім інший кшталт. Так само й ви померли б з голоду, дістаючи його заплату — пісні, кохання...

— Хтивість, даруйте на слові,— вкинув Персіваль Форд.

Доктор Кеннеді всміхнувся:

— Для вас кохання — це книжне слово з семи літер, та й годі. Що таке справжнє кохання, жагуче й ніжне,— ви не знаєте. Якщо вже бог сотворив вас і мене, чоловіків та жінок, то й кохання, повірте, він теж сотворив. Та вернімось до початку нашої розмови. Час вам уже кинути переслідувати Джо Гарленда. Негожа й ница то для вас річ! Ви повинні стати йому до помочі!

— Чом же то я, а не ви?— одказав на те Форд.—Чому ви йому не допомагаєте?

— Допомагаю. І ось навіть зараз допомагаю: силкуюся вмовити вас, щоб ви не звели нанівець наміру посередницької комісії. То я напитав тоді для нього роботи в Гіло у Мейсона й Фітча. Разів шість я влаштовував його на роботу, і ви щоразу його проганяли. Гаразд, годі про це, тільки майте на увазі одне,— почути деякі одверті слова вам не зашкодить: це нечесно — чужу провину складати на Джо Гарленда. Ви й самі знаєте, що вам менш, як

кому, личить це робити. Слухайте-но, чоловіче, адже це негарно й просто таки неподобно.

— Я не розумію вас,— озвався Персіваль Форд.— Ви висуваєте переді мною якусь заплутану теорію спадковості й особистої безвідповідальності. Тільки ж яка це теорія, коли Джо Гарленд геть звільняється од відповідальності за свої ганебні вчинки, а натомість за них мушу відповідати я — і то більше, ніж будь-хто, ба навіть ніж сам Джо Гарленд? Оцього я аж ніяк не збагну.

— Гадаю, що ви не розумієте мене через делікатність або упередженість,— відрубав доктор Кеннеді.— Про людське око можна мовчки нехтувати деякими обставинами, але треба й міру знати.

— Скажіть, будь ласка, чим саме я нехтую?

Доктор Кеннеді розгнівався. Його лице запалилось дужче, ніж од випитого віскі з содовою, і він відповів:

— Тим, хто пародився від вашого батька.

— Що ви, власне, маєте на увазі?

— Отуди к бісу! Якого ж вам ще треба докладнішого пояснення. Що ж, гаразд, коли вже вам так хочеться: сином Айзека Форда... Джо Гарлендом... вашим братом.

Персіваль Форд ані поворухнувся, і тільки вид його виказував приголомшення й досаду водночас. Кеннеді пильно придивлявся до нього, але в міру того як звільна спливали хвилини, його стало охоплювати збентеження й навіть переляк.

— Мій боже! — врешті вигукнув він.— Невже ви цього не знали?

Ніби у відповідь на його слова щоки в Персіваля Форда посіріли.

— Це страшний жарт,— пасилу видушив він.— Страшний жарт!

Лікар уже трохи опанував себе.

— Всі це знають,— мовив він.— Я думав, що й ви знаєте. Коли ж ні, то час уже вам довідатись, і я радий нагоді скинути полуду з ваших очей. Джо Гарленд і ви — брати, зведені брати.

— Брехня! — скрикнув Форд.— Щось ви таке кажете... Мати Джо Гарленда — Еліза Куніліо (доктор Кеннеді кивнув). Я її дуже добре пам'ятаю. Вона розводила качок і мала шматок землі, засадженої таро. Його батько — Джозеф Гарленд, тутешній заробітчанин (доктор Кеннеді похитав головою). Він помер років два-три тому.

Раз у раз напивався. Звідси й розпусність Джо. От і маєте приклад спадковості!

— То вам ніхто про це не казав? — перегодом озвався, все ще дивуючись, Кеннеді.

— Докторе Кеннеді, ви відкрили мені жахливу річ. Я не можу цього пустити повз вуха. Ви мусите довести або... або...

— Доведіть собі самі. Поверніться й гляньте на нього! Ви його бачите в профіль. Гляньте на його ніс. Ніс Айзека Форда. Ваш — то вже не така вдала копія. Так от. Роздивіться-но добре. Маєте всі до одної риси, хіба тільки трохи грубші.

Персіваль Форд придивлявся до напівканака, що грав під деревом гау, і — немовби його осяяло — йому здалося, ніби він дивиться на свою власну примару. Не могло бути жодного сумніву: схожість проступала риса за рисою. Тільки скорше він сам був примарою отого, другого — м'язистого, міцно збудованого чоловіка. І його власні риси, і риси того чоловіка кожна по-своєму нагадували Айзека Форда. І не сказав йому ніхто! Він знав кожну лінію обличчя Айзека Форда. Перед його внутрішнім поглядом пропливали батькові мініатюри, портрети й фотографії; і тут і там на обличчі, в яке вдивлявся, він зауважував то чітку, то ледь-ледь помітну схожість. Хіба тільки нечистий міг відтворити суворі риси Айзека Форда на цьому розпусному й любосному обличчі! Один раз той повернувся лицем, і Персівалеві Фордові на якусь мить привиділось, ніби то вже не Джо Гарленд стоїть перед очима, а покійний батько.

— Нема нічого дивного,— насилу розчув він голос Кеннеді.— За давніх часів тут усе було переплутане. Ви самі знаєте. Все життя, либонь, те помічали. Моряки одружувалися з королевами, й від того родилися на світ божий принцеси й таке інше. На островах то було звичайне явище.

— Так то так, але ж мій батько...— урвав його Персіваль Форд.

— Самі бачите...— знизав плечима Кеннеді.— Космічна притягальна сила та п'янкий життєвий чад. Старий Айзек Форд був суворий і таке інше, але я знаю, що цього ніхто не годен пояснити, а надто самому собі. Він це розумів не краще, ніж розумієте ви. П'янкий життєвий чад — і край. І запам'ятайте собі, Форде, одно: у старого Айзека Форда

був згусток буйної крові, і Джо Гарленд успадкував її до останньої краплі — успадкував і той п'янкий чад життя, і космічну притягальну силу, тоді як ви забрали всю аскетичну кров старого Айзека. Отже, й не личить вам важким духом дихати на Джо Гарленда тільки через те, що ви холодної вдачі, поміркований та дисциплінований. А коли Джо Гарленд часом і зводить унівець вашу працю, то нагадуйте собі, що ви і він — це тільки старий Айзек Форд, який одною рукою руйнує те, що творить другою. Ви, скажімо,— його права рука, а Джо Гарленд — ліва.

Персіваль Форд на те нічого не відповів, і доктор Кеннеді теж мовчав, допиваючи віскі з содовою. Неподалік на дорозі владно засигналив автомобіль.

— А ось і машина,— мовив Кеннеді, підводячись.— Час у дорогу. Шкода мені, що я порушив ваш спокій, але водночас я тому дуже радий. Одного не забудьте: згусток буйної крові Айзека Форда був навдивовижу малий, і його до останньої краплі успадкував Джо Гарленд. І ще запам'ятайте: коли вас ображає батькова ліва рука, не відтинайте її. А Джо до того ж гарний хлопець. Сказати по щирості, коли б мені довелося вибирати собі товариша з-поміж вас двох, з яким жити на безлюдному острові,— я вибрав би Джо.

Довкола на траві бавились та бігали босоногі дітлахи, але Персіваль Форд їх не бачив. Він дивився невідривно на співака під деревом гау. Він пересів навіть ближче.

Накульгуючи та волочачи по-старечому ноги, повз нього пройшов один із місцевих службовців, що прожив сорок літ на Гаваях. Персіваль Форд його підкликав, і клерк шанобливо наблизився, дивуючись, що Персіваль Форд звернув на нього увагу.

— Джоне,— почав Форд,— мені хочеться про дещо вас поспитати. Сідайте-но.

Службовець, приголомшений такою несподіваною честю, незграбно сів. Він подививсь, кліпаючи очима, на Форда й пробурмотів:

— Будь ласка, сер; дуже вам вдячний.

— Джоне, хто, власне, такий Джо Гарленд?

Службовець витріщився на нього, закліпав очима, відкашлявся й нічого не відповів.

— Кажіть-бо,— напосідав Персіваль Форд.— Хто він такий?

— Ви жартуєте з мене, сер,— пробелькотів старий.

— Я питаю вас цілком серйозно.

Службовець відсунувся од нього далі.

— Та невже ж ви не знаєте? — запитав він, і в цьому запитанні була вже відповідь.

— Я хочу знати.

— Але ж... Таж він...— Джон затнувся й став безпорадно озиратися.— Може б, ви краще поспитали в кого іншого? Всяк думає, що ви знаєте. Ми завжди думали...

— Так, так, кажіть далі!

— Ми завжди думали, що саме через це у вас на нього зазлість.

Фотографії й мініатюри Айзека Форда купчилися в голові його сина, а привиди батька, здавалося, витали довкола нього в повітрі.

— На добраніч, сер,— почув він службовців голос; старий пошкандибав собі геть.

— Джоне! — уривчасто гукнув Форд.

Джон вернувся й спинився проти нього, кліпаючи очима та нервово облизуючи губи.

— Таж ви ще нічого мені не сказали!

— Про Джо Гарленда?

— Еге ж, про Джо Гарленда. Хто він такий?

— Скажу, сер, хоч не мені вам це казати,— він ваш брат.

— Дякую вам, Джоне. На добраніч.

— То ви й справді не знали? — поспитав старий. Тепер, як найстрашніше минулось, він був не від того, щоб трошки загаятись.

— Дякую вам, Джоне. На добраніч,— почулося у відповідь.

— Так, так, сер. Дуже вам вдячний, сер. А воно щось ніби на дощик заводиться. На добраніч, сер.

З усіяного зорями й залитого місячним сяйвом чистого неба накрапав дощик, такий дрібненький та рідкий, мовби якийсь випар. Ніхто не звертав на нього жодної уваги; дітлахи, як і перше, граючись, бігали по траві, вистрибували по піску. Та й дощ за кілька хвилин перестав. З південного сходу проступила чорною плямою Діамантова Голова, чітко вирізняючись своєю кратеруватою верхівкою на зоряному тлі. Приплив, спросоння час од часу перекочуючись через пісок, докидав піну до трави, а ген далі маячіли чорні крапки — плавці, що купалися при місяці. Голоси співаків, які виконували вальс,

стихли, і серед тиші, звідкілясь із-за дерев, прилинув жіночий сміх, що бринів зойком кохання. Персіваль Форд здригнувся і пригадав слова Кеннеді. При березі, коло витягнених на пісок човнів, порозлягалися канаки в розімлілих позах поїдачів лотосу; жінки були в білих *голоку,* а на плечі одної з жінок спочивала темна голова стерника. Ще далі, там, де біля входу до лагуни ширшала піскова смуга, завидніли поруч дві постаті — чоловіча й жіноча. Коли вони наблизились до освітленої тераси, Форд помітив, як жіноча рука ковзнула вниз і одвела руку, що оповивала її стан. Вони зрівнялися з ним, і Персіваль Форд уклонився знайомому капітанові та майоровій доньці. П'янкий життєвий чад — ось у чому суть. Багатозначний вислів! І знову під альгаробовими деревами пролунав жіночий сміх — зойк кохання. Повз Фордів стілець нянька-японка повела спати босоноге дитинча, сварячи його дорогою. Лагідно й ніжно затягли співаки гавайської пісні про кохання, а офіцери та жінки, оповивши одне одного руками, закружляли в легкому танці на терасі. Під альгаробовими деревами знову засміялася жінка.

Але все це викликало у Персіваля Форда саме тільки роздратовання. Його дратував закоханий сміх жінки, голова стерника, що спочивала на білому голоку, пари, що прогулювалися берегом, офіцери й жінки, що танцювали, співці, що співали про кохання, і його брат, що виспівував з ними під деревом гау. Але найгірше допікала йому ота жінка з її сміхом. У нього стали виникати цікаві думки. Він був син Айзека Форда, тож те, що сталося з Айзеком Фордом, могло статись і з ним. На цю думку ледь помітна барва проступила у нього на обличчі і його пройняло нестерпне почуття сорому. Форда не на жарт лякало те, що було в його крові. Виглядало так, наче він несподівано довідався, що його батько був хворий на проказу і що його кров теж затруєна тією жахливою хворобою. Айзек Форд, суворий войовник господній,— старий облудник! Чи ж є яка різниця між ним та першимліпшим осельцем? Храм гордощів, від Персіваля Форда побудований, обертався в руїни у нього на очах.

Спливав час, військові сміялись і танцювали, тубільні музики вигравали, а Персіваль Форд усе мучився над приголомшливою проблемою, що так несподівано постала перед ним. Він сперся ліктями на стіл, голову схилив

на руки і тихо молився, збоку скидаючись на просто стомлену людину. Під час перерви між танцями до нього підходили військові, жінки й цивільні, проказували належні слова, а щойно вони верталися на терасу, як він знову заходжувався зв'язувати раптом перервані нитки думок та снувати їх далі.

Він завзявся наново стулити розбитий ідеал Айзека Форда, і за цемент йому правила хитра й тонка логіка. Такий-от цемент себелюбці виготовляють у своїх мозкових лабораторіях, і тепер він став йому в пригоді. Айзека Форда виліплено з іншого, кращого матеріалу, ніж навколишніх його, то вже річ певна; і все-таки старий Айзек ще тільки-но розвивався, тоді як він, Персіваль Форд, розвинувся остаточно. Довівши це, він реабілітував свого батька, а водночас і себе поставив на недосяжну височінь. Його жалюгідне, дрібненьке «я» набуло велетенських розмірів. Він доріс до того, що вже міг прощати ближніх. На цю думку його аж кинуло в жар. З Айзека Форда була велика людина, але він, Персіваль, піднісся ще вище за батька, бо може простити Айзека Форда, ба навіть знов поставити його у найсвятішому кутку своєї пам'яті, хоч це місце вже й не таке святе, як перше було. І він вітав Айзека Форда, що той не зважив на наслідки єдиного свого збочення з прямої дороги. Чудово! Він, Персіваль Форд, теж на те не зважатиме.

Танці скінчилися. Музики дограли «Алога Ое» й почали збиратись додому. Персіваль Форд ляснув у долоні, кличучи служника-японця.

— Скажи он тому чоловікові, що я хочу його бачити,— мовив він, показуючи на Джо Гарленда.— Нехай він зараз сюди підійде.

Джо Гарленд підійшов і шанобливо спинився за кілька кроків од нього, нервово перебираючи струни на гітарі, яку й досі тримав. Персіваль Форд не попросив його сісти.

— Ви — мій брат,— сказав він.

— Таж це всяк знає,— відповів той з подивом у голосі.

— Еге ж, так мені сказано,— непривітно мовив далі Персіваль Форд.— Але я не знав цього до сьогоднішнього вечора.

Запала мовчанка. Зведений брат зніяковіло вичікував, а Персіваль Форд не квапляючись обмірковував, що казати далі.

— Пам'ятаєте, як я вперше прийшов до школи, а мене хлопчаки скупали в басейні? — запитав він.— Через що ви заступилися за мене?

Зведений брат тільки соромливо усміхнувся.

— Через те, що ви знали? — запитав Форд.

— Еге ж, через те.

— Але я цього не знав,— так само непривітно провадив далі Персіваль Форд.

— Еге ж,— озвався Джо Гарленд.

Знову запала мовчанка. Служники почали гасити світло на терасі.

— Тепер... ви знаєте,— просто сказав брат.

Персіваль Форд насупився. А тоді замислено подивився на Джо Гарленда.

— Скільки ви візьмете за те, щоб виїхати з Гаваїв і ніколи сюди не повертатись? — запитав він.

— Ніколи... не повертатись? — перепитав Джо Гарленд, заникуючись.— Це єдина земля, яку я знаю. По інших краях холодно, і вони мені невідомі. Тут у мене чимало приятелів. Жодна людина не скаже мені в іншому краї: «Алога, друзяко Джо!»

— Я сказав: ніколи сюди не повертатись,— мовив удруге Персіваль Форд.— «Аламеда» завтра відпливає до Сан-Франціско.

Джо Гарленд зовсім збився з пантелику.

— Але ж навіщо це? — здивувався він.— Адже ви тепер знаєте, що ми брати.

— Саме тому,— відповів Форд.— Всяк це знає, як ви самі сказали. Ви не пошкодуєте, що дали згоду.

Ніяковість та збентеження покинули Джо Гарленда. Зникла різниця в походженні й становищі.

— Ви хочете, щоб я виїхав? — запитав він.

— Я хочу, щоб ви виїхали і ніколи не поверталися,— відповів Персіваль Форд.

І враз — блискавично, на одну лише мить — побачив він свого брата, що височів над ним горою, а сам він почувся таким здрібнілим і малесеньким, що й оком не вгледиш. Та неприємно чоловікові бачити себе в правдивому освітленні і неспромога довго на себе отакого дивитися,— скорше вмер би. Отож на одну тільки блискавичну мить побачив Персіваль Форд себе та брата в справжньому співвідношенні. А вже наступної миті перемогло його нікчемне й ненажерливе «я».

— Я ж вам уже казав, що не пошкодуєте. Ви не прогадаєте. Я вам добре заплачу.

— Гаразд,— заявив Джо Гарленд.— Я поїду.

І вже повернувся й рушив геть.

— Джо! — гукнув Персіваль.— Завтра рано зайдете до мого повірника. П'ятсот одержите готівкою, а двісті вам висилатимуть щомісяця.

— Дуже добра з вас людина,— лагідно відказав Джо Гарленд.— Навіть надто добра. І все ж я, либонь, обійдусь і без ваших грошей. Завтра я виїду на «Аламеді».

Він пішов не попрощавшись.

Персіваль Форд ляснув у долоні.

— Служко,— наказав він японцеві,— лимонаду!

І, сидячи за склянкою лимонаду, Персіваль Форд довго й самовдоволено усміхався.

КУЛАУ-ПРОКАЖЕНИЙ

— Вони позбавляють нас волі тому, що ми хворі. Законів ми не порушували. Нічого лихого ми не вчинили. І все ж вони хочуть запакувати нас до в'язниці. Молокаї * — в'язниця. Ви це знаєте. Онде сидить Ніулі; вже тому буде сім літ, як його сестру забрали на Молокаї. І відтоді він її не бачив. І довіку більше не побачить. Вона зостанеться там аж до самої смерті. І не з власної волі. І не з волі Ніулі. А з волі білих, що панують над країною. Тільки ж хто вони такі — оті білі?

Ми знаємо, хто вони. Знаємо від батьків і дідів наших. Прийшли вони до нас покірні, як вівці, та й ну підлещуватись. Вони таки мусили казати улесливі слова, бо нас було багато, ми мали силу й усі острови були в наших руках. Отож, кажу, говорили вони улесливо, і їх було дві породи. Одні в нас просили дозволу, ласкавого дозволу проповідувати слово боже. Інші знов просили дозволу, ласкавого дозволу поторгувати. З цього й пішло. Всі острови тепер їхні, вся земля, вся худоба — все, що є, їхнє. Ті, хто проповідував слово боже, й ті, хто проповідував ром, об'єднались і поробилися великими проводирями. Наче ті королі, живуть вони в домах із силою кімнат, і прислуговують їм незчисленні гурти челяді. Вони, що нічого не мали, мають тепер усе; а коли ви, чи я, чи то перший-ліпший з канаків голодуємо, вони, глузуючи, кажуть: «Чом же ти не працюєш? Оно плантації».

Кулау замовк. Він підніс руку з вузлуватими покарлюченими пальцями й зняв червоного, як жар, вінка з гібіску, що прикрашав його чорне волосся. Все довкола купалося в сріблястім місячнім сяйві. Стояла тиха, мирна ніч, хоч ті, хто сидів, слухаючи Кулау, скидалися на калік з бойовища. Обличчя вони мали якісь лев'ячі. В одного замість

носа чорніла дірка, у іншого там, де відгнила рука, витикався якийсь оцупок. Було їх тридцятеро — чоловіків та жінок, яких життя позначило тавром хвороби.

Оповиті гірляндами з квіток, вони сиділи в запашній, осяйній ночі, і з уст їм вихоплювались дивні хрипкі вигуки, що ними вони схвалювали слова Кулау. Оці створіння колись були чоловіками й жінками. Тепер вони вже не скидалися на людей. Вони здавалися потворами, виглядом і поставою немов жаскі карикатури на людей, і були так огидно покалічені та понівечені, наче тисячоліттями мучились у пеклі. Руки їхні,— якщо в кого вони були,— скидалися на кігті гарпій; обличчя були спотворені та перекалічені, ніби їх порозплескував та подер якийсь безумний бог, граючись витворами життя. Окремі риси той безумець постирав до половини, а в однієї жінки раз у раз текли гіркі сльози з двох жахливих дірок, де колись були очі. Дехто стогнав з болю; інші кашляли хрипко, тріскуче, як би ото хто дер ганчір'я. Було там двоє ідіотів, подібних до величезних виродливих істот, що проти них і мавпа здалася б янголом. Облиті місячним сяйвом, увінчані позлотистими обвислими квітками, вони кривлялися та белькотіли щось незрозуміле. Ось один, з напухлим вухом, що звисало йому на плече, мов те віяло, зірвав розкішну жовто-гарячу квітку і приоздобив нею своє страховинне вухо, яке теліпалося з кожним його порухом.

І оце такими істотами верховодив Кулау. Тут було його царство — ця ущелина, заросла квітами, оточена навислими скелями та стрімчаками, з-поза яких чулося мекання диких кіз. З трьох боків вивищувалися похмурі стіни, химерно завішані тропічним зелом і подірявлені печерами — скелястими лігвами підданців Кулау. З четвертого боку земля пообсовувалась, виказуючи жахливу прірву, і там, далеко внизу, маячіли верхи менших скель та круч, а біля підніжжя їх пінився й стугонів океанський прибій. Погожої днини до скелястого берега при вході в долину Калалау можна було причалити човна,— але тільки погожої днини. А міцний на вдачу горянин міг би з берега добутися в цю долину — власне, обтикану скелями ущелину, де верховодив Кулау. Проте такий горянин мусив би мати велику відвагу й великий хист до вишукування слідів диких кіз. Отже, дивно, як поталанило жменьці горезної та безпорадної калічі, що становила народ Кулау,

дістатися карколомними козячими стежками в цю недосяжну ущелину.

— Братове,— повів далі мову Кулау.

Тут дико вереснула, у нестямі викривляючи обличчя, одна з мавпуватих потвор, і Кулау перечекав, поки пронизливий регіт бився об скелясті стіни та розтинав нічну тишу далеким відлунням.

— Хіба ж це не диво, братове? Земля була наша, а тепер погляньте — вона не наша. Що нам дали за землю оті проповідники слова божого та рому? Чи ж бодай одненького долара отримав хто-небудь з-поміж вас? Землею, одначе, тепер володіють вони, та ще й кажуть, щоб ми йшли та працювали, чуєте, на їхній землі, а все, що ми напрацюємо,— те буде теж їхнє. Але ж колись нам не треба було працювати. А тепер, як ми понездужали, вони ще й волю в нас одбирають.

— Та й хто сюди заніс хворість, Кулау? — запитав Кілоліяна — сухорлявий, жилавий чоловік з обличчям усміхненого фавна. Здавалося, він, як і фавн, мусив мати роздвоєні ратиці; і справді, підошви на його ногах пороздвоювались від жахливих болячок та червоно-синіх гнійних ран. Проте цей Кілоліяна був найсміливіший пластун по скелях; саме він, знаючи всі козячі стежки, привів Кулау з його злиденними підданцями в ущелину Калалау.

— Слушно ти запитав,— відказав Кулау.— Ми не схотіли працювати на їхніх цукрових плантаціях, де колись паслися наші коні, тоді вони понавозили китайських рабів з-за моря. З ними прибула й китайська хворість — ота сама, на яку ми тепер хворіємо і за яку вони й хочуть нас ув'язнити на Молокаях. Народилися ми на Кауаях. Бували й на інших островах — на Оагу, Мауях, Гаваях, Гонолулу. Але верталися ми завжди на Кауаї. Чого ж ми сюди верталися? Мусить же бути якась тому причина? Бо ми любимо Кауаї. Тут ми народились. Тут жили. Тут і помремо... якщо... якщо не знайдеться поміж нами слабкодухих. Таких ми не потребуємо. Їхнє місце на Молокаях. І коли такі є поміж нами, нехай собі йдуть геть. Взавтра на берег ступлять солдати. Хай слабкодухі посходять до них. Їх ураз перепровадять на Молокаї. А ми залишимося й будемо битись. Ми не загинемо, затямте це добре. Маємо рушниці. Ви пам'ятаєте вузенькі стежини, що ними доводиться видиратись один по одному. Я, Кулау, що колись полював дику худобу на Нігау, сам-один

спроможусь боронити таку стежку од цілої тисячі. З нами Капалеї, що був колись за суддю, й усі його шанували, а тепер він — зацькований пацюк, як і ми з вами. Послухайте його. Він мудрий.

Капалеї підвівся. Колись він був суддею. Скінчив коледж у Пунагоу. Обідав з лордами, з начальниками та високими представниками чужинецьких держав, що боронили інтереси купців та місіонерів. Отакий-то був колись Капалеї. Але тепер він став зацькований пацюк, як сказав Кулау, істота поза законом, яку багно людського жаху засмоктало так глибоко, що він опинився не тільки нижче, а й вище од закону. Риси на його обличчі постиралися, і тільки очі без повік глибочіли далеко в очницях та горіли з-під облізлих брів.

— Не вчиняймо заколоту,— повів він мову.— Ми просимо лиш дати нам спокій. Коли ж вони порушать наше тихе життя, це означатиме — заколот заводять вони, а за те не мине їх кара. Пальців, ось бачите, у мене немає.— Він підняв свої кукси, щоб усі бачили.— Одначе суглоб з одного великого пальця ще цілий і може потиснути на гачок незгірш, як робив це давніше його сусід, що зігнив. Ми любимо Кауаї. Тож тут живімо або повмираймо, але не даймося, щоб нас відіслали до в'язниці Молокаїв. Хворість не наша. Ми в цьому не винні. Ті, що проповідували слово боже й ром, привезли її сюди разом з кулі-невільниками, які обробляють награбовану землю. Я був суддя. Я знаю закони й правосуддя і кажу вам: нечесно вкрасти в чоловіка землю, прищепити йому китайську хворобу, а опісля вкинути його на все життя до в'язниці.

— Життя коротке, а дні наші повні муки,— сказав Кулау.— Отже, пиймо, танцюймо та будьмо щасливі, наскільки хто спроможеться.

З печери вони добули калабаші * й почали їх кружляти. В тих посудинах була пекуча настоянка з коріння рослини ті; і коли розійшовся по жилах вогняний плин та вдарив у мозок, прокажені забули, що то лише колись із них були чоловіки й жінки,— тепер вони знову поставали чоловіками й жінками. Та істота жіночої статі, що проливала гіркі сльози із своїх дірок на місці очей, зробилася знову жінкою, в якій нуртувало живе життя; бринькаючи на укулеле, вона завела дикунської пісні про кохання — і пісня та, здавалося, линула з темних нетрів первісних лісів. Повітря тремтіло від її голосу — ніжно-владного й

знадливого. На маті під ту пісню витанцьовував Кілоліяна. Так, безперечно, в кожному своєму рухові то був танець кохання. Поряд нього на маті танцювала жінка з опуклими стегнами й розкішними персами, що так не пасували до її спотвореного хворобою обличчя. То був танок живих мерців, бо в їхніх тілах, що розпадалися на шматки, життя ще вмлівало з жаги кохання. А жінка, що в неї з порожніх очей лилися сльози, співала та й співала своєї любовної пісні, і танцеві кохання не було кінця-краю серед теплої ночі. Калабаші все ходили з рук до рук, аж поки у головах заворушились, мов ті хробаки, спогади та бажання. Разом з жінкою пішла в танок на маті струнка дівчина з вродливим, ще не зруйнованим обличчям, але її руки, що плавко підіймалися й спадали, вже були покорчені і на них лежало тавро лютої хвороби. А двоє ідіотів, щось белькочучи та чудернацько вигукуючи, танцювали осторонь. Моторошна й фантастична була то пародія на кохання, як і самі вони були пародією на людей.

Зненацька жіночий любовний спів урвався, калабаші поставили долі, танці припинили, і всі поглянули вниз, у безодню над морем, де, розтинаючи пойняте місячним сяйвом повітря, заблисла ракета, мов бліда примара.

— Це солдати,— мовив Кулау.— Взавтра буде бій. Треба виспатись і бути напоготові.

Прокажені послухались наказу й позаповзали до своїх печер у скелях. Лишився самий Кулау. Він сидів нерухомо в місячнім сяйві, держачи рушницю на колінах, і дивився вниз — туди, де причалювали до берега човни.

Надзвичайно вдалим сховиськом була та далека долина Калалау. Крім Кілоліяни, що знав стежину через урвища, ніхто в світі не міг добутись до ущелини інакше, як вузькою, мов лезо ножа, кам'янистою стежкою. Була та стежка сто ярдів завдовжки й заледве дванадцять цалів уширшки. А пообабіч глибочіла безодня. Досить було тільки послизнутись — і чоловік летів праворуч чи ліворуч по свою смерть. Але перейшовши ту стежку, він опинявся в раю земному. Вся ущелина неначе купалася в морі всілякого зела, що котило свої хвилі зі скелі на скелю, довгими плетеницями ринучи з кам'яних стін і розсипаючи, немов бризки, папороть та ліани по незліченних розколинах. Упродовж багатьох місяців люд Кулау воював із цим рослинним морем і примусив відступити задушливі пишноквітні джунглі, отож тепер диким бананам, помаран-

чам та манговим деревам стало вільніше. На маленьких прогалявинах ріс дикий ароурут, на вкритих тонким шаром родючої землі кам'яних терасах манячіли клаптики, порослі таро та динями, а там, де пробивалося сонячне проміння, стояли дерева папая, обтяжені золотими овочами.

Загнали Кулау в це сховисько з нижчої долини при березі. А якби його почали й звідси випирати, то знав він поміж скелями, що тислися одна на одну, ще й інші придатні для життя ущелини, куди можна було втекти з підданцями.

Тепер він лежав, поклавши рушницю напохваті, і крізь переплутану листяну запону дивився, як метушились на березі солдати. Він помітив, що вони мали з собою великі гармати, від яких, ніби від дзеркала, відбивалося сонячне проміння. Якраз просто нього пролягала ота сама стежка, гостра, мов лезо ножа. Впали йому в око дрібненькі цяточки — люди, що вибиралися стежкою вгору. Він знав — то не солдати, а поліцаї. Солдати візьмуться до справи, якщо цим не пощастить.

Кулау ніжно погладив покорченою рукою цівку рушниці й переконався, що приціл чистий. Стріляти він навчився ще на острові Нігау, де полював дику худобу,— там і досі не забули, який з нього був добрий стрілець. Поки потроху наближались і зростали маленькі людські постаті, він намагався визначити відстань, враховуючи збочення од вітру, що віяв прямо збоку, і брав до уваги можливість не влучити в ціль, яка була багато нижче під ним. Отож він не стріляв. І дав про себе знати, аж коли вони надійшли до самої стежки. Озвався Кулау, не виходячи з гущини.

— Чого вам тут треба?— спитав він.

— Ми шукаємо Кулау-прокаженого,— відповів синьоокий американець, що очолював загін тубільної поліції.

— Вертайтеся назад,— мовив Кулау.

Йому був по знаку цей чоловік — шериф-помічник, що випер його з Нігау на острів Кауаї, загнав у долину Калалау й нарешті в оцю ущелину.

— А ти хто будеш?— запитав шериф.

— Я — Кулау-прокажений,— була відповідь.

— Ну, то виходь. Тебе ж нам і треба, живого чи мертвого. Твою голову оцінено в тисячу доларів. Однаково не врятуєшся.

Кулау в заростях зареготав на весь голос.

— Виходь!— наказав шериф. Ніхто на те не озвався.

Шериф почав радитися з поліцаями, і Кулау здогадався, що вони готуються до нападу.

— Кулау!— гукнув шериф.— Кулау, я іду до тебе.

— Поглянь перше добре на сонце, море й небо, бо бачиш їх востаннє.

— Добре, добре, Кулау,— примирливо відказав шериф.— Я знаю — ти влучно стріляєш. Але ж у мене ти не вистрелиш. Я не заподіяв тобі нічого лихого.

Кулау щось муркнув у гущині.

— Послухай-но! Хіба я коли тебе скривдив?— наполягав шериф.

— Ти робиш мені кривду, коли хочеш посадити мене до в'язниці,— відповів Кулау.— А так само робиш кривду, коли полюєш за моєю головою, щоб заробити тисячу доларів. Не руш ані на крок, як життя тобі миле!

— Але я мушу до тебе дійти. Це мій обов'язок.

— Перше вмреш, ніж сюди доберешся.

Шериф не був боягуз, а проте завагався. Він глянув у безодню, перебіг очима по один бік, по другий, скинув поглядом на вузеньку стежку, що нею мусив перехопитись. І врешті зважився.

— Кулау!— гукнув він.

Але в гущині панувала тиша.

— Кулау, не стріляй! Я йду.

Шериф обернувся, наказав щось поліцаям і зійшов на небезпечну стежку. Посувався він помалу, так, ніби ступав по натягненій кодолі, а спертися б міг хіба лиш на повітря. Закам'яніла лава кришилася під його ногами, і уламки скочувались пообабіч у безодню. Сонце пекло, і піт заливав йому обличчя. А він усе посувався вперед і пройшов стежку вже до половини.

— Стій!— крикнув Кулау з гущини.— Ще крок — і я стріляю.

Шериф спинився, похитуючись над прірвою, щоб не втратити рівноваги. Він пополотнів, але погляд усе одно мав рішучий. Облизавши пересохлі губи, він заговорив:

— Ти не застрелиш мене, Кулау. Я знаю, що не застрелиш.

І знову рушив уперед. Куля примусила його крутнутися дзигою. Коли він падав, обличчя у нього було безпорадне й здивоване. Він спробував урятуватися, упавши

впоперек вузького хребта, але в цю мить попрощався з життям. Наступної миті лезо ножа спорожніло. Тоді, на диво додержуючи рівноваги, п'ятеро поліцаїв один за одним побігли стежиною. Решта почали стріляти в гущину. Це було божевілля. П'ять разів поспіль спускав курка Кулау, і то так швидко, що його постріли злилися в суцільну тріскотняву. Кидаючись на всі боки й припадаючи до землі під кулями, що зі свистом прошивали листя, Кулау виглянув із заростей. Четверо поліцаїв пішли слідом за шерифом. П'ятий, ще живий, лежав поперек хребта. По той бік стежки стояли ті, хто зостався живий, та вони вже не стріляли. На голій бо скелі не було їм ніякого захистку. Кулау міг вистріляти їх усіх до одного, поки вони сходили б у долину. Але Кулау не стріляв, і один з поліцаїв, переговоривши з товаришами, скинув із себе білу сорочку й замахав нею, мов прапором. Тоді він і з ним другий поліцай підійшли до пораненого. Затаївшись, Кулау слідкував, як вони помалу відступили й глибоко в долині знову поставали дрібними цятками.

Минуло дві години, і Кулау, вже з інших заростей, пильнував, як поліційний загін пробував видертись нагору по той бік рівнини. Вони бралися все вище й вище, розполохуючи диких кіз. Сам собі не ймучи віри, Кулау нарешті послав по Кілоліяну. Той підповз до нього.

— Тудою нема дороги,— сказав Кілоліяна.

— А кози?— запитав Кулау.

— Кози набігають із сусідньої долини, але дістатися сюди не можуть. Нема там жодної дороги. Ті люди не розумніші за кіз. Вони попадають і порозбиваються на смерть. Ось подивімся.

— Вони — сміливі люди,— сказав Кулау.— Ось подивімся.

Полягавши обоє серед буйноквіття трав, під жовтими пелюстками квітів гау, вони стежили за маленькими чоловічками, що насилу дерлися вгору, аж поки не сталось те, чого й треба було сподіватись: троє поліцаїв послизнулось, покотилося зі скелі й шугнуло у прірву з височини в п'ятсот футів.

Кілоліяна пирхнув сміхом.

— Не допікатимуть нам більше,— мовив він.

— У них є гармата,— озвався Кулау.— Солдати ще не взялися до діла.

Зполудня більшість прокажених спочивала в печерах. Тримаючи на колінах почищену й заряджену рушницю, Кулау куняв біля входу до свого житла. Дівчина з покорченими руками лежала в чагарнику, чатуючи гострий хребет. Раптом Кулау здригнувся й прокинувсь — збудив його вибух на березі. Наступної миті повітря ніби розкололось навпіл. Жахливий звук налякав Кулау. Здавалося, боги, вхопившись руками за небосхил, роздирали його на стяжки, як ото жінка роздирає шмат перкалю. Гуркіт усе наростав і наближався. Кулау боязко глянув на небо, мовби сподіваючись щось там побачити. І тут, високо на скелі, бризнувши фонтаном чорного диму, розірвався снаряд. У скелі з'явився вилом, і каміння полетіло далеко вниз.

Кулау витер рукою піт з чола, страшенно вражений. Під гарматним обстрілом він ще зроду не бував. Це виглядало куди страшніше, аніж він міг собі уявити.

— Раз,— промовив Капалеї, якому зненацька спало на думку лічити снаряди.

Другий та третій снаряди свистячи перелетіли через кам'яну стіну й порозривались потойбіч. Капалеї сумлінно рахував далі. Прокажені з'юрмилися на галяві перед печерами. Одразу підлеглі Кулау були полякались, але снаряди тільки перелітали у них над головами, тож вони заспокоїлися і вже навіть захоплено дивилися на цікаве видовисько. Двоє ідіотів верещали з радощів і витинали недоладні скоки щоразу, як снаряд, розрізуючи повітря, пролітав над ними. До Кулау повернулася втрачена рівновага. Гармати не завдали ніякої шкоди. Либонь, на далеку відстань з гармат не можна стріляти так само влучно, як і з рушниць.

Але незабаром становище змінилось. Снаряди стали тепер не долітати. Один розірвався в кущах недалеко од вузької стежини. Кулау згадав про дівчину, що чатувала при вході до ущелини, і метнувся туди. Дим усе ще курився над кущами, коли він підповз до того місця. Кулау був ошелешений. Навкруги валялося потрощене й поламане гілля. Там, де перше лежала дівчина, зробилась яма. Дівчину розірвало на шматки. Снаряд вибухнув якраз біля неї.

Кулау виткнув голову з кущів, щоб переконатися, чи солдати не пробують добутись до ущелини, і бігцем подався у бік печер. Снаряди все стогнали, вили й вищали

на льоту, і долина озивалася громовим відлунням по вибухах. Вибігши до печер, він щонайперше побачив двох ідіотів, які крутились та вистрибували, побравшись за руки оцупками пальців. І ось раптом поряд із ними над землею заклубочився чорний дим. Ідіотів вибухом порозкидало в різні боки. Один так і зостався лежати нерухомо, другий поповз на руках до печери. Ноги безпорадно тяглися за тілом, а кров аж юшила з нього. Він був ніби викупаний у крові, хоч усе-таки волікся далі, скімлячи мов цуценя. Решта прокажених поховалася по печерах, лишився самий Капалеї.

— Сімнадцять,— заявив Капалеї. І тут-таки додав:— Вісімнадцять.

Цей вісімнадцятий снаряд влетів просто в одну з печер. Після вибуху всі печери вмить спорожніли, тільки з тієї, в яку влучив снаряд, не вийшов ніхто. Кулау проповз туди крізь їдкий, задушливий дим і побачив чотири страшенно понівечені трупи. Один з них був сліпої жінки, що тільки тепер перестала плакати.

Народ Кулау стратив голову з ляку. Прокажені почали видиратися вгору козячою стежкою, що вела з ущелини до бескеть та урвищ. Покалічений ідіот, тихенько скавулячи, намагався повзти слідом. Але тільки-но схил покрутішав, як йому не стало снаги, і він скотився назад.

— Найкраще його добити,— мовив Кулау до Капалеї, котрий і досі не зрушив з місця.

— Двадцять два,— усе рахував Капалеї.— Авжеж, цебо слушна думка. Двадцять три. Двадцять чотири.

Ідіот заверещав, побачивши наведену на нього рушницю. Кулау завагався і потім опустив зброю.

— Тяжка це справа,— мовив він.

— Ти дурень,— відказав Капалеї.— Двадцять шість, двадцять сім. Ось я покажу тобі як.

Капалеї підвівся і, взявши з землі важку каменюку, підійшов до пораненого. Він уже замахнув рукою, коли враз біля нього вдарив снаряд, звільнивши його від необхідності щось робити й припинивши заразом і лічбу.

Кулау зостався в ущелині самотою. Він пильно дивився, як останні з його підданців відповзали стежкою і зникали за виступом гори. Потім Кулау повернувся й зійшов до чагарника, де було вбито дівчину. Стріляли, як і перше, але Кулау не одходив, бо помітив, що солдати почали дертися вгору. Один снаряд розірвався кроків за двадцять

від нього. Припавши до землі, він чув, як пролітали над ним уламки. Дощем посипався на нього цвіт гау. Він підвів голову, подивився вниз і зітхнув. Йому було страх як лячно. Кулі — то пусте, але снаряди — це наганяло йому жаху. Щоразу, як з виском пролітав снаряд, він здригався й щулився до землі, але щоразу й піднімав голову.

Нарешті канонада вщухла. Кулау здогадався, що тепер, певно, підходять солдати. Вони посувалися стежиною поодинці, і він спробував їх полічити, але збився. Було їх принаймні з сотню, і всі вони прийшли по нього — Кулау-прокаженого. На якусь мить він запишався. Солдати й поліцаї підступали до нього з рушницями й гарматами, а він був сам-один, як палець, та ще й каліка. Тисячу доларів обіцяно за нього живого чи мертвого. Зроду-віку не мав він таких грошей. Гірко йому стало від тієї думки... Капалеї мав слушність. Він, Кулау, не вчинив нічого злого. *Гаоли*, білі люди, потребували робітників, щоб обробляти їм крадену землю; вони привезли для цього китайських кулі, а з ними прийшла й хвороба. І ось тепер, як він заразився, його оціновано в тисячу доларів, хоч він цих грошей і в вічі не побачить. За його ні до чого не придатне тіло, гниле од хворості або ж розшарпане вибухом снаряда — ось за віщо заплатять ці гроші.

Коли солдати наблизились до вузенької стежки, він спершу хотів застерегти їх, але, глянувши на тіло вбитої дівчини, утримався. Коли ж шестеро солдат зійшли на гострий гребінь, він розпочав стрілянину й стріляв, аж поки на стежці не лишилось жодної душі. Він вистрілював набої, заряджав рушницю знову й стріляв далі. Всі давні кривди палили йому мозок, і Кулау скаженів від помсти. Знизу, з козячої стежки, солдати й собі стріляли; хоч вони й поприлягали до землі, шукаючи захисту за горбками, Кулау їх бачив як на долоні. Кулі свистіли й ударялися біля нього, дзвінко відбиваючись від каміння. Одна куля дряпнула йому голову, друга обсмалила плече, не обідравши шкіри.

То була справжня різанина, і Кулау сам був різуном. Солдати стали відходити, забираючи з собою поранених. Підстрілюючи їх, Кулау раптом почув, що смердить паленим м'ясом. Спершу він глянув круг себе, а опісля помітив, що то йому попекло руки гарячою рушницею. Від прокази майже всі нерви рук змертвіли. Тіло його зовсім не боліло, хоча горіло м'ясо й розходився сморід.

Кулау лежав собі в кущах і посміхався, аж тут згадав про гармати. Певна річ, вони знову розпочнуть стріляти, а цілитимуть якраз у цей чагарник, де він заліг у засідці. Тільки-но встиг Кулау перекинутись поза невеличкий прискалок, куди, як він завважив, снаряди досі не попадали, як гармати вдарили знову. Він узявся рахувати постріли. Ще шістдесят снарядів випустили по ущелині, і аж тоді гуркіт ущух. Місцину поміж скелями було геть-чисто зорано вибухами, і ніхто б і не подумав, що там лишилася жива душа. Такої, власне, гадки й були солдати, бо знову подерлися козячою стежкою, дарма що сонце палило вогнем. І знову змів їх Кулау з вузького, як лезо ножа, хребта, і знову решта їх мусили відійти на берег.

Ще два дні Кулау чатував при вході до ущелини, хоч тепер солдати задовольнялися лише гарматною стрілянниною в його сховисько. А тоді на вершечку кам'яної стіни, що оточувала ущелину, з'явився прокажений хлопчик Пагау й закричав звідти, що Кілоліяна, полюючи на кози, впав і розбився, а жінки розгубилися й не можуть дати собі ради. Кулау гукнув хлопчика вниз, дав йому запасну рушницю, щоб вартував біля входу, а сам пішов до своїх підданців. Вони геть занепали духом. Більшість із них були надто кволі, щоб здобувати собі їжу в таких умовах, і на всіх їх чигала голодна смерть. Вибравши з гурту двох жінок та одного чоловіка, не так понівечених проказою, як інші, Кулау послав їх назад в ущелину по харчі та мати. Решту він утішив і підбадьорив, тож навіть найкволіші заходилися влаштовувати собі хоч які-небудь притулки від негоди.

Але що посланці все не верталися, то Кулау подався сам в ущелину. Скоро ступив він над урвище, як одразу пролунало з півдесятка пострілів. Одною кулею прострелило його плече, друга вдарила в скелю, й уламок каміння черкнув йому по щоці. Відскакуючи в одну мить назад, Кулау встиг завважити, що в ущелині аж кишить солдатів. Його власний народ його зрадив. Гармати залякали його підданців, і в'язниця на Молокаях здалася їм миліша.

Відступивши, Кулау зняв одного з тяжких своїх патронташів. Зачаївшись між скелями, він став вичікувати, поки не з'явилися голова та плечі першого солдата, а тоді натис на курок. Так зробив він двічі. Незабаром замість голови та плечей з-за краю стіни виткнувся білий прапор.

— Чого вам треба? — запитав Кулау.

— Мені потрібен ти, якщо ти — Кулау-прокажений,— почулася відповідь.

Забув Кулау, де він, забув про все на світі і зачудувався з дивовижної впертості отих гаолів, що прямують до своєї мети, нехай би й небо на них валилося. Так, підіб'ють вони все й усіх під себе, навіть як доведеться за це життя положити. І він не міг не захоплюватись ними, силою їхньої волі, що була міцніша від життя й підкоряла собі все на світі. Він побачив, що боротьба його безнадійна. Яку перепону поставиш перед нездоланною волею гаолів? Ну, хай заб'є він тисячу,— вони знов піднесуться, як пісок при морі, і посунуть на нього ще більшою навалою. Вони ніколи не визнають, що їх переможено. В цьому їхня помилка і їхня достойність. А цього саме й бракувало його людям. Він зрозумів тепер, через що, власне, заволоділа його країною жменька проповідників бога та рому. Сталось воно через те...

— Гей там, ну то як? Чи підеш зі мною?

То пролунав голос невидимця, що підніс білого прапора. Оце ж він, як і всі гаоли, проломом суне до своєї мети.

— Виходь, перебалакаємо,— відказав Кулау.

Над виступом скелі висунулись голова й плечі, а там і весь тулуб. Був це юнак так років двадцяти п'яти, гладенько виголений, блакитноокий, стрункий та хороший у капітанській своїй уніформі. Він ступив кілька кроків наперед, аж поки Кулау спинив його помахом руки, і сів футів за двадцять від нього.

— Сміливий з тебе чоловік,— вражено зауважив Кулау.— Адже я міг тебе забити, як муху.

— Отже й не міг,— була відповідь.

— Чого це не міг?

— А того, що ти людина, Кулау, хоча й нікчемна. Я все знаю про тебе. Підступом ти не вбиваєш.

Кулау щось пробурчав на відповідь, потай утішений цими словами.

— Що ти зробив з моїми людьми? — запитав він.— Де хлопець, дві жінки й чоловік?

— Вони піддалися. Я й тобі раджу зробити так само.

Кулау недовірливо зареготав.

— Я — вільна людина,— ознаймив він.— Нічого злого я не зробив. Я лише прошу: дайте мені спокій. Жив я вільний — вільний і помру. Ніколи в світі я не піддамся.

— Виходить, твій народ од тебе розумніший,— відповів молодий капітан.— Поглянь! Он вони йдуть!

Кулау обернувся й почав дивитись, як у жалюгідній процесії наближалися рештки його люду. Вони стогнали й зітхали, насилу волікши свої понівечені тіла. Але Кулау судилося перетерпіти й гіршу прикрість: проходячи повз нього, вони кидали йому в лице лайки та образи. А стара баба, що ледве пленталася ззаду, спинилася й прокляла його, простягши руки, кістляві, наче кігті в гарпії, і трясучи головою з вишкіреними зубами. Одне по одному зникали вони за гірським пасмом і давалися до рук солдатам, принишклим в ущелині.

— А тепер іди собі,— мовив Кулау до капітана.— Я не піддамся ніколи. Це моє останнє слово. Прощавай!

Капітан зіскочив із скелі до своїх солдатів. Через хвилину він підняв не білий прапор, а свій шолом на піхвах, і Кулау прошив його кулею. Цього пополудня вони стріляли по Кулау з берега, а коли він відійшов вище, в недосяжні улоговини, солдати рушили за ним.

Півтора місяця переслідували вони його від западини до западини, по вулканічних верхів'ях та козячих стежках. Коли він крився в лантанових хащах, вони оточували його з усіх боків і, розтягшись мисливським шерегом, гонили, наче кролика, через ті хащі та кущі гуави. Але щоразу він вивертався, заплутував слід і вислизав із рук. Ніяк не щастило загнати його у глухий кут. Коли його де й притискували, він влучними пострілами змушував їх відступати; забираючи поранених, вони поверталися до берега козячими стежками. Часом, бувало, промайне в чагарнику його смагляве тіло — і солдати теж вчиняють стріляпину. Оце раз п'ятеро солдатів застукали його на голій козячій стежині поміж западинами. Вони порозстрілювали всі свої набої, але він, накульгуючи й пригинаючись, продерся понад запаморочливими урвищами і таки втік. Солдати потім знайшли кривавий слід — знак того, що його поранено. Через півтора місяця йому дали спокій. Солдати й поліція повернулись до Гонолулу, а він самодин зостався владарювати в долині Калалау. Часом тільки мисливці ще важилися полювати на нього — але на власну свою загибель.

Два роки згодом Кулау добрався востаннє до чагарника й ліг собі поміж листям ті та квітками дикого імбиру. Вільним він прожив життя — вільним і смерть зустрічав.

Мрячив дощик, і Кулау прикрив своє спотворене тіло дірявим укривалом. На ньому була цератова куртка. Він поклав на груди свого маузера і дбайливо стер із цівки дощові краплини. Рука, що витирала рушницю, була вже без пальців, і тепер він би не зміг спустити курка.

Кулау заплющив очі. Кволість в усьому тілі та запаморочення свідчили, що смерть його близько. Мов той дикий звір, приволікся він у потайний закутень помирати. Напівсвідомо марячи, Кулау знову переживав свої юнацькі літа на Нігау. Згасало його життя, і все тихше шарудів дощик. Кулау ввижалося, ніби він знову виїжджає коні; дикі лошаки хвицають, стають гопки, стремена в його коня зв'язано під черевом. Ось він шалено мчить у загороді, а пастухи-підручні розлітаються на всі боки й перескакують через вориння. За хвильку постає нова яскрава картина: тепер він ганяє по гірських пасовиськах за дикими биками, трипожить їх та зводить наниз, у долину. І ось він знов у загороді, де таврують худобу; піт із курявою сліплять йому очі, роз'їдають ніздрі.

Так переживав він наново буяння своїх дужих, молодечих літ, поки пекучий біль у напіврозкладеному тілі не повернув його знову до дійсності. Тоді він підняв свої страховинні руки і вражено подивився на них. Що ж це воно таке? З якої речі? Невже на це перевелась його могутня, дика молодість? Потім він пригадав собі все — і на хвилю знову став Кулау-прокаженим. Повіки йому стомлено склепились, вуха вже більше не чули, як шепотів дощик. Його тіло пробрав довгий-довгий дрож. Тоді й це минулося. Він підвів був голову, але вона впала знову. Очі йому тоді розплющились і більше вже не заплющувалися. Остання його думка була про рушницю: куксами своїми він притис її до грудей.

ПРОЩАЙ, ДЖЕКУ!

Чудна країна — Гаваї. В соціальному відношенні все тут, так би мовити, догори дном. Не те, щоб щось було не так як слід,— зовсім ні, скорше навіть усе тут аж надто як слід, але якось воно й не по-людському. Найбільші привілеї має місіонерська братія. Здивуєшся непомалу, довідавшись, що на Гаваях звичайний місіонер, котрий, мовляв, прагне тернового вінка, сидить на чільному місці за столом у грошовитої аристократії. А проте це правда. Святі та божі новоанглійці ще у тридцятих роках дев'ятнадцятого сторіччя вибралися сюди з вельми високою метою: навчити канаків справжньої релігії та віри в єдиного істинного й праведного бога. І так їм гарно з цим повелося, а цивілізація та так глибоко засіла в канаках, що на другому чи третьому поколінні канаки трохи не всі повимирали. Такий-то був урожай із засіву слова божого; а місіонерам — синам їхнім та внукам — припали з того врожаю острови з усім, що на них було: землями, портами, селищами та цукровими плантаціями. Місіонери, що несли духовний насущник тубільним душам, самі зосталися ласувати поганськими лагоминами.

Я зовсім не збирався розповідати про ті чудні справи, що кояться на Гаваях. Але просто неможливо, говорячи про тамтешнє життя, не згадати місіонерів. Оце ж хоча б і Джек Керсдейл, що про нього я хочу розказати. Він-бо теж із місіонерського роду — по бабі. А дід його, старий Бенджамен Керсдейл, янкі-крамар, нашкріб свого часу перший мільйон, продаючи дешеве віскі й джин ламайногу. Маєте ще одну чудасію. Давні місіонери та крамарі запекло ворогували, інтереси їхні стикалися, а ось їхні діти прийшли до згоди — переженилися й поділилися островом.

Життя гавайське — пісня. Ось як каже про це Стодард * у своїх «Гаваях»:

Все там в музиці живе, все живе для неї,
Кожний острів — то куплет пісні однієї.

І справді-таки. Тіло людське тут — щире золото. Тубільні жінки — достиглі на сонці Юнони; тубільні чоловіки — бронзові Аполлони. Вони співають і танцюють, гірляндами обвиті, квітками закосичені. А поза межами суворого місіонерського кола і білі піддаються впливові клімату й сонця, і хоча б які були запрацьовані — вони все ж охочі до танців та пісень і радо затикають квіти за вуха й у волосся. Такий був і Джек Керсдейл — турботами найобтяженіша людина, яку мені випало будь-коли бачити. Він був мільйонер над мільйонерами. Цукровий король, власник кавових плантацій та скотарських ранчо, каучуковий піонер і певна опора майже всіх нових підприємств на островах. Він був світська людина, завсідник клубу, яхтсмен, нежонатий, та ще й красунь такий, що годі й мріяти матінкам з дочками на відданні. Мав він університетську освіту з Йелю, і голова його була натоптана щонайрізноманітнішими статистичними й науковими відомостями про Гаваї; жоден з моїх знайомих тутешніх острів'ян не мав таких знань. І працювати він умів над міру, та й співати, танцювати і квітками закосичуватись — теж не згірше од усякого нероби.

Він був одважний і двічі бився на поєдинку — обидва рази з політичних міркувань,— ще як був юнаком, котрий тільки-но скуштував політики. За останньої революції, коли повалено тубільну династію, він відіграв найпочеснішу й найвідповідальнішу роль, хоч мав тоді літ шістнадцять, не більше. Не був, отже, з нього боягуз, завважте це собі, щоб як слід усвідомити наступні події. Я його бачив на ранчо Галеакала, коли він виїжджав жеребця-чотирилітка, що з ним пастухи фон Темпського два роки не могли дати ради. І ще про один випадок варто розповісти. Сталося це в Коні на узбережжі чи то, вірніше, над узбережжям, бо тамтешні мешканці не люблять селитися нижче ніж на височині в тисячу футів. Ми всі сиділи у доктора Гудгю на терасі його бунгало, щойно вставши по обіді з-за столу. Я саме розмовляв з Дотті Ферчайлд, як раптом велетенська сколопендра — ми її зміряли опісля, вона була сім дюймів завдовжки,— впала зі сволока

просто їй на зачіску. Щиро признатись, побачивши цю гадину, я остовпів з жаху і не міг навіть пальцем зворухнути. Я зовсім розгубився. Гидке отруйне створіння звивалося в її волоссі за крок від мене. Щомить могло воно впасти їй на голі плечі.

— Що там таке? — спитала вона, підіймаючи руку.

— Не руштесь! — скрикнув я.— Не руштесь!

— Але що там таке? — допитувалась вона, налякана моїми вибалушеними очима й тремтячими губами.

Керсдейл почув мій вигук. Він глянув у наш бік, одразу все зрозумів і без надмірного поспіху підійшов до нас.

— Дотті, будь ласка, не ворушіться.— Голос його звучав спокійно.

Він і секунди не вагався, але й не хапався по-дурному, тим-то й зробив усе як слід.

— Дозвольте-но,— сказав він.

Одною рукою він узяв її шарфа і щільно обмотав їй плечі, щоб сколопендра не впала часом за корсаж. Другу руку, праву, засунув їй у волосся, схопив якомога ближче до голови огидну тварюку і, міцно здавивши вказівним та великим пальцями, витяг її геть. Героїчнішого й страшнішого видовиська годі собі й уявити. В мене аж мороз пішов поза шкірою. Семидюймова сколопендра пручалась і вигиналася в його руці, намагаючись вислизнути; вона обвивалася йому круг пальців, упиналась ніжками в шкіру, дряпалася. Двічі вона його вкусила,— я це сам бачив,— хоч він і запевняв жінок, що нічого йому не сталося. Нарешті він кинув оту гидоту на посипану жорствою доріжку й розтоптав. А за п'ять хвилин застав я його в кабінеті Гудгю: лікар надрізував йому рани та впорскував перманганат. На ранок руку Керсдейлові нагнало, як бочку, і цілих три тижні опух не стухав.

Усе це нічого спільного з моїм оповіданням не має, але я мусив згадати про випадок із сколопендрою на доказ того, що Джек Керсдейл таки й справді не був страхополох. Такої мужності, як у нього, я зроду-віку не бачив. Він навіть бровою не повів і весь час усміхався. Джек з безжурним виглядом засунув пальці в волосся Дотті Ферчайлд, наче то стояла перед ним коробка солоного мигдалю. А все ж мені судилося побачити, як оцей самий чоловік перелякався в тисячу разів дужче, ніж я тоді, коли бридка твар звивалася у волоссі Дотті Ферчайлд,

загрожуючи ось-ось упасти їй на лице й за відкритий корсаж.

Я саме тоді цікавився проказою, а в цій справі, як і в усіх інших, пов'язаних з островами, Керсдейл міг подати вичерпні відомості. Сказати більше, проказа — то був його коник. Він палко захищав колонії на Молокаях, куди звозили всіх прокажених острів'ян. Серед тубільців — не без участі демагогів — ширилися чутки про нечувані жорстокості на Молокаях, де чоловікам і жінкам, розлученим силоміць із друзями й сім'ями, суджено вік звікувати в неволі. Опинившись там, ніхто не мав надії ані на пом'якшення кари, ані на відстрочення вироку. «Облиш надію!» — стояло на брамі Молокаїв.

— Запевняю вас, що вони там щасливі,— твердив Керсдейл.— Ведеться їм набагато краще, ніж їхнім приятелям та родичам — цілком здоровим людям. Страхіття на Молокаях — то все побрехеньки. Я можу завести вас у будь-якім великім місті до лікарні чи до нетрищ, де ви побачите щось у тисячу разів страшніше. «Живі мертвяки!», «Істоти, що були колись людьми!» Дурниці! Коли б ви тільки побачили, які верхогони влаштовують ці живі мертвяки четвертого липня! * Дехто має власні човни. А один навіть завів собі моторку. Вони сидять без діла, тож можуть увесь час бавитись. У них є все, чого тільки треба,— їжа, житло, одяг, медична допомога. Ними опікується адміністрація. Клімат там кращий, ніж у Гонолулу, місцевість пречудова. Я б і сам не проти доживати там віку. На диво гарний куточок!

Отак розводився Керсдейл про щасливих прокажених. Прокази він не боявся, він це сам казав, додаючи, що в нього, як і в усякого білого, нема й одного шансу на мільйон, щоб заразитись. Але якось він був признався, що один його товариш по школі, Альфред Стартер, схопив хворобу, опинився на Молокаях та там і помер.

— Бачите, колись не знали безперечних ознак прокази,— пояснював Керсдейл.— Досить було якогось незвичайного чи ненормального симптому, як людину засилали на Молокаї. Отож траплялося, що десятки засланих туди людей мали таку ж проказу, як і ми з вами. Але тепер такі помилки неможливі. Аналізи Лікарської управи непохибні. Цікаво, що коли винайшли новий спосіб розпізнавати хворобу, на Молокаях провели повторну перевірку. Там знайшлося чимало здорових людей.

Їх негайно вислано з Молокаїв. І думаєте, вони були цьому раді? Та вони дужче голосили, ніж у Гонолулу, коли ще їх одвозили на Молокаї! Декотрі відмовлялись повертатися, і їх довелося вивезти силоміць. А один був навіть одружився з прокаженою в останній стадії недуги й писав потім до Лікарської управи патетичні листи, протестуючи проти того, що його вислано звідти. Бо ніхто, мовляв, не зуміє так, як він, доглянути його бідолашну стару дружину.

— Що ж це за такий непохибний спосіб розпізнавати хворобу?— спитався я.

— Бактеріологічний. Що покаже — то вже певно. Доктор Герві — наш найкращий фахівець, як ви знаєте,— перший вдався до цього методу. Він таки чарівник. Ніхто на світі не знає стільки про проказу, як він, і коли хто й винайде спосіб лікувати проказу, то це знов-таки він. А самий аналіз дуже простий: пощастило виділити й вивчити bacillus lepraе. Тепер цю проказну бацилу впізнають одразу. У підозрілого відтинають клаптик шкіри й піддають бактеріологічному аналізові. Людина може бути вщерть набита цими бацилами, а назовні жодних ознак не буде.

— Отож і у вас, і в мене їх може бути ціла хмара? — зауважив я.

Керсдейл знизав плечима й засміявся:

— А чом би й ні? Інкубаційний період триває аж сім років. Якщо маєте якийсь сумнів, підіть до доктора Герві. Він візьме у вас шматочок шкіри й умить вам скаже — хворі ви чи ні.

Пізніше Джек Керсдейл познайомив мене з доктором Герві, а той надавав мені звітів Лікарської управи та наукових доповідей з цього питання й повіз до Калігі на приймальний пункт, де оглядали підозрілих та передержували хворих перед відправленням на Молокаї. Відсилали їх десь так раз на місяць. Прокажених, що розпрощалися з близькими, садовили на маленький пароплав «Ноо» й відвозили до колонії.

Одного разу, коли я пополудні писав у клубі листи, до мене підійшов Джек Керсдейл.

— Вас мені якраз і треба,— мовив він, привітавшись.— Я хочу вам показати найсумніший бік трагедії: голосіння прокажених перед від'їздом на Молокаї. За кілька хвилин «Ноо» почне брати їх на борт. Тільки попереджую: не

давайте волі своїм почуттям. Хай там яке не є щире їхнє горе, але за рік вони б ще й не так заголосили, якби Лікарська управа надумала забрати їх з Молокаїв. Ми ще встигнемо десь хильнути віскі з содовою. На мене чекає повіз. П'ять хвилин,— і ми будемо на пристані.

Отож ми поїхали на пристань. Душ із сорок отих бідолах сиділо поміж матами, укривалами та різними клунками. «Ноо» саме підпливав до ліхтера, що стояв біля пристані. Керував посадкою на пароплав містер Маквей — управитель колонії. Мене познайомили з ним, а також із лікарем Джорджесом, якого я вже мав нагоду бачити в Калігі. Прокажені виглядали жалюгідно. Майже всі мали потворні обличчя, такі бридкі й жахливі, що й не сказати. Але дехто був досить привабливий лицем, без видимих ознак хвороби. Мені впало в око маленьке біле дівчатко років дванадцяти, золотокосе та блакитнооке; зловісна пухлина була в неї на щічці. Коли я зауважив, яким, мовляв, самотнім буде те дитя поміж темношкірими хворими, доктор Джорджес відповів:

— Я так не сказав би. Це щаслива година в її житті. Вона з Кауаї. Батько в неї негідник. Тепер, захворівши на проказу, вона їде в колонію до матері. Мати там уже три роки... Дуже тяжкий випадок.

— Та й не завжди вгадаєш, дивлячись на людину,— докинув містер Маквей.— Зверніть увагу он на того кремезного парубчака, такого здорового й дужого на вигляд. Випадково я дізнався, що у нього паскрізь прогнила нога, а також плече. Тут є й інші... Гляньте, яка рука он у тієї дівчини, що курить сигарету. Бачите скарлючені пальці? Анестетична форма прокази вражає нерви. Можете пальці повідрізати тупим ножем чи розмолоти в млинку для мускатних горіхів — не відчує анічогісінько.

— Так, але невже й ота красуня теж недужа?— спитав я.— В неї вже ж певно нічого немає. Надто вона здорова та пишна.

— Це сумний випадок,— кинув через плече містер Маквей, уже обернувшись і рушивши з Керсдейлом уздовж пристані.

Вона була справді дуже вродлива — полінезійка чистої крові. Хоч я й мало знав про типи цієї раси, а все ж не міг не побачити, що походить вона з давнього ватагівського роду. Мала вона років двадцять три-чотири, не більше. Її постать і обриси були бездоганні; ознаки

тілистості, властивої жіноцтву її раси, тільки-но починали вимальовуватись.

— Це всіх нас наче громом ударило,— озвався доктор Джорджес.— Вона сама зголосилася із своєю недугою. Ніхто й підозри не мав на неї. Але якимсь побитом вона доскочила прокази. Скажу по-щирості: нас усіх це приголомшило. Ми подбали, щоб хоч у газетах про неї не друкувалося. Опріч нас та її родини, ніхто не знає, що з нею сталося. Спитайте, кого хочете в Гонолулу, всяк вам скаже, що вона, певне, поїхала до Європи. Ми вчинили її волю й додержуємо таємниці. Бідолашна, вона така горда...

— А хто вона така?— запитав я.— З ваших слів бачу, що вона — не пересічна собі людина.

— Чували, може, про Люсі Мокунуї?— відказав Джорджес.

— Люсі Мокунуї?— перепитав я, і щось знайоме зворухнулося в пам'яті. Але потім я похитав головою.— Ім'я начебто і по знаку мені, а все ж не пригадаю, хто це.

— Ви не чули про Люсі Мокунуї? Про гавайського соловейка? Ах, вибачте, адже ви — *малагіні*, новачок тут, то як же вам знати. Так, Люсі Мокунуї була улюблениця Гонолулу, та де — цілих Гаваїв!

— Ви кажете — *була*? — перехопив я.

— Так воно й є. Тепер вона — пропаща.— Він безнадійно знизав плечима.— З дванадцятеро гаолів — чи то пак білошкірих — кожен у свій час були в неї закохані без тями. Про незначних закоханців я вже й не кажу. А оті дванадцятеро були люди впливові. Якби вона тільки захотіла, її б узяв за себе син найвищого судді. Кажете, вродлива? А послухали б ви, як вона співає! Найкраща тубільна співачка на Гаваях. Її горло — з щирого срібла й сонячного проміння. Ми обожнювали її. Спершу вона гастролювала по Америці з гавайським королівським оркестром, а опісля їздила двічі сама з концертами.

— Ага! — скрикнув я.— Тепер пригадую. Два роки тому я її слухав у Бостоні. То це вона! Тепер я її впізнав.

Важкий сум раптом пойняв мене. Життя в найліпшому разі — марнота. Спливло якихось там два роки, і ця прекрасна істота, так високо піднесена славою, опинилася поміж прокажених, що чекають відправлення на Молокаї. Мимоволі пригадались мені рядки з Геплі *:

Одкриває старий волоцюга гноїсті свої виразки,
І здається мені, що життя то помилка й ганьба.

Я аж здригнувся, подумавши про своє майбутнє. Якщо така жахлива доля судилася Люсі Мокунуї, то що ж може випасти мені?.. Чи й кому іншому? Знав я дуже добре, що в житті на нас чигає смерть, але... жити серед живих мерців, померти й не бути мертвому, зробитись одною з тих жаских істот, які були колись чоловіками та жінками, подібними, може, до Люсі Мокунуї, що мала в собі всі чари Полінезії, до неї — артистки, що їй покірливо слалися під ноги чоловіки... Мабуть, я чимось зрадив своє хвилювання, бо доктор Джорджес поспішив запевнити мене, що в колонії прокаженим живеться прегарно.

Це було щось незбагненно страхітливе. Я не мав сили дивитись на неї. Трохи віддалік, перед протягненим мотузком, коло якого вартував поліцай, збилися родичі та приятелі прокажених. Підходити близько заборонялося. Не було ані обіймів, ані поцілунків на прощання. Вони тільки перегукувались, викрикували останні доручення, останні слова любові, останні поради. А котрі поза мотузком до моторошності напружено вдивлялися в любі обличчя отих, які були живими мерцями і яких на поховальному пароплаві одвозять на кладовище Молокаїв.

За наказом доктора Джорджеса безщасні істоти насилу поспиналися на ноги і, похитуючись під своїми клунками, посунули через ліхтер до трапу. Все це нагадувало похорон. З-посеред тих, хто проводжав, почулися ридання. Од цього плачу кров стигла в жилах і краялося серце. Зроду я не чув такого голосіння і, сподіваюся, не почую й довіку. Керсдейл та Маквей усе ще стояли на тім кінці пристані, провадячи поважну розмову — про політику, певна річ, бо обидва до нестями захоплювались цією грою. Коли Люсі Мокунуї проходила повз мене, я крадькома глянув на неї. Вона таки й справді була прегарна, навіть на наш погляд,— незвичайна квітка, що розцвітає хіба раз на сторіччя. І ось такій жінці судилося вік довікувати на Молокаях! Ніби королева, пройшла вона через ліхтер, піднялася на борт і рушила до корми, де на відкритій палубі збилися коло поруччя прокажені й дивились, ридаючи, на своїх кревних на березі.

Віддали кінці, і пароплав став поволі відходити од пристані. Голосіння ще подужчало. Яке горе, який розпач! Я поклав собі більше не бувати при тому, як одпливає

«Ноо», і в цю мить підійшли Маквей з Керсдейлом. Керсдейлові очі променіли, а уста радісно всміхалися. Мабуть, вони врешті порозумілися у своїй політичній розмові. Мотузок тепер зняли, і родичі з плачем з'юрмилися на пристані біля нас.

— Ось її мати,— шепнув мені Джорджес, показуючи на бабусю, що стояла поруч мене. Старенька погойдувалася, мов п'яна, не зводячи набряклих очей від пароплава. Я помітив, що й Люсі Мокунуї теж ридає. Але зненацька плач її ущух — вона глянула на Керсдейла. Потому простягла руки — такий чарівний, повний почуття жест, що ніби обіймає всіх слухачів, я бачив у Ольги Нетерсоль * — і скрикнула:

— Прощай, Джеку! Прощай!

Почувши її голос, він оглянувся. Зроду-віку не доводилось мені бачити такої наляканої людини. Він захитався, увесь пополотнів, якось ніби осів і знітився. Сплеснувши руками, Керсдейл простогнав: «Боже мій, боже!» Потім страшенним напруженням волі він опанував себе ії крикнув:

— Прощай, Люсі! Прощай!

Він стояв на пристані і все махав їй руками, поки «Ноо» відплив так далеко, що вже не можна було розрізнити людей біля поруччя.

— А я думав, ви знаєте,— промовив Маквей, здивовано поглядаючи на нього.— Вже хто-хто, а ви повинні були б знати. Мені здавалося, що ви, власне, для того й прийшли сюди.

— Тепер я знаю,— страх як поважно відповів Керсдейл.— Де повіз?

Хутко, трохи не біжачи, подався він до брички. Щоб не відстати, я мусив бігти за ним підтюпцем.

— До доктора Герві,— наказав він фурманові.— Щодуху!

Він упав на сидіння, важко дихаючи. Обличчя йому ставало дедалі блідішим. Вуста його міцно склепилися, а на лобі й на верхній губі проступив піт.

Він, здавалося, зазнавав страшної муки.

— На бога, Мартіне, підганяй же коні! — раптом скрикнув він.— Дай-но їм по батогу! Чуєш? Бий-бо, не жалуй!

— Таж вони понесуть, сер,— зауважив фурман.

— Ну й нехай несуть,— відповів Керсдейл.— Я заплачу штраф за тебе й порозуміюся з поліцією. Поганяй лиш! От так. Швидше, швидше.

— А я й не знав. Не знав...— пробубонів він, падаючи знову на сидіння й витираючи піт тремтячими руками.

Бричка підскакувала, гойдалася на всі боки і мало не перекидалась на поворотах, так що годі було розмовляти. Та й про що було тут говорити! Я тільки чув, як він бубонів знов і знов:

— А я й не знав. Не знав...

Ніде так не проводжають пароплавів, як у гавані Гонолулу. Великий транспорт стояв, розвівши пари, і ось-ось мав одплисти. З тисяча чоловік з'юрмилося на палубах, п'ять тисяч — стояло на пристані. Довгими сходнями вгору й униз проходили тубільні принци й принцеси, цукрові королі, високі сановники Території Гаваїв. На березі за натовпом, під опікою місцевої поліції, вишикувалися довжелезними валками повози та автомобілі гонолульської аристократії. На пристані гавайський королівський оркестр грав «Алога Ое», а коли він замовк, струнний оркестр тубільних музик на судні підхопив ті самі тужливі звуки і голос співачки-тубілки злетів високо вгору понад звуками інструментів та галасливою метушнею навколо. Немов срібна сопілка, забринів він чистою непомильною нотою в загальній симфонії прощання.

На нижній палубі біля поруччя шістьма рядами стояли юнаки в хакі, і їхні бронзові обличчя свідчили про три роки військової служби під гарячим сонцем півдня. Але не їх отак шанували, виряджаючи, і не капітана в білому вбранні, що стояв на містку незворушний, мов зорі, й дивився вниз на ту метушню. І не молодих офіцерів на кормі, які поверталися з Філіппін зі своїми жінками, блідими й виснаженими у тамтешньому підсонні... На верхній палубі, зараз же за трапом, стояв гурт сенаторів Сполучених Штатів — було їх з двадцятеро — із жінками та дочками. Вони приїхали сюди розважитися, і їх цілісінький місяць годували-напували, начиняли статистикою, тягали на вулканічні гори й у лавові долини, показуючи всю красу та багатство Гаваїв. Саме для того, щоб забрати цю капелу відпочивальників і прибув сюди пароплав і з нею оце прощалося Гонолулу.

Сенатори були оповиті гірляндами, пооздоблювані квітами. Товста шия та могутні груди сенатора Джеремі Сембрука були пишно заквітчані щось із дванадцятьма вінками. З цієї купи квіток витикалося його спітніле обличчя із свіжою засмагою. Квітками він бридився і, споглядаючи юрбу на пристані, не бачив ніякої краси, а тільки гроші: йому ввижалася у цих людях лише робітна сила, лише фабрики, залізниці й плантації. Він бачив багатства цього краю, міркував про можливість їх використання і так перейнявся мріями про матеріальні здобутки та владу, аж не мав часу звернути уваги на дочку, яка стояла поруч, розмовляючи з молодиком в охайному літньому вбранні та солом'янім капелюсі. Цей юнак, здавалося, не бачив нікого, крім неї, і не міг одвести очей від обличчя дівчини. Якби сенатор Джеремі пильніше придивився до своєї дочки, то зрозумів би, що замість молоденької п'ятнадцятилітньої дівчинки, якою тільки місяць тому він привіз її на Гаваї, тепер з ним від'їжджає дозріла жінка.

Під гавайським сонцем достигають швидко, а Дороті Сембрук пробувала під ним якраз у дуже сприятливих для цього умовах. Ще місяць тому було з неї струнке, бліде, блакитнооке дівча, трохи стомлене від довгого читання та зусиль зрозуміти життєві таємниці. Але тепер очі вона мала ясні, втоми ані сліду, щічки присмагли від сонця і в поставі накреслювалися перші округлі лінії. До книжки вона не доторкалася цього місяця, бо зазнала більшої втіхи, читаючи книгу життя. Дівчина їздила верхи, видиралася на вулкани, вчилась плавати в приплив. Кров у ній заграла під тропіками, душа її сповнилась теплом, яскравими барвами та сонячним блиском. Цього місяця за товариша їй був юнак — Стівен Найт, спортсмен, морський їздець, бронзовий бог моря, що приборкував бурхливі хвилі, спадав їм на хребет і їхав на них верхи до берега.

Дороті Сембрук і не постерегла, що сталася якась зміна. Вона мала ще напівдитячий розум, отож її дуже дивувала й бентежила Стівова поведінка під час прощання. Вона його вважала своїм добрим товаришем,— та він таки й був тільки товаришем упродовж місяця; але прощався він з нею якось не так. Розмовляв він схвильовано, щось плутав, замовкав, тоді починав знову. Іноді не чув, що вона казала, а коли й чув, відповідав не до речі. Вона ніяковіла від його погляду. Доти вона ні разу не помічала,

щоб очі йому так палали. Чимось ті очі її лякали. Несила їй було довго зносити такий погляд, і вона опускала свої очі долі. Але чимось її вабило до нього, і щохвилини вона підводила очі знов, щоб похопити оте щось жагуче, владне, тужливе, чого вона ще зроду не бачила ні в чиїх очах. Дивна бентега й неспокій огорнули дівчину.

На судні пронизливо загула сирена, і увінчаний квітами натовп підступив ближче. Дороті Сембрук затулила пальцями вуха, скривилася від того гудіння й знову завважила в Стівових очах владний тужливий вогник. Юнак дивився не на неї, а на її вуха, що ніжно рожевіли та просвічувались у скісному промінні надвечірнього сонця. Зчудована й зачарована, заглянула вона йому в вічі, аж він зрозумів, що спіймався на гарячому. Він зашарівся й буркнув щось невиразне. Юнак зніяковів, і вона теж почула себе ніяково. Пароплавна обслуга заметушилася по палубі, просячи проводжальників зійти на берег. Стів простяг руку. Коли вона відчула дотик його пальців, тих самих пальців, що з тисячу разів стискали їй руку, як вони плавали на дошках під час припливу або видиралися лавовим схилом, то зовсім по-новому пройняли її серце слова тужливої пісні, яку срібним голосом виводила гавайська жінка:

Ка галіа ко алога кай гікі май,
Ке гоне ае ней і ку'у манава,
О ое но ка'у алога
А локо е гана ней.

Мелодії та слів цієї пісні Дороті навчилась од Стіва. Досі їй принаймні здавалось, наче вона розуміє, про що саме тут мова; але тепер, коли він востаннє тримав її руку в своїй теплій долоні, вона вперше зрозуміла справжній зміст пісні. Вона ледве чи помітила, як він нінюв, і не могла відшукати його між натовпом на сходнях, бо геть уся поринула у вир спогадів, знову переживаючи чотири щойно минулі тижні, пригадуючи події, що розкривалися зараз перед нею зовсім інакше.

Коли місяць тому товариство сенаторів висіло на берег, одразу ж зорганізовано комісію розваги, куди ввійшов і Стів. Він перший показав їм на пляжі Вайкікі, як плавати під час припливу. Верхи на вузькій дошці він виплив далеко в море, аж зробився ледь помітною цяткою і зовсім зник; потім він вигулькнув знову, як морський бог, виростаючи

з бурхливої піни; він здіймався вище й вище, дедалі більше виринали його плечі, груди та стан; і ось він зависочів нарешті цілою поставою на хребті могутнього валу в милю завдовжки, по кісточки вгрузаючи в піну, що розліталась на всі боки. Він мчав, мов той експрес, і спокійно ступив на берег на очах у зачарованих глядачів. Ось таким побачила вона Стіва уперше.

Він, двадцятилітній юнак, був наймолодший у комісії. Він не розважав гостей промовами і не належав до блискучих молодиків на учтах. Стів носився на хвилях припливу біля Вайкікі, вганяв за дикою худобою на пасовиськах Мауна-Кеа, виїжджав коней на ранчо Галеакала,— оце така була його роль у програмі розваг.

Вічна статистика та злива промов, що їх виголошували решта членів комісії, її не цікавили. Байдуже було до цього й Стівові. Отож вони вдвох утекли нишком і з бучного пікніка в Гамакуа, і від Еба Луїсона — кавового плантатора, що протягом двох до смерті нудних годин торочив про каву, каву й саму тільки каву. А вони тоді їздили верхи поміж схожою на дерева папороттю і Стів навчив її «Алога Ое» — пісні, що її співано на прощання сенаторам у кожному селищі, у кожному ранчо й скрізь по плантаціях.

З першого ж таки дня вона здебільшого бувала зі Стівом. Він товаришив їй в усіх прогулянках, а вона зовсім його заполонила, поки її батько засвоював статистичні дані про Гаваї. Бувши доброго серця, вона не могла зробитися тираном, а все-таки упокорила товариша до решти, і тільки під час прогулянок на човні, їзди верхи або на дошці по хвилях припливу — володарем ставав він, а вона виявляла йому послух.

І ось тепер, як одчеплено кодоли й великий транспорт почав тихо віддалятись од пристані, Дороті, слухаючи востаннє цю пісню, зрозуміла, що Стів зробився для неї чимось дорожчим, ніж просто товаришем у забавах.

П'ять тисяч голосів співало «Алога Ое» — «моє кохання все з тобою, аж поки зійдемось ми знов»,— і в цю мить уперше усвідомивши своє кохання, вона зрозуміла, що це ж її розлучають із Стівом. Чи судилося їм ще коли зійтися? Він сам навчив її оцих слів. Вона згадала, як він співав їх знов і знов під деревом гау у Вайкікі. Може, ці слова віщували правду? А вона милувалась його співом, похваляла, що він співає з таким почуттям. На цю згадку

дівчина істерично засміялася. «З почуттям!» Таж хлопець виливав у пісні своє серце. Тільки тепер здогадалась вона, та було вже запізно. Чому ж він не признався? Тоді спало їй на думку, що дівчата її віку ще заміж не виходять, але в ту ж мить вона подумала: та ні, на Гаваях виходять. На Гаваях вона достигла — на тих Гаваях, де тіло стає позлотисте, а жінки достигають під сонячними поцілунками.

Даремне вдивлялася вона в натовп на узбережжі. Де ж це він подівся? Дороті ладна була віддати все на світі, щоб бодай разочок глянути на нього, сподівалася навіть, що, може, яка нагла хвороба поб'є капітана, котрий стояв там самітний на містку, і від'їзд буде відкладено. Вперше на своєму віку вона допитливо скинула оком на батька, придивилась до його впертого, енергійного обличчя — і взяв її ляк. Страх і подумати, щоб піти йому наперекір! Та й які вона має шанси перемогти в цій боротьбі? Але чого Стів нічого не сказав? Тепер уже запізно. Чому не натякнув тоді, під деревом гау у Вайкікі?

Раптом їй у душі похололо,— адже вона знає, чого він змовчав. Постривай, що б то таке чула вона недавно? Ага, це було за чаєм у місіс Стентон того самого дня, як дами з місіонерського товариства влаштували учту для сенаторських жінок та дочок. Запитала висока блондинка, місіс Годжкінс. Дороті яскраво пригадала все: широку терасу, тропічні квіти, слуг-азіатів, що пересувались мов тіні, гомін жіночих голосів і оце запитання місіс Годжкінс, що розмовляла в гурті недалеко від неї. Кілька років перебувши на материку, місіс Годжкінс тепер, як видно, розпитувала про острів'янок — подруг своїх дівочих літ. «А як там поживає Сюзі Мейдвел?»— запитала вона. «Та ми з нею більше не бачимося — вона вийшла за Віллі Купела»,— відповіла друга острів'янка. Тоді жінка сенатора Беренда засміялася й висловила подив, чого ж то Сюзі Мейдвел, вийшовши заміж, втратила приятелів.

— Він *гапа-гаоле,*— відказали їй,— метис тобто, а нам, острів'янам, треба дбати про своїх дітей.

І Дороті звернулася до батька, поклавши собі перевірити своє припущення.

— Тату, а що як Стів приїде до Сполучених Штатів, чи зможе він нас одвідати?

— Хто? Стів?

— Еге ж, Стівен Найт; ти його знаєш. Не минуло ще

й п'яти хвилин, як ти оце з ним попрощався. Чи зможе він нас одвідати, якщо приїде до Сполучених Штатів?

— Звісно, ні,— одрубав Джеремі Сембрук.— Стівен Найт — гапа-гаоле, а ти ж знаєш, що це таке.

— О! — ледь чутно одмовила Дороті, і пекучий жаль оповив їй серце.

Що Стів не був гапа-гаоле, це вона знала добре; та не знала, що в чверті його крові струмувало тропічне сонце, а цього досить, щоб про одруження не могло бути й мови. Дивний світ! А ось одружився ж, наприклад, превелебний А. С. Клегорн із темношкірою принцесою Камегамегового роду, проте всі вважають знайомство з ним за велику честь і найбільші панії з ультрапанського місіонерського товариства заходять до нього на чай... Стів. Ніхто не заперечував, щоб він навчав її їздити на хвилях припливу та допомагав перехоплюватися по небезпечних стежинах у кратері Кілауеа. Дозволено йому було з нею та її батьком обідати, міг він і танцювати з нею та бути членом комісії розваги, але одружитися з нею — йому зась, бо в жилах у нього струмує тропічне сонце.

На перший погляд цього й не помітиш, хіба хтось би сказав. А який же він гарний із себе! Мов живий стояв він у неї перед очима, і їй приємно було згадувати його пружне, прекрасне тіло, широкі плечі, силу, з якою він підсаджував її в сідло, переносив через ревучий приплив чи то витягав за кінець альпенштока на гребінь застиглої лави на Горі Сонця. Пригадалося їй і щось інше, більш невловне й таємниче, що тільки тепер вона починала усвідомлювати,— ореол створіння чоловічої статі, мужчини, справжнього мужчини. Схаменувшись, вона зніяковіла і засоромилася цих думок. Лице їй спаленіло, та зараз же й зблідло: Дороті згадала, що довіку вже його не побачить. Пароплав уже повернувся провою на море, і палуба порівнялася з краєм надбережжя.

— Онде Стів,— сказав батько.— Помахай йому рукою, Дороті.

Стів дивився на дівчину блискучими очима і прочитав на її обличчі те, чого не бачив перше. Юнак спалахнув увесь від щастя, і вона тепер знала, що він зрозумів. А в повітрі бриніла пісня:

Тобі моя любов,
Моє кохання все з тобою,
Аж поки зійдемось ми знов.

Зайві були слова, щоб зрозуміти одне одного. Пасажири коло неї кидали свої вінки приятелям на березі. Стів простяг руки, і в очах його було благання. Вона здійняла через голову свою гірлянду, але квітки сплелися з разком східних перлів, що надів їй на шию Мервін — старий цукровий король, одвозячи її з батьком до пристані.

Вона смикала за перли, силкуючись виплутати їх із квітів. А пароплав посувався далі й далі вперед. Ось вона порівнялася зі Стівом. Саме була зручна хвилька. Ще одна мить — і він залишиться позаду. Дівчина аж заплакала, і Джеремі Сембрук запитливо глянув на неї.

— Дороті!— суворо вигукнув він.

Дочка рішуче шарпнула за шворку — і квіти з дощем перлів полетіли до коханого. Вона дивилася на нього, аж поки сльози не заслали їй очей, тоді схилила голівку на плече Джеремі Сембрука, а той забув навіть свою улюблену статистику, чудуючись, як оці підлітки притьмом пнуться в дорослі.

Юрба все співала. Пісня, даленіючи, бриніла тихше й тихше, але, як і перше, була пройнята любосною тугою Гаваїв. Слова немов огнем пекли серце Дороті, бо лукаві були й неправдиві:

Алога ое, Алога ое, е ке онаона но го іка ліпо,
Палкі обійми, агой, ае, ау, аж поки зійдемось ми знов.

Чун А-Чун був собою зовсім непоказний — доволі невисокий, як і всі китайці, по-китайському вузький у плечах та сухорлявий. Кожна нетутешня людина, випадково побачивши його на вулиці в Гонолулу, дійшла б висновку, що то звичайний собі добродушливий китаєць, має десь, певне, прибуткову пральню чи кравецьку майстерню. Щодо добродушливості й зисків — висновок був би слушний, тільки не зовсім: А-Чунова добродушливість дорівнювала його достаткам, але чому дорівнювало його багатство — ніхто не знав і на одну десяту. Загально було відомо, що він страх як багатий, тільки ж оце «страх як» символізувало невідоме.

А-Чун мав бистрі оченята-намистинки — такі малюсінькі, ніби дві дірочки, свердликом прокручені. Зате стояли вони далеко одно від одного й примостилися під гідним мудреця чолом. Бо ж А-Чун розв'язував якісь проблеми — розв'язував усе своє життя. Щоб вони його дуже непокоїли, то й ні. Він на них дивився, як мудрець: і бувши кулі, і тепер, зробившись мультимільйонером, що тримав у своїх руках долю багатьох людей, настрій він мав завжди однаковий — душа його не втрачала ніколи величної рівноваги та спокою, чи то щастило йому, а чи ні. Йому все велося однаково: і як бив його наглядач на цукрових плантаціях, і як спадала ціна на цукор, коли вже ті самі плантації стали його власністю. Стоячи на непохитній скелі свого задоволення життям, він розв'язував проблеми, які мало кому спадають на думку, а вже найменше — китайському селянинові.

Бо ж А-Чун був саме китайський селянин, тобто мусив змалку й до останку працювати на полі як той віл. Але доля поволіла, щоб він утік од того поля, ніби принц

у казці. Батька свого, дрібного землевласника з-під Кантона, А-Чун не пам'ятав; не знав він і матері, що вмерла, залишивши його шестилітнім хлопчиськом. Зате зостався йому в пам'ятку його шановний дядько А-Коу, на якого він гнув спину від шести аж до двадцяти чотирьох років. А тоді вже вислизнув із лабетів, найнявшися на три роки за кулі на цукрову плантацію в Гаваях по п'ятдесят центів у день.

А-Чун був спостережливий. Він помічав такі дрібниці, на які й один із тисячі не звернув би уваги. По трьохлітній праці на плантаціях він знав більше про добування цукру з цукрової тростини, ніж наглядачі, ба навіть і сам управитель. Здивувався б той управитель непомалу, довідавшись, як знається на цукровому виробництві миршавий, маленький кулі. Але А-Чун вивчав не лише цукрове виробництво, він намагався з'ясувати собі, в який це спосіб стають люди власниками цукроварень та плантацій. Один висновок він зробив уже давно, а саме, що, працюючи власними руками, людина не здобуде великих статків. Це він знав добре, бо сам працював близько двадцяти літ. Розживається той, на кого працюють чужі руки, і що більше тих рук на нього працює, то багатшим він стає.

Отож А-Чун відробив три роки за контрактом і вклав свої заощадження в невелику крамничку, приставши до спілки з китайцем А-Юнгом. З часом ця крамничка розрослася у велике підприємство «А-Чун та А-Юнг» і гендлювала всім — від індійського шовку та женьшеня до вербункових суден та цілих островів з гуано. Водночас А-Чун служив за кухаря. Мастаком бувши в куховарстві, він уже через три роки одержував більше, ніж найкращі кухарі в Гонолулу. Кар'єру А-Чунові було забезпечено, і Дентін, його господар, заявив йому, що він дурень, коли кидає таку справу. Проте А-Чун мав своє на думці, тож хазяїн назвав його з дурних дурним і подарував п'ятдесят доларів понад платню.

Фірма «А-Чун та А-Юнг» процвітала, і А-Чун не мав уже потреби куховарити. На Гаваях тоді починався бум. Посилено розводили цукрову тростину, і бракувало робочих рук. А-Чун скористався з нагоди й узявся імпортувати робітників. Він привіз на Гаваї тисячі китайських кулі, і достатки його ще зросли. Він не давав марно залежуватись своєму капіталові. Його чорні оченята-намистинки там набачали зиск, де інші чекали банкрутства. За

безцінь він купив рибний ставок, що дав йому згодом п'ятсот відсотків прибутку й став тим важелем, за допомогою якого він монополізував торгівлю рибою у Гонолулу. Він не виступав у газетах, не вдавався в політику, не бавився в революції, але безпомильно завбачав події і сягав оком далі за тих, хто творив усе це. В уяві він бачив Гонолулу сучасним, освітленим електрикою містом — і це тоді, коли до голих скель коралового острівця тулилося тут брудне містечко під повсякчасною загрозою пісковіїв. Отож А-Чун заходився скуповувати землю. Купував її у гендлярів, яким бракувало готівки, у незаможних тубільців, у купецьких синків-марнотратів, у вдів та сиріт і навіть у прокажених, що їх відсилали на Молокаї. А за скількись років склалося так, що ті самі ділянки знадобилися під склади, контори та готелі. А-Чун віддавав в оренду й орендував сам, продавав, і купував, і перепродував.

Нагоджувалися й інші справи. Наважився був він раз доручити свої гроші якомусь Паркінсонові — колишньому капітанові, що йому ніхто не йняв віри. Паркінсон одразу вирушив на маленькій «Везі» в таємничу подорож. Заробив собі Паркінсон тоді стільки, що не журився грішми аж до самої смерті; чимало літ минуло, і ось Гонолулу вразила звістка, що Дрейк та Ейкорн, гуанові острови, А-Чун давно продав Британському фосфатному трестові за три чверті мільйона. А як настало сите й п'яне королювання Калакауа, А-Чун заплатив триста тисяч доларів за право торгівлі опіумом. І хоч мусив заплатити третину мільйона за монополію, він знав, що робить, бо на самий дивіденд зміг купити плантацію Калалау, а з плантації мав тридцять відсотків чистого прибутку цілих сімнадцять років, аж поки нарешті продав її за півтора мільйони.

Давніше, за правління династії Камегамегів, він служив своїй батьківщині на посаді консула— становище теж не зовсім без зиску; а за Камегамеги IV він змінив підданство й зробився громадянином Гаваїв, щоб одружитися зі Стелою Еліндейл, яка була підданою того темношкірого короля, хоча в її жилах струмувало більше англосаксонської крові, ніж полінезійської. В неї у крові була така мішанка, що деякі частки становили одну восьму й навіть одну шістнадцяту. Одна шістнадцята — то була кров її прабабки Паагао, королівни Паагао. Прадід Стели Еліндейл був такий собі капітан Блант — англійський авантурник, що при Камегамегові I дослужився до рангу недо-

торканного вождя. Дід її був капітаном на китобійнім судні з Нью-Бедфорда, а в батькові до чистої англійської крові домішалося трохи італійської та португальської. Отож, бувши гавайською підданкою, дружина А-Чунова належала скорше до котроїсь із цих трьох національностей.

І от до цієї мішанини рас А-Чун додав ще й монгольської крові. Таким чином, їхні діти були на одну тридцять другу полінезійці, на одну шістнадцяту — італійці, на одну шістнадцяту — португальці, наполовину китайці і на одинадцять тридцять других — англійці та американці. А-Чун, може, й утримався б від такого шлюбу, якби міг передбачити, яка вийде з того дивовижна сімейка. А була вона всіляко дивовижна, і передусім — ліком. А-Чун мав п'ятнадцятеро дітей — синів та дочок; переважно дочок. Перше з'явилися сини — трійко їх,— далі одна по одній дванадцятеро дочок. Сполучення кількох рас дало блискучі наслідки. Нащадків було не тільки багато, але й усі вони виявилися здорові, без жодного ганджу, та ще й гарні аж не як. Дівчата — всі красуні, ніжні й тендітні. Округлі лінії мамусі А-Чун якось скрадали костисті форми татуся А-Чуна, і дочки повдавалися стрункі, не сухорляві й не гладкі, а саме в тілі. На всіх дівчачих обличчях проглядала Азія, перероблена й прихована потроху старою й Новою Англією та Південною Європою. Заздалегідь цього не знавши, ніхто б не помітив могутнього струменя китайської крові в їхніх жилах, але знавши, одразу б завважив її вплив.

Було щось нове й небачене у вроді А-Чунових дочок. На диво подібні одна до одної, разом з тим вони були одмінні — кожна гарна по-своєму. Годі було переплутати їх між собою. І водночас блакитноока, білява Мод мимохіть нагадувала чорняву Генрієту з великими примлілими очима й чорними, як галка, косами. Подібність — то був спадок від А-Чуна. Він поклав підвалину, а далі нашаровувалися візерунки різних рас. Саксонське, латинське та полінезійське тіло оповило тендітний китайський кістяк ніжною оболоною.

Місіс А-Чун мала власні погляди, і А-Чун брав їх до уваги, якщо вони не порушували його філософського спокою. Вона звикла провадити життя по-європейському. Гаразд. А-Чун презентував їй європейський дім. Потім, як попідростали його сини та дочки і почали теж давати поради батькові, він збудував просторе бунгало, стільки ж

непретензійне, як і пишне. Згодом з'явився дім на горі Танталус, де б могла перебувати сім'я, як повіє з півдня «нездоровий вітер». А вже у Вайкікі він збудував віллу при березі та так влучно підібрав для цього великий шмат землі, що коли потім урядові Сполучених Штатів ця територія знадобилася для військових цілей, А-Чунові було заплачено чималі гроші як компенсацію. У всіх його будинках були більярдна й курильна кімнати та безліч приміщень для гостей,— дивовижні-бо А-Чунові нащадки любили жити на всю губу. Умеблювання було винятково просте. Нащадки мали витончений смак, і не для того витрачалося чимало коштів, щоб кожному це впадало в око.

Виховуючи дітей, А-Чун не скупував.

«Не турбуйтеся про видатки,— казав він, бувало, до Паркінсона, коли той ледащо-мореплавець не бачив потреби, щоб поліпшувати пливучість «Веги».— Ваша справа — керувати шхуною, моя — платити за рахунками».

Отак він ставився й до виховання синів та дочок. Їм потрібно було здобути освіту, а видатки їх не обходили. Старший син, Гарольд, учився у Гарварді й Оксфорді; Альберт із Чарлзом в один рік вступили до Йелю, а дочки, од старшої й до найменшої, починали з Каліфорнійської закритої школи у Мілзі, а звідти переходили до Васару, або Велслі, або Брін Мору *. Хто хотів, їздив довершувати освіту в Європі. І ось верталися до А-Чуна сини й дочки з усіх кінців світу та давали йому поради, як би ще приоздобити палати, скромні у своїй пишноті. Сам А-Чун волів неприховану східну розкіш та блиск; але, бувши філософом, він добре розумів, що смаки його дітей ідуть за взірцями Заходу.

Звісна річ, дітей його не знано під прізвищем А-Чун. Як він сам із кулі перетворивсь на мультимільйонера, так і прізвище його еволюціонувало. Мамуся А-Чун підписувалася — «А'Чун», а мудріші від неї діти викинули апостроф і почали писатися «Ачун». Батько не заперечував. Хай там хоч би як писали його прізвище, це не порушувало ні його вигід, ані філософського супокою. До того ж він не був гордий. Але коли вимоги його дітей дійшли до крохмальних сорочок, твердих комірців та сурдутів, щасливому супокоєві А-Чуна настав край. А-Чун не хотів і слухати про ті речі. Просторе китайське вбрання більш припадало йому до душі, і ні просьбою, ні грозьбою не змогли нічого від нього добитись. Останній спосіб ви-

явився особливо невдалим. Молоді Ачуни недурно побували в Америці. Там вони дізнались, яку силу має бойкот, що з нього користуються організовані робітники. Отже, тепер за допомогою мамусі А'Чун вони стали бойкотувати рідного батька, Чун А-Чуна, у власній його домівці. Проте А-Чун, дарма що не знавець західної культури, все ж чував, як стоїть справа з робітничим питанням на Заході. Бувши сам великим роботодавцем, він знав, які й коли заходи вживати супроти організованого робітництва. Не зволікаючи, він оголосив локаут своїм бунтівливим дітям та заблудлій жінці. А-Чун звільнив численну челядь, позамикав стайні та дім, а сам перебрався в гавайський готель «Рояль», де йому, між іншим, належав основний пакет акцій. Вражена сім'я тулилася по знайомих, а батько родини спокійно провадив свої численні справи, попихкував із маленької срібної люльки з довгим цибухом та міркував над проблемою власних дивовижних нащадків.

Проблема ця не виводила його з рівноваги. Він дійшов філософського висновку, що потрапить якось її розплутати, коли вона визріє до решти. А тим часом він недвозначно дав наздогад, що, попри всю свою поблажливість, він усе ж таки абсолютний владар над рештою А-Чунів. Родина тиждень чинила опір, а опісля повернулася в бунгало разом з А-Чуном та численними слугами. Відтоді ніхто вже не перечив А-Чунові, коли він з'являвся у своїй пишній вітальні в голубому шовковому халаті, ватяних пантофлях та в чорній шовковій шапочці з червоним пиптиком згори або ж коли він пахкав на широкій веранді чи в курильні своєю срібною люлькою з тоненьким цибухом у товаристві офіцерів та цивільних, що курили цигарки й сигари.

У Гонолулу А-Чун посідав виняткове становище. Хоч він не бував ніколи в товаристві, проте його радо приймали скрізь. Сам він не ходив у гості ні до кого, опріч китайських крамарів, але в себе вітав багатьох — удома, серед гостей і за столом він завжди був на чільному місці. Селянин з роду, цей китаєць опинився в осередді найвитонченішої культури, яку тільки знали на Гаваях. І не було там жодної людини остільки гордовитої, щоб відмовилася переступити його поріг і знехтувала його гостинністю. Пояснювалось це тим, що, по-перше, А-Чунове бунгало проваджено на аристократичний штиб, а по-друге,

сам А-Чун був дуже впливова особа. До того ж усі його знали за людину бездоганної моральності та чесності в комерційних справах. Супроти А-Чунових непідкупних чеснот блякли чесноти всього купецтва Гонолулу, дарма що на Гаваях узагалі ділова етика стояла вище, ніж на материку. Склалося навіть прислів'я, що слово А-Чупа варте розписки. Він завжди дотримував слова — писаного чи ні, однаково.

Через двадцять років після смерті Гочкіса, одного з керівників фірми «Гочкіс та Мортерсон», між старими паперами знайдено запис про позичку А-Чунові в тридцять тисяч доларів. А-Чун узяв ці гроші ще як був за таємного радника при Камегамегові II. То були роки розквіту країни, коли люди тратили голови в гонитві за зисками, і А-Чунові зовсім випала з пам'яті ця справа. Жодної розписки не знайшлося, і ніхто не позивав його, а все-таки А-Чун повністю розрахувався з Гочкісовими спадкоємцями, по своїй волі заплативши складні відсотки, що значно перевищили основний борг. А ось іще приклад: коли навіть найбільші песимісти і не мріяли про якусь там запоруку щодо зрошувальних робіт у Какіку, А-Чун ручився своїм словом за те безталанне підприємство, яке опісля збанкрутувало. Ось що доповів секретар того підприємства, коли його послали розвідати, як А-Чун поставиться до справи, хоча й не мали жодної надії на сприятливі наслідки: «І оком не кліпнув, панове,— одразу підписав чека на двісті тисяч». І ще багато можна навести таких прикладів, що засвідчили б непорушність його слова, але й це не все: навряд чи найшлася б на островах бодай одна впливова людина, якій би А-Чун не став коли в пригоді своїми грішми.

Ось через що все Гонолулу пильно стежило, як його родинні стосунки перетворювалися в нерозв'язну проблему, та потайки співчувало йому, бо ніхто не міг собі уявити, як А-Чун дасть тут раду. Але А-Чун краще за всіх розумівся, що тут до чого. Ніхто, крім нього самого, не знав, який він чужий у власній сім'ї. Навіть сім'я не здогадувалася. А-Чун усвідомлював, що він зайвий серед цього власного дивного поріддя, і, думаючи про недалеку вже старість, не мав сумніву, що з часом одіб'ється від родини ще далі. Він не розумів своїх дітей. Вони розмовляли про те, що його не цікавило й чого він не знав. Культура Заходу його обминула. Він був азіат тілом і ду-

шею, себто поганин, якому їхнє християнство видавалося безглуздям. Одначе він міг би й не звертати на це жодної уваги, як на щось стороннє, якби бодай спромігся зрозуміти душі своїх дітей. Коли Мод йому казала, що треба тридцять тисяч щомісячно на господарство, то це він розумів, так само як і Альбертове прохання дати йому п'ять тисяч на купівлю двощоглової яхти «Мюріель», щоб вступити в члени гавайського яхт-клубу. Але інші, незвичні й складніші їхні бажання, сам характер їхнього мислення — збивали його з плигу. Незабаром він побачив, що духовне життя його синів та дочок — занадто поплутаний лабіринт, куди йому марно заходити. Раз у раз він натрапляв на стіну, що відокремлює Схід від Заходу. Їхні душі для нього були замкнені, так само як і його душа була замкнена для них.

Та ще й те, що з літами його все більше й більше тягло до своїх земляків. Дим і чад китайського кварталу здавались йому найкращими пахощами. На вулиці він з насолодою принюхувався до них, пригадуючи вузькі, покручені завулки Кантона, повні руху й метушні. Він жалкував, що, на догоду Стелі Еліндейл, ще женихаючись, відітнув свою косу, і поважно роздумував, чи не виголити маківку голови та не запустити нову. Страви, що готував для нього дуже дорогий кухар, не так йому смакували, як оті страховинні замішки в задушливім ресторані китайського кварталу. І йому любіш було покурити й побазікати з півгодини зі своїми приятелями-китайцями, аніж головувати на пишних обідах у своєму бунгало, де збиралося найдобірніше товариство. Там американці та європейці засідали за довгим столом, чоловіки й жінки без жодної різниці; на жіночих білих шиях та руках у м'якому світлі ламп вилискували самоцвіти, чоловіки приходили у вечірніх убраннях; всі розбалакували та реготалися з дотепів, що хоча й не були для нього незрозумілі, однак анітрохи його не смішили.

Але не лише його відокремленість та бажання повернутися до рідної сторони становили проблему. Йшлося також і про багатство. А-Чун жив надією на супокійну старість. Він тяжко одпрацював. Тож його нагородою мають стати спокій і відпочинок. Проте він добре знав, що, маючи такі величезні маєтності, годі сподіватись спокою та відпочинку. Вже й зараз помічалися деякі зловісні ознаки. Йому вже доводилося бачити, до чого призводять гроші. Діти

Дентіна, колишнього А-Чунового хазяїна, заклавши позов, вирвали з рук у батька порядкування майном, і суд призначив над Дентіном опіку. А-Чун знав, і то надто добре, що якби Дентін був бідар, суд визнав би його здібним провадити свої справи. Ще й інше: старий Дентін мав лише троє дітей і півмільйона, в той час, як у нього, А-Чуна, дітей цілих п'ятнадцятеро, а скільки мільйонів — то й ніхто не знав, окрім нього самого.

— Дочки наші — красуні,— сказав він своїй жінці одного вечора.— Є багато молодих хлопців. Їх у нас завжди повнісінько. Мої рахунки за сигари дуже великі. Чому ж ніхто не сватається?

Мамуся А'Чун мовчки знизала плечима.

— Жінка — завжди жінка, а чоловік — чоловік. Дивно, чому немає весіль. Може, юнакам не до вподоби наші дочки?

— Та ні, подобатись то подобаються,— відповіла мамуся А'Чун.— Але, бачиш, вони ніяк не можуть забути, що ти їхній батько.

— Одначе ти ж забула, хто був мій батько,— поважно відказав А-Чун.— Ти тільки попросила, щоб я відтяв косу.

— Тепер, мабуть, молодь вибагливіша стала.

— А що, на твою думку, наймогутніше в світі? — несподівано запитав А-Чун.

Мамуся А'Чун подумала яку хвилю й відповіла:

— Бог.

Він кивнув головою:

— Боги бувають різні — і паперові, й дерев'яні, й бронзові. У себе в конторі я вживаю одного маленького божка за прес-пап'є. А в єпіскопському музеї я бачив багато богів з коралів та застиглої лави.

— Але є лише один істинний бог,— рішуче вирекла вона, войовниче випинаючи свого пишного бюста.

А-Чун одразу ж помітив небезпечні ознаки і ухилився від бою.

— То що ж дужче за бога в такім разі?— запитав він далі.— Можу тобі відповісти: гроші. У мене свого часу були справи з євреями й християнами, з магометанами й буддистами, з невеликими чорними людьми з Соломонових островів та Нової Гвінеї, що завивали своїх богів в промащений папір і ніколи не розлучалися з ними. Богів вони мали найрізніших, але всі ті люди молились на гроші. У

нас буває капітан Хігінсон. Здається, йому до вподоби Генрієта.

— Він нізащо її не візьме,— одказала на те мамуся А'Чун.— Колись він дослужиться до адмірала.

— До контр-адмірала,— поправив А-Чун.— Це я знаю. Всі вони йдуть у відставку контр-адміралами.

— Його рідня в Сполучених Штатах у великій шанобі. Їм буде дуже не до смаку, якщо він одружиться... Якщо він одружиться не з американкою.

А-Чун вибив з люльки попіл, знов замислено запхав пучку тютюну в срібну чашечку, запалив, викурив її і аж тоді озвався знову:

— Генрієта — найстарша. Я дам за нею триста тисяч доларів. Впіймається на цей гачок і капітан Хігінсон з усією своєю високочесною ріднею. Зроби лиш якось, щоб це дійшло до його відома.

А-Чун сидів та курив далі, і перед ним у кучерявім диму вимальовувались обличчя та постать Той-Шуей — служниці у його дядька в селі під Кантоном. Вона за роботою й світа не бачила, а одержувала за ту працю лише долара на рік. В кільцях диму побачив він і самого себе молодим хлопцем, що вісімнадцять літ ходив коло землі у свого дядька за ледь-ледь більшу платню. А тепер він, селянин А-Чун, віддає у посаг за своєю дочкою триста тисяч років такої праці. А вона ж — тільки одна з дванадцяти його дочок. Отак мізкуючи, він ані трохи не запишався. Спало йому на думку, що живе в кумедному й чудернацькому світі, і він голосно зареготав, перелякавши мамусю А'Чун, що саме розмріялась: мрії ті ховалися глибоко в криївках її серця, і йому — він це знав — ніяк було до них добратися.

Все ж таки А-Чунова мова дійшла чуткою до капітана Хігінсона, і той, забувши про своє контр-адміральство й високочесну власну рідню, одружився з трьома сотнями тисяч доларів, та ще й узяв на додачу витончену освічену дівчину, що була на одну тридцять другу полінезійка, на одну шістнадцяту італійка, ще на одну шістнадцяту португалка, на одинадцять тридцять других англійка та американка й наполовину китаянка.

А-Чунова щедрість зробила своє. Нараз усі його дочки поставали дуже бажаними відданками. По Генрієті пішла Клара, але коли секретар Території формально освідчився, А-Чун заявив йому, що той мусить почекати своєї

черги, бо Мод старша, отже, спершу треба її видати заміж. Ця тактика вдалася якнайкраще. Вся родина не на жарт зацікавилась одруженням Мод, і через три місяці її віддано за Неда Гемфрі — іміграційного урядовця Сполучених Штатів. І він, і Мод, діставши всього двісті тисяч посагу, виявили незадоволення. Але А-Чун пояснив, що своєю первісною щедрістю він мав на меті зламати кригу, а тепер, звісно, приплата до його дочок зменшиться.

Після Мод вийшла заміж Клара, і далі протягом двох років у Бунгало гуляли весілля по весіллі. А-Чун тим часом не сидів згорнувши руки: поступово він ліквідовував свої капіталовкладення, розпродував паї в багатьох підприємствах і частка за часткою, силкуючись не викликати зниження цін на ринку, збував свої великі вкладення в нерухомість. Кінець кінцем ціни таки впали, але він і далі спродувався, хоч і терплячи збитки. На обрії він постеріг загрозливі хмари. Як виходила заміж Люсіль, відгомін сварок та заздрощів діткнувся і його вуха. Кожне каламутило воду підступами та контрпідступами з метою піддобритись до нього і посварити його з тим чи тим зятем, а то й з усіма, опріч себе. Все це ніяк не сприяло супокоєві та відпочинку, що були йому потрібні на старість.

А-Чун квапився долаштувати свої справи. Він уже давно листувався з найбільшими банками в Шанхаї та Макао *. Протягом кількох років з кожним пароплавом переказувано до цих далекосхідних банків векселі на ім'я такого собі Чун А-Чуна. Векселі щораз писалися на більші суми. Ще не повиходили заміж дві його менші дочки. Але він вирішив не чекати, а поклав до Гавайського банку по сто тисяч на ім'я кожної, і поки гроші дожидали весіль, на них росли відсотки. На чолі фірми «А-Чун та А-Юнг» став Альберт, оскільки старший син, Гарольд, волів забрати свої чверть мільйона і переїхати жити до Англії. Менший, Чарлз, діставши сто тисяч та опікуна, вибрався пройти курс в інституті Кілі *. Матусі А'Чун передано було бунгало, дім на горі Танталус та віллу над морем, збудовану замість тої, що А-Чун продав урядові. Крім того, вона ще одержала півмільйона доларів, надійно вкладених.

Тепер А-Чун був готовий покінчити з цією проблемою назавжди. Якось уранці, коли вся родина зібралася на сніданок,— А-Чун подбав, щоб при цьому були всі його зяті з жінками,— він ознаймив, що вертається до краю

Джек Лондон з дружиною в Гонолулу (1907 р.). *Фото.*

«Вовчий Дім» після пожежі (серпень 1913 р.). *Фото.* (У цьому будинку в долині Сонома, Каліфорнія, мав поселитись Дж. Лондон).

своїх предків. В недовгій, вдало скомпонованій промові він розтлумачив, що добре забезпечив усю сім'ю, а опісля виклав низку сентенцій, як, на його думку, мають вони чинити, аби жити у супокої та злагоді. Наприкінці він понадавав зятям практичних порад, розхвалив переваги поміркованого життя та безпечного вкладення капіталу і поділився своїми енциклопедичними знаннями щодо промисловості та торгівлі на Гаваях. Потім зволів подати повіз і в товаристві мамусі А'Чун, що заливалася слізьми, вибрався до тихоокеанського поштового пароплава. В бунгало зчинилася паніка. Капітан Хігінсон розлючено вимагав затримати тестя. Дочки заголосили. Одному зятеві, колишньому федеральному судді, спало на думку, чи не збожеволів часом А-Чун, і він подався до відповідної інстанції з'ясувати це питання. Повернувшися, він розповів, що А-Чун напередодні побував у комісії, попросив перевірити свій розумовий стан і блискуче довів цілковиту свою нормальність. Отож нічого іншого не лишалось, як вибратися на пристань попрощатись із маленьким дідусем, а він стояв на палубі та махав до них рукою, поки величезний пароплав, повернувшись провою до моря, посувався між кораловими рифами.

Але маленький дідусь простував зовсім не до Кантона. Він надто добре знав свою країну і захланність мандаринів і розумів, що небезпечно з'являтися туди з тими значними достатками, які ще в нього лишилися. Він їхав до Макао. Довгий час А-Чун правив, як король, і звик наказувати. Та коли, прибувши до Макао, він завітав до найбільшого європейського готелю, клерк з виляском закрив книгу перед самим його носом. Китайців туди не пускали. А-Чун достукався до управителя, але й той зустрів його не краще. Тоді він поїхав геть і за дві години повернувся. Запросивши клерка й управителя, він повіддавав їм платню за місяць уперед і позвільняв їх. А-Чун зробився власником готелю і впродовж багатьох місяців мешкав у найкращих кімнатах, поки будувався для нього пишний приміський палац. З властивим йому хистом він підніс за цей час прибутковість свого великого готелю від трьох до тридцяти відсотків.

Колотнеча, що від неї втік А-Чун, невдовзі далася взнаки. Деякі зяті невдало повкладали свої капітали, інші розкидалися грішми, гайнуючи жінчині посаги. По А-Чуновім від'їзді всю увагу звернено на мамусю А'Чун

та її півмільйона, а це, звісно, не сприяло взаємній любові. Адвокати наживалися, поки йшла тяганина з затвердженням розподілу майна. Позови, зустрічні позови, контрпозови цілою зливою захлюпували гавайські суди. Не обійшлося й без карної відповідальності. Виникали бурхливі сутички, де сипано дошкульними словами та ще дошкульнішими стусанами. Бувало й таке, що літали квіткові горщики — влучному слівцеві на підмогу. Закладалися позови за наклепи, що переходили різні судові інстанції, а викази свідків розбурхували все Гонолулу.

А старий А-Чун, оточений у своєму палаці усіма розкошами Сходу, спокійно попахкував собі люлькою і наслухався до веремії за океаном. З кожним поштовим пароплавом відсилався лист із Макао до Гонолулу, писаний бездоганною англійською мовою і видрукуваний на американській машинці. У цих листах А-Чун у добірних висловах давав своїй сім'ї гарні поради й навчав, як треба жити в згоді та спокої. Що ж до нього, то він ні у віщо не втручається і почуває себе пречудово. Він здобув таки собі супокій та відпочинок. Часом А-Чун хихоче й потирає руки, а його чорні косі оченята весело поблискують, як здумає він про цей кумедний світ. Бо, вік звікувавши й чимало передумавши, він переконався, який таки кумедний оцей світ.

— Мимохіть полюбиш це підсоння,— мовив Кедворс, почувши мій захоплений відгук про узбережжя Кони.— Я прибув сюди вісімнадцять років тому, ще зовсім молодим хлопцем, коли тільки-но скінчив коледж. І відтоді вже нікуди не виїздив звідси, хіба що іноді навідувався на батьківщину. Мушу вас попередити: коли вам люба яка інша місцина — не бавтеся тут довго, бо полюбите цей закутень над усе на світі.

Було це по обіді, на просторій терасі, що виходила на північ, хоча слово «північ» геть нічого не важило для чудового тутешнього клімату.

Свічки погасили, і гнучкий, вбраний у біле служник-японець, промайнувши як привид у сріблястім місячнім сяйві, подав нам сигари й зник у темряві бунгало. Крізь листяну завісу бананових пальм та дерев легуа я дивився туди, де поза гущиною гуави, на тисячу футів нижче, розляглося тихе море. Зійшовши на берег з каботажного пароплавчика, я цілий тиждень гостював у Кедворса, і за весь цей час вітер навіть не зворухнув супокійної морської поверхні. Щоправда, часом повівав легенький бриз, але був то найніжніший легіт, що будь-коли віяв над цими островами незмінного літа. Його й вітром не назвеш: скорше то були зітхання — протяглі, запашні зітхання світу на спочивку.

— Край лотосу,— промовив я.

— Де кожен день такий самий, як і інший, а всі вони вщерть повні раювання,— відказав він.— Тут ніколи нічого не трапляється. Не надто парко і не надто холодно. Завжди саме в міру. Чи ви завважили, як дихають по черзі земля та море?

І справді, я завважив цей чарівний, ритмічний віддих. Щоранку морський вітрець, схоплюючись при березі, обвівав землю лагідним струменем озону й спроквола відлітав на море. Граючися з морем, він ледве потьмарював його поверхню, і тоді то тут, то там, скільки зглянути оком, майоріли довгі пасма тихої води, що змінювались, пересувалися і пливли кудись під вибагливими поцілунками вітру. А вечорами я споглядав, як на зміну віддихові моря приходить божественний супокій, і слухав віддих землі, що стиха пробирався крізь листя кавових дерев та баобабів.

— Край вічної тиші,— озвавсь я.— Чи буває тут колинебудь вітер? Справжній вітер? Ви розумієте, про що я кажу.

Кедворс похитав головою й показав на схід.

— Звідки йому взятись, коли його затримує така перепона?

Далеко вгорі височіли громаддя гір Мауна-Кеа і Мауна-Лоа, заслоняючи трохи не половину зоряного неба. Вони підносили свої верховини, покриті білим снігом, на дві з половиною милі над нашими головами, і навіть тропічне сонце було неспроможне той сніг розтопити.

— Закладаюся, що за тридцять миль від нас лютує вітер із швидкістю сорок миль на годину.

Я всміхнувся недовірливо.

Кедворс підійшов до телефону на терасі. Він викликав по черзі Ваймеа, Когалу й Гамакуа. З уривків розмови я зрозумів, що там таки добре дме: «З ніг збиває, еге ж?.. Ну, й давно?.. Цілий тиждень? Слухай, Ебе, це ти?.. Так, так... А ти все морочишся з тією кавою на березі Гамакуа... До дідька з твоїми щитами! Ти б поглянув на мої дерева!»

— Там шторм,— промовив він, повісивши трубку й обертаючись до мене.— Я завжди жартую з Еба та його кави. У нього плантація в п'ятсот акрів, і він дивні дива витворяє зі своїми щитами од вітру, але все-таки я не годен зрозуміти, як це він примудрився затримувати в землі коріння... Чи там бувають вітри? Таж на Гамакуа завжди віє вітер. З Когали повідомляють, що шхуна під подвійними рифами через силу сунеться протокою між Гаваями * та Мауї.

— Якось важко собі це уявити,— відповів я непевно.—

Невже ж бодай легенький подих того вітру не може сюди якось дістатись?

— Аніяким побитом! Наш береговий вітрець не має з тим вітром нічого спільного: наш виникає по цей бік Мауна-Кеа й Мауна-Лоа. Бачте, земля віддає тепло швидше, ніж вода, отож уночі вона дихає на море. А вдень земля нагрівається дужче, й тоді море сюди дихає... Ось послухайте! Якраз земля дихає — повіяв вітрець із гір.

Я й справді почув, як він, наближаючись, стиха зашелестів поміж кавових дерев, заворушив листям баобабів і став зітхати серед цукрової тростини. А на терасі все ще панувало безвітря. Але ось він уже тут — перший подих гірського вітерця, запахущий, насичений прянощами і аж п'янкий. А головне — прохолодний, догідно прохолодний, він огорнув нас тією шовковисто м'якою хмільною прохолодою, що тільки гірському вітрові Кони й властива.

— Хіба вам тепер не ясно, чому вісімнадцять років тому я закохався в Кону? — поспитав Кедворс.— Я вже ніколи не зможу звідси виїхати. То було б жахіття, я помер би з туги. Був тут ще один, що любив Кону так само, як і я. Може, навіть і більше, бо він народився тут, на цьому узбережжі. Він був велика людина, мій найкращий друг, дорожчий мені за брата. Але він виїхав звідси — і все ж не помер.

— Кохання?— поцікавився я.— Жінка?

Кедворс похитав головою.

— І не повернеться вже сюди ніколи, хоч серцем перебуватиме тут до самого скону.

Він змовк і задивився вниз, на берегові вогні Кайлуа. Я мовчки курив, чекаючи, що він скаже далі.

— Він був уже закоханий... в свою дружину. Троє дітей мав і любив їх. Зараз сім'я живе в Гонолулу. Син збирається вступати до коледжу.

— Може, який нерозважний вчинок? — уже нетерпляче запитав я перегодом.

Кедворс знову похитав головою.

— Ні в якому лиходійстві він не був замішаний, та й не звинувачувано його ні в чому лихому. Він був шериф Кони.

— Щось ви все говорите парадоксами,—зауважив я.

— Може, й справді,— погодився він.— Якраз у цьому й весь жах.

Якусь хвилю він проникливо дивився на мене, а тоді раптом почав:

— Він був прокажений. Ні, не від роду — з проказою ніхто не родиться. Хвороба до нього причепилася. Чоловік цей... Та що вже там критися. Називався він Лайт Ґреґорі. Кожен *камаїна* знає, як усе те скоїлося. Він за походженням американець, але статурою — як вожді давніх Гаваїв. Шість футів три дюйми на зріст. Важив двісті двадцять фунтів — самі м'язи та кістки, й ні на унцію сала. Я зроду не бачив такого дужого чоловіка — він був велетень, атлет, чистий бог. І він був мені другом. Серце й душа були в нього так само прекрасні, як і тіло.

Що б ви зробили, якби побачили свого друга й брата на слизькому краєчку безодні, хотів би я знати? Він сковзується, сковзується,— а ви нічим не годні йому допомогти. Оце так воно й було. Я анічогісінько не міг вдіяти. Я бачив, що біда насувається, та несила моя була його врятувати. Мій боже, що я міг зробити? Хвороба наклала зловісне й незаперечне тавро йому на чоло. Ніхто не помічав тієї прикмети. Тільки я бачив,— через те, мабуть, що так його любив. Я очам не йняв віри, бо страшно то було надміру. А все ж таки ознака була на ньому — над бровами, на вухах. Я помітив, що трошки поприпухали мочки вух, так, трошки, ледь-ледь. Я стежив цілі місяці, сподівався без усякої надії. Бо дедалі темнішала шкіра надбрів'я — з'явилася така собі тоненька смужка, наче від засмаги. Я б, може, й думав, що то він присмаг, але ж ота стяжка світилась якимось невловним сяйвом — запроменіє отак на мить і згасне. Я силкувався себе переконати, що то він засмаг,— і не міг. Знав я добре, що воно за знак. І ніхто нічого не бачив, один я. Ніхто, окрім Стівена Калуни, але я тоді цього ще не знав. Я бачив, що воно насувається — оте прокляття, отой невимовний жах,— але не хотів навіть думати про майбутнє. Мені було страшно. Неспромога було думати. І я плакав ночами.

Він був моїм другом. Ми разом ловили акул на Нігау, полювали дику худобу на Мауна-Кеа й Мауна-Лоа. На Картеровім ранчо виїжджали коней і таврували биків. Полювали на кіз на Галеакала. Він учив мене пірнати й плавати верхи на хвилях під час припливу, і я врешті зробився майже такий спритний, як і він, а він був справніший за якого хочте канака. Я бачив, як він пірнав на п'ятнадцять саженів углиб і тримався під водою дві хвилини. У воді він почував себе як амфібія, а лазив по горах мов природжений верховинець, видряпуючись, куди захо-

дили тільки дикі кози. Нічого він не боявся. Коли «Люга» потопала, він саме був на судні; тоді він за тридцять шість годин у шторм проплив тридцять миль. Йому були за жарт найстрашніші хвилі, що нас із вами збили б на драглі. Велика він був людина — людина-бог. Разом з ним ми пережили революцію, і обидва були романтики-монархісти. Двічі його поранено. Він був засуджений до страти, але республіканці не насмілились забити таку велику людину. А він тільки сміявся з них. Опісля, зрозумівши, чого він варт, його призначили шерифом Кони.

Він був чоловік простацький — хлопчина, що так і не зробився дорослим. І думки його були нехитрі, без жодних вивертів та ухилів. До мети він брався навпростець, і сама мета була завжди проста.

Він був життєрадісний. Ніколи не доводилось мені зустрічати таких бадьорих, задоволених та щасливих людей. Він не вимагав від життя нічогісінько, бо що ж йому було бажати? Життя нічим не заборгувало перед ним. Він дістав сповна, готівкою все, що належалось, і то авансом. Та й чого ще йому могло бракувати, коли мав таке розкішне тіло, залізне здоров'я, непіддатність усім звичайним болестям та лагідну душу? З фізичного боку це була людина довершена. Зроду нічим він не хворів. Не мав навіть уявлення, що то є біль голови. Як мені часом боліла голова, він чудувався з мене й смішив своїми недоладними спробами виявити співчуття. Він не розумів, як це може боліти голова. Не годен був зрозуміти — настільки його просякала життєрадісність. І не диво. Чи ж міг він — обдарований такою надзвичайною життєвою снагою та дивовижним здоров'ям — бути інакшим?

Наведу один приклад, щоб ви побачили, до якої міри він вірив у свій талан і як справджувалась ця віра. Він був ще юнаком — ми якраз тоді зустрілись,— коли вперше сів грати в покера у Вайлуку. Поміж гравцями був один здоровенний німчик, Шульц на прізвище,— грав він задерикувато й брутально. Йому якийсь час щастило, і він розібрався — ані приступу. І саме тоді сів грати Лайт Грегорі. Шульц перший оголосив гру. Лайт прийняв, як і решта, і Шульц примусив усіх спасувати — всіх, опріч Лайта. Німчиків тон не припав Лайтові до смаку, й він уже сам оголосив гру. Шульц накинув, Лайт і собі. Так вони й накидали — хто кого. На кону набралося багато. А знаєте, які карти були в Лайта?— Два королі й три маленькі жири.

Хіба то був покер? Лайт грав не в покера. Він грав у свій оптимізм. Він не знав, яка карта у Шульца, проте все накидав, аж поки Шульц і хвоста підібгав, а в Шульца ж увесь час було три тузи. Уявіть собі! Чоловік з двома королями змушує три тузи взяти прикуп.

Отже, Шульц попросив дві карти; здавав другий німець, Шульців приятель до того. Тоді Лайт уже побачив, що грає проти трьох однакових карт. І що ж він робить? Що б ви зробили? Звісно, прикупили б три карти, залишивши два королі. Але Лайт зробив навпаки. Адже він грав у оптимізм. Він скинув два королі, зоставив три маленькі жири й прикупив дві карти. І навіть на них не глянув, а дивився на Шульца, чекаючи, поки той оголосить гру. І Шульц оголосив велику гру. Маючи три тузи, він був певен, що переможе Лайта, бо навіть якби Лайт і мав на руках три однакові карти, то в кожнім разі вони менші були від тузів. Бідачисько Шульц! Міркування його були слушні, в одному лише він помилився, а саме: думаючи, що Лайт грає в покера. Цілих п'ять хвилин підвищували вони кін, і Шульцова самовпевненість почала зникати на очах. А Лайт ще й досі не заглянув у прикуп, і Шульц знав це. Я бачив, як він замислився, тоді наче трохи ожив і докинув до кону. Врешті він не витримав такого напруження.

— Годі, Грегорі,— промовив він.— Я обіграв вас ще з початку. Мені ваших грошей не треба. У мене на руках...

— Байдуже, що там у вас,— урвав його Лайт.— Ви не знаєте, що в мене. Хіба й справді подивитися?

Він подивився у свої карти й докинув ще сто доларів. Знову взялися по черзі набавляти. Шульц нарешті вибився з сили, склав зброю і показав свої три тузи. Лайт виклав свої п'ять карт — усі одної масті: в прикупі були ще два жири. І уявіть собі, він зіпсував Шульца як картяра. Надалі той уже не міг грати в покера, як перше грав,— утратив-бо одвагу; він почав нервувати, вагатися...

— Як це ти так зробив?— запитав я потім у Лайта.— Ти ж знав, що програєш, коли він прикупив дві карти.— Ти навіть і не глянув на свій прикуп.

— Бо й не було потреби,— відповів Лайт.— Я знав, що там два жири. Тільки так і мусило бути. Невже ти думав, що я піддамся тому гладкому німцеві? Не могло такого бути, щоб він мене обіграв. Бути битим — не в моїй на-

турі. Я мушу вигравати. Та я б здивувався хтозна й як, коли б у мене не були самі жири!

Отакий був Лайт. Може, цей приклад дасть вам уявлення про його безмежний оптимізм. На його думку, йому завжди мало таланити й щастити. І в цьому ось випадку, як і в тисячі інших, упевненість ніколи його не підводила. То ж воно й є, що йому таланило й щастило. Тим-то він і не боявся нічого. Ніяке лихо не могло його спіткати. Він це знав, бо ніколи нічого з ним лихого не траплялося. Коли затонула «Люга», він проплив тридцять миль, дві ночі й день кис у воді. І за весь той жахливий час ані на мить не втратив надії, ні на хвилину не спало йому на думку, що він не врятується. Просто він знав, що таки добереться до суходолу. Він сам так мені сказав, і я певен, що так воно й було.

Отож такий був Лайт Грегорі. За породою він геть різнився од звичайних слабкосилих смертних. Він був божество, що не знало ні людських напастей, ані лихої години. Він здобув усе, що хотів. Жінку — красуню з родини Керазерсів він одвоював десь від десятка залицяльників, і вона стала йому найкращою жінкою в світі. Забагнулось Лайтові мати сина — і народився син. Захотів дочки й другого сина — і вони в нього народилися. Діти повдавалися дужі, без жодних фізичних вад,— огруддя мали, мов барильця. Вони дістали в спадок його здоров'я та силу.

Отоді воно й сталося. Доля наклала на нього звіряче тавро. Я спостерігав за цим цілий рік, і серце мені розривалося. А він не знав нічого, та й ніхто не здогадувався, опріч того треклятого гапа-гаоле, Стівена Калуни. Той знав, але мені якось і на думку не спадало, що він знає. І ще одна людина знала — док Строубридж. Він був федеральний лікар і вже добре знався на проказі. Бачте, він мав обов'язком оглядати підозрілих хворих та відсилати заражених на приймальний пункт у Гонолулу. Стівен Калуна мав теж бистре око щодо прокази. Хвороба лютувала в його рідні, четверо чи п'ятеро з його близьких були вже на Молокаях.

Все почалось через Стівенову сестру; як на неї впала підозра в проказі, брат устиг запровадити її в якийсь тихий куточок, і вона вислизнула з рук Строубриджа. А Лайт, шерифом Кони бувши, мусив її розшукувати.

Того вечора ми зібралися в Гіло, у барі Неда Остіна. Коли ми прийшли, Стівен Калуна сидів там на самоті,

був напідпитку й у задирливому стані. Лайт зареготався з якогось дотепу — здоровим, безжурним сміхом хлопчака-велетня. Калуна презирливо сплюнув. Лайт,— як і всі ми,— це помітив, але вдав, наче все нічого. Калуна шукав приводу до сварки. Він вважав за особисту образу, що Лайт намагається розшукати його сестру. Всіма способами він виявляв своє незадоволення з Лайтової присутності, але той його просто не завважував. Дуже можливо, що Лайтові було його трохи шкода, бо розшукувати прокажених — то був найтяжчий шерифів обов'язок. Не вельми приємна річ вдиратися до чиєїсь хати й забирати безвинного батька, матір чи дитину й відсилати потім на Молокаї на довічне заслання! Звісна річ, задля охорони громадського здоров'я це було необхідно, і Лайт, гадаю, перший заарештував би батька рідного, якби виникла якась підозра.

Нарешті Калуна не витримав і вигукнув:

— Слухайте, Грегорі, ви, либонь, думаєте, що вам пощастить знайти Каланівео. Помиляєтесь!

Каланівео — то була його сестра. Зачувши своє прізвище, Лайт глянув на Стівена, але не відповів нічого. Калуна розлютився. Він весь час себе розпалював.

— Знаєте, що я вам скажу?— закричав він далі.— Ви самі швидше опинитесь на Молокаях, аніж вам пощастить запакувати туди Каланівео. Я розкажу вам, що ви за цяця. Ви не маєте права бути в одному товаристві з чесними людьми. Щось ви занадто розпатякались про свої обов'язки. Ви позапроторювали багато прокажених на Молокаї, хоч увесь час знали, що вам самим там місце.

Мені не раз доводилось бачити Лайта розгніваним, але такої люті я ще не бачив. З прокази у нас, як самі ви розумієте, не жартують. Лайт одним скоком опинився біля Калуни, вхопив його за карк, стяг із стільця і скажено почав трясти. Метис аж зубами зацокотів.

— Що це ти верзеш?— вигукнув Лайт.— Спорожняйся швидше, бо вичавлю з тебе всю правду!

Є речі, про які на Заході говорять усміхаючись. Так само й у нас на островах, коли заходить мова про проказу. Який там не був Калуна, але все ж таки не боягуз. Тільки-но Лайт дав йому перевести дух, як він заявив:

— Я скажу вам, що думаю. Ви самі прокажений.

Тоді Лайт жбурнув метиса на стілець, хоч і не зробив йому жодної врази, і бездумно од щирого серця зареготав.

Проте сміявся він один. Помітивши це, Лайт обвів поглядом наші обличчя. Я підступив ближче й спробував вивести його звідти; але він не звернув на мене найменшої уваги. Мов зачарований, Лайт усе дивився на Калуну, що похапцем нервово розтирав собі шию, наче бажав стерти заразу, яка залишилась од Лайтових пальців. Робив він це інстинктивно, не думаючи.

Лайт знову подивився на нас, повільно переводячи погляд з одного обличчя на інше.

— Ой, боже мій, хлопці! Ой, боже мій!— промовив він.

То була навіть не мова, а скорше хрипкий, переляканий шепіт. Жах стис йому горло,— цій людині, що, либонь, зроду-віку не звідала жаху.

Але потім його безмежний оптимізм таки переміг, і Лайт знову засміявся.

— Дотепний жарт, байдуже, хто його придумав,— озвався він.— Що ж, з мене могорич. На якусь мить я таки добре налякався. Тільки, хлопці, не жартуйте так більше ні з ким. Надто вже це поважна річ. Знаєте, за якусь оту мить я наче з тисячу разів помирав. Згадав про жінку й діток, і...

Голос йому урвався, а метис, який усе ще тер собі шию, повів очима. Лайт був збентежений і занепокоєний.

— Джоне,— звернувся він до мене.

Його лункий і дзвінкий голос бринів мені у вухах, але відповісти йому я не мав сили. Мене душили сльози, і я розумів, що лице неодмінно викаже мене.

— Джоне,— звернувся він удруге, підступаючи до мене.

Звернувся він боязко; а чи ж могло бути щось жахливіше, ніж чути боязкий голос з уст Лайта Грегорі?

— Джоне, Джоне, що це все означає?— запитав він ще непевніше.— Адже це тільки жарт, правда? Ось моя рука, Джоне. А хіба б я подав тобі руку, якби справді був прокажений? Хіба я прокажений, Джоне?

Він простяг мені руку,— і, сто копанок чортів, чого мені було боятися? Він же був мій приятель. Я стис йому руку, а серце мені аж защеміло, коли я побачив, як просвітліло йому обличчя.

— Це справді жарт, Лайте,— відповів я.— Нам забагнулося пошуткувати з тебе. Проте твоя правда. Це занадто поважна справа, щоб нею шуткувати. Більш такого не буде.

Цього разу він уже не зареготав, а лише всміхнувся, як людина, що тільки-но опам'яталась після страшного сну, але ще не встигла позбутися гнітючого враження.

— Ну, тоді гаразд,— мовив він.— Більше так не жартуйте, а я зараз подбаю про могорич. Скажу вам по щирості, хлопці, що на якусь мить ви нагнали на мене страху. Бачите, як я впрів.

Він зітхнув, витер спітніле чоло й рушив до прилавка.

— Це не жарт,— рвучко заявив Калуна.

Я глянув на нього звіром: я ладен був задушити його на місці! Але не насмів ані заговорити, ані вдарити. Це б тільки прискорило катастрофу, а я ще безглуздо сподівався як-небудь її відвернути.

— Так, це не жарт,— правив своєї Калуна.— Лайт Грегорі, ви — прокажений і не маєте права доторкатися тіла чесних людей... чистого тіла чесних людей.

Тоді Грегорі спалахнув гнівом.

— Твої жарти переходять уже всякі межі! Облиш, Калуно! Облиш, кажу тобі, бо дам такого духопелу!..

— Зробіть перше бактеріологічний аналіз,— одказав Калуна,— а тоді вже бийте,— хоч і до смерті, якщо закортить. Ви хоч би глянули на себе онде в дзеркало. Самі побачите. Всяк це бачить. У вас робиться лев'яче обличчя. Онде шкіра темнішає над очима.

Лайт приглянувся до себе в дзеркалі, і я помітив, як стали дрижати його руки.

— Не бачу нічого,— нарешті одмовив він і повернувся до гапа-гаоле.— У тебе чорне серце, Калуно! І мені не сором признатися, що ти так налякав мене, як жоден чоловік не має права лякати іншого. І ловлю тебе на слові: я зараз же піду й з'ясую це питання. Піду просто до доктора Строубриджа. Але як вернуся,— стережись!

Не дивлячись на нас, Лайт рушив до дверей.

— Зажди тут, Джоне,— мовив він, спинивши мене порухом руки, коли я хотів вийти услід за ним.

Ми заклякли кружка, мов той гурт привидів.

— Це щира правда,— озвався Калуна.— Ви ж самі бачили.

Очі всіх звернулись до мене, і я кивнув головою. Гаррі Бернлі підніс склянку до губ, але в ту ж мить поставив назад, розхлюпавши половину на прилавок. Губи йому дрижали, мов у дитини, що ось-ось заплаче. Нед Остін чимось тарабанив у льодовні, хоч насправді нічого там не

шукав і взагалі навряд чи усвідомлював, що робить. Всі мовчали. Губи в Гаррі Бернлі задрижали ще дужче. Враз він перекосився з люті й затопив Калуну кулаком у лице. Потім ще раз і ще. Ми й не думали їх розводити. Яке нам було діло? Нехай убиває метиса. Бернлі лупцював щосили. А нам було байдуже. Я не пам'ятаю навіть, коли Бернлі скінчив та дозволив бідоласі забратися геть. Ми всі були занадто приголомшені.

Опісля Строубридж розказував мені, що сталось тоді в нього. Він засидівся допізна над якимось звітом, аж ураз до кабінету ввійшов Лайт. Лайта знов опанував оптимізм: увійшов він перевальцем, ступаючи самовпевнено й спокійно, хоча, звісно, ще трохи сердився на Калуну. «Що я мав робити?— запитав мене лікар.— Я знав, що в нього вона є. Я спостерігав кілька місяців, як розвивається хвороба. Але відповісти йому ствердно не зміг. Несила було вимовити «так». Не посоромлюся вам признатись,— я не витримав і заплакав. А він благав мене зробити бактеріологічний аналіз. «Відщипніть шматочок шкіри, док,— усе напосідався.— Відщипніть шматочок та зробіть аналіз».

Але Строубриджеві сльози, певне, переконали Лайта. Наступного ранку «Клодіна» відпливала в Гонолулу. Ми його перейняли, коли він уже сходив на борт. Він, бачите, мав пливти в Гонолулу, щоб з'явитися до Лікарської управи. Годі було з ним щось удіяти. Забагато людей спровадив він на Молокаї, щоб самому тепер викручуватись. Ми умовляли його виїхати до Японії, та він і слухати не хотів.

— Така вже моя доля, хлопці,— оце і все, що він сказав нам і далі раз у раз повторював ці слова, немов одержимий.

З приймального пункту в Гонолулу він уладнав усі свої справи й вибрався на Молокаї.

В колонії почував себе він кепсько. Тамтешній лікар писав нам, що то вже був не Лайт, а ходяча тінь. Він, бачте, тужив за жінкою й дітьми... Він знав, що ми подбаємо про них, а все ж таки біль не вщухав.

Десь так за півроку я поїхав на Молокаї. Я сидів по один бік заскленого вікна, а він по другий. Ми дивились один на одного крізь скло й перемовлялися за допомогою так званої розмовної труби. Але мені не повелося добалакатися з ним. Він твердо поклав собі залишитись. Цілих

чотири години морочився я з ним і зовсім вибився з сили. Та й мій пароплав уже давав свистки.

Проте й незмога було з цим миритися. Через три місяці ми зафрахтували шхуну «Рибалочка», що контрабандою перевозила опіум. На вітрилах вона летіла стрілою. Її власник-скандінавець за гроші ладен був хоч у пекло, отож за добрий кавал ми підрядили його на рейс до Китаю. Шхуна відпливла із Сан-Франціско, а через кілька день і ми вирушили в море на шлюпі Лендгауса. Це було маленьке суденце на п'ять тонн, але ми витискали з нього п'ятдесят миль на годину, пливучи проти вітру на північний схід. Морська хвороба? Ніколи вона мене так не мучила, як тоді. Коли земля відійшла за обрій, ми зустріли «Рибалочку» і разом з Бернлі пересіли на борт шхуни.

Десь годині об одинадцятій ми підпливли до Молокаїв. Шхуна лягла в дрейф, а ми на вельботі продерлися через прибій до Калавао; це та місцина, де, як ви знаєте, помер отець Дамієн *. Швед наш був добрий зух — захопивши два револьвери, він вирушив з нами. Втрьох ми перейшли півострів до Кулаупапа, миль зо дві дороги. Уявіть собі лишень: шукати чоловіка глупої ночі в селищі, де живе понад тисячу прокажених! Розумієте — якби зчинилася тривога, ми б наклали головами. Незнайома місцевість, темно — хоч в око стрель. Висипала собачня прокажених, зчинила гавкіт, а ми, спотикаючись, никали в усі боки, аж поки заблудили.

Швед вивів нас із скрути. Він попрямував до першої ж хатини, що стояла на одшибі. Зачинивши за собою двері, ми засвітили світло. Там було шестеро прокажених. Ми їх побудили, і я звернувся до них їхньою мовою. Мені треба було бачити *кокуа*. Кокуа — це помічник, так називають тубільця, не зараженого проказою, який живе в колонії й одержує платню від Лікарської управи за те, що доглядає прокажених, перев'язує болячки й таке інше. Ми залишилися в домі, щоб не спускати з очей його пожильців, а швед із одним прокаженим подався розшукувати кокуа. Він його знайшов і, погрожуючи револьвером, примусив іти за собою. Врешті виявилось, що кокуа був хлопець бравий. Швед залишився пильнувати хатини, а нас із Бернлі кокуа повів до Лайта. Лайт був сам.

— Я таки сподівався, хлопці, що ви приїдете,— сказав Лайт.— Не доторкайтесь до мене, Джоне. Ну що, як там Нед, Чарлі й усе наше товариство? Гаразд, опісля розка-

жете. Тепер я готовий іти з вами. Годі вже, попожив тут дев'ять місяців. Де човен?

Ми рушили назад до тієї хатини, де залишився швед. Тим часом уже зчинився гвалт. По хатах засвічувались вікна, грюкали двері. Стріляти ми умовились лише в крайньому разі, і, коли нас перепинили, ми почали орудувати кулаками й колодками револьверів. Я стявся з якимсь здоровилом, і ніяк не міг його здихатись, хоч уже двічі зацідив йому кулаком у лице. Він учепився в мене, ми попадали долі, і качалися й видиралися, силкуючись якомога зручніше вхопити один одного. Він уже насів на мене, аж ураз хтось підбіг з ліхтарем. І тут я побачив його обличчя. Ну й жах мене взяв! Бо то було не обличчя, а якась стерта, понівечена машкара — за життя напіврозкладена, без носа, без губ, з розпухлим потворним вухом до самого плеча. Мені й світ запаморочився. А він так щільно притис мене до себе, аж торкався вухом мого лиця. Тоді я геть стерявся — таке-бо жахіття! Я почав лупцювати його револьвером. Вже й не знаю, як воно було далі,— але, щойно я випручався од нього, як він учепився в мене зубами. Безгуба паща вп'ялася мені в руку. Тоді я вдарив його колодкою револьвера в переніся, і зуби йому розціпились.

Кедворс випростав руку. При місячнім сяйві можна було розгледіти шрами — такі з вигляду, наче то собака його покусав.

— Ви, певно, налякались? — запитав я.

— А то б ні! Сім літ дожидав! Як ви знаєте, саме стільки тягнеться інкубаційний період. Дожидав тут, у Коні — і не захворів. Але за ці сім літ не було такого дня, ані ночі, щоб я не думав... не думав про це все...

Голос йому урвався; він перевів погляд з моря, що купалося в місячнім світлі, на снігові верховини.

— Не міг я знести думки, що доведеться втратити все це, більше ніколи не побачити Кони. Сім літ! Проказа мене обминула. Та через це я зостався парубком. Була в мене наречена. Я не насмів одружитися, поки пробував у непевності. А вона не зрозуміла. Поїхала до Штатів та там і вийшла заміж. Відтоді я її й не бачив.

Тільки-но я розправився з прокаженим поліцаєм, як почувся тупіт, ніби йшла в атаку кіннота. То мчав наш швед. Він стривожився гвалтом і примусив прокажених, що їх вартував у домі, осідлати четверо коней. Тепер ми

вже могли тікати всі гуртом: Лайт упорався з трьома кокуа, а тоді ми разом визволили Бернлі ще від двох їхніх. Тим часом усе селище було вже на ногах, а як ми припустили кіньми, хтось почав стріляти по нас із вінчестера. Чи не Джек Маквей, головний управитель на Молокаях.

Ну, та й гонитва ж то була! Коні прокажених, сідла їхні й поводи, глупа темінь, посвист куль, та ще й дорога абияка. До того ж наш швед не вмів їздити верхи, а воно ще й не коня, а мула йому підсунули. Все ж ми домчали до вельбота й чули, відпливаючи, як з боку Калаупапи тупотіли коні, коли спускалися з гори.

Ви їдете до Шанхая. Навідайте там Лайта Грегорі. Він служить в одній німецькій фірмі. Почастуйте його обідом, замовте вина, замовте все найдобірніше, але нехай він не платить ні за що. Рахунок пришлете мені. Його жінка й діти живуть у Гонолулу, і йому потрібні гроші для них. Я знаю. Він посилає їм більшу частину своєї платні, а сам живе, як пустельник. І розкажіть йому про Кону. Тут він залишив своє серце. Тож розкажіть йому геть-чисто все, що знаєте про Кону.

НАРОДЖЕНА СЕРЕД НОЧІ

Вечір був теплий навіть для Сан-Франціско, і крізь розчинені вікна старовинного клубу «Альта-Ініо» бринів далекий та невиразний гомін вулиць. Говорилося про все: від нових ознак падіння моралі і законів проти хабарництва до всіляких виявів потворної людської жорстокості й ницості,— аж доки, нарешті, згадали ім'я О'Браєна — здібного молодого боксера, забитого вчора на ринзі. І одразу настрій змінився, наче подихнув чистий вітерець, бо то був чоловік добрий, порядний, сповнений мрій та ідеалів, і мав бездоганне тіло юного бога. Він не лаявся, не пив, не палив і навіть на ринг брав молитовника, який знайшли в роздягальні в кишені його пальта, коли вже було по всьому.

І враз ніби з'явилася сама чиста, незаймана, благодатна юність — та чарівна й казкова пора, перед якою побожно схиляються люди, що втратили її назавжди. І так ревно ми згадували, так закликали її, що прийшло Небуденне і повело нас у світ, далекий від велелюддя й залізного гуркоту цього міста. Розпочав усе Бардвел, зацитувавши кілька рядків із Торо *, та не він, а літній лисий черевань Тріфзен майже годину тримав нас під владою Небуденного.

Спершу нам здалося, що він просто перебрав шотландського віскі після обіду, але згодом ми відкинули таку гадку.

— Сталося це у тисяча вісімсот дев'яносто восьмому році, коли було мені тридцять п'ять,— розповідав Тріфзен.— Що, підраховуєте подумки? Ну, так воно і є: мені зараз сорок сім, а виглядаю на десять років старшим, і лікарі кажуть... та до біса усіх лікарів!

І, аби заспокоїтись, він повільними ковтками спорожнив довгу чарку.

— Був і я молодий... колись. Років дванадцять тому мав гарну чуприну, м'язи міцні, як у бігуна, і найдовший день не здавався мені довгим. Здоровий я був, молодик у ту пору. Ти пам'ятаєш, Мілнере? Ти ж мене тоді вже знав. Такий був парубок, що аж ну, хіба ні?

Мілнер ствердно закивав головою. Він теж був гірським інженером і, як і Тріфзен, добре набив собі кишені клондайкським золотом.

— Ще б пак,— одказав він,— ніколи не забуду, як ти нагрів чуба лісорубам у той вечір, коли недомірок-газетяр зняв бучу. Слевіна тоді якраз не було,— пояснив він нам,— і управитель нацькував хлопців на Тріфзена...

— Ну, а подивіться на мене тепер! — нервово скрикнув Тріфзен.— Ось що накоїла та золота гарячка. Мільйонів до дідька, а в душі порожнеча, в жилах ані краплини живої, гарячої крові. Я став наче медуза, наче гидкий, драглистий кавалок протоплазми, наче...

Голос йому урвався, і він знову потягнувся до чарки.

— Жінки на мене тоді задивлялися, проходили, та ще й обертались. Дивно, що я так і не одружився. Але та дівчина... Отже, про неї і хочу розповісти. Спіткав я її за тисячу миль від людської оселі, а то й ще далі, і вона промовила мені саме ті слова Торо, які оце згадав Бардвел: про богів, народжених удень, і богів, народжених серед ночі.

Це сталося потому, як знайшов я своє місце на Голдстеді, але ще й гадки не мав, що за золоте денце криється у тому ручаї. Я подався через Скелясті гори до Великого Невільничого озера. На півночі Скелясті — це вам не просто гірське пасемко, це кордон, перейти який майже неможливо — непідступна стіна, що навічно роз'єднала два світи. У давні часи відважні мандрівні мисливці долали гори, хоча більше їх полягло кістками на тих стежках. Власне, тим-то я й розохотився на ту подорож. Такий перехід кожному додав би честі, і я пишаюсь ним чи не найбільше.

То був невідомий край, незаймані, широчезні простори. У величні долини ще ніколи не ступала нога білої людини, а індіянські племена жили так само, як і десять тисяч років тому. Щоправда, сякі-такі торговельні зв'язки з білими вони вже мали: інколи невеличкі групи задля цього переходили гори, але ото й усе. Навіть загребущі руки Компанії Гудзонової затоки ще не досягли їх.

А тепер про дівчину. Я піднявся безіменним ручаєм, не нанесеним на жодну карту,— у вас у Каліфорнії його давно б уже охрестили річкою,— і потрапив до розкішної долини, то замкнутої крутими схилами, то розлогої аж до крайобрію. Пасовища поросли буйними високими травами, луки були рясно вкриті квітами, і де-не-де височіли купи величних королівських ялин. Вкрай зморені собаки ледве тягли розбиті до крові ноги, і я вже поглядав, де б знайти хоч яке індіянське селище, аби дістати санки і найняти погоничів — з першим снігом я думав рушити далі. Стояла пізня осінь, і мене вразило, як уперто трималися квіти. Я гадав, що перебуваю десь у субарктичній Америці, а ось тут, високо в горах, досі буяло квітіння! А якогось дня прийдуть сюди білі й засіють усю долину пшеницею...

Опісля я побачив дим, почув гавкіт собак — індіянських собак — і опинився в таборі індіян. Їх було там сотень з п'ять, цих справжніх дітей природи, і з кількості жердин, щоб в'ялити м'ясо, неважко було здогадатися, що осіннє полювання пройшло вдало. Ось там я і зустрів Люсі. Так її звали. Я спробував порозумітися з індіянами на мигах, інакше ж не було як, поки вони не повели мене до великого вігваму, не вігваму, а так наче півнамету, відкритого з того боку, де горить вогнище. Стіни було покрито лосячими шкурами, дбайливо обробленими, темно-золотавими на колір, а що вже чисто там було й гарно — то вже як не побачиш у жодній індіянській оселі. На свіжому ялиновому вітті лежали розкішні хутра, а поверх усього — біла ковдра з лебединого пуху. Ніколи в житті я не бачив нічого подібного! На тій ковдрі, схрестивши ноги, сиділа Люсі, смаглява, наче горіх. Я ось назвав її дівчиною. Але вона була не дівчина, а жінка, справжня жінка, амазонка, з п'янким тілом і з гарячою кров'ю, у самій пишноті жіночого розквіту. А очі в неї були голубі. Вони вразили мене в самісіньке серце, ті голубі очі, та не просто там голубі, як китайська порцеляна, а темно-голубі, наче море і небо, поєднані разом, і безмежно мудрі. Ще й більше — в них крився сміх, теплий сміх, ласкаво-сонячний, людяний, дуже людяний і... я сказав би, надзвичайно жіночний. Такі були вони, очі справжньої жінки. Ви ж знаєте, що це таке. Як би його ще сказати?.. В тих голубих очах була й гостра бентежність, і замріяний смуток, і спокій, мудрий філософський спокій.

Раптом Тріфзен урвав свою розповідь.

— Може, товариство думає, що я оце з п'яного розуму розпатякався? Ні, я ще не п'яний, ця чарочка лиш п'ята від обіду, і я цілком тверезий, я сповнений поважності. Адже зі мною моя світла молодість, чуєте, це вона каже: то були найчарівніші очі, що ти будь-коли бачив, страх які спокійні, мудрі й допитливі, старі і юні, такі вдоволені і такі жадливі. Ні, я не можу описати їх, хлопці, та зараз ви самі зрозумієте.

Вона не підвелася, а тільки простягла мені руку.

«Незнайомцю,— промовила вона,— я рада бачити вас».

О ця жахлива говірка, що її можна почути на нашому піонерському Заході! Уявляєте собі? Жінка, чарівна біла жінка — і з такою говіркою! То було диво: спіткати тут, край світу, білу жінку, але її вимова просто краяла серце. Повірте, вона різала вуха, як фальшива нота. Та треба сказати вам, ця жінка мала поетичну душу. Ви самі переконаєтесь.

Вона наказала індіянам вийти, і ті, їй-бо, вийшли без ніякого перекору, бо ця жінка була *Хію-Скукум* — їхнім вождем. Потім вона звеліла змайструвати для мене житло й подбати про собак. Індіяни і це виконали. І таку силу мали її слова, що вони нічого не наважувались поцупити, навіть шнурків од моїх мокасинів. Вона ж бо була справжня Жінка, Якій Належиться Владувати, і, знаєте, мене аж дрож пройняв, коли я подумав, що ця біла жінка заправляє дикунським плем'ям у глибинах Нічийної землі.

«Незнайомцю,— сказала вона,— гадаю, ви перший білий, що ступив ногою в цю долину. Сідайте, поговорім трохи, а тоді й попоїмо, як годиться. Куди шлях вам стелеться, незнайомцю?»

Господи, ну й вимова! Та ви про це не думайте, забудьте, як і я забув, коли сидів на краєчку тієї лебединої ковдри, слухав і не зводив очей з чарівної жінки, що наче зійшла зі сторінок Торо чи якогось іншого поета.

Пробув я там цілий тиждень. Вона сама гостила мене, пообіцяла дати собак, санки та індіян, які проведуть мене до найкращого перевалу через Скелясті гори за п'ятсот миль звідти. На високому березі річки, осторонь інших, стояв її вігвам, і кілька індіянських дівчат прислуговували їй та варили їсти. А ми все розмовляли й розмовляли, поки не впав на землю перший сніг, стелячи дорогу для моїх санок. Отож так я і дізнався історію її життя.

Народилася Люсі в родині вбогих переселенців, а ви ж самі знаєте, що то за життя: праця й праця, тяжка виснажлива праця і нема їй краю.

«Я не помічала краси світу,— розповідала вона,— ніколи було. Проте відчувала: вона ж тут — біля хатини, довкола й скрізь, а весь час мусила працювати, пекти, прибирати, прати — і так без кінця. Інколи я просто дуріла, прагнучи вирватись на волю, особливо навесні, коли пташині співи доводили мене до нестями. Я мріяла полинути буйними луговими травами, збиваючи роси, перебратися через огорожу, піти далеко-далеко в ліс, у гори, щоб побачити весь білий світ! Мені хотілося блукати річковими долинами, брести від озерця до озерця, приятелювати з видрами та іскристими пстругами або нишком підглядати за білками, кролями і всілякими пухнастими створіннями, придивлятись, як вони живуть, розкривати їхні таємниці...

А то — якби мені час! — забралася б у квіти, стала б добра й лагідна і розгадала б їхні шепоти, їхню мудрість, що про неї лиш люди нічогісінько не знають».

Тріфзен замовк, поки наливали йому чарку.

— Іншого разу вона сказала: «Я б хотіла бігати цілі ночі, мов дика звірина, гасати у місячному сяйві під самими зорями, світити білим тілом у темряві, а нічна прохолода, наче оксамит, пеститиме мою голизну, і так бігати й бігати до знемоги.

Одного дня я страх як зморилася, ще й спека така стояла — і тісто не зійшло, і масло не сколотилося, мене все дратувало і доводило до сліз. Ось того вечора я й розказала батькові, що мені хочеться бігати. Він глянув на мене так зачудовано і ніби злякано та й дав якихось таблеток. Каже: «Лягай проспися добре — і все як рукою зніме». Відтоді я вже нікому не розказувала про свої мріяння».

А потім вони й зовсім зубожіли, мало не голодували, і родина перебралася до Сієтла. Люсі пішла на завод — і знову довгі години тяжкої нескінченної праці і ніякого відпочинку. Через рік вона стала офіціанткою в такому собі ресторанчику. «Паскудний шинок»,— казала вона про нього.

Отож і каже вона мені: «Небуденне — ось чого я, мабуть, жадала. Але ж нічого такого не було ні на заводі, ні в каструлях і тарілках брудного шинку».

Їй було вісімнадцять років, коли вона одружилася з

чоловіком, що збирався відкрити в Джуно власний ресторан. Він заощадив трохи грошенят і здавався досить заповзятливим. Не те щоб вона його покохала — ні, ні, це вона рішуче заперечила, але так їй уже все набридло і так хотілося визволитися з вічного ярма. Та й Джуно — це ж Аляска, і їй закортіло побачити той казковий край. Але не дуже багато вона побачила. Чоловік завів дешевий ресторанчик, і вона швидко збагнула, що одружився він з нею, аби тільки зберегти гроші. Бо хто б краще за неї мотався так між столами й виконував усю роботу? Цілі дні вона прибирала й варила — і так чотири роки. Можете собі уявити це неприборкане звіря, яке поривали прадавні інстинкти, яке спрагло волі й простору, а мусило гибіти в брудному шинку, в тяжкій праці всі ці чотири згубних роки?

«Життя було таке порожнє,— казала вона.— Навіщо я живу? Навіщо це все? Невже життя — це тільки працювати й працювати і не знати спочинку? Змореною лягати, змореною прокидатися, щоб кожний новий день був такий самісінький, як минулий, а то й гірший?»

Інколи траплялося їй чути балачки різних праведників про безсмертя, але вона вважала, що її життя аж ніяк не дорога до небесного раювання.

Мрії ще навідували її, але тепер уже рідко. Вона прочитала скількись там книжок, які саме — важко сказати, хіба, може, з «Морської бібліотеки», і от вони додавали поживи її фантазії.

«Знаєте,— казала вона,— бувало, мені аж голова йде обертом від кухонної пекоти, і відчуваю: як не ковтну хоч трішечки свіжого повітря — зомлію. Тоді висуну голову з вікна, заплющу очі й таке побачу, що хоч умирай. Буцім іду я собі битим шляхом, а навкруги все таке прозоре, чисте, веселе, ні тобі бруду, ні пилюки... На соковитих луках ручаї дзюрчать, ягнята пасуться, вітерець духмяний-предухмяний від квіток, і над усім — ласкаве проміння сонечка. По коліна у воді виніжуються тілисті корови, дівчата купаються у струмку — всі такі веселі, стрункі, біленькі,— ой, думаю, та це ж Аркадія! Книжку-бо я таку читала. А далі бачу, як з-за повороту дороги виїжджають, може, лицарі, що виблискують обладунком на сонці, а може, якась пані на білому, як сніг, коні. А оддалік зводяться вежі замку. А то ще думаю: зверну ось убік — і побачу якийсь казковий білий палац, наче з самого повіт-

ря, і скрізь квіти, квіти, й водограї, і павичі на галявинах... тоді розплющу очі — жар, як у пеклі, і Джейк, мій чоловік, горлає: «Ану, неси скоріш боби! Я що, весь день чекатиму?»

От вам і Небуденне! Мабуть, найближче я була до нього тоді, коли п'яний кухар-вірменин зчинив бучу і ледве горло мені ножем не перерізав. Та я добре заспокоїла його важенною ступкою, що в ній картоплю товкла.

Як хотіла я веселого, безтурботного життя, романтики й усякого такого! Але вже мені здавалося, що ніколи я не побачу щастя, що тільки для того живу, аби цілий вік мити, прибирати, варити. Тоді в Джупо веселенькі були часи. Я бачила, як влаштовуються інші жінки, але то мене зовсім не вабило,— я хотіла бути чистою. Не знаю сама чому, просто хотіла, та й край. Бо чи не однаково було, як здихати: межи горщиків або так, як вони?»

Тріфзен примовк, збираючись на думці.

— От яку жінку зустрів я в Арктиці. Ціле плем'я диких індіян на площі в тисячу квадратних миль підкорялося їй, і сталося це досить просто, хоча здавалося, що вона приречена жити й умерти серед печей, горщиків та мисок. Та враз «явився голос їй і видиво приснилось». Вона його прагнула,— і вона його побачила.

«Настав таки день мого пробудження,— сказала вона.— Випадково побачила я клаптик газети, а запам'ятала кожне слово,— ось послухайте-но!»

І вона зацитувала мені з «Крику людини» Торо:

«Від року до року ростуть молоді сосни округ маїсового поля, і для мене це втішна подія. Ми говоримо, що треба цивілізувати індіянина, але це не шлях до його вдосконалення. Ревно обстоюючи свою незалежність, відмежованість свого життя у лісі, він зберігає близький зв'язок зі своїми правічними богами і час від часу йому дано зазнати своєрідного і рідкісного єднання з природою. Він розуміється на зорях, яким чужі наші шинки. Це одвічне сяйво його духу, неясне лише через відстань, скидається на світло зірок, хоч воно й слабке супроти сліпучого, але марного та недовговічного полум'я свічок. Мешканці островів Товариства мали богів, народжених удень, але вважалося, що давністю вони поступаються перед... богами, народженими серед ночі».

Слово по слову продекламувала Люсі цей уривок, і я навіть не звернув уваги на вимову — так урочисто дзвенів

її голос, коли вона виголошувала свій символ віри, хай і поганської, але втіленої в саму її плоть і кров.

«Решту було одірвано,— додала вона скрушно,— тільки клаптик газети... А цей Торо, видко, був мудрий чоловік. Якби більше про нього дізнатись!» Вона замислилась, і, слово честі, обличчя її було напрочуд чисте, коли через хвильку промовила: «Я була б йому добра жінка».

І повела далі:

«Тільки-но я прочитала, як одразу збагнула, що то діялось зі мною. Я-бо народилася серед ночі. Я все життя прожила поміж народжених удень, та сама народилася серед ночі. Ось чого були мені не любі тарілки та мийниці, ось чого кортіло бігати голою в місячному сяйві. Тепер я знала: цей нещасний шинок у Джуно — не місце для мене. І в ту ж мить я сказала собі: «Годі!» Зібрала лахи та й пішла. Джейк побачив мене і спробував затримати:

«Що це ти надумала?» — питає.

«Ми розлучаємось,— одказую йому.— Я йду до лісу, там моє місце».

«А не буде цього,— каже він і підступає до мене.— Ти, мо', через той чад кухонний зовсім уже здуріла?! Послухай-но перше, що я скажу, поки ще не накоїла дурниць!»

Я наводжу на нього маленький кольт, сорок четвертий калібр, і кажу:

«Оце тобі моє слово!» — Та й пішла».

Тріфзен спорожнив чарку і попросив ще.

— І знаєте, хлопці, що вчинила ця дівчина? Було їй тоді двадцять два роки, життя провела вона над мийницями і про світ знала не більше, аніж я про четвертий чи п'ятий вимір. Всі шляхи лежали перед нею, та вона не шукала легких, а пішла просто на берег, бо так уже ведеться на Алясці — охочіше мандрувати водою. За пару доларів вона дістала місце в індіянському каное — ви ж знаєте, що то за човни: вузькі, глибокі, видовбані з суцільної деревини і футів шістдесят завдовжки — і от на такому човні вирушила в Даю.

«Небуденне? — сказала вона.— Не довелося й чекати. В човні були три індіянські родини з собаками й дітлахами, вони весь час крутились під ногами, так що й яблуку ніде було впасти, і гребти доводилось усім, аби човен плив, а навкруги величні врочисті гори і навперемін — то сонце, то хмари. І ще тиша! Велична, цілковита тиша.

І раз димок мисливського вогнища десь далеко між деревами. Ну чистий тобі пікнік, справжнісіньке свято! Здійснювались мої мрії, я чекала, що ось-ось трапиться щось неймовірне — і воно прийшло.

А далі — перший спочинок на острові. Хлопці б'ють остями рибу в гирлі струмка. Один індіянин просто на місці забив великого оленя. І скрізь квіти та квіти! А трошки од берега — буйні соковиті трави, аж по шию людині, я гуляю там з дівчатами, потім видираємось на горбочки, збираємо ягоди, корінці, хай кислуваті, але такі смачні! А то ще надибали на здорового ведмедя, що ласував собі ягодами на вечерю. Він перелякався не менше за нас, сказав тільки «Уф-ф!» — і ну тікати. І знову табір, і дим багаття, і дух свіжої оленини. То було чудово! Нарешті я була із своїми, з народженими серед ночі, і я знала, що належу до них. Перед сном я виглянула з намету, побачила зірки, що мерехтіли над могутніми плечима гір, прислухалася до голосів ночі — і вперше в житті відчула себе щасливою. І я знала: так само буде взавтра, й позавтра, й завжди, бо я не хотіла повертатись назад. І я таки не повернулася.

А другого дня прийшло Небуденне. Ми мали переправлятися через величеньку, добрих миль п'ятнадцять, протоку, і от на самій середині протоки настигла нас буря, геть усі потопилися, тільки я одна з собакою-вовчуром урятувалась і ночувала на березі сама-самісінька».

— Уявіть собі,— перебив свою розповідь Тріфзен,— каное розбилося, і всі, як один, загинули на скелястому камінні. Вона ж ухопилася за хвіст вовкодава, обминула ті скелі і, нарешті, опинилася на маленькій обмілині, єдиній на багато миль.

«І ще раз мені пощастило: то був материк,— мовила вона.— Я пішла навпростець через ліси та гори. Я ніби шукала чогось і знала, що обов'язково знайду. А не боялася анітрохи. Чого ж боятися в лісі народженим серед ночі? І от наступного дня я знайшла, що шукала — маленьку напівзруйновану хижку на галявині. Багато років простояла вона пусткою. Дах завалився, спорохнявіли укривала на ліжках, на печі стояли каструлі та сковороди. Але не це найцікавіше. Ось попід деревами що я побачила! Аж вісім кінських скелетів. Коней поприв'язували до дерев, і бідолахи, певне, повиздихали з голоду, бо лишилися самі купи кісток. Колись на спині кожен мав вантаж,

а тепер вісім полотняних торбинок валялися між кістяками, а в них — торбинки з лосячої шкіри, а всередині — як ви думаєте, що там було?»

Вона витягла з-під свого ялинового ложа невеличку шкіряну торбинку, розв'язала її — і руку мені обпік такий золотий струмок, якого я ще зроду не бачив. І це добірне золото, цей золотий пісок, що де-не-де в ньому величенькі самородки, не мав жодних ознак промивки.

«Кажете, ви гірничий інженер і добре знаєте цей край? — запитала вона.— То, може, назвете місце, де водиться таке золото?»

Якби я те знав! Я сказав, що золото майже зовсім чисте, майже без домішок срібла.

«Ще б пак! — усміхнулася Люсі.— Я продаю його по дев'ятнадцять доларів за унцію. За ельдорадське більше сімнадцяти не візьмете, а мінукське ледь тягне на вісімнадцять. Отаке я знайшла серед кісток — по сто п'ятдесят фунтів у кожній з восьми торбинок.

«Чверть мільйона доларів!» — аж скрикнув я.

«Приблизно так,— визнала жінка.— Але що то значить Небуденне! Стільки років прогнити у рабстві, а от лишень вирвалась — і за якихось три дні так багато пригод! А я все думала: що ж воно сталося з тими, хто здобув це золото? Купи конячих кісток залишилися по них, а самі вони щезли з лиця землі, не кинувши ні сліду, ні пам'яті. І ніколи я про них нічого не чула, то кому ж, як не мені, народженій серед ночі, бути їхньою спадкоємицею?»

Тріфзен помовчав, запалюючи сигару.

— І що зробила ця дівчина? Сховала все золото, крім тридцяти фунтів, і з ними повернулася на берег. Там сіла на каное, що саме проходило понад берегом, дісталася до факторії Пета Хілі в Даї, накупила спорядження і перейшла Чілкутський перевал. У той час, у тисяча вісімсот вісімдесят восьмому році, береги Юкону були похмурі й безлюдні, бо клондайкське золото відкрили тільки за сім років. Вона трохи побоювалася червоношкірих, тим-то взяла з собою двох індіянських дівчат, переправилася через озера і спустилася річкою аж до перших таборів на Долішньому Юконі. Кілька років блукала вона по країні і нарешті опинилась там, де я спіткав її, де їй сподобалось, бо, каже, побачила раптом «у долині здоровенного карибу, й пурпурові квіти сягали йому колін». Вона пристала до індіян, і лікувала їх, здобула неабияке довір'я і поволі при-

брала до рук усе плем'я. Тільки раз покидала вона ці місця: коли з гуртом молодих індіян перейшла Чілкут, викопала із схованки золото і забрала з собою.

«І ось я тут, незнайомцю,— закінчила вона свою розповідь.— А оце найдорожче, що маю». І з манюсінької шкіряної торбинки, яку носила, мов ладанку, за пазухою, вона витягла загорнутий у промащений шовк клаптик газети, пожовклий від часу, потертий, заяложений, безцінний клаптик із словами Торо.

«І ви щасливі?.. вдоволені? — запитав я. — На чверть мільйона у Штатах можна ой як непогано прожити. Вам тут, здається, дечого не вистачає...»

«Не дуже й багато,— відказала Люсі.— З будь-якою жінкою у Штатах я не помінялася б місцем. Тут живе мій люд, до якого я належу. Правда, інколи...— і в очах її майнув голодний поблиск, я вже згадував його,— інколи так хочеться, аби тут опинився цей Торо...»

«Навіщо?»

«Та щоб за нього вийти заміж. Подеколи мене так діймає клята самотність... Я ж тільки жінка, звичайна жінка. Чувала я про жінок, що теж викидають різні коники, теж блукають світом—оті, що стають чи солдатами, чи матросами на кораблях. Ото справді дивачки. Вони більше схожі на чоловіків і вже не відчувають звичайнісіньких жіночих потреб. Їм не треба ні кохання, ані дитинчат на руках. А я не така. Ну скажіть самі, незнайомцю, хіба я схожа на чоловіка?»

Та де там! Вона була чарівна жінка, смаглява, принадна, із дужим округлим жіночим тілом та казковими синіми очима.

«Хіба ж я не жінка? — владно запитала вона.— Ну, звичайно, жінка і хочу того самого, що й інші. От чудна річ: для всього я народжена серед ночі, а як доходить до кохання... Мабуть, справді можна вподобати тільки такого, як і сама. Принаймні у мене це так. Усі ці роки».

«Ви хочете сказати»...— вразився я.

«Ніколи! — відповіла Люсі, і очі, що зоріли на мене, були сама щира правда.— У мене був лиш один чоловік — Бугай, як я тепер його називаю. Він, либонь, і досі в Джуно, у своєму брудному шинку. При нагоді загляньте до нього; переконаєтесь, що те прізвисько саме для нього».

Через два роки я таки розшукав його і побачив, що Люсі

мала рацію: чистий тобі бугай — огрядне одоробло, що ледь човгає між столами й обслуговує відвідувачів.

«Не завадило б вам завести жінку, хай би допомагала»,— вдався я до нього.

«Та вже мав це щастя»,— одказав він.

«То ви, значить, удівець?»

«Еге ж. Збилась моя баба з плигу. Завше казала: здурію від того чаду, тож так воно й вийшло. Якось сунула мені під носа кольта й почухрала світ за очі човном з сиваш ами. А в морі знялася буря та й потопила чисто усіх».

Тріфзен замовк, утупившись у чарку.

— А що ж дівчина? — не втерпів Мілнер.— Ти урвав, де саме найцікавіше. Щось там було у вас?

— Було. Люсі сказала, що вона дикунка в усьому, крім цього діла. Їй хотілося все ж таки свого, білого. І отак-то мило-люб'язно приперла мене до стіни: поберімся, та й годі!

«Незнайомцю,— сказала вона,— ви припали мені до серця, ви такої ж породи, що і я, бо інакше не перебиралися б через Скелясті гори осінньої пори. Погляньте, як тут гарно, мало де в світі є краще. Чом би тут і не залишитися? Я вам буду доброю дружиною».

Я мусив щось робити. А вона чекала. Ніде правди діти, спокуса була страшна,— я вже мало не покохав її. Проте, знаєте, я так і не одружився. І коли тепер оглядаю усе своє життя, то вже ясно бачу: то була єдина жінка, до якої мене вабило,— щира правда! Але тоді вся ця історія здавалась мені надто вже неймовірною, ну я і збрехав, як то й слід порядній людині,— мовляв, я давно вже одружений.

«І вона чекає вас?»— запитала Люсі.

«Так».

«І кохає?»

«Так».

Ото й усе. Більше ми до цього не поверталися, і тільки раз вона мало не спалахнула.

«Одне моє слово,— сказала вона,— і ви звідси не відійдете... Одне слово — і ви лишитесь тут! Але я його не скажу. Як нема любові, то й не треба».

І вона пішла виряджати мене в дорогу.

«Не годиться мені таке казати,— промовила Люсі на прощання,— та я вас так уподобала і дуже ви мені до серця припали... Передумаєте колись, то повертайте!»

Єдине, чого бажав я,— поцілувати її, але не знав, як це зробити, як до неї підступитися. Кажу ж вам: я справді майже кохав її. А вона наче вгадала та й каже:

«Поцілуйте мене, аби було що згадувати».

І ми поцілувалися там, у сніговій долині за Скелястими горами,— і розійшлися. Вона довго стояла край стежки, а я рушив за своїми собаками. Півмісяця пробув я у дорозі, поки перейшов через гори і нарешті дістався до першої факторії на Великому Невільничому озері.

Наче далекий прибій, долинув до нас вуличний гамір. Безшелесно ступаючи, офіціант приніс нові сифони. І як подзвіння, падали в тишу Тріфзенові слова:

— Краще б я там залишився... Погляньте лиш на мене.— І ми побачили його сиві вуса, лисину на голові, мішки під очима, обвислі щоки, важке підборіддя, втому й виснаженість обрезклого лиця. Ми побачили руїну людини, що колись була міцною та дужою і яку зводило зі світу надто легке й сите життя.

— Ще не пізно, старий,— ледь чутно прошепотів Бардвел.

— О господи! — скрикнув Тріфзен.— Якби я не був боягуз! Я б міг повернутися до неї. Вона й зараз там. Я б міг усе змінити й жити багато-багато років... з нею... в горах... Залишатися тут — це самогубство, звичайно. Але подивіться на мене — мені сорок сім, а я вже старий. Клопіт у тому,— він затримав чарку проти світла,— клопіт у тому, що моє самогубство легке й приємне. Я тепер тендітний і розпещений. Сама думка цілий день іти з собаками — і то вже наганяє на мене жах. А ще як згадаю морози на світанку або — бр-р! — закрижанілі санки, то й зовсім душа в'яне.

Чарка звично поповзла до губ. Але раптом спинилася. Здавалося, Тріфзен у нападі гніву молосне щосили тією чаркою об підлогу. Тоді настала мить нерішучості й задуми — і чарка знову піднялася до губ. І хоч Тріфзен засміявся хрипко й гірко, слова його пролунали піднесено:

— Вип'ємо за Народжену Серед Ночі! Вона була справді диво!

КОЛИ СВІТ БУВ МОЛОДИЙ

I

Чоловік, дуже спокійний і впевнений з себе, посидів хвилинку на верху мурованої огорожі, вслухаючись у вологий морок — чи не вчує там ознак якої небезпеки. Але слух його не вловив нічого, крім виття вітру в кронах невидимих дерев та шелесту листя на розгойданому гіллі. Вітер гнав густий туман, і, дарма що чоловік не бачив того туману, лице йому обвівало вогкістю, а мур, на якому він сидів, був мокрий.

Як нечутно видерся він на огорожу ззовні, так само нечутно й зіскочив із неї всередину. З кишені він витяг електричного ліхтарика, однак не засвітив. Хоч іти було поночі, світла він зовсім не хотів. Тримаючи ліхтарика в руці й поклавши пальця на кнопку вмикача, він посувався крізь темряву далі. Земля під ногами в нього була м'яка й пружна, встелена сухою сосновою глицею, опалим листям, перегноєм,— нерушеними, видно, цілі роки. Було так темно, що чоловік не міг обминати кущів і раз у раз зачіпав їх. Урешті він простяг перед себе руку, щоб намацувати дорогу, і не раз та рука натикалась на шорстку кору грубих дерев. Скрізь навколо себе відчував він самі ті дерева; невиразними тінями бовваніли вони в мороці повсюди, і його проймало химерне почуття, наче він — малесенька комашка серед тих могутніх стовбурів, які хиляться на нього, щоб його роздушити. Та далі за деревами, він знав, стоїть будинок, отож він сподівався знайти якусь доріжку чи хоч стежину, що виведе його туди.

Раз він опинився ніби в пастці. Куди не поткнеться — скрізь стовбури й гілки або непролазний чагарник, і ніде наче нема виходу. Тоді він засвітив ліхтарика, обачливо спрямувавши промінь собі під ноги, і почав неквапно, ретельно обводити ним довкруг. Біле світло ліхтарика виразно й різко окреслювало всі перешкоди на його шляху.

Загледівши прохід між грубезними стовбурами, він погасив ліхтарика й рушив туди, ступаючи по лісовій підстилці, ще сухій, захищеній густим листям дерев від крапель роси, що осідала з туману на гіллі. Відчуття напряму було в нього розвинене добре, і він знав, що простує до будинку.

І тоді раптом сталося те — несподіване, неймовірне. Він наступив ногою на щось м'яке, живе, і воно, загарчавши, підхопилося. Чоловік відскочив назад і вже пригнувся стрибнути ще далі, напружено чекаючи нападу того невідомого. Хвильку він постояв так, силкуючись здогадатися, що ж то за звірина схопилась у нього з-під ноги, а тепер мовчить і не ворушиться,— певне, теж причаїлась і чекає так само напружено, як і він. Урешті напруга стала нестерпна. Наставивши перед себе ліхтарика, чоловік натис кнопку — і голосно скрикнув з жаху. Він був готовий побачити що завгодно — від наляканого теляти чи оленяти й до розлюченого лева,— тільки не те, що побачив. Бо в ту мить білий, різкий промінь вихопив із темряви те, чого він не зміг би забути й за тисячу років: перед ним стояв чоловік, велетень із солом'яно-жовтою чуприною й бородою, майже голий, тільки якісь ніби мокасини з м'якої сириці на ногах та щось схоже на козячу шкуру, обгорнене круг стану, а руки, ноги, плечі й огруддя оголені. Шкіру той велетень мав чисту, не волохату, тільки засмаглу від сонця й вітру, а з-під неї, мов клубки гладких зміюк, випиналися м'язи.

Та не від самого того, хоч яке воно було несподіване, скрикнув чоловік з ліхтариком. Його вжахнув невимовно лютий вираз велетневого обличчя, дикий, звірячий погляд блакитних очей, навіть не засліплених світлом, і соснові голки, що позаплутувались у бороді й волоссі, і вся грізна постава могутнього тіла, що вже підібралося для стрибка. Майже в ту саму мить, як він усе те побачив, ще поки лунав його зляканий крик, страшна проява стрибнула, а він пожбурив ліхтарика просто в неї й кинувся сам додолу. Страшидлові ноги вдарили його по ребрах, тоді він схопився й метнувся геть, а воно з розгону полетіло далі й важко гепнулось у кущі, затріщавши гіллям.

Коли тріск той затих, чоловік спинився й застиг навкарачках. Він чув, як тупоче ззаду проява, шукаючи його, і побоювався, втікаючи, виказати себе. Він знав, що неминуче зашелестить у кущах і накличе на себе погоню.

Вийняв був револьвера, але передумав. До нього вже вернулося самовладання, і він сподівався, що зможе втекти нечутно. А проява то нишпорила в кущах, щоб спіймати його, то, певне, застигала й прислухалась, як і він. І це навернуло чоловіка на добру думку. Одна його рука спиралась на уламок сухої гілляки. Обережно, спершу повівши в темряві рукою, чи є де замахнутись, він підняв той цурпалок і щосили жбурнув його. Цурпалок був невеликий, полетів далеченько і, шелеснувши, впав у кущі. Проява, чути було, зразу кинулась туди, а чоловік тим часом спокійно порачкував геть. І так, повільно, обережно він рачкував, аж поки штани на колінах наскрізь промокли на вологій лісовій землі. Спинившися прислухатись, він уже не почув нічого, крім завивання вітру та крапотіння роси з гілля. Обережно, як і перше, він випростався, дійшов до огорожі, виліз на неї й сплигнув на другий бік, на дорогу.

Помацки знайшовши купку кущів край шляху, чоловік витяг звідти велосипеда й наладився сісти на нього. Вже він повертав лівою ногою педаль, щоб правою дістати другу, як раптом позаду глухо гупнуло — ніби хтось легко зіскочив з муру, очевидно, зразу ставши на ноги. Чоловік не чекав далі, а кинувся щодуху навтіки, пхаючи велосипеда за кермо, і біг так, поки зміг вихопитись на сідло, спіймати ногами педалі й налягти на них що було сили. А ззаду чулося часте тупотіння ніг по шляховій пилюці; та скоро воно відстало й затихло.

На біду, він кинувся тікати не в напрямку міста, а в другий бік, і заїздив тепер чимраз далі в гори. А він знав, що звернути з цієї дороги не буде куди. Єдиний шлях назад лежав повз те страховище, а він не міг наважитися ще раз зустріти його. Проїхавши з півгодини, він зсів з велосипеда, бо дорога чимдалі крутішала. Задля певнішої безпеки він, покинувши машину при дорозі, переліз через пліт на якийсь, видимо, пастівник на узгір'ї, простелив долі газету й сів.

— Овва! — промовив він уголос, втираючи з обличчя піт і краплинки туману. Тоді ще раз, перегодя, вже крутячи цигарку й міркуючи, як же його вернутись до міста: — Овва!

Але так і не зважився поткнутись назад. Вирішив, що потемки тією дорогою не поїде, схилив голову на коліна й задрімав, дожидаючи світанку.

Він не знав, чи довго так просидів, коли враз його розбудило дзявкання молодого койота. Озирнувшись довкола й розгледівши те звіря на самому хребті кряжа позад себе, він помітив, як змінилася погода. Туман уже пронесло, на небі сяяли місяць та зорі, і навіть вітер стих. Настала тепла, погожа каліфорнійська літня ніч. Він спробував задрімати знову, та койотяче дзявкання заважало. Аж ось, напівсонний, він зачув якийсь дикий, жаский спів. Озирнувшися, він завважив, що койот уже не дзявкає, а втікає по хребту, а за ним, більш не співаючи, женеться щодуху та напівгола проява, яку він спіткав у парку. Койот був зовсім молоденький, і вона його видимо наздоганяла. Та в подальшу мить обоє сховалися з очей за хребтом. Увесь тремтячи, мов із холоду, чоловік схопився на ноги, переліз через пліт і сів на велосипед. Це ж була йому нагода втекти, бо страховище більш не чигало на шляху через Млинову долину.

Прожогом скотився він з узвозу, але вже внизу, в глибокій тіні на завороті дороги, наскочив на вибоїну й сторчголов перелетів через велосипедне кермо.

— Та й нічка ж, хай йому біс,— буркнув він, обмацуючи зламану передню вилку.

Завдавши на плече зайву тепер машину, він почвалав далі пішки. А коли дійшов до мурованої огорожі, то, сам не вірячи в те, що з ним сталося, пошукав слідів на дорозі й таки знайшов їх — сліди великих, узутих у мокасини ніг, пальцями глибоко відбиті в пилюці. Нахилившись і розглядаючи їх, він знову почув ззаду той самий жаский спів. Бачивши недавно, як страшидло гналося за койотом, чоловік добре розумів, що втікати йому шкода й гадки, тим-то навіть не пробував, а лише зачаївся в тіні по другий бік дороги.

І знову він побачив схоже на голу людину створіння, що, виспівуючи, прудко й легко бігло дорогою. Якраз навпроти нього воно спинилось, і серце чоловікові завмерло. Однак воно не кинулося до його схованки, а підстрибнуло, вхопилось за гілляку придорожнього дерева й хутко подерлося вгору з гілки на гілку, наче мавпа. Потім перемахнуло через мур, футів на дванадцять над його верхом, учепилося за гілля іншого дерева й там сплигнуло додолу, щезнувши за муром. Зчудований чоловік переждав ще кілька хвилин, а тоді подався геть.

II

Дейв Слотер войовниче нахилився над столом, що загороджував йому шлях до кабінету Джеймса Ворда, старшого компаньйона фірми «Ворд, Нолз і спілка». Дейв сердився. Всі службовці в конторі розглядали його підозріливо, а той, що сидів перед ним, був підозріливий аж надто.

— Та ви скажіть містерові Вордові, що це важливе діло,— наполягав Слотер.

— Я вам кажу, що він диктує листи і його тепер не можна турбувати,— почув він на відповідь.— Приходьте завтра.

— Завтра буде запізно. Підіть скажіть містерові Вордові, що йдеться про людське життя!

Секретар видимо завагався, і Дейв скориставсь із того:

— Скажіть йому, що я сю ніч був за бухтою, в Млиновій долині, і хочу попередити його про одну річ.

— А як ваше прізвище? — спитав секретар.

— Нащо вам моє прізвище? Він мене однаково не знає.

Коли Дейва впустили до кабінету, він був ще у войовничому настрої, та щойно побачив великого білявого чоловіка, що крутнувся на дзиглику від стенографістки до нього, вся манера його відразу змінилась. Він і сам не знав, чого так сталося, і потай розсердився на себе.

— Ви містер Ворд? — спитав Слотер хтозна-нащо, і те ще дужче його роздратувало: він же зовсім не збирався цього казати.

— Так,— відповів той.— А ви хто?

— Гаррі Бенкрофт,— збрехав Дейв.— Ви мене все одно не знаєте, і моє прізвище тут ні до чого.

— Ви переказували через секретаря, що були сю ніч у Млиновій долині?

— Адже ви там живете, правда? — і собі спитав Слотер, поглядаючи непевно на стенографістку.

— Так. Яка у вас справа до мене? Я дуже зайнятий.

— Я волів би поговорити з вами віч-на-віч, сер.

Містер Ворд позирнув на нього проникливо, повагався якусь мить і врешті зважився:

— Будь ласка, залиште нас на кілька хвилин, міс Потер.

Дівчина підвелася, зібрала свої папери й вийшла. А Дейв мовчки зчудовано дивився на містера Джеймса

Ворда, поки той сказав, урвавши ниточку думки, що зароджувалась у Дейвовій голові:

— Я вас слухаю.

— Я був сю ніч у Млиновій долині...— почав Слотер збентежено.

— Це я вже чув. Чого ви хочете?

І Слотер, чимраз дужче переконуючись у неймовірному, повів далі:

— Я був біля вашого дому, чи то в вашій садибі.

— А що ви там робили?

— Хотів вас пограбувати,— відверто признався Дейв.— Я прочув, що ви там живете самі, тільки з китайцем-кухарем, а це ж мені на руку ковінька. Та нічого в мене не вийшло з тим грабунком. Щось мені перебило. Оце ж того я до вас і прийшов. Щоб вас застерегти. Я там у вашій садибі натрапив на якогось дикуна. Справдешній чортяка. Він би міг такого, як оце я, на шматки роздерти. Я від нього втікав, аж духу пускався. Він майже голий, по деревах лазить, як мавпа, а бігає, як олень. Я бачив, як він гнався за койотом і, далебі, вже наздоганяв його, коли сховався мені з очей.

Дейв замовк, стежачи, яке враження справлять його слова. Проте нічого не помітив. Джеймс Ворд дивився на нього спокійно-зацікавлено, ото й усе.

— Дуже дивно, дуже дивно,— промимрив Ворд.— Дикун, кажете? А чого ви прийшли розповідати про це мені?

— Та ж я вас хотів попередити про небезпеку. Я сам не дуже мирного ремесла чоловік, але душогубства не люблю... себто коли без великої потреби. Я подумав, що це й для вас небезпека. І вирішив, що треба остерегти людину. Щоб було по-чесному. Певна річ, як ви мені щось дасте за клопіт, то я візьму. У мене й це було на думці. Але як і не дасте нічого — мені дарма. Я вас остеріг, і моє сумління чисте.

Містер Ворд замислився, тарабанячи пальцями по столу. Слотер завважив, що руки в нього великі, сильні й водночас випещені, хоча й темні від засмаги. Іще він відзначив те, що вже впало йому в очі раніше,— невеличку смужечку пластиру тілесної барви, наліплену на лобі над правим оком. І все ж та думка, що лізла йому в голову, була неймовірна.

Містер Ворд сягнув у внутрішню кишеню по гаман,

вийняв з нього банкноту й подав Дейвові; той, ховаючи папірця, мигцем зауважив собі: двадцять доларів.

— Дякую вам,— сказав містер Ворд, натякаючи, що розмову закінчено.— Я це діло з'ясую. Дикун, що бігає на волі,— це справді небезпечно.

Одначе містер Ворд здавався таким спокійним чоловіком, що Дейв знову посмілішав. А крім того, йому навернувся новий здогад. Той дикун, напевне, брат містера Ворда, божевільний, що його потай тримають удома. Дейвові траплялось чути про такі речі. Може, містер Ворд не хоче розголосу. Ось чого він і дав йому двадцять доларів.

— Чуєте,— почав знову Дейв,— чогось мені оце тепер здалося, що той дикун з біса схожий на вас...

Більше він не встиг сказати нічого, бо в ту мить став свідком дивовижної зміни: остовпілий, він побачив перед собою ті самі невимовно люті блакитні очі, ті самі хижо простягнені ручиська, ту саму грізну могутню постать, що напружилася для стрибка на нього. Але цього разу в Дейва не було в руці ліхтарика, щоб пожбурити на страховище, і страшні пальці-пазури вхопили його за руки вище ліктів та стисли так сильно, що він аж зойкнув з болю. Перед самим своїм обличчям він побачив великі білі зуби, вищирені достоту як у собаки, що збирається вкусити. Борода містера Ворда тернула Дейва по обличчю, коли ті зуби майнули йому до горлянки. Однак вони не вгородилися в неї. Натомість Дейв відчув, як усе тіло містера Ворда заціпло в зусиллі стриматись, а потім його відштовхнуто начебто без будь-якої натуги, але з такою силою, що він відлетів до самої стіни і, вдарившись об неї, впав приголомшений додолу.

— То ви що, шантажувати мене прийшли? — не сказав, а прогарчав містер Ворд.— Віддайте назад гроші!

Дейв мовчки повернув йому двадцятку.

— А я думав, ви справді з добрим наміром з'явились! Аж воно ось що! Глядіть же, щоб я вас більше не бачив і не чув, бо я вас запакую туди, де ваше місце,— за грати! Зрозуміли?

— Так, сер,— видихнув із себе Дейв.

— То йдіть собі.

І Дейв пішов, не сказавши більше й слова. М'язи на руках у нього ще нестерпно боліли від страшного потиску. Коли пальці його вже взялися за клямку, його знов було зупинено.

— Вам ще поталанило,— сказав містер Ворд, і Дейва вразив жорстокий, зловтішний вираз його очей і обличчя.— Вам ще поталанило. Я б міг, якби схотів, геть відірвати вам руки і викинути он у кошик.

— Авжеж, сер,— відмовив Дейв, і в голосі його бриніла цілковита переконаність.

Він відчинив двері й вийшов з кабінету. Секретар запитливо звів на нього очі.

— Овва! — тільки й сказав йому Дейв і з тим єдиним словом покинув контору й наше оповідання.

III

Джеймс Дж. Ворд мав за плечима сорок років, був досить багатий діловик і дуже нещасна людина. Сорок років він марно силкувався розв'язати одну проблему, яка затруювала йому життя що рік то дужче,— проблему своєї власної особи. В його тілі ніби жило двоє людей, і з хронологічного погляду тих людей розділяло добрих кілька тисяч років. Він вивчив явище роздвоєння особистості, мабуть, глибше, ніж будь-які півдесятка провідних фахівців у цій складній і таємничій царині психологічної науки, разом узяті. Але його стан різнився від усіх описаних у науці випадків. І навіть найбуйніші злети письменницької фантазії ще не породили нічого цілком подібного. Він не був ані Стівенсонів доктор Джекіл і містер Гайд, ані такий, як отой недотепний молодик із Кіплінгової «Найцікавішої повісті у світі» *. Обидві його особистості були так тісно сплетені, що фактично ввесь час усвідомлювали й кожна себе, й одна одну.

Одне його «я» було цілком по-сучасному вихованою й освіченою людиною, що жила наприкінці дев'ятнадцятого та на початку двадцятого сторіччя. А друге своє «я» він визначив як дикуна, варвара, що жив життям первісної людини, ніби на кілька тисяч років раніше. Але котре з тих «я» було його справжнє, перше, а котре друге, Ворд не міг би сказати. Бо він був обома ними відразу і то ввесь час. Дуже рідко траплялося з ним таке, щоб одне «я» не знало, що робить друге. Крім того, він не мав ніяких спогадів, ні зорових, ані яких інших, із того минулого, що в ньому колись жило його давніше «я». Воно так само

жило в наш час, одначе прагнуло до способу життя, властивого йому, напевне, в тому давньому минулому.

Змалку він завдавав великої турботи батькові й матері, а також їхнім домашнім лікарям, хоч ніхто з них ні разу й на тисячу миль не наблизився до розгадки його химерної поведінки. Наприклад, вони не могли зрозуміти ані дивної його сонливості у вранішні години, ані надзвичайної жвавості увечері та вночі. Коли відкрили, що хлопець ночами никає по коридорах, або лазить на запаморочливій височині по дахах, або ж гасає десь по яругах і урвищах, було вирішено, що він просто сновида. А насправді він блукав зовсім не сонний, його просто поривало в ті нічні мандри давніше його «я». Якось на розпити одного тупоголового ескулапа він розповів усю правду, та зразу й пошкодував за тим, бо від його щирого зізнання зневажливо відмахнулись, налішивши шаблонову наличку: «сновиддя».

Вся річ була в тому, що вечорами, тільки-но смеркне, він робився надзвичайно бадьорий і чуткий. Чотири стіни кімнати гнітили й дратували його. Він чув тисячі голосів, що шепотіли до нього з темряви. То ніч кликала його, бо на ту частину доби він робився нічним хижаком. Однак ніхто його не зрозумів, і він більше ніколи не пробував пояснювати. Йому поставили діагноз: «Сновида»,— і почали вживати відповідних заходів остороги, найчастіше марних, бо, підростаючи, він робився чимраз хитріший і так чи так потрапляв щовечора втікати й більшу частину ночі перебувати надворі, даючи вияв своєму другому «я». А потім висипілявся аж до полудня. Через те він уранці не міг ходити до школи чи взагалі вчитися, і кінець кінцем з'ясували, що він може навчатись тільки в пообідні години з приватними вчителями. В такий спосіб було розвинуто й виховано його сучасне «я».

Але турботи в родині через те не поменшало. Всі знали його як мале чортеня, нез'ясовно жорстоке й злостиво. Домашні лікарі потай визнали його за психічного виродка, дегенерата. Ті декілька товаришів-хлопчаків, що він мав, були ним захоплені як справжнім дивом, але й боялися його. Ніхто не годен був змагатися з ним у лазінні по деревах, у плаванні, в бігові, в усіх хлоп'ячих витівках та капостях; і жоден не важився з ним битись. Занадто жахливі були його сила і нестямна лютість.

У дев'ять років він утік з дому в гори і там розкошував,

полюючи ночами, цілих сім тижнів, поки його знайшли й забрали додому. Всі чудувались, як він спромігся прохарчуватись той час і навіть не схуднути. Вони ж не знали, а він не розповідав їм, скількох кролів він забив, скільки спіймав і пожер перепелячих виводів, скільки пограбував курників на довколишніх фермах, ані яке вимостив собі в печері лігво з сухого листя й трави, що в ньому так багато ранків висиплявся в теплі й вигоді до полудня.

В коледжі він уславився своєю сонливістю й тупістю на вранішніх лекціях і блискучими здібностями — на пообідніх. Із книжок та позичених конспектів він спромагався більш-менш надолужувати згаяне на тих ненависних уранішніх лекціях, зате в предметах, що читалися по обіді, дивував своїми успіхами. У футболі він показав себе як феномен і пострах чужих команд, та й мало не в усіх видах легкої атлетики перемагав напевне, тільки що іноді під час змагання зазнавав якихсь чудних нападів чисто берсеркерської люті. Але боксувати з ним товариші боялись, а останнього свого матча з класичної боротьби він відзначив тим, що вгородив зуби в плече партнерові.

Коли він закінчив коледж, батько, не знаючи вже, що з ним робити, відіслав його на одне ранчо у Вайомінгу пожити трохи з ковбоями. А за три місяці урвиголовиковбої мусили визнати, що не годні дати йому раду, і вдарили батькові телеграму, щоб він приїхав та забрав від них цього дикуна. А коли батько приїхав по нього, ковбої заявили, що в сто разів радніші мати серед себе людожера з джунглів, буйного божевільного, стрибучу горилу, ведмедя грізлі або тигра, що скуштував людського м'яса, ніж оцього дивовижного вихованця коледжу з модною зачіскою на проділ.

Хоч він, як уже згадано, не мав спогадів з життя свого давнішого «я», та був і один виняток—мова. Якоюсь примхою атавістичної спадковості уривки мови того давнішого «я» дійшли до нього у вигляді спадкової згадки. У хвилини великої радості чи в захваті бою його поривало горлати якихось дикунських пісень. Саме завдяки цьому він зумів визначити, з яких країв і часів приблудилась та друга його половина, що мала б, зотлівши, вже тисячі років лежати в землі. Якось він зумисне проспівав декілька тих прадавніх пісень у присутності професора Верца, відомого мовознавця й ентузіаста своєї науки, що читав їм курс давньосаксонської мови. Зачувши першу пісню,

професор зразу нашорошив вуха й спитав, що це за жаргон чи калічена німецька говірка. Вислухавши другу, він украй схвилювався. Тоді Ворд на закінчення своєї програми виконав ту пісню, що завжди невтримно рвалась йому на уста в запалі боротьби чи бою. І професор Верц оголосив, що це справді німецька мова, тільки не калічена, а дуже стародавня, краще сказати давньотевтонська, і то, напевне, багато давніша за будь-які пам'ятки, відкриті й опубліковані вченими досі. Така стародавня, що й він її не розуміє, та все ж у ній раз у раз вчувається щось знайоме, що невиразно нагадує відомі йому мовні утвори, і натренована інтуїція мовознавця підказує йому, що воно справжнє. Професор почав допитуватись у Ворда, звідки той вичитав ці пісні, й попросив позичити йому ту дорогоцінну книжку. Іще він спитав, чому це молодий Ворд увесь час прикидався таким невігласом у німецькій мові. Але Ворд не зміг ні пояснити цього, ні позичити книжку. Кілька тижнів по тому професор Верц умовляв його й канючив книжку, а тоді не злюбив цього студента як, мовляв, брехуна й жахливого егоїста, що не дав йому навіть глянути на дивовижну мовну пам'ятку, стародавнішу за все, що будь-коли траплялося чи навіть снилося філологам.

Невелика то була втіха цьому двоєдиному молодикові — знати, що однією половиною він сучасний американець, а другою — стародавній тевтон. Проте й сучасний американець у ньому був аж ніяк не слабодух, і Ворд (коли припустити, що був ще якийсь осібний Ворд, хоч на часинку незалежний від тих двох) спромагався врівноважувати одне своє «я» — дикуна, нічного хижака, що змушував друге «я» спати до полудня,— з тим другим, цивілізованим, культурним, що хотіло жити нормальним життям, кохати, працювати, як усі люди. Пообідній час і вечори він віддавав одному, а ночі другому. А в досвітні й ранкові години висиплявся за них обох. Тільки що ранками він спав у ліжку, як цивілізована людина, а вдосвіта — наче дика тварина, як тоді, коли Дейв Слотер наступив на нього в гаю.

Переконавши батька виділити йому капітал, він знайшов компаньйона й відкрив свою фірму, що нею кермував вельми успішно, цілою душею віддаючись справам по обіді, а зранку його заступав компаньйон. Вечорами він бував у товаристві, та щойно наближалася дев'ята-десята година, його опановував якийсь невтримний неспокій, і він

щезав з-поміж людей до наступного полудня. Його приятелі й знайомі гадали, що він віддає багато часу спортові. І вони, власне, мали рацію, хоча нізащо в світі б не здогадалися, який то спорт, навіть побачивши на власні очі, як він ганяється вночі за койотами по узгір'ях Млинової долини. І ніхто не вірив шкіперам каботажних шхун, коли вони розповідали, нібито бачили холодними зимовими ранками якогось чоловіка, що плив у бурунах припливу Єнотовою протокою або ж у бистринах між островами Козиним та Ейнджел за кілька миль від берега.

На своїй дачі у Млиновій долині він жив удвох з китайцем Лі-Сіном — кухарем і довіреним слугою, що знав багато про химерні звички свого господаря, діставав добру платню за мовчання і справді мовчав про все як риба. Натішившись нічними пригодами, виспавшись уранці й поснідавши тим, що зготує Лі-Сін, Джеймс Ворд плив полуденним катером через бухту до Сан-Франціско і йшов до клубу, а потім до своєї контори як цілком нормальна людина, звичайнісінький сан-франціський ділок. Та минав вечір — і ніч кликала його. Всі Вордові чуття дивно загострювались, і його посідав отой неспокій. Вуха в нього нараз робились надзвичайно чуткі; безліч нічних шелестів нашіптували йому знайому й манливу новість, і він, коли бував сам, починав ходити по тісній кімнаті з кутка в куток, достоту як зачинений у клітці дикий звір.

Якось він був зважився закохатись. Але потім більше не попускав собі такої волі. Він просто боявся. А сердешна дівчина, що їй переляк відібрав чи не половину дівочої безтурботності, багато днів носила на руках і на плечах страшні, аж чорні синці — сліди палких пестощів, що він уділив їй від щирого серця, але в надто пізню годину. Ото й була його помилка. Якби він важився залицятись тільки вдень, усе було б гаразд, бо вдень він робив би те як спокійний, чемний джентльмен, а вночі він ставав дикуном дрімучих тевтонських пущ, брутальним викрадачем жінок.

Той досвід навчив його, що любовні пригоди вдень він може собі дозволяти, але й переконав, що одруження мусить скінчитися катастрофою. Він боявся навіть уявити, як це він зустрічався б зі своєю дружиною вночі.

Отож Джеймс Ворд надалі уникав будь-яких любовних пригод, улаштовував своє подвійне життя, дороблявся у фірмі круглого мільйона доларів, сахався матусь, що

мали дочок-відданиць, та молодих, або й не дуже молодих дівчат із блискучими й жагучими очима, аж доки познайомився з Ліліан Герсдел і поклав собі за тверде правило не зустрічатися з нею ввечері після восьмої години; ночами ганявся за койотами й спав у лісових барлогах, і досі йому щастило вберегти свою таємницю від усіх, крім Лі-Сіна... а тепер ще й Дейва Слотера. Те, що Слотер розкрив двоїстість його особи, злякало Ворда. Хоча й сам він нагнав страху на грабіжника, та все ж хіба той не може пробалакатись? А коли й ні, то хіба його не може раніше чи пізніше викрити ще хтось?

Отоді Джеймс Ворд зважився на нове героїчне зусилля, щоб підкорити свою варварсько-тевтонську половину. Він вирішив щовечора бачитися з Ліліан Герсдел і так пильно тої ухвали дотримував, що незабаром Ліліан дала згоду поєднати з ним своє життя «на добру й лиху долю», як мовиться під час вінчання, і він потай палко молився, щоб не на лиху таки. Весь той час він так завзято й ревно вправлявся, приборкуючи в собі дикуна, як, либонь, не вправлявся перед матчем жоден боксер-професіонал. Він силкувався так натомитися за день, щоб потім спати як убитому й не чути поклику ночі. Взявши собі відпустку від справ, він виряджався в далекі мисливські походи, ганявся за оленями по найнепрохідніших хащах та яругах, які лише міг знайти, і то завжди вдень. Ніч заставала його в ліжку, вимореного вкрай. Удома він поставив собі з кільканадцять усіляких гімнастичних пристроїв, і коли яку вправу звичайно виконується десять разів підряд, він робив її сотні разів. Крім того, вже як поступку, він прибудував собі на другому поверсі критий балкон для спання, де міг принаймні дихати жаданим нічним повітрям. Подвійна дротяна сітка не давала йому втекти до лісу, і щовечора Лі-Сін замикав його там, а вранці випускав.

І ось у серпні він найняв ще кілька слуг на поміч Лі-Сінові й зважився запросити на свою дачу в Млинову долину гостей: Ліліан, її матір та брата й ще з півдесятка їхніх спільних знайомих. Два дні й дві ночі все було гаразд. Третього вечора він просидів за бриджем до одинадцятої години й мав усі підстави пишатися з себе. Він успішно приховував свій неспокій; а тим часом, наче навмисне, Ліліан Герсдел грала проти нього, сидячи по праву руку. Вона була тендітна дівчина-квіточка, і якраз та тендітність дратувала Ворда в нічному його гуморі. Не те

щоб він любив Ліліан менше, але його майже невтримно поривало вхопити її, м'яти й шарпати. Надто ж тоді, коли вона вигравала в нього партію.

Ворд упустив до вітальні, де вони сиділи, одного зі своїх гончаків, і коли йому здавалося, що він ось-ось лусне з напруги, він гладив собаку рукою, і той дотик до волохатої спини враз давав йому полегкість. Лиш завдяки цьому зміг він досидіти з гостями вечір. І ніхто з них ані гадки не мав про ту жахливу боротьбу з самим собою, що провадив їхній господар, саме коли сміявся так безтурботно й грав у бридж так розумно й так обачливо.

Коли вже розходилися спати, він подбав за те, щоб попрощатися з Ліліан на очах у інших. А коли добувся на свій балкон і Лі-Сін замкнув його там, він із подвоєним, потроєним, ба навіть почетвереним завзяттям розпочав свої вправи. А після них, виморений, ще довго лежав на канапі, силкуючись заснути й міркуючи про дві проблеми, що особливо його непокоїли. Одна — то були якраз його вправи. З ними виходило якесь зачароване коло. Що більше він знесилював себе надмірними вправами, то дужчий робився. І хоча в такий спосіб він справді геть заморював того нічного хижака — своє друге «я»,— одначе так він, здавалося, тільки відсував надалі фатальний день, коли сила його стане занадто велика для нього, вийде з-під його влади, і тоді то буде сила така страхітлива, якої він ще й сам не годен уявити. А друга проблема була: його одруження та всі ті хитрощі й викрути, до яких йому доведеться вдаватись, щоб не зустрічатися з дружиною після смерку. Так ні до чого й не доміркувавшись, Ворд заснув.

Яким побитом опинився в Млиновій долині величезний ведмідь грізлі, довго лишалося загадкою; а тим часом люди з цирку братів Спрінгсів, що саме давав вистави у Сосаліто, марно розшукували «Здоровила Бена, найбільшого грізлі в неволі». Отож Здоровило Бен утік із цирку і серед півтисячі заміських садиб у долині чомусь обрав для візиту саме маєток Джеймса Ворда.

Містер Ворд прокинувся, коли вже стояв на ногах, аж тремтячи від збудження. В серці він чув буйну хвилю бойового захвату, а на устах — стародавню войовничу пісню. Десь надворі шалено валували собаки. Аж ось крізь той гвалт гостро, мов удар ножа, прорвалося передсмертне скигління гончака — його, Вордового гончака; він те знав.

Як був у піжамі, навіть капців не взувши, Ворд висадив плечем двері, що так старанно замкнув був Лі-Сін, і погнав сходами вниз, надвір, у ніч. Відчувши під босими ногами жорству доріжки, він зразу спинився, застромив руку під ґанок, у знану йому схованку, і витяг звідти здоровенного сукуватого кияру — давнього свого товариша в багатьох зухвалих нічних пригодах по довколишніх узгір'ях. Несамовитий собачий грай насувався ближче, і, вимахуючи киярою, Ворд кинувся просто в гущину гаю, йому назустріч.

Розбуджені слуги й гості з'юрмились на широкій веранді. Хтось увімкнув світло, та нічого вони не побачили й тільки злякано перезиралися. Понад яскраво освітленою алеєю наче мур стояли дерева, а за ними — чорний непроглядний морок. Та десь у тому мороці точився страшний бій. Чути було пекельний гавкіт, виск, гарчання, й виття, і важке гупання ударів, і тріск кущів.

А потім бій вихлюпнувся з-поміж дерев на алею просто внизу перед верандою, і вони побачили все. Місіс Герсдел вереснула і, умліваючи, вчепилась за синове плече. Ліліан так конвульсивно стисла руками поруччя веранди, що кілька днів по тому в неї не сходили з пучок синці, й у німому жахові дивилась на солом'яночубого велетня з несамовитими очима, в якому вона впізнала свого майбутнього чоловіка. Вимахуючи киярою, він завзято, але не втрачаючи самовладання, бився з пелехатим страховищем-ведмедякою, таким величезним, як вона ще зроду не бачила. Ось звірище махнув лапою й здер з Ворда піжаму, лишивши на шкірі криваву смугу.

Звичайно, найдужче перелякалася Ліліан Герсдел за свого коханого, але таки неабияк злякалась вона і його самого. Їй і ві сні не снилося, що під накрохмаленою манишкою і модним костюмом її нареченого може ховатися такий грізний і величний дикун. Крім того, вона не мала ніякісінького уявлення про чоловіків у бою. Звісно, це був бій не по-сучасному, та й чоловіка вона перед собою бачила не сучасного, хоча цього й не знала. Бо то був не містер Джеймс Дж. Ворд, сан-франціський підприємець, а хтось невідомий, безіменний, примітивна, дика, брутальна істота, що з якоїсь примхи випадку ожила через добрих три тисячоліття після свого властивого життя.

Собаки, без угаву гвалтуючи, кружляли довкола того двобою або наскакували й відскакували, дратуючи ведме-

дя. Коли звірище обертався, щоб відбивати ті флангові наскоки, чоловік стрибав уперед і гатив його киярою. Наново розлючений кожним тим ударом, грізлі кидався на ворога, а чоловік відстрибував поміж собаками назад або в один чи в другий бік, даючи гончакам місце знов наскакувати на ведмедя й відвертати його лють на себе.

Кінець настав раптово. Крутонувшись, ведмідь підчепив лапою одного гончака, строщив йому ударом ребра та хребет і відкинув собаку з розмаху футів на двадцять. Тоді звір у людській подобі оскаженів. Із запінених у шалі уст його вирвався дикий невтямкий крик, він стрибнув уперед, обіруч замахуючись киярою, і щосили вгатив зіп'ятого дибки ведмедя по голові. Навіть череп могутнього грізлі не міг витримати того нищівного удару, і звірина повалилася додолу, а собаки зразу опали її й почали шарпати. А чоловік серед їхньої метушні плигнув просто на тушу, став на ній у білому електричному світлі, випростаний гордо, спершись на кияру, і завів пісню перемоги невідомою мовою — пісню таку прадавню, що професор Верц віддав би за неї десять років свого життя.

Гості, захоплено гукаючи, кинулись до нього; та Джеймс Ворд, нараз виглянувши на світ із очей стародавнього тевтона, вгледів тендітну вродливу дівчину з двадцятого сторіччя, що її він кохав, і щось неначе луснуло у нього в мозку. Він кволо поточився до неї, впустив кияру і трохи не впав. З ним діялося щось недобре. Голову розколював нестерпний біль, і йому здавалось, наче душа його роздирається надвоє. Озирнувшись назад себе, куди були звернені захоплені погляди гостей, він побачив ведмежого трупа. І те видовище сповнило його жахом. Він голосно скрикнув і був би кинувся тікати, якби гості не обступили його й не повели до будинку.

Джеймс Дж. Ворд і досі очолює фірму «Ворд, Нолз і спілка». Але він більше не живе за містом і не ганяється в місячні ночі за койотами. Стародавній тевтон у ньому вмер тієї ночі, коли він убив ведмедя в Млиновій долині. Тепер Джеймс Дж. Ворд — цілком Джеймс Дж. Ворд, він не ділить свого існування ні з яким приблудою з молодого світу. І такою сучасною людиною став Джеймс Дж. Ворд, що спізнав у всій його прикрій повноті прокляття цивілізованого страху. Він тепер боїться темряви, і ніч

у лісі — це для нього щось сповнене безоднього жаху. Міський його дім опоряджено як цяцечку, і він дуже цікавиться всілякими запобіжними пристроями проти злодіїв. Усе в домі просто обсноване електричними дротами, і гість, що там лишиться ночувати, вночі насилу важиться дихати, щоб не порушити якого-небудь сигналу й не зняти тривоги. Ворд також винайшов особливого замка без ключа, з цифровим механізмом; його можна носити в кишені, брати в дорогу й користуватись ним при будь-якій потребі. Але дружина не вважає його за боягуза, бо знає, як воно є насправді. А він, як і кожний герой, воліє спочивати на лаврах. І ті його знайомі, котрі знають про пригоду в Млиповій долині, ніколи не беруть під сумнів його хоробрості.

СУМНІВ ІДЕ НА КОРИСТЬ

I

Картер Вотсон із свіжим журналом під пахвою повільно простував вулицею, зацікавлено роздивляючись навкруги. Двадцять років минуло відтоді, як він був тут востаннє, і те, що він побачив тепер, украй приголомшило його. В ті давні часи, коли Картер Вотсон хлопчиськом тинявся вулицями цього міста на заході Штатів, тут було тільки тридцять тисяч мешканців, тепер же їх триста тисяч. На цій вулиці жили тоді тихі й добропристойні робітничі родини. А ось тепер, у цей надвечірній час, Картер Вотсон побачив, що її поглинув величезний квартал — гніздовище усіляких вертепів. На кожнім кроці — китайські та японські крамнички впереміж із притонами й шиночками найгіршого штибу. Мирна вулиця його юності стала справжнісіньким осереддям злочинства.

Він глянув на годинника. Пів на шосту. Його не здивувало мертве безлюддя вулиць: він добре знав, чому це, але допитливість вела його все далі. Всі ті двадцять років, коли він блукав світами, скрізь вивчаючи умови суспільного життя, згадка про рідне місто, любе й лагідне, зігрівала йому серце. Метаморфоза, яку він тут побачив, болюче його вразила. Але він таки не поверне назад, аж доки не переконається на власні очі, до якої ганьби докотилося його місто.

До того ж Картер Вотсон був наділений гострою соціальною й громадянською свідомістю. Мавши достаток, він, проте, не бажав розтринькуватись по світських чаюваннях та обідах; актриси, перегони й такі інші розваги полишали його цілком байдужим. Вотсоновою пристрастю були питання моралі, і він мав себе за неабиякого реформатора, хоч його діяльність зводилася головним чином до співробітництва в різних журналах та до видання блискучих,

розумно написаних книжок про робітництво і населення міських нетрищ. Серед двадцяти семи відомих його праць були й такі: «Якби Христос прийшов до Нью-Орлеана», «Спрацьований робітник», «Житлова реформа в Берліні», «Сільські нетрища Англії», «Населення Іст-Сайду», «Реформа на противагу революції», «Університетське містечко як притулок радикалізму» та «Печерні люди цивілізації».

Але Картер Вотсон не був ні маніак, ані фанатик. Спіткавши на своєму шляху щось потворне, він не губився — він вивчав його і викривав. Не був йому властивий і безтямний запал. Його рятували природний гумор, багатий життєвий досвід і врівноважений філософський склад розуму. Він відкидав можливість блискавичних перетворень і вірив, що вдосконалення суспільства пов'язане з повільним та болючим процесом еволюції. Він не визнавав ані коротких шляхів, ані раптових перероджень: оновлення людства має народитись у жорстокій боротьбі й стражданнях — такий завжди був шлях соціального поступу.

Ось і цього літнього надвечір'я Картер Вотсон відчував дослідницький неспокій. Він зупинився перед шинком з аляпуватою вивіскою «Вандом». Заклад мав два входи. Перший, що вів, очевидно, в господарське приміщення, не зацікавив Вотсона. Пройшовши в другий вхід, що виявився вузьким коридором, він опинився у великій порожній кімнаті з безліччю столиків та стільців. У темнім кутку Вотсон помітив піаніно. Вирішивши, що треба буде повернутися сюди пізніше і вивчити породу людей, які п'ють за цими незліченними столиками, Картер Вотсон рушив далі.

Коротенький коридорчик у глибині вів до невеличкої кухні. Тут за столом сидів на самоті Петсі Горен — власник «Вандому», і нашвидку вечеряв, щоб встигнути до напливу відвідувачів. Петсі Горен був лихий на весь світ. Цього ранку він устав з лівої ноги, і цілий день усе йому було не гаразд. Якби спитати його буфетників, вони б сказали, що хазяїн у лихому гуморі. Але Картер Вотсон не знав цього. Коли він проходив коридором, набурмосений Петсі Горен уп'явся очима в журнал, що Вотсон ніс під пахвою. Петсі не знав, хто такий Картер Вотсон, не знав і того, що той тримає у руках саме журнал. Знайшовши на кому зірвати серце, Петсі вирішив, що незнайомець — один з тих шкідників, які псують та бруднять стіни його шинку, коли пришпилюють, а то й наклеюють рек-

ламні оголошення. Барвиста обкладинка журналу тільки підтвердила його підозру. З цього й почалося. З ножем та виделкою в руках Петсі підскочив до Картера Вотсона.

— Геть відсіля! — заревів Петсі. – Знаю я ваші фокуси!

Картер Вотсон сторопів. Надто вже несподівано вихопився перед ним господар.

— Стіни мені паскудити!..— кричав Петсі, щедро пересипаючи свої слова соковитою і брудною лайкою.

— Що ви, я й на думці не мав...— почав Вотсон, та Петсі урвав його на півслові.

— Заткни пельку й котися відсіля! — гримнув він, розмахуючи, задля більшої переконливості, ножем та виделкою.

Картер Вотсон уявив, як виделка встромляється йому поміж ребра і, зрозумівши, що з його боку було б таки вельми необачно не «заткнути пельку», повернувся, щоб піти. Та його покірливий відступ тільки додав люті Петсі, бо цей достойник облишив столове причандалля і кинувся на Вотсона.

Петсі важив сто вісімдесят фунтів. Так само й Вотсон. Але якщо Петсі знався лише на безладних і навальних шинкових бійках, Вотсон був боксер, і отже мав неабияку перевагу. Тим-то кулак Петсі, занесений для нещадного удару, вразив лише повітря. Тут Вотсонові слід було врізати Петсі з лівої та й тікати. Одначе Вотсон мав ще одну перевагу: вміння боксувати, обізнаність із життям міських нетрищ і гетто по всім світі привчили його до самовладання.

Отож, рвучко обернувшись, він, замість ударити самому, ухилився від наступного удару Петсі і ввійшов у клінч. Але Петсі, що вергнувся в атаку, наче буйвіл, мав значну швидкість, у той час, як Вотсон її не мав. Результат був такий: обоє всіма своїми трьомастами шістдесятьма фунтами з гуркотом брязнулися на підлогу, і Вотсон опинився під суперником. Він лежав, торкаючись головою задньої стіни великої кімнати. До вулиці було п'ятдесят футів, і він швидко прикинув, що йому робити. Найперше — треба було уникнути скандалу. Він не хотів, щоб його ім'я з'явилося в газетах, та ще в місті, де й тепер мешкало багато його родичів і друзів рідні.

Тим-то, обхопивши руками супротивника, що навалився зверху, Вотсон щільно притис його до себе і став чекати на допомогу, яка, безумовно, мала з'явитись, бо гуркіт

падіння було добре чути. І допомога з'явилася: шестеро чоловік прибігли з бару й оточили їх півколом.

— Зніміть його, хлопці,— попрохав Вотсон.— Я його не чіпав і не хочу ніякої бійки.

Та півколо мовчало. Вотсон усе чекав, міцно притискаючи суперника до себе. Після кількох марних спроб завдати Вотсонові удар Петсі почав переговори.

— Пусти мене, і я злізу,— промимрив він.

Але тільки-но Вотсон послабив обійми, Петсі скочив на рівні і зараз же знову замахнувся на ворога.

— Ану, вставай! — наказав Петсі.

Голос його був грізним і невблаганним, ніби голос божий у судний день, і Вотсон зрозумів, що милосердя не буде.

— Відступіть убік, і я встану,— відказав Вотсон.

— Якщо ти порядна людина, вставай,— пихато промовив Петсі. Блідо-голубі його очі палали гнівом, кулак стискався для нищівного удару.

В ту ж мить він подався назад, заміряючись ногою копнути Вотсона в обличчя. Схрестивши руки, Вотсон спромігся стримати удар і, не чекаючи нового нападу, хутко скочив на ноги й знов увійшов у клінч, ще й не встиг той ударити. Тут він удруге вдався до свідків:

— Та заберіть же його, хлопці. Ви ж бачите: я його не чіпаю. Я не хочу заводити бійки. Дайте мені спокійно вийти звідси.

Але коло навіть не ворухнулося і мовчало. Від цієї погрозливої мовчанки у Вотсона аж мороз пішов поза шкірою. Чергова спроба Петсі скинути Вотсона закінчилася тим, що він сам опинився спиною на підлозі. Звільнившись від Петсі, Вотсон кинувся до дверей. Але жива стіна заступила йому дорогу. Вотсон побачив бліді, одутлі обличчя, що наче зроду й сонця не знали, і зрозумів: перед ним нічні здобичники, хижаки міських джунглів. Вони відтрутили його назад, просто на озвірілого Петсі.

І знову стався клінч. У коротку мить перепочинку Вотсон знову звернувся до тієї зграї, і знову його слова лишилися без відповіді. Тоді в ньому прокинувся страх. Він знав багато випадків, коли у таких брудних притонах людину без свідків били, трощили їй ребра, калічили, а то й забивали до смерті. І ще одне знав він напевно: коли хоче вибратися звідси живий і цілий, жодного з нападників не повинен торкнутися й пальцем.

А все-таки в ньому закипало справедливе обурення. Семеро проти одного ніколи не було чесною грою. Та й його вже теж брала лють, і в ньому заворушився хижак, що чаїться в кожній людині. Але він згадав дружину, й дітей, і свою недописану книжку; згадав любе своє ранчо в горах, що розкинулося на десятки тисяч акрів... На мить йому навіть зблиснуло видиво — небесна блакить, гаряче сонце золотавить заквітчані луки; ліниво по коліно у струмку стоїть череда, в потоці леліє пструг... Життя було гарне, занадто гарне, щоб ризикувати ним, піддаючись скороминущій владі звірячості. Коротше, Картер Вотсон охолов і злякався.

Його суперник, майстерно затиснутий у клінчі, силкувався виборсатись. Знову Вотсон, поклавши його на підлогу, рвонувся тікати, і знову був відкинутий назад блідолицою братією, і знову спритно вислизнув з-під удару Петсі. І знову клінч. Це повторювалося багато разів, і Вотсон щодалі ставав спокійніший, а збитий з пантелику, безпорадний Петсі скаженів усе дужче й дужче. Міцно стиснутий у клінчі, Петсі почав битися головою об Вотсона. Спочатку він влучив Вотсона в ніс. Тоді той сховав обличчя на грудях у Петсі. Вкрай розлючений Петсі безтямно бився об тім'я супротивника і тим самим поранив собі око, ніс і щоку. Що більше таким побитом він нівечив себе, то шаленіше бився.

Це однобічне побивання тривало з чверть години. При цьому Вотсон не завдав жодного удару, а тільки ухилявся. Іноді, петляючи поміж столиків, він пробував дістатися дверей, але одутлі чоловіки хапали його за поли й шпурляли назад під зливу ударів Петсі. Раз у раз і так без кінця-краю стискав Вотсон свого ворога в лещатах клінчу. І щоразу він намагався класти Петсі на підлогу так, щоб у міру довжини його тіла скорочувати собі дорогу до виходу.

Нарешті, без капелюха, розшарпаний, із заюшеним носом та підбитим оком, Вотсон вилетів на тротуар і опинився в обіймах полісмена.

— Заарештуйте його! — задихаючись видушив Вотсон.

— Здоров, Петсі,— озвався полісмен.— Що це у вас за колотнеча?

— Здоров, Чарлі,— відказав Петсі.— Розумієш, завалюється оцей тип...

— Заарештуйте цього чоловіка, полісмене! — знову зажадав Вотсон.

— Ану чеши відсіля! Марш! — гримнув Петсі.

— Марш звідси! — підтримав його полісмен.—Забирайся, коли не хочеш напитати лиха.

— Нікуди я не піду, поки ви не заарештуєте цього чоловіка. Він безпричинно напав на мене.

— Було таке, Петсі? — запитав полісмен.

— Брехня. Ось вислухай-но, Чарлі, і побий мене боже, як я брешу. У мене є свідки. Сиджу ось я у себе в кухні та їм суп, як заходить оцей тип — і до мене. Я його вперше бачу. Він був п'яний...

— Гляньте на мене, полісмене,— запротестував обурений соціолог.— Хіба я п'яний?

Полісмен похмуро зиркнув на нього ворожим оком і кивнув Петсі розповідати далі.

— Ось я й кажу: заходить цей тип і зчиняє бешкет. «Я — Тім Макгрет! — каже.— Знаєш, що я можу з тобою зробити? — каже.— Руки вгору!» Ну, я собі всміхаюсь, і тут він — бац-бац. Стукнув мене раз, другий, суп мені розлив... Ось глянь на моє око. Він мене покалічив.

— Ну, і що ви збираєтесь робити, полісмене? — поцікавився Вотсон.

— Іди звідси! Кажу: забирайся геть, бо посаджу,— відповів той.

Таке відверте зазіхання на його громадянські права обурило Картера Вотсона.

— Я протестую, пане полісмене...

У ту ж мить полісмен брутально шарпнув Вотсона за плече, ледь не зваливши з ніг.

— Ходімо, ви заарештований!

— Заарештуйте і його теж! — зажадав Вотсон.

— А дзуськи не хоч? — була відповідь.— Навіщо ти напав на нього, коли він спокійно їв свій суп?

II

Картер Вотсон не в жарт розлютився. Мало того, що на нього ні сіло ні впало накинулися, налупцювали, а тоді й посадили, так ще й геть усі ранкові газети вийшли із сенсаційними повідомленнями про його п'яницький скандал з хазяїном лихославного «Вандому». Ані слова правди не було в тих повідомленнях. Петсі Горен та його

братва описували баталію в усіх подробицях. Неспростовно доводилося, що Картер Вотсон був п'яний. Тричі нібито викидали його з приміщення в рівчак, і тричі він повертався й, вергаючи піну, хвалився рознести вщент увесь шинок.

«ВІДОМОГО СОЦІОЛОГА ЗААРЕШТОВАНО ЗА ПИЯТИКУ» — прочитав Вотсон на першій сторінці заголовок, супроводжений великим його портретом. Інші заголовки були такі: «КАРТЕР ВОТСОН ДОМАГАЄТЬСЯ ЗВАННЯ ЧЕМПІОНА». «КАРТЕРОВІ ВОТСОНУ ВТЕРЛИ НОСА». «ВІДОМИЙ СОЦІОЛОГ НАМАГАЄТЬСЯ РОЗГРОМИТИ ШИНОК» і «ПЕТСІ ГОРЕН НОКАУТУВАВ КАРТЕРА ВОТСОНА В ТРИ РАУНДИ».

Наступного ранку відпущений на поруки Вотсон з'явився в поліційний суд як відповідач на позов «Громада проти Картера Вотсона в справі нападу на громадянина Петсі Горена та побиття згаданого». Але перед початком засідання прокурор, що за своїм обов'язком має обвинувачувати всіх «кривдників громади», відкликав Вотсона вбік для приватної розмови.

— А чому б не залагодити цієї справи? — почав прокурор.— Дружньо вам раджу, містере Вотсоне: потисніть руку містерові Горену, помиріться — і справі кінець. Одне слово до судді — і справу буде припинено.

— Але я зовсім не хочу її припиняти,— відказав Вотсон.— Краще виконуйте свій обов'язок. Ви повинні обвинувачувати мене замість того, щоб пропонувати миритися з цим... суб'єктом.

— О, я буду вас обвинувачувати, будьте певні! — гарикнув прокурор.

— Вам доведеться обвинувачувати і цього Горена,— заявив Вотсон,— бо я зараз же подаю на нього в суд за напад і побиття.

— І все ж краще було б для вас помиритись і потиснути руки одне одному,— ще раз сказав прокурор, і цього разу в голосі його чулася майже погроза.

Судовий розгляд обох справ призначили на той самий ранок рівно тижнем пізніше у поліційного судді Вітберга.

— В тебе немає шансів,— сказав Вотсонові давній друг його дитинства, колишній видавець найбільшої газети

у місті.— Кожен чудово розуміє, що це він напав на тебе. Репутація в нього препогана. Проте це ані крихти тобі не допоможе. Все одно обидві справи буде припинено. Та й то лише тому, що це ти. Хтось би ординарний на твоєму місці, його б ще й засудили.

— Нічого не розумію,— відказав приголомшений соціолог.— Ні за цапову душу на мене накинулися, налупцювали, я не завдав жодного удару, і я...

— Це все до клямки,— перебив його товариш.

— Що ж тоді не до клямки?

— Послухай-но сюди. Ти зараз на контрах з місцевою політикою й цілою політичною машиною. Хто ти такий? Ти навіть не мешканець цього міста, живеш собі на своєму ранчо. Тут ти не маєш виборчого права, а тим більше — якогось впливу на виборців. А твій шинкарюга має значний вплив на виборчі голоси у своїй околиці, дуже значний.

— Ти хочеш сказати, що суддя Вітберг порушить свій обов'язок і святість присяги, відпустивши без покари цю звірюку?

— Побачиш,— була похмура відповідь.— О, він зробить усе гладенько. Він винесе надзаконну, над'юридичну ухвалу, прикриту всіма, скільки їх не є, словами про справедливість і закон.

— Але існують ще газети! — скрикнув Вотсон.

— Газети зараз не виступають проти адміністрації. Вони завдадуть тобі доброго чосу. Ти вже бачив, що вони тобі підклали.

— То невже ота поліційна шатія не напише правди в протоколі?

— Вони напишуть щось таке схоже на правду, щоб публіка їм повірила. Ти ж знаєш, що на ці протоколи загодя даються інструкції. Вони мають наказ усе перекрутити, замазати, і небагато залишиться від тебе, коли вони своє зроблять. Краще облиш цю справу одразу. Це чиста халепа!

— Але судовий розгляд уже призначено.

— Пусте! Тільки скажи — і вони як стій його припинять. Не можна боротись проти машини, хіба тільки як маєш за плечима ще сильнішу машину.

Картер Вотсон затявся на своєму. Він переконався, що машина розчавить його, але він усе життя намагався збагачувати свій соціальний досвід, а цей випадок то вже безперечно був чимось новим.

Того ранку, як мав відбутися суд, прокурор ще раз спробував мирно уладнати конфлікт.

— Коли так, то я волів би найняти адвоката,— сказав йому Вотсон.

— Це ні до чого,— відмовив прокурор.— Громада платить мені за те, що я виконую свій обов'язок, і я його виконуватиму й надалі. Але вам я ось що скажу: у вас немає ніяких шансів. Ми об'єднаємо обидві справи в одну, і тоді побачите.

Суддя Вітберг справив непогане враження на Вотсона. Досить ще молодий, невисокий і в міру огрядний, чисто поголений, з розумним обличчям, він і справді здавався дуже приємним. До того ж уста в нього були усміхнені, а в кутиках темних очей залягли веселі зморшки. Приглядаючись до нього, Вотсон подумав, що пророцтво його давнього товариша не справдиться.

Але дуже скоро він зрозумів, що помилився. Петсі Горен та його двоє прибічників наплели цілу купу брехливих свідчень. Вотсон ніколи б і не повірив, якби все те не діялося на його очах. Вони повністю заперечили навіть існування решти чотирьох свідків бійки. А з тих двох, котрі давали свідчення, один заявив, що був на кухні і може засвідчити, як Вотсон без жодної причини накинувся на Петсі, а другий, залишаючись у барі, бачив, як Вотсон удруге й утретє вдерся в шинок і хотів чи не забити бідолаху Петсі. Брутальна лайка, яку вони приписували Вотсонові, була така добірна й невимовно огидна, що ніхто б і не повірив, наче то правда. Щоб він, Картер Вотсон, та міг таке казати! А коли Вотсон почув про звірячі свої удари в обличчя нещасного Петсі і почув про стілець, який він розтрощив, марно намагаючись забити Петсі, йому стало смішно, хоч водночас і сумно. Суд перетворився на фарс. Вотсона гнітила думка, яке нице буває життя і яка ще довга дорога перед людством, поки воно збудеться тієї ницості.

Вотсон не впізнавав сам себе, та й найлютіший ворог не міг би впізнати його в тому розбишаці й паливоді, яким

постав він зі слів свідків. Як і завжди при кривоприсяжництві, свідчення суперечили в деталях одні одним, та суддя чомусь не помічав цього, а прокурор і адвокат Петсі вміло обходили неневні місця. Вотсон не подбав про адвоката собі і зараз був тільки радий з того.

Все ж таки коли він зійшов на поміст і почав розповідати, в ньому ще тліла якась подоба довіри до судді Вітберга.

— Я прогулювався вулицею, ваша честь...— почав Вотсон, але суддя урвав його.

— Нас не цікавлять ваші попередні вчинки,— гаркнув він.— Хто завдав першого удару?

— Ваша честь! — спробував боронитись Вотсон.— Я не маю свідків, тому правдивість моїх слів можна встановити, лише вислухавши мене до кінця...

І знову його урвали.

— Ми тут не журнали випускаємо!— ревнув суддя Вітберг і глянув на Вотсона так люто й вороже, аж той насилу переконав себе, що це та сама людина, яку він бачив кілька хвилин тому зовсім інакшою.

— Хто завдав першого удару?— запитав адвокат Петсі.

Тут втрутився прокурор, вимагаючи з'ясувати, яку з двох справ зараз розглядають і за яким це правом оборонець Петсі донитує підсудного. Адвокат Петсі відбив напад. Тоді суддя Вітберг заявив, що йому нічого не відомо про якусь другу справу. Все це вимагало з'ясування. Розпочалася словесна баталія двох законників, яка завершилася тим, що обидва перепросили суддю та один одного. І далі все йшло в такому ж дусі. Вотсонові це нагадало гурт дрібних злодіяк, що здіймають колотнечу навколо чесної людини, коли тягнуть у неї гаманця. Машина собі працювала, та й годі.

— Навіщо ви зайшли в місце з такою сумнівною репутацією?— запитано у Вотсона.

— Бачите, багато років я вивчаю економіку й соціологію і тому маю звичку знайомитись...

Але його знов урвали.

— Нас не цікавлять ваші «ології»!— гарикнув суддя Вітберг.— Питання поставлено прямо, тож і відповідайте на нього прямо. Були ви п'яний чи ні? Ось де суть питання.

Коли Вотсон спробував розповісти, як Петсі покалічив собі обличчя, б'ючись йому об голову, його відверто висміяли, а суддя Вітберг знов не дав йому договорити.

— Ви усвідомлюєте святість присяги, що ви її дали: казати правду і саму тільки правду? — запитав суддя.— Що за байки ви тут розповідаєте? Хто це повірить, щоб людина сама себе калічила, б'ючись ніжними та вразливими частинами обличчя об вашу голову! Ви ж тямуща людина, погодьтеся, що це — безглуздя!

— У гніві люди часто стають нерозважливі,— лагідно відповів Вотсон.

Цими словами суддя Вітберг глибоко образився, і праведне обурення забриніло в його голосі.

— Яке ви маєте право так казати?— закричав він.— Це нічим не виправдано. Це не має відношення до справи! Ви присутні тут, добродію, тільки як свідок, чуєте? Суд не бажає вислуховувати якісь там ваші особисті думки!

— Я тільки відповів на запитання, ваша честь,— покірливо заперечив Вотсон.

— Зовсім ні!— знову вибухнув суддя.— І дозвольте попередити вас, добродію, дозвольте попередити, що ваше зухвальство тільки пошкодить вам! Знайте, що ми тут уміємо додержуватися закону й розуміємось на правилах чемності. Мені соромно за вас!

Поки чергова казуїстична суперечка між юристами знову перервала його розповідь про події у «Вандомі», Картер Вотсон без усякої гіркоти, пройнятий тільки цікавістю та жалем, спостерігав, як працює в нього на очах ця величезна й заразом нікчемна машина, що панує в його країні. Він бачив, як створіння-паразити, породження цієї машини, простягли свої павучі мацаки і безсоромно та безкарно висмоктують хабарі в тисячах міст країни. Тут це діялося просто навіч: увесь суд на чолі з суддею плазує перед шинкарем тільки тому, що в руках у того виборчі голоси. Жалюгідно виглядало це одне з багатьох облич багатоликої машини, що розплаталася чорною тінню над кожним містом і штатом.

Знайома фраза весь час крутилася в голові Вотсона: «Це ж просто сміх!» Раптом, у самому розпалі суперечки, він мимоволі голосно пирснув, чим накликав на себе сердитий погляд судді Вітберга. Ці хамуваті законники, вирішив Вотсон, цей хамуватий суддя у тисячу разів гірші від задирливої офіцерні хоч би й на найгірших суднах, бо ті не просто заводилися битись, а й самі боронилися, тоді як ці дрібні шахраї ховаються за спиною закону. Самі вони завдавали ударів, але нікому не дозволялося їм віддячити:

за ними-бо стояли тюремні камери та поліційні кийки, їх захищали тупоголові поліцаї, що за гроші стали професійними людоморами. Однак гіркоти він не відчував. Вульгарність та бридкість цього видовища покривались його неймовірним комізмом, а Вотсонові ніколи не бракувало рятівного почуття гумору.

Хоч як його страхано і смикано, Вотсон, одначе, спромігся просто й правдиво викласти всю справу, і, незважаючи на прискіпливий перехресний допит, у його розповіді не виявлено жодної непослідовності. Зовсім інакше було з фальшивими свідченнями Петсі та двох його приятелів. Але й оборонець Петсі, і прокурор — обидва підтримували обвинувачення, не заглиблюючись в аргументи. Вотсон спробував протестувати, але прокурор прицитьнув його,— мовляв, він громадський обвинувач і знає свою справу.

«Патрік Горен засвідчив, що його життя було під загрозою і що він мусив захищатись,— такими словами починався вирок судді Вітберга.— Містер Вотсон засвідчив таке саме щодо себе. Кожний з них присягнув, що на нього безпідставно напав супротивник. Згідно із законом, сумнів іде на користь відповідача. В даному випадку мають місце поважні сумніви. Отже, у справі «Громада проти Картера Вотсона» сумнів іде на користь Картера Вотсона, і його тим самим звільняється з-під арешту. Ці ж самі міркування слушні й у справі «Громада проти Патріка Горена». Сумнів іде на його користь, і його звільняється з-під арешту. Раджу обом відповідачам потиснути один одному руки і помиритися».

Перший заголовок, що його прочитав Вотсон у вечірніх газетах, був такий: «КАРТЕРА ВОТСОНА ВИПРАВДАНО». Інша газета повідомляла: «КАРТЕР ВОТСОН УНИК ШТРАФУ». Але всіх перевершила стаття, що починалася словами: «КАРТЕР ВОТСОН — ГАРНИЙ ПАРУБ'ЯГА». Звідси Вотсон довідався, як суддя Вітберг порадив обом забіякам потиснути один одному руки, що вони відразу й зробили. Далі мовилося таке:

«— Що ж, хильнім по чарці з доброї нагоди,— запропонував Петсі Горен.

— Згода,— відказав Картер Вотсон.

І, взявшися під руки, вони подалися до найближчого шинку».

Кінець кінцем ця пригода не залишила гіркоти у Вотсоновій душі. Це був лише новий соціальний досвід, і його наслідком стала ще одна книжка Вотсона під назвою «Поліційне судочинство. Спроба аналізу».

Роком пізніше, одного літнього ранку Вотсон приїхав на своє ранчо і, залишивши коня, пішки побрався через невеликий яр, щоб глянути, як росте гірська папороть, висаджена минулої зими. Вийшовши з яру, він опинився на всіяному квітами лузі, у чарівному затишному куточку, що його відокремлювали від решти світу низенькі пагорби та групи дерев. І тут він побачив людину, яка, мабуть, забрела сюди з літнього готелю в містечку, за милю звідси. Вони зійшлися віч-на-віч і одразу впізнали один одного. Незнайомець виявився суддею Вітбергом. Факт порушення межі приватної власності годі було заперечити: хоч Вотсон і не був щодо цього дуже прискіпливий, але межовими знаками таки обставив своє ранчо.

Суддя Вітберг простягнув руку, якої Вотсон «не помітив».

— Політика — брудна справа, чи не так, судде? — зауважив Вотсон.— О так, я бачу вашу руку, але не хочу її потиснути. Газети тоді писали, що я після суду потиснув руку Петсі. Я не робив цього, ви знаєте, але дозвольте відверто заявити, що я в сто разів охочіше потиснув би руки йому та його гидким приятелям, аніж вам.

Суддя Вітберг зовсім розгубився, і поки він відкашлювався та гмикав, спромагаючись на слово, Вотсонові спало на думку розіграти який-небудь дошкульний жарт.

— Така освічена людина, з таким багатим досвідом — і раптом така ворожість. Не чекав я...— почав суддя Вітберг.

— Ворожість?— перепитав Вотсон.— Зовсім ні. Не така в мене вдача. А щоб довести це, дозвольте показати вам дещо цікаве,— такого ви досі ще не бачили.— Вотсон підняв з землі каменюку завбільшки з кулак.— Бачите? А тепер дивіться на мене.

З цими словами Картер Вотсон садонув каменюкою себе по щоці. Камінь розтяв шкіру до кістки, цебенула кров.

— Загострий трапився,— пояснив він остовпілому судді, що подумав, чи не збожеволів, бува, Вотсон.— Мені треба

трохи поранитися: в такій справі переконливість — це головне.

Далі він знайшов інший, гладенький камінець і знову кілька разів стусонув себе по щоці.

— Отак! — примовляв він.— За кілька годин вона так позеленіє і почорніє, що краще й не треба. Буде цілком правдоподібно.

— Ви божевільний!— тремтячим голосом промимрив суддя.

— Не грубіяньте!— відказав Вотсон.— Бачите моє знівечене, заюшене обличчя? Отже, це ви зробили своєю правою рукою. Бац-бац — ви двічі вдарили мене. Це брутальний, нічим не спричинений напад. Моє життя у небезпеці, і я мушу захищатися.

Пройнятий жахом, суддя Вітберг відсахнувся, побачивши перед собою погрозливі кулаки.

— Якщо ви мене вдарите, я вас заарештую!— погрозився суддя.

— О, це ж саме і я казав Петсі,— була відповідь.— І знаєте, що він відповів на те?

— Ні.

— Ось що!

У ту ж мить Вотсон правим кулаком загилив у ніс судді Вітберга — і законник беркицьнувся горілиць.

— Встаньте!— наказав Вотсон.— Встаньте, якщо ви порядна людина. Так казав мені Петсі, ви знаєте.

Суддя Вітберг, одначе, волів уже лежати, аж поки його підняли за барки — але тільки для того, щоб знову збити з ніг. Після цього почалася справжня індіянська різанина. Суддю Вітберга бито за всіми правилами в лице й у вуха, його тягано долілиць по траві, і всі ці дії Вотсон супроводив розповіддю, як саме робив те Петсі Горен. Хоч він і розходився, але не забував і про себе: час від часу старанно завдавав собі окремих ударів, що лишали у нього на обличчі достатньо переконливі синці. Раз поставивши бідолаху-суддю на ноги, Вотсон ухистився навмисно розквасити собі носа об голову цього добродія. Ніс заюшило кров'ю.

— Бачите! — закричав Вотсон, відступаючи на крок і майстерно розвозячи кров по всій сорочці.— Це ви своїми кулаками. Це просто жахливо! Я ледь живий. Я мушу знову захищатися.

І ще раз удар кулака звалив суддю Вітберга на землю.

— Я накажу заарештувати вас,— схлипував той лежачи.

— Це саме казав і я Петсі.

— Жорстокий...— схлипував суддя,— нічим не спричинений напад...

— О, і це я казав Петсі.

— Я вас заарештую, будьте певні.

— То ще побачимо.

З цими словами Картер Вотсон зійшов у яр, сів на коня і помчав у містечко.

Годиною пізніше, коли суддя Вітберг дошкутильгав до готелю, його заарештував місцевий констебль за напад та побиття Картера Вотсона.

V

— Ваша честь,— казав Вотсон другого дня сільському судді, заможному фермерові, який тридцять років тому закінчив тваринницьку школу.— Через те, що цей Сол Вітберг, сам напавши на мене, ще насмілився мене звинувачувати, нібито я його побив, вважаю за можливе з'єднати обидві справи в одну. Тим більше, що свідчення й факти в обох справах однакові.

Суддя погодився і приступив до розгляду здвоєної справи. Вотсон, як свідок обвинувачення, почав свідчення перший.

— Я збирав квіти,— заявив він,— збирав квіти на своїй власній землі і навіть гадки не мав про якусь небезпеку. І раптом з-за дерев вискочив цей чоловік. «Я — Додо,— каже він,— і можу тебе на порох стерти. Руки вгору!» Ну, я собі всміхнувся, а він — бац-бац — ударив мене, збив з ніг і розсипав мої квіти. Лаявся він при цьому так, що й не сказати. Я заявляю, що це нічим не виправданий, брутальний напад. Погляньте на мою щоку! А ніс! Не знаю, чим можна це пояснити. Певно, він був п'яний. Не встиг я отямитись, як він мене побив. Життя моє було в небезпеці, і я мусив захищатись. Оце й усе, ваша честь, хоч я і мушу сказати на закінчення, що це мені й досі не зрозуміле. Навіщо, наприклад, він назвався Додо? Чому безпідставно напав на мене?

В такий спосіб Солу Вітбергові було наочно проілюстровано мистецтво кривоприсяжництва. Дуже часто зі свого високого місця він поблажливо вислуховував фаль-

шиві свідчення у справах, сфабрикованих поліцією. І ось уперше їх спрямовано проти нього, і при цьому він не сидів на чолі суду, маючи до підпори бейліфів, поліційні кийки та тюремні камери.

— Ваша честь!— заволав він.— Ніколи в житті не чув я такої несосвітенної брехні, і то в живі очі!

Тут скочив на ноги Вотсон:

— Ваша честь, я протестую! Вам вирішувати, чи правда це, чи брехня. Свідок повинен тільки давати свідчення про самі події. Його особисті думки про мене чи про будь-що інше анітрохи не стосуються до справи.

Суддя почухав потилицю і досить-таки флегматично виявив своє обурення.

— Маєте слушність,— вирішив він.— Я дивуюся, містере Вітбергу: ви начебто суддя, кажете, що добре знаєтесь на законі, а самі так протизаконно поводитесь. Своїми манерами й поведінкою, добродію, ви скидаєтесь на дуже непевну особу. Це проста справа про напад і побиття. Нам треба встановити, хто перший завдав удару, а ваша думка про особу містера Вотсона нас зовсім не цікавить. Викладайте суть справи.

Сол Вітберг з досади ледве не прикусив свої посинілі, розпухлі губи, та біль вчасно його стримав. Тоді він щиро виклав, як усе було.

— Ваша честь,— втрутився Вотсон,— я гадаю, ви спитаєте, що він робив у моїх володіннях?

— Запитання дуже доречне. Так що ви робили, добродію, у володіннях містера Вотсона?

— Я не знав, що то його володіння.

— Це порушення меж, ваша честь! — скрикнув Вотсон.— Знаки застовплено на видноті!

— Я не завважив ніяких знаків,— відказав Сол Вітберг.

— Але я сам їх бачив!— накинувся на нього суддя.— Вони дуже примітні. І попереджую вас, добродію: коли ви хитруєте вже в такій дрібниці, то тим самим ставите під підозру й важливіші свої твердження. Чому ви вдарили містера Вотсона?

— Ваша честь, я вже казав, що не завдав жодного удару.

Суддя зиркнув на розпухле, все в синцях обличчя Картера Вотсона і перевів погляд на Сола Вітберга.

— Гляньте на щоку цієї людини!— загримів він.— Коли не ви, то хто його так спотворив і скалічив?

— Як я вже пояснив...

— Будьте обережні,— застеріг суддя.

— Так, я буду обережний. Я не скажу нічого, окрім щирої правди. Він сам себе вдарив каменюкою. Він побив себе двома каменюками.

— Де це бачено, щоб людина,— звичайно, нормальна людина,— сама себе калічила, розбиваючи каменюкою ніжні й вразливі частини свого обличчя?— запитав Картер Вотсон.

— І справді, це на байку скидається,— виснував суддя.— Містере Вітбергу, ви не п'яні були?

— Ні, добродію.

— Ви ніколи не п'єте?

— Тільки при нагоді.

Суддя глибокодумно замислився над цією відповіддю, а Вотсон тим часом підморгнув Вітбергові. Але цьому багатостраждальному добродієві було не до жартів.

— Дивний, дуже дивний випадок,— заявив суддя, перш ніж виголосити вирок.— Свідчення обох сторін абсолютно несумісні, і жоден відповідач не має свідків. Кожен твердить, що напад вчинив другий. У мене немає ніякої змоги встановити істину. Але я все ж маю особисту думку про всю цю історію, містере Вітбергу, і я б радив вам вибратися звідси і надалі триматися на поважній відстані від володінь містера Вотсона.

— Це неподобство!— випалив Сол Вітберг.

— Сядьте на місце, добродію!— гримнув на нього суддя.— Ще раз переб'єте мене — і я вас оштрафую за неповагу до суду. Попереджую, штраф буде великий: ви самі суддя, тим більше мусите шанувати гідність суду. Зараз я оголошу вирок:

«Закон твердить, що сумнів іде на користь відповідача. Як я вже казав, у мене немає ніякої змоги встановити, хто завдав першого удару. Тому я мушу, на превеликий жаль,— тут він примовк і грізно глянув на Сола Вітберга,— в обох справах виправдати відповідачів. Ви обидва вільні, панове».

— Що ж, хильнім по чарці з доброї нагоди,— запропонував Вотсон Вітбергові, коли вони вийшли із зали суду, але цей вельми обурений добродій чомусь відмовився подати йому руку й піти з ним до найближчого шинку.

ПОВІТРЯНИЙ ШАНТАЖ

Заплющивши очі, Пітер Уїн зручно розлігся у кріслі і задумався, як би йому впорати тих фінансистів, з якими він ворогував. Основне він уже вирішив минулої ночі, а тепер тільки обмізковував окремі деталі. Заволодівши банком, двома універмагами й кількома тартаками, він зможе контролювати й одну гарненьку залізницю,— не будьмо називати яку саме, але через неї він прибрав би до своїх рук більше миль головної магістралі, аніж забито костилів у ту гарненьку залізницю. Він аж мало не зареготав, коли його осяйнула ця ідея: так же воно просто! І не диво, що його давні хитрі вороги до цього не додумалися.

Двері бібліотеки відчинилися, і ввійшов стрункий чоловік середніх років у окулярах. У руках він тримав конверт і лист. Це був Уїнів секретар, обов'язком якого було розбирати, перечитувати й сортувати всю пошту.

— Цей лист прибув уранці,— почав він трохи боязко й злегка пирхнув сміхом.— Звичайно, це бредня, але я подумав, що, може, ви захочете з ним ознайомитися...

— Читайте,— наказав Пітер Уїн, не розплющуючи очей.

Секретар кахикнув.

— Відіслано його сімнадцятого липня, зворотної адреси немає. На штемпелі значиться Сан-Франціско. Написано дуже неграмотно. А зміст жахливий. Ось слухайте:

«Містерові Пітеру Уїнові.

Сер, висилаю вам поштою голуба, а голуб цей і справді го-го...»

— А що це за «го-го»?— урвав його Пітер Уїн.

Секретар пирхнув.

— Не знаю, хоч мені здається, що це щось дуже незвичне. Читаю далі:

«Прошу навантажити його парою банкнот по тисячі доларів і випустити. Коли ви це зробите, я більше вас не турбуватиму. Якщо ж ні — пожалкуєте».

Оце й усе. Листа не підписано. Я подумав був, що це вас трохи розважить.

— А голуб уже прибув?— запитав Пітер Уїн.

— Я ще не дізнався.

— Тоді дізнайтеся.

За п'ять хвилин секретар повернувся.

— Так, сер. Він прибув сьогодні вранці.

— Принесіть його сюди.

Секретареві це все здалося мало не жартом, але Пітер Уїн, оглянувши голуба, зрозумів, що справа аж надто серйозна.

— Гляньте-но сюди,— сказав він, взявши голуба до рук і погладжуючи його.— Бачите, який довгий тулуб і шия. Це чистісінький поштовик. Я, мабуть, кращого зроду й не бачив. Які крила, які м'язи! Наш невідомий адресат має рацію: голуб таки го-го. Мені кортить залишити його собі.

Секретар пирхнув:

— А чому б і ні? Звичайно, ви можете не відпускати його до того, хто писав такого листа.

Пітер Уїн похитав головою.

— Ні, я відповім. Ніхто, навіть жартома чи анонімно, не сміє мені погрожувати.

На клаптику паперу він написав лаконічне «До дідька», підписався й вклав у пристрій, прикріплений до ніжки голуба.

— А тепер відпустимо його. Де тільки мій син? Хай би подивився, як летітиме цей голуб.

— Він у майстерні. Там і спав цю ніч, туди йому й снідати носили.

— Таки хоче зламати шию,— мовив Пітер Уїн напівсуворо-напівгордо, простуючи до веранди.

Ставши вгорі над широкими сходами, він підкинув красеня голуба. Той швидко залопотів крилами й піднявся високо вгору.

Там на хвильку він наче завмер, вагаючись, а тоді рішуче попрямував на схід понад високими дубами, що поцяткували цю подібну до парку місцину.

— Чудово! Чудово!— шепотів Пітер Уїн.— Я мало не шкодую, що відпустив його.

Але Пітер Уїн завжди мав повно клопотів, різні плани

та заходи йому аж роїлися в голові. Отож він швидко про цю історію забув. Через три дні лівий флігель його позаміського будинку злетів у повітря. Вибух був не такий уже й сильний, нікого не поранило, але флігель зруйнувався дощенту. Решту будинку неабияк пошкодило, майже всі вікна повибивало. Першим же ранковим катером із Сан-Франціско приїхали з півдесятка детективів, а за кілька годин до Пітера Уїна вбіг захеканий секретар.

— Прибув! — насилу випалив він. Піт заливав йому чоло, а очі балушилися під окулярами.

— Хто прибув?— спитав Пітер.

— Го... го... голуб го-го!

Фінансист усе зрозумів.

— Ви вже переглядали пошту?

— Саме переглядаю, сер.

— Тоді продовжуйте своє діло. Побачимо, чи нема там листа цього голуб'ятника, загадкового нашого друга.

Лист справді був. А в ньому писалося:

«Містерові Пітеру Уїнові.

Шановний добродію, не будьте дурнем. Коли б ви заплатили — ваша халупа була б ціла. Ласкаво сповіщаю вас, що я послав того самого голуба. Прошу вас поводитися з ним так само добре. Покладіть п'ять банкнотів по тисячі доларів кожен і відпустіть його. Не годуйте його і не здумайте стежити, куди він летітиме. Він тепер знав дорогу і полетить ще швидше. Коли ж цього не зробите, то начувайтеся».

Пітер Уїн розгнівався не в жарт. Цим разом він не писав уже нічого, а порадився з детективами й замість листа прив'язав до голуба дробу. Оскільки минулого разу голуб летів на схід до бухти, на Тіберонi * найняли найшвидшого моторного човна, щоб стежити за голубом, як той летітиме над водою.

Але дробу поклали забагато, і голуб вибився з сил, ще й не долетівши до води. Потім зробили іншу помилку, прив'язавши дробу замало,— голуб злетів високо в небо, визначив напрямок і подався на схід через Сан-Франціську бухту. Він попрямував через острів Ейнджел, і поки моторний човен об'їжджав острів, безслідно зник.

Озброєна варта всю ніч охороняла будинок. Але нічого не трапилося. А вранці Пітерові Уїну зателефонували, що будинок його сестри в Аламеді згорів до цурки. Через два

дні голуба знову прислали в ящикові ніби з-під картоплі. Прийшов і лист:

«Містерові Пітеру Уїнові.

Шановний добродію, це я спалив будинок вашої сестри. А ви там, мабуть, зняли в себе галас, правда? Тепер висилайте десять тисяч. З кожним разом я вимагатиму все більше. Не навантажуйте голуба дробом. Усе одно ви не вистежите його, та це й жорстоко мучити тварин».

Пітер Уїн ладен був здатися. Детективи нічого не могли зарадити, і Пітер не знав, що зробить тепер незнайомець — може, вчинить замах на когось із його рідних та близьких? Він навіть зателефонував до Сан-Франціско, щоб йому надіслали десять тисяч великими купюрами. Але в Пітера був син Пітер Уїн-молодший, з такою ж твердою щелепою, як і в батька, з такою ж затятістю в очах. Він мав тільки двадцять шість років, але був уже самостійною людиною. Фінансист дуже любив сина за його захоплення літунством, хоч і боявся, що воно може довести його сина до жахливого передчасного кінця.

— Стривай, батьку, не посилай цих грошей,— сказав Пітер Уїн-молодший.— Восьмий номер уже готовий,— я нарешті зробив пристрій для зменшення поверхні крил. Ця машина літатиме так, як ще ніхто й ніколи не бачив. Швидкість — ось що треба, але треба також великі крила, щоб злітати й набирати висоту. Тепер я маю одне й друге. У повітрі зменшуватиму поверхню крил. Бо що менші крила, то більша швидкість. Цей закон відкрив Ленглі. А я його застосую в практиці. Тепер я зможу злітати і коли безвітряно та повно повітряних ям, і тоді, коли розгуляється буря — змінюючи поверхню крил, я досягатиму будь-якої швидкості, особливо з цим новим мотором Сенгстера-Ендголма.

— Дивися, щоб не звернув собі в'язів не сьогодні-завтра,— підохотив його батько.

— Тату, кажу тобі, що я літатиму по дев'яносто миль на годину. І навіть по сто. А тепер послухай. Я збирався полетіти вперше завтра. Але полечу зараз, менш, ніж за дві години. Сьогодні ж по обіді. Грошей не посилай. Дай мені голуба, і я вистежу його аж до голуб'ятні, де б вона не була. Стривай, ось я побалакаю з механіками.

Він пішов до майстерні і рішуче й коротко (що так подобалося його батькові!) наказав поспішати. Син справді

був дуже схожий у всьому на батька, і Пітер Уїн-старший не крився зі своєю втіхою.

Рівно через дві години, як і обіцяв, юнак був готовий летіти. В кобурі на поясі біля його стегна лежав великокаліберний автоматичний пістолет. Закінчивши всі приготування, юнак сів у кабіну. Він запустив мотора, і чудова машина з диким гуркотом, лишаючи за собою димовий слід, погнала вперед і знялася в повітря. Кружляючи в небі, юнак став чекати, коли почнуться справжні перегони.

Починати мав голуб. Пітер Уїн-старший тримав його в руках. Тепер його не навантажувано дробом. Тільки з пів-ярда яскравої стьожки причепили йому до ноги — щоб краще було його видно. Пітер Уїн випустив голуба, і він легко, не зважаючи на стьожку, злетів у небо. Ніякої непевності не було в його льоті: це ж уже втретє він летів звідси додому і добре знав напрямок.

На висоті кількох сот футів голуб звернув просто на схід. Літак перестав кружляти і помчав услід за ним. Перегони почалися. Пітер Уїн, дивлячись угору, помітив, що голуб набагато обігнав машину. Помітив він і те, що літак раптом поменшав. Це завдяки пристроєві зсунулися його крила. Замість широких він мав тепер крила довгі й дуже вузькі — аж скидався на стрункого яструба в небі.

Різко звузивши крила літака, Уїн-молодший приємно здивувався. Це він уперше летів на новій машині; хоч він і сподівався, що швидкість збільшиться, але ніколи не думав, щоб аж настільки. Це перевищувало його мрії, і він переконався у цьому, коли наздогнав голуба. А це мале створіння, злякане таким величезним небаченим яструбом, відразу шугнуло вгору, як то звичайно голуби втікають від хижаків.

Широкими вигинами літак теж звійнувся вгору, вище та вище в блакить. Знизу важко було спостерігати за голубом і все ж молодий Уїн намагався не спускати його з очей. Щоб швидше піднятися, Уїн навіть розширив трохи крила літака. Літак і голуб піднімалися все вище та вище, аж поки голуб інстинктивно не впав грудкою на хвіст свого переслідувача. Переконавшись, що це не живий хижак, голуб знову знявся в повітря й полетів у східному напрямку.

Поштовий голуб при польоті може розвивати значну швидкість, отож Уїн знову звузив крила. І врадувано по-

бачив, що наздоганяє голуба. Тоді він ураз натиснув на важеля і збільшив площу крил, — тим самим сповільнивши швидкість. Тепер він знав, що зможе летіти впорівень із голубом і тому з його губів навіть злинула пісенька, яку він співав аж до кінця польоту: «Все гаразд, все гаразд, я кажу вам — все гаразд».

Але це був не такий уже й спокійний політ. Повітря завжди неспокійне, і літак зовсім несподівано потрапив під гострим кутом у повітряний вихор, що протягом віяв із Золотої Брами. Праве крило літака першим опинилося в ньому: раптовий шарпливий струс нахилив і трохи не перекинув літака. Але Уїн летів, сказати б, «попустивши вуздечку», і швидко, хоч і не хапаючись, змінив кут крил, натиснув на переднє горизонтальне кермо, а заднє вертикальне повернув так, щоб летіти просто проти вітру. Коли машина вирівнялася і була вже повністю в невидимому зустрічному потоці повітря, він вирівняв кермо, звузив поверхні крил і погнав навздогін за голубом, що тим часом вирвався далеко вперед.

Голуб помчав до узбережжя Аламедської округи і тут на Уїна чекало нове випробування: повітряна яма. Він потрапляв у повітряні ями й раніше, але з такою великою мав справу вперше. Не спускаючи очей зі стьожки на нозі в голуба, він бачив, на скільки літак упав нижче до землі. Йому аж замлоїло трохи всередині — як ото тоді, коли він хлопчаком спускався у швидкісному ліфті. Але Уїн був досвідчений авіатор і знав: щоб злетіти, часом треба спочатку спуститися вниз. Бо повітря ж не підтримувало його. І він не боровся марно за підтримку, а піддався силі тяжіння. Спокійно, твердою рукою він натис на переднє горизонтальне кермо — саме в міру й ні краплини більше — і літак рвучко шарпнувся вниз. Літак немовби ножем розтинав повітря: швидкість страшенно зростала. Але цей розгін мав його й урятувати. Уїн різко натис на здвоєні горизонтальні керма вперед і трохи назад, ковзнув угору і вирвався з ями.

На висоті п'ятисот футів голуб пролетів через місто Берклі в напрямку до горбів Контра-Коста. Молодий Уїн помітив унизу територію та будівлі Каліфорнійського університету, де він був навчався.

Над цими горбами з ним ледве не трапилося нове нещастя. Голуб летів низько, і коли дорогу вітрові перекрили зарості евкаліптів, птаха раптом підкинуло вгору на

сотню футів. Уїн знав, від чого це. Голуба підхопив висхідний потік повітря понад заростями. Уїн хутко звузив крила і водночас змінив кут польоту, щоб не перекинутися на висхідному потоці. І все ж літака підкидало вздовж якихось трьохсот футів, поки не минула небезпека.

Голуб перетяв ще два пасма горбів і почав спускатися до невеликої хатини на положистому схилі пагорба. Уїн дуже зрадів: на цій галявині добре було не тільки сісти, але ще й легше — злетіти.

Біля хатини читав газету якийсь чоловік; побачивши голуба, він підвівся, і тут до його слуху долинув гуркіт Уїнової машини — літак з розведеними крилами спускався до землі, тоді загальмував свій лет за допомогою горизонтального керма, торкнувся землі, пробіг кілька ярдів і зупинився за якийсь десяток футів від нього. Але коли чоловік завважив молодика, що спокійно сидів у машині і цілився на нього з пістолета, він кинувся втікати. Та не встиг добігти до рогу хатини, як куля потрапила йому в ногу і він упав.

— Чого вам треба? — запитав він, коли юнак підійшов до нього.

— Щоб ви полетіли у моїй машині,— відповів Уїн.— Запевняю вас, що це машина го-го.

Чоловік не дуже став упиратися, оскільки цей дивний прибулець мав такі переконливі докази. За вказівкою Уїна, підкріпленою пістолетом, чоловік сяк-так перев'язав собі ногу, і Уїн допоміг йому сісти в машину, а сам пішов до голуб'ятні й упіймав голуба зі стьожкою.

Голуб'ятник виявився дуже злагідним бранцем і в повітрі злякано застиг на місці. Хоч він і був майстром повітряного шантажу, небо його зовсім не цікавило і, дивлячись на землю й воду далеко внизу під ним, він зовсім не мав бажання нападати на свого переможця, дарма що той був зараз цілком беззахисний, обидві руки тримаючи на кермі.

Бранець лише притискався якомога щільніше до сидіння.

Пітер Уїн-старший, роздивляючись у потужний бінокль, побачив, як над кам'янистим островом летить моноплан. А ще через кілька хвилин він гукнув своїм детективам, що в машині є пасажир. Швидко опустившись і загальмувавши на повітряній подушці, літак приземлився.

— Пристрій діє чудово! — скрикнув, вилазячи з кабіни, Уїн-молодший.— Бачили, як я злітав? Я майже випередив голуба. Все гаразд! Все гаразд! А що я казав? Усе гаразд!

— Але хто ж це з тобою? — спитав батько.

Юнак оглянувся на свого бранця і раптом пригадав.

— А, та це ж отой голубівник,— сказав він.— Гадаю, ним займуться тепер панове детективи.

Пітер Уїн міцно потис синову руку і погладив голуба, якого передав йому син. Тоді ще раз попестив красеня птаха, а потім сказав:

— На виставці йому рівні не буде!

ГОЛІ КУЛАКИ

На яхті «Самосет» ревно готувалися святкувати різдво. Яхта вже кілька місяців не заходила до жодного цивілізованого порту, і в коморі судна небагато лишилося делікатесів; однак Мінні Данкен примудрилася скомпонувати справжній бенкет і для кают-компанії, і для кубрика.

— Чуєш, Бойде, ось яке буде меню,— сказала вона чоловікові. — Для кают-компанії — сира боніта по-тубільному, юшка з черепахи, яєчня а-ля «Самосет»...

— Що, що? — зчудовано перепитав Бойд Данкен.

— Ну, коли вже тобі треба все знати, то я знайшла за рундуком пачку яєчного порошку й бляшанку грибів — видно, колись закотилась туди. Та й на додачу, що треба, буде. Тільки не перебивай мене. Варений ямс, смажене таро, салата з авокадових плодів... Ну ось, ти все мені сплутав. Далі, я розшукала ще останні коштовні півфунта сушеної каракатиці. Отже, будуть і тушковані боби по-мексіканському, коли я зумію втовкмачити рецепта в Тоямину голову. Іще печена папая з маркізьким медом і, нарешті, якийсь дивовижний пиріг, що секрет його Тояма відмовляється розкрити.

— Цікаво, чи можна змайструвати пунш або коктейль із рому-сирцю? — понуро пробурчав Данкен.

— Ой! Я ж і забула! Ось ходімо.

Мінні впіймала чоловіка за руку й завела вузенькими дверима до своєї малесенької каюти. Не випускаючи його руки, вона понишпорила на дні рундучка для капелюшків і видобула звідти пляшку шампанського.

— О, це вже справжній різдвяний обід! — зрадів Бойд.

— Стривай!

Мінні ще раз пошпорталась у рундучку й вийняла на світ оправлену сріблом флягу на віскі. Підняла її проти

ілюмінатора, і стало видно, що там на чверть наллято прозорої рідини.

— Я оце кілька тижнів берегла,— пояснила Мінні.— Тут вистачить і тобі, й капітанові Детмару.

— По мацюпусінькій чарочці...— жалібно сказав Данкен.

— Було трохи більше, але я налила чарку Лоренсо, як він заслаб.

— Вистачило б з нього й рому,— насупився жартома Данкен.

— Отої гидоти? Хворій людині? Не будь жадюгою, Бойде. Та я й рада, що немає більше,— через капітана Детмара. Бо він як вип'є, завжди такий дратливий робиться! Так, а тепер обід для команди. Коржики на соді, солодкі пиріжки, цукерки...

— О, ситий обід, нічого не скажеш...

— Помовч. Риж з індійською підливою, ямс, таро; ну, звісно, боніта; Тояма спече великого пирога, потім порося...

— Та що ти! — обурився чоловік.

— Нічого, нічого, Бойде! Ми ж за три дні будемо в Ату-Ату. А крім того, це ж моє порося. Той старий ватаг, як пак його звали, цілком недвозначно подарував його мені. Ти ж сам бачив. Потім, ще дві бляшанки яловичини. Оце такий їхній обід. А тепер — подарунки. Почекати з ними до завтра чи роздати ввечері?

— Ні, різдво є різдво,— вирішив чоловік.— Як виб'є вісім склянок, зберемо всіх нагорі, я почастую їх ромом, а ти роздаси подарунки. Ну, ходімо на палубу, бо тут можна задихнутись. Хоч би вже той Лоренсо полагодив динамо, а то без вентиляторів ми сьогодні не заснемо, коли дощ позаганяє в каюти.

Вони перейшли невеличку кают-компанію і піднялися крутим трапом на палубу. Сонце вже сідало, і погода звістувала ясну тропічну ніч. «Самосет» під фоком і гротом, рознесеними на різні боки, ліниво сунув спокійним морем, роблячи вузлів чотири. З машинного відділення чувся дзенькіт молотка по залізу. Мінні з Бойдом спокволу рушили на корму, де капітан Детмар, поставивши одну ногу на поруччя, змащував механізм лага. Біля стерна стояв високий острів'янин у білій сорочці й червоному завої на стегнах.

Бойд Данкен був оригінал. Принаймні так гадали його знайомі. Мавши кругленький капітал і не потребувавши

робити нічого — живи собі якнайвигідніше,— він волів подорожувати по світу всілякими якнайекзотичнішими й найневигіднішими способами. Між іншим, він мав якісь свої погляди на утворення коралових рифів, глибоко незгідні з Дарвіновими, вже викладав ті думки в кількох статтях та одній книжці, а тепер оце вернувся до свого давнього захоплення: плавав по Тихому океану па невеликій тридцятитонній яхточці й вивчав будову рифів.

Його дружина, Мінні Данкен, теж мала славу оригіналки, бо радо поділяла з чоловіком його мандрівне життя. За шість щасливих років заміжжя вона, поміж іншим, уже встигла піднятися з ним на Чімборасо *, проїхала взимку три тисячі миль собачим запрягом по Алясці, а потім верхи — з Канади до Мексіки, обплавала на десятитонному йолі ціле Середземне море і перепливла річками, в байдарці, через усю Центральну Європу — з Німеччини аж до Чорного моря. То була чудова пара блукачів по світі: він — високий, широкоплечий, і вона — невеличка, чорнява, щаслива жіночка — півтораста фунтів самої снаги й витривалості, а до того ж незгірша па вроду.

«Самосет» перше був простою торговельною шхуною; Данкен купив його в Сан-Франціско й переобладнав посвоєму. Всередині шхуну перебудовано зовсім: із трюму зробили кают-компанію й каюти, далі до корми поставили двигуна, динамомашину, холодник, акумулятори, а в самій кормі — паливні баки. Звісно, великої команди яхта не могла мати. Бойд, Мінні та капітан Детмар були єдині білі на борту, хоча Лоренсо, низенький замурзаний механік, теж почасти мав на те претензію, бувши метисом-напівпортугальцем. Кухаря вони мали японця, кают-юнгу — китайця. Команда спершу складалася з чотирьох білих матросів, але їх одного по одному звабили чари кокосово-пальмової Океанії, і довелося найняти замість них тубільців. Отож тепер один з темношкірих матросів був родом з острова Великодня, другий — з Каролінських островів, третій — з Паумоту, а четвертий—велетень самоанець. У морі Бойд Данкен, сам бувши моряком, чергувався з капітаном Детмаром на вахті як помічник, і обидва вони іноді ставали до стерна або за дозорця. Коли дуже треба, могла стернувати й Мінні, і виявилося навіть, що в скрутну хвилину стерничий з неї надійніший, ніж із матроса-тубільця.

На вісім склянок уся команда зібралася біля стерна, і вийшов Бойд Данкен з чорною пляшкою й кухликом у руках. Ром розливав він сам, по півкухлика кожному. Матроси ковтали питво, і аж очі під лоба пускали від насолоди, і гучно плямкали губами, хоч воно було досить пекуче та їдке, щоб геть попекти їм язики й піднебіння. Випили всі, крім кают-юнги Лі-Гуна, що був непитущий. Коли цей обряд виконано, настала черга другого — роздачі подарунків. Ці мужні красені полінезійці, рославі й м'язисті, були все ж неначе діти — вони весело сміялися, радіючи з кожної дрібнички, і їхні жагучі чорні очі блискали у світлі ліхтаря, коли дебелі постаті погойдувалися в лад хитавиці.

Називаючи кожного на ім'я, Мінні роздавала подарунки й приказувала щоразу якесь дотепне слівце, ще дужче всіх звеселяючи. Були там дешевенькі годинники, складані ножики, розкішні комплекти рибальських гачків у пакуночках, плитки тютюну, сірники й добрячий шмат перкалю, щоб кожному вистачило на стегенну пов'язку. Видно було, що матроси люблять Данкена, бо вони вітали вибухом реготу кожне його слово, в якому вчувався хоча б натяк на жарт.

А блідолиций капітан Детмар стояв і дивився, спершись на стернову коробку. Він усміхався лише тоді, як на нього падав хазяїнів погляд. Двічі він спускався вниз, але за хвилину й повертався. І згодом, уже в кают-компанії, коли одержували подарунки Лоренсо, Лі-Гун і Тояма, він теж двічі відходив до своєї каютки. Злий дух, що дрімав у душі капітана Детмара, ніби тільки й чекав цієї святкової години, щоб прокинутись. А може, винен тому був не лише злий дух, бо капітан Детмар, довгі тижні ховаючи кварту віскі, обрав саме різдвяний вечір, щоб її почати.

Було ще не пізно — щойно вибило дві склянки,— коли Данкен з дружиною стояли біля люка кают-компанії, видивляючись у навітряний бік, і розважали, чи варто стелитися на палубі. На обрії поволі росла темна цяточка-хмаринка, що загрожувала шквалом з дощем, і ото про неї вони говорили, коли капітан Детмар, що надійшов з корми й хотів спуститися вниз, поглянув на них, раптом пройнявшись підозрою. Губи й щоки йому затіпались, і він зупинився. А потім сказав:

— Ви балакаєте про мене.

Голос його був хрипкий і аж тремтів від збудження. Мінні Данкен стрепенулась, тоді поглянула на незворушне обличчя свого чоловіка, вловила його настрій і теж змовчала.

— Я вам кажу, що ви балакали про мене,— ще раз промовив капітан Детмар чи, скорше, вже прогарчав.

Він не хитався й нічим не зраджував, що п'яний,— хіба тим, що обличчя йому конвульсійно тіпалося.

— Зійди краще вниз, Мінні,— спокійно мовив Данкен.— Скажи Лі-Гунові, хай постеле нам у каютах. Бо тут нас дуже скоро промочить наскрізь з отієї хмарки.

Мінні зрозуміла натяк і пішла, тільки позирнувши стривожено на обличчя двох чоловіків, не дуже виразні в присмерку.

Данкен, пахкаючи сигарою, діждавсь, поки з відкритого люка почувся голос дружини, що вже розмовляла з китайцем, а тоді спитав неголосно, але гостро:

— Що таке?

— Я вам сказав, що ви балакали про мене. І ще раз кажу. О, я не сліпий! Я день у день бачив, як ви обоє все про мене шепочетесь. Чого ви не скажете мені просто в вічі? Я ж бачу, що ви все знаєте. І бачу, що ви вже надумалися звільнити мене в Ату-Ату.

— Мені дуже прикро, що ви з усього робите таку мороку,— спокійно відмовив Данкен.

Але капітан Детмар уже настроївся на сварку.

— А хіба не правда, що ви надумалися мене звільнити? Ви, бачте, гребуєте такими, як я,— ви й ваша дружина!

— Її не чіпайте, будь ласка,— застеріг Данкен.— Чого ви хочете?

— Я хочу знати, що ви збираєтеся зі мною робити.

— Тепер, після оцього, я звільню вас в Ату-Ату.

— Ви вже давно так надумались.

— Зовсім ні. Тільки теперішня ваша поведінка змушує мене це зробити.

— Ви мені очей не замилите!

— Як же я можу держати в себе на службі капітана, що завдає мені в вічі брехню?

Капітан Детмар на хвильку сторопів. Щоки й губи йому знов затіпались, але він не міг здобутися на слово. Данкен байдуже пахкав сигарою й поглядав за корму — на хмару, що несла шквал.

— На Таїті Лі-Гун привіз з берега пошту,— почав нарешті капітан.— Ми туди заходили ненадовго і вже відпливали. Ви не прочитали листів зразу, а як вийшли в море, було вже запізно. Ось чого ви не звільнили мене на Таїті. Я ж знаю! Я побачив того довгастого конверта, як Лі-Гун підіймався на борт. То був лист від губернатора Каліфорнії, там на кутику конверта було надруковано чорним по білому. Ви впорали все нишком від мене. Якийсь волоцюга в Гонолулу чогось вам натуркав, і ви мерщій написали губернаторові, щоб перевірити. І ото Лі-Гун привіз вам відповідь. Чого ви не спитали мене, як чоловік чоловіка? Ні, вам треба було все рознюхувати в мене поза спиною, хоч ви добре знали, що ця служба — для мене єдина нагода знов стати на ноги. А прочитавши губернаторового листа, ви зразу вирішили спекатись мене. Я ж бачив це по вашому обличчю щодня, всі оці місяці, відколи ми з Таїті. Я вас обох бачив, які ви в вічі були зі мною чемні, аж солодкі, а поза очі, в куточках, шепотілися про мене й про ту історію у Фріско.

— Ви скінчили?— запитав Данкен тихим, напруженим голосом.— Усе скінчили?

Капітан Детмар не відповів.

— Тоді й я вам дещо скажу. Це якраз через ту історію у Фріско я не звільнив вас на Таїті. Бо ви, далебі, давали мені досить приводів для того. Але я розумів, що вам, як нікому, потрібна нагода реабілітувати себе. Якби на вас не було цієї чорної плями, я б вас звільнив, тільки-но дізнався, як ви мене обкрадаєте.

Капітан Детмар здивовано кліпнув очима, розтулив був рота щось сказати, та, видно, передумав.

— Ось хоч би тоді, як ми шпаклювали палубу, перебирали двигуна, ставили бронзові оправки на стерно, нового спінакер-гіка та шлюпбалки і лагодили шлюпку. Ви підтвердили рахунок з корабельні. Там стояло чотири тисячі сто двадцять два франки. За нормальними цінами вся ця робота коштує дві з половиною тисячі, ані на сантим не більше.

— Коли ви дужче вірите отим береговим акулам, ніж мені...— почав був Детмар хрипким голосом.

— Не вибріхуйтеся — шкода праці,— холодно провадив Данкен.— Я сам усе перевірив. Я потяг Флобена просто до губернатора, і старий шахрай признався, що дописав тисячу шістсот зайвих. Сказав, що це ви його на те підбили,

Тисяча двісті пішла вам, а його пайка — чотириста франків і саме замовлення. Не перебивайте мене. Я маю тут у каюті його письмове свідчення. І я б вас був ще тоді зсадив на берег, якби над вами не висіла така хмара. Вам слід було дати нагоду: або виправдайтеся, або йдіть просто до дідька в зуби. І я вам дав таку нагоду. Ну, що ви маєте на це сказати?

— А що сказав губернатор?— брутально запитав Детмар.

— Який губернатор?

— Каліфорнії. Чи й він мене оббрехав, як і всі?

— Я вам розповім, що він мені сказав. Він сказав, що вас засуджено на підставі непрямих доказів, і тільки завдяки цьому вам присудили довічне ув'язнення, а не зашморг; що ви весь час уперто заперечували свою провину; що ви паршива вівця в роду мерілендських Детмарів; що вони всі пружини патискали, які лише можливо, щоб вас помилувано; що в ув'язненні поводилися ви зразково; що він сам був прокурором, коли вас суджено; що коли ви відсиділи сім років, він здався на прохання вашої рідні й помилував вас; що він сам має сумнів, чи то справді ви вбили Максвіні.

Данкен замовк, відвернувся і втупив очі в хмару. Детмарове обличчя знов жахливо затіпалось.

— Ну, то губернатор помиляється,— сказав він нарешті, засміявшись.— Таки я вбив Максвіні. Я тоді вмисне напоїв вахтового і затовк Максвіні на смерть у його ж койці. Тим самим шворнем, що потім фігурував серед доказів на слідстві. Я йому й отямитись не дав — потовк його на драглі. Хочете знати, як усе було?

Данкен поглянув на нього зацікавлено, як дивляться на всякого виродка, але не відповів.

— О, я не боюся розказувати,— вихвалявся далі Детмар.— Свідків же немає. А крім того, я тепер вільна людина. Мене помилувало, і, далебі, ніхто в світі вже більш не запакує мене в ту діру. Я зламав Максвіні щелепу першим ударом. Він лежав у койці горілиць і спав. Як я його вдарив, він тільки пробелькотів: «Джіме, на бога! Джіме!» — і зламана щелепа йому так кумедно хилиталася. А я його як уріжу ще раз!.. Ну що, розказувати й далі?

— Це все, що ви маєте сказати?— відмовив Данкен.

— А хіба вам ще не досить?

— Та ні, досить.

— І що ви тепер збираєтесь робити зі мною?

— Висаджу на берег в Ату-Ату.

— А тим часом?

— А тим часом...— Данкен змовк. Вітер, дмухнувши сильніше, розкошлав йому чуба. Зорі над головою погасли, і «Самосет», кермований недбалою рукою, звернув з курсу на чотири румби.— А тим часом поскидайте фали на палубу та станьте самі до стерна. Я викличу команду.

А ще за мить на них налетів шквал. Капітан Детмар метнувся до корми, поздіймав з нагелів змотані бухтами грота-фали й поскидав їх на палубу, щоб були напоготові. З невеличкого кубрика вискочило троє острів'ян — двоє стрибнули до фалів і вчепилися в них, а третій побіг спускати ляду над люком машинного відділення та закривати продухвини. Внизу Лі-Гун з Тоямою вже задраювали світлові люки й підтягували юферси. Данкен засунув накривкою люк кают-компанії й став біля нього, чекаючи. Перші краплі дощу стьобнули його по обличчю, а «Самосет» раптом рвонувся вперед, водночас накренившись спершу на правий, тоді на лівий борт, коли шквальний вітер ударив у його розгорнені вітрила.

Всі стояли й чекали. Однак збавляти ходу не було потреби. Вітер одразу й ущух, і з неба потопом ринула тропічна злива. Небезпека минулась, канаки почали змотувати фали знову на нагелі, і Бойд Данкен спустився вниз.

— Усе гаразд,— весело гукнув він до дружини.— Раз тільки шарпонуло.

— А капітан?— спитала Мінні.

— Просто підпив. У Ату-Ату я його спекаюся.

Проте, перше ніж залізти в свою койку, Данкен начепив собі на голе тіло, під піжаму, пояс із важким автоматичним пістолетом.

Він заснув майже зразу, бо мав особливий хист скидати з себе напругу. Він робив усе на повну силу, як роблять дикуни, та щойно минала потреба — відразу розслаблювався фізично й розумово. Отож злива ще шмагала палубу і яхту підкидало на частій та крутій хвилі, збитій шквалом, а він уже міцно спав.

Прокинувся він від тяжкої задухи. Електричні вентилятори зупинились, і повітря було важке, аж густе.

Подумки проклинаючи всіх Лоренсо і всі акумулятори на світі, він почув, що Мінні в суміжній каюті заворушилася, встала з койки і вийшла до кают-компанії. Певне, хоче на палубу, на свіже повітря, подумав він і вирішив скористатися з доброго прикладу. Встромивши ноги в капці й узявши під пахву подушку та укривало, він подався слідом за дружиною. Уже він став ногою на приступку трапа, коли в кают-компанії задзвонив судновий годинник, і він спинився послухати. Вибило чотири склянки. Отже, друга година. З палуби чулося рипіння: то гафель терся об щоглу. «Самосет» накренився на хвилі, тоді вирівнявся, і вітрила глухо залопотіли під легеньким вітром.

Данкен уже ставив ногу на мокру палубу, коли раптом почув жінчин крик. Зразу після зляканого зойку долетів сплеск води за бортом. Данкен вихопився з люка й щодуху кинувсь на корму. В тьмяному світлі зір він устиг розгледіти серед повільної кільватерної струмини голову й плечі Мінні, що вже танули в темряві.

— Що там таке?— спитав від стерна капітан Детмар.

— Місіс Данкен за бортом!— гукнув Данкен і, зірвавши з гака рятувальний буйок, жбурнув його за корму.— Завертайтесь лівим галсом і йдіть чимкрутіш до вітру!

А тоді Бойд Данкен зробив помилку. Він сам стрибнув за борт.

Виринувши, він угледів синій вогник на буйку, що засвітився автоматично, тільки-но буйок упав на воду. Підпливши ближче, Бойд побачив, що Мінні вже коло буйка.

— Агов! — гукнув він.— Що, все холодочку шукаєш?

— Ой Бойде! — відгукнулася вона, простягла мокру руку й доторкнулась до його руки.

Синій ліхтарик, чи то пошкоджений, чи просто вигорівши, заблимав і погас. Коли їх підняло на вершок положистої хвилі, Данкен повернув голову в той бік, де мрів у темряві «Самосет». Вогнів не було видно, чувся тільки тривожний галас. Капітан Детмар горлав найгучніше.

— Не квапиться ж він,— буркнув Данкен.— Чого він не завертає? Ага, нарешті.

На яхті загримотіли блоки: вітрило перекидали на другий борт.

— Це грот,— тихо промовив Данкен.— Завертає правим галсом, а я ж йому сказав лівим.

І знов їх підняло на хвилю, і ще раз, і ще раз, і аж тоді вони вгледіли далекий зелений вогник правого борту «Самосета». Однак він рухався праворуч, а не лишався на одному місці,— тобто яхта пливла не до них.

Данкен лайнувся:

— 'Кого біса чухається, партач! У нього ж є компас, і він знає, де ми.

Однак зелене світельце — єдине, що вони могли бачити, та й то лиш тоді, коли їх виносило на вершок хвилі,— ввесь час пливло від них, посуваючись праворуч, проти вітру, і поволі даленіло та меркло. Данкен раз у раз кричав скільки сили, і щоразу між тими покликами до них ледь чутно долітав голос капітана Детмара, що вигукував команди.

— Як же він почує мене за таким гвалтом!— обурився Данкен.

— А він умисно галасує, щоб матроси тебе не почули,— відмовила Мінні.

Щось у спокійному тоні тих слів збудило чоловікову увагу.

— Що ти хочеш сказати?

— Те, що він і не думає нас підбирати,— пояснила Мінні так само спокійно.— Це ж він скинув мене за борт.

— А ти не помиляєшся?

— Яке там помиляюсь! Я стояла біля грот-вантів, дивилась, чи не насуває ще дощу. А він, певне, покинув стерно і скрався до мене ззаду. Я держалась однією рукою за штаг. А він з-за спини вхопив за ту руку, відірвав мене й кинув через борт. Якби ти це знав, то не скочив би за мною.

Данкен аж застогнав уголос і кілька хвилин не озивався. Нарешті зелений вогник звернув у другий бік.

— Повернув оверштагом,— сказав тоді він.— Твоя правда. Він умисне обходить нас із навітряного боку, щоб проти вітру мого крику не чутно було. Але спробую ще.

Він довго гукав,— гукне, перечекає хвилину, тоді знов. Зелений вогник зник, і засвітився червоний — яхта знов повернула.

— Мінні,— промовив урешті Бойд.— Як не гірко це, але ти вийшла заміж за йолопа. Бо тільки йолоп міг стрибнути за борт так, як оце я.

— А які в нас шанси, щоб нас підібрали?.. Тобто якось інше судно?— спитала вона.

— Либонь, один з тисячі, а то й з мільярда. Тут не пролягає жоден пароплавний маршрут, ані торговельні судна не ходять. І китолови сюди не запливають. Хіба випадком яка крамарська шхуна йтиме з Тутуванги. Але, здається, той острів навідують лиш раз на рік. Отже, в нас десь так один шанс із мільйона.

— І ми поставимо на той шанс,— відказала Мінні рішуче.

— Ти в мене золото,— Бойд підніс її руку до губів.— А тітка Елізабет завжди була дивувалася, що я в тобі знайшов. Звичайно, ми поставимо на той шанс. І виграємо. Інакше й бути не може. Ну, влаштовуймось.

Він відчепив важкого пістолета від ременя й пустив його на дно. Але ремінь залишив.

— Залазь усередину буйка й трохи поспи. Підринай.

Мінні слухняно пірнула й виринула всередині плавучого кільця. Чоловік добре прив'язав її стропом, а тоді ременем від пістолета через одне плече прищібнув себе до буйка ззовні.

— Ну, завтрашній день можна перебути. Дякувати богу, вода тепла. Перші двадцять чотири години тяжко не буде. Ну, а як не підберуть до вечора, доведеться чекати другого дня, та й квит.

З півгодини обоє мовчали. Данкен, поклавши голову на руку, що лежала на буйкові, неначе спав.

— Бойде,— тихо озвалася Мінні.

— А я думав, ти спиш,— пробурчав він.

— Чуєш, Бойде, як ми не врятуємось...

— Облиш!— урвав він її.— Як це не врятуємось? Урятуємось напевне. Десь на цьому океані є судно, що пливе просто на нас. Треба лише чекати й виглядати. Шкода тільки, що у мене в голові нема радіо. Ну, ти як знаєш, а я хочу спати.

Однак тепер сон утікав і від нього. Ще за годину він почув, що Мінні заворушилась,— отже, й вона не спить.

— Вгадай, що я оце подумала,— сказала вона.

— Не знаю.

— Що треба тебе з різдвом привітати.

— О, справді, а я й не згадав, що сьогодні різдво! І не останнє наше різдво, ще їх у нас багато буде. А я саме знаєш про що думав? Що таке неподобство вийшло замість

нашого різдвяного обіду. Ну, постривай, спопаду ж я того Детмара в руки! Я з нього виб'ю обід. Тільки не шворнем, як він, а голими кулаками, оцими-о.

Та хоч Бойд Данкен і жартував, надії в нього було дуже мало. Він-бо добре розумів, що це означає — один шанс із мільйона, і мав у душі спокійну певність, що вони з дружиною доживають останні свої години і що ті години будуть чорні, жахливі й трагічні.

Південне сонце викотилось на безхмарне небо. Ніде не видніло нічого. «Самосет» був за обрієм. Коли сонце підбилося вище, Данкен роздер свої піжамні штани надвоє і обмотав голову собі й дружині. Ті саморобні тюрбани, намочені в морській воді, захищали голови від палючого проміння.

— Як згадаю про той обід, аж за печінки мене бере,— поскаржився він, завваживши, що на жінчиному обличчі вже проступає вираз безнадії.— І мені хочеться, щоб ти була при тому, коли я квитуватимуся з Детмаром. Я завжди був проти того, щоб жінки дивились на криваві сцени, але це — зовсім інша річ. Це буде просто прочуханка.— А трохи перегодя ще додав:— Треба тільки стерегтися, щоб не порозбивати собі кулаків.

Сонце піднялося до зеніту й почало вже спускатись, а вони все плавали в центрі тісного кружала морської води. Пасатний вітер, стихаючи, легенько обвівав їх, і вони розмірено здіймалися й опадали на розлогих хвилях спокійного літнього моря. Раз їх був загледів альбатрос і ширяв над ними з півгодини, велично змахуючи крильми. А то ще за кілька ярдів від них проплив велетенський скат, футів із двадцять завдовжки.

Коли сонце вже сідало, Мінні почала маячити — тихенько, лепетливо, як дитина. Данкен дивився й слухав, і обличчя його видимо марніло: він розмірковував, як би його легше вкоротити наступні години агонії. Та ось їх піднесло на вищу, ніж звичайно, хвилю, він окинув поглядом морський обрій і вгледів таке, що раптом закричав голосно:

— Мінні!

Дружина не озивалась, і він знову й знову гукав її просто в вухо, скільки було голосу. Врешті очі їй розплющились; у них мерехтіла свідомість усуміш із маренням. Тоді він почав ляскати її по руках, аж поки від болю вона очутилася.

— Ось він, наш один шанс із мільйона!— закричав Данкен.— Пароплав, і йде просто на нас! Їй-богу, це крейсер! Я вже знаю — це «Аннаполіс» вертається з тими астрономами з Тутуванги!

Консул Сполучених Штатів Лінгфорд, метушливий літній добродій, за два роки своєї служби в Ату-Ату ще не стикався з таким нечуваним випадком, як той, що про нього повідомив Бойд Данкен. Містера Данкена з дружиною зсадив на берег в Ату-Ату крейсер «Аннаполіс», що зразу й повіз своїх астрономів далі — на Фіджі.

— Це жорстока, наперед обміркована спроба умисного вбивства,— сказав консул Лінгфорд.— Правосуддя буде здійснено. Я не знаю докладно, як маю вчинити з цим капітаном Детмаром, та коли він прибуде до Ату-Ату, з ним, я вам обіцяю, буде вчинено так, як належиться... як належиться. Тим часом я підчитаю закони. А зараз, може, ви з вашою шановною дружиною поснідаєте в мене?

Данкен ще дякував за запросини, коли раптом Мінні, що дивилася крізь вікно на гавань, нахилилася вперед і торкнула чоловіка за руку. Глянувши, куди вона так пильно втупила очі, Данкен побачив «Самосета», що з напівспущеним вимпелом розвертався й кидав якір за яких сто ярдів від них.

— А ось і моє судно,— сказав Данкен до консула.— О, вже спускають човна, і в нього сідає капітан Детмар. Коли я не помиляюсь, він зараз з'явиться до вас доповісти про нашу загибель.

Човен пристав до білого берега, і капітан Детмар, покинувши Лоренсо длубатися в моторі, попростував через білу піщану смугу, а тоді вгору стежкою до консульства.

— Нехай доповість,— сказав Данкен.— А ми вийдемо до цієї кімнати й послухаємо.

І крізь прочинені двері вони з Мінні почули, як капітан Детмар із слізьми в голосі змальовує загибель свого хазяїна.

— Я завернувся й пройшов просто через те місце,— так докінчив він.— Їх не було й знаку. Я гукав і гукав без кінця — не озиваються. Я добрих дві години крутився там, а тоді лежав у дрейфі до ранку й ще снував там цілий день з дозорцями на обох щоглах. Як це жахливо! Мені серце розривається. Містер Данкен був така чудова людина, і я ніколи...

Він так і не докінчив речення, бо ту мить його чудовий хазяїн відчинив двері й рушив просто на нього, а Мінні стала на дверях. Біле обличчя Детмарове збіліло ще дужче.

— Я робив усе, що змога, щоб вас підібрати, сер...— почав був він.

Бойд Данкен відповів йому мовою голих кулаків, угативши його в обличчя з однієї, тоді з другої руки. Детмар поточився назад, однак устояв на ногах і сам кинувся, замахуючись, на свого хазяїна. Але тільки дістав ще один удар просто межи очі. Цей раз Детмар гепнувся додолу, заразом зваливши зі столу друкарську машинку.

— Що ви робите! Хіба можна так! — пробелькотів консул Лінгфорд.— Облиште, я вас прошу!

— Я заплачу за все, що поламаю,— відказав Данкен, знову влучаючи кулаками в ніс і очі Детмарові.

Консул Лінгфорд тупцяв довкола них, як мокра курка, а обстава його кабінету тріщала й розвалювалась. Раз він схопив був Данкена за руку, але відлетів, роззявивши рота, трохи не через усю кімнату. А то знов звернувся до Мінні:

— Місіс Данкен, будьте такі ласкаві, вгамуйте свого чоловіка!

Однак Мінні, зблідла й тремтяча, рішуче похитала головою і далі стежила на всі очі за бійкою.

— Це неподобство!— кричав консул Лінгфорд, насилу ухиляючись від двох чоловіків, що металися по кімнаті.— Це образа нашого уряду, уряду Сполучених Штатів! І це вам так не минеться, я вас попереджую! Ой, будьте ласкаві, містере Данкене, годі вже вам. Ви ж його вб'єте. Ну, я вас прошу! Я вас...

Але ту мить брязнула додолу висока ваза, повна ясно-червоних квітів гібіска, і йому відібрало мову.

Врешті настала хвилина, коли капітан Детмар не зміг більше схопитись на ноги. Він тільки зіп'явся на руки й на коліна і, після марних зусиль звестися далі, знов простягся на підлозі, жалібно стогнучи. Данкен торкнув недобитка ногою й сказав:

— Нічого з ним не станеться. Я тільки віддав йому те, що він робив багатьом матросам, та й то ще не все.

— Господи-боже!— вигукнув консул Лінгфорд, перелякано втупивши очі в чоловіка, якого він щойно запрошував снідати.

Данкен мимовільно захихотів, тоді отямився й споважнів.

— Я вас перепрошую, містере Лінгфорде, тисячу разів перепрошую. Здається, я справді трошечки захопився.

Консул Лінгфорд тільки ловив ротом повітря і безмовно махав руками.

— Трошечки, сер? Трошечки?— нарешті спромігся він вимовити.

— Бойде,— неголосно покликала від дверей Мінні.

Він обернувся й глянув на неї.

— Ти в мене золото,— промовила вона.

— Ну, я, містере Лінгфорде, вже з ним поквитався,— сказав Данкен.— Те, що лишилося, передаю вам і законові.

— Оце-о?— перепитав Лінгфорд з жахом у голосі.

— Оце-о,— відповів Бойд Данкен, скрушно розглядаючи свої позбивані пальці.

ВІЙНА

I

Він був ще зовсім молодий віком,— років не більше як двадцяти чотирьох чи п'яти,— і, певне, сидів би на коні мов юнак, недбало й зграбно, якби не був такий по-котячому сторожкий і напружений. Чорні його очі так і нишпорили навкруги, ловлячи кожен найменший порух гілок і галузок, де скакали й пурхали пташки, і видивлялися вперед, скільки сягав погляд, між кущі й дерева, і знов вертались до лісової гущавини обабіч його шляху. Так само пильно він і прислухався, хоч їхав серед цілковитої тиші, порушуваної тільки важким дудніпням канонади десь далеко на заході. Вона гула в нього у вухах уже багато годин і хіба тоді збудила б його увагу, коли б затихла. Бо в нього була справа нагальніша. Перед собою, впоперек сідла, він тримав рушницю.

До того напнуто було його нерви, що перепелячий вивід, порснувши несподівано з-перед кінської морди, так його налякав, аж він умить мимовільним рухом припинив коня і підкинув приклад рушниці трохи не до плеча. Тоді, стямившись, осміхнувся збентежено й рушив далі. В такій він був напрузі, так пильнував свого завдання, що не втирав навіть поту з чола, і пекучі краплі заливали йому очі, котились по носі й крапали на луку сідла. Стрічка на його кавалерійському капелюсі промокла від поту. І чалий кінь під ним теж був увесь змокрілий. Стояв безвітрий, спекотний полудень. Навіть пташки та вивірки уникали сонця — ховались у листі, в холодку.

І чоловік, і кінь були обсипані листям, запорошені жовтим квітковим пилком, бо вершник увесь час держався гущини, важачись виїжджати на відкрите місце тільки як уже неминуче. Щоразу, коли малося переїхати випалену сонцем галявину чи безлісу полонину, він спиняв коня й пильно видивлявся. Шлях йому слався усе на північ,

хоча й не навпростець; видно, й те, чого він так пильно виглядав і остерігався, загрожувало з півночі. Він не був боягуз, але його відвага була тільки відвагою пересічної сучасної людини, і він хотів жити, а не вмерти.

Коров'яча стежка, що збігала на пагорб, завела вершника в такий густий чагарник, що йому довелося злізти з коня й вести його на поводі. Та коли стежка звернула на захід, він покинув її й подався далі на північ хребтом кряжа, поміж густим дубняком.

Хребет той скінчився крутим схилом — таким крутим, що молодик мусив спускатися з нього зигзагами, сковзаючись на опалому листі, перечіпаючись у плутанині витких пагонів і озираючись увесь час на коня, чи не падає той згори на нього. Він умивався потом, від квіткового пилку йому дерло в горлі, свербіло в носі й ще прикріше хотілося пити. Хоч як він силкувався спускатися чимтихіше, та однаково зчиняв багато шелесту і часто зупинявся, віддихувався гарячим сухим повітрям та прислухався, чи не вчує знизу якої небезпеки.

Схил звів його на рівнину, залісену так густо, що годі було розгледіти, чи далеко вона тягнеться. Ліс там став уже інакший, і було можна знову сісти на коня. Замість корчакуватих гірських дубів там росли на вологій, ситій землі високі рівні дерева з грубими стовбурами й буйними кронами. На гущину він тут натикався рідко, і її легко було обминути, зате раз у раз траплялись, мов у парку, довгі звивисті галявини, де колись паслися череди, поки не розігнала їх війна.

Долиною можна було їхати швидше, і за яких півгодини він спинив коня на узліссі край поля, перед старим воринням. Не подобався йому цей відкритий простір, однак він мусив переїхати через нього до смужки дерев, що позначала собою берег річки. Поле було з чверть милі завширшки, але на саму думку, що треба туди виткнутися, молодика брав острах. Адже в тій смужці лісу над річкою могла таїтися націлена рушниця, і десяток їх, і тисяча.

Двічі він уже наважувався рушити — і двічі зупинявся. Його лякала власна самотність. Відгомін війни, що долітав із заходу, нагадував про тисячі його товаришів, які билися там пліч-о-пліч; а тут була тільки тиша, та він сам, та, може, ще смертоносні кулі з безлічі засідок. Проте зав-

данням його було якраз знайти те, що він так боявся спіткати. Він мав їхати далі й далі, аж поки десь, колись зустріне іншу людину чи інших людей з того боку, посланих, як і він, на розвідку, щоб потім доповісти, як і він, де вони зіткнулися з ворогом.

Передумавши, молодик звернув назад у ліс і трохи проїхав понад полем, а тоді знову визирнув з-між дерев. Цього разу він побачив посеред поля невеличку ферму. Ніяких ознак життя на ній не було помітно. З комина не куріло, на подвір'ї не ходили й не сокотіли кури. Кухонні двері стояли нарозтіж, і він так довго й уперто вдивлявся в чорний отвір, аж здавалося, наче ось-ось у ньому має показатися господиня.

Наважившись, він облизав пилок та кіптюгу з сухих губів, підібрався всім тілом і виїхав на сліпуче сонце. Ніщо ніде не ворухнулося. Він проминув ферму й наблизився до зеленої стіни дерев та кущів понад річкою. Одна думка стриміла в голові, доводячи до нестями: як уріжеться йому в тіло швидка рушнична куля. Від тої думки він почував себе мізерним і беззахисним і кулився в сідлі, пригинаючись якомога нижче.

Припнувши коня на узліссі, він пройшов ще ярдів зо сто пішки і опинився над річкою. Вузенька, футів з двадцять завширшки, тиховода й прохолодна, вона манила до себе, а його прикро мучила спрага. Проте він одразу причаївся за листяною заслоною й став чекати, утупивши очі в таку саму заслону на другому березі. Щоб стерпніше чекалося, він сів на землю, поклавши рушницю на коліна. Минала хвилина по хвилині, і напруга поволі спадала з нього. Нарешті він вирішив, що ніякої небезпеки немає; та щойно зібрався прогорнути кущі й нахилитись до води, очі його завважили якийсь порух у кущах на тому березі.

Може, то була й пташка. Однак він зачекав ще. І знов кущі по той бік зворухнулись, а потім, так несподівано, аж він трохи не скрикнув, листя прогорнулось і з нього виглянуло чоловіче обличчя, вкрите кілька тижнів не голеним рудуватим заростом. Очі були блакитні, широко розставлені, з веселими зморщечками в кутиках, попри втомлений і тривожний вираз цілого обличчя.

Все те він бачив виразно, мов крізь збільшувальне скло, бо ж відстань була не більша, як двадцять футів. І все те він устиг побачити за дуже короткий час — поки підіймав рушницю до плеча. Він прицілювався й знав, що бачить

на мушці людину однаково що мертву. Схибити так зблизька було неможливо.

Проте він не вистрелив. Повільно опустив рушницю й стежив далі. Ось показалася рука з баклажкою, й рудобородий схилився, щоб її наповнити. Забулькотіла в шийці, наливаючись, вода. А потім рука з баклажкою і руда борода щезли і листя зступилося за ними. Молодик ще довго чекав, а тоді, так і не вгамувавши спраги, скрався назад до коня, повільно переїхав залите сонцем поле і сховався в лісі.

II

Ще один день, жаркий і безвітрий. Серед поля на вирубі покинута ферма — великий будинок, різні прибудови й повітки, садок. З лісу на чалому коні, держачи рушницю через луку сідла, виїхав молодик з меткими чорними очима. Доїхавши до ферми, він полегшено зітхнув. Опровесні тут, певно, відбувся бій. На стоптаній копитами, а тоді засохлій землі скрізь валялись обойми й порожні рушничні гільзи, вже позеленілі. Понад городом було кілька могил зі стовпчиками й табличками. На дубі коло кухонних дверей висіли два чоловічі трупи в пошарпаній, злинялій одежі. Обличчя їхні, спотворені, висхлі, були вже нічим не подібні до людських. Чалий злякано захріп, минаючи їх, і молодик, укоськавши коня, припнув його трохи віддалеки.

Зайшовши до будинку, він побачив там руїну. Наступаючи на порожні гільзи, він ходив з кімнати до кімнати й розглядався з вікон надвір. Видно, по всіх кімнатах колись спали покотом вояки, а в одній на підлозі були плями почорнілої крові — там, напевне, лежали поранені.

Він вийшов надвір, завів коня за повітку, а сам подався в садок. Там стояло з десяток яблунь, і гілля на них аж гнулося під вагою спілих яблук. Зриваючи їх і смачно хрупаючи, він понапихав ними ще й кишені. А тоді йому набігла одна думка; він позирнув на сонце, прикинув, скільки має часу на повернення, тоді стяг з себе сорочку, зробив з неї торбу, позав'язувавши рукава, й почав класти яблука туди.

Вже як він ладнався сісти на чалого, кінь раптом нашорошив вуха. Молодик теж прислухався і вловив ледь чут-

ний тупіт підків по м'якій землі. Скравшись до рогу повітки, він обережно визирнув. З другого боку поля, розтягшись рідкою вервечкою, їхало до ферми з десяток верхівців. Вони були вже за яких сотню ярдів, не далі. Під'їхавши, вони спинилися, декотрі позсідали з коней, інші лишилися в сідлах — очевидячки, не збирались довго затримуватися. Тоді немовби почали про щось радитися, бо молодик чув, що вони збуджено розмовляють ненависною мовою нападників-чужинців. Час минав, а вони все не могли на щось наважитись. Молодик поставив рушницю в кобур при сідлі, сів на коня й чекав нетерпляче, держачи клунка з яблуками на луці перед собою.

Зачувши за повіткою чимраз ближчу ходу, він так шалено всадив остроги в боки своєму чалому, що кінь з несподіваного болю аж заіржав і рвонувся вперед. За рогом він побачив зайду — зовсім юнака, років дев'ятнадцяти-двадцяти, дарма що в вояцькій уніформі,— і той сахнувся від коня назад. Кінь звернув за ріг, і вершник побачив сполошених чужинців біля будинку. Декотрі зіскакували з коней, інші вже підносили рушниці до плеча. Він погнав коня повз кухонні двері й висхлі трупи, що гойдалися в затінку, і ворогам довелось оббігати вслід поза будинком. Ляснув постріл, другий, але він уже мчав уперед, низько пригнувшись у сідлі й однією рукою держачи клунка з яблуками, а другою правуючи конем.

Огорожа була чотири фути заввишки, та він знав свого чалого й з розгону перелетів через неї під безладний ляскіт пострілів. До лісу було ярдів з вісімсот, і чалий швидко покривав ту відстань замашистими стрибками. Стріляли вже всі чужі вояки. Вони перезаряджали рушниці так хутко, що вершник не розрізняв окремих пострілів. Одна куля пробила йому капелюха, та він того й не помітив, хоча завважив, як друга врізалась у яблука. А за мить він аж здригнувсь і ще дужче припав до гриви, коли третя куля, пущена занизько, вдарила в камінь між ногами в коня й відлетіла вгору рикошетом, бринячи й гудучи, мов якийсь неймовірний жук чи джміль.

Магазини рушниць порожніли, постріли рідшали і враз затихли зовсім. Молодик підбадьорився. Йому пощастило проскочити цілому крізь такий густий вогонь! Він озирнувся. Так, вони вистріляли магазини. Дехто знову набивав рушниці, інші бігли за будинок — до своїх коней. Двоє вже вискочили верхи з-за рогу й чимдуж помчали

навздогін. І в ту мить він побачив, як чоловік із рудуватою бородою — таки той самий! — стає навколішки, підносить рушницю й починає неквапно, старанно цілитись.

Молодик ударив коня острогами, пригнувсь якомога нижче і звернув трохи вбік, щоб збити стрільця з прицілу. А пострілу не було. З кожним стрибком коня ліс ближчав. Уже до нього лишалося сотні дві ярдів, а пострілу все не було.

Аж ось він почув його — останнє, що йому судилося почути, бо він був уже мертвий, коли злетів з коня, окреслив дугу в повітрі й гепнувся на землю. Вороги біля будинку побачили, як він упав, як підскочило, вдарившись об землю, його тіло і як пороснули й розкотились довкола нього червонобокі яблука. І вони зареготали з того несподіваного яблучного вибуху, зареготали й заплескали в долоні, вітаючи рудобородого з влучним пострілом.

ПІД ПАЛУБНИМ ТЕНТОМ

— Чи може мужчина,— звісно, якщо він джентльмен,— обізвати жінку свинюкою?

Маленький чоловічок кинув цей виклик усьому товариству і, відхилившись на спинку шезлонга, став неквапно попивати лимонад. Вигляд при цьому він мав сторожкий, ураз самовпевнений і войовничий. Ніхто йому не відповів. Вони вже звикли до маленького чоловічка, до його запальної вдачі й пишномовності.

— Кажу ж вам, саме в моїй присутності він заявив, що одна леді — її ніхто з вас не знає — свиня. Він сказав навіть не «свиня», а брутально обізвав її «свинюкою». На мою думку, справжній мужчина не може так висловитись про жінку.

Доктор Доусон флегматично попихкував чорною люлькою. Метюз, обхопивши руками зігнуті коліна, поринув у споглядання польоту чайки. Суїт допив своє шотландське віскі з содовою і розглянувся по палубі в пошуках стюарда.

— Я запитую вас, містере Трелоре, чи може мужчина обізвати хоч би й яку жінку свинюкою?

Трелор, що сидів поруч нього, здригнувся від несподіваного нападу, здивувавшись, чому це чоловічок гадає, що він спроможний обізвати жінку свинюкою.

— Я б сказав,— нерішуче почав він,— що це... мг... як до жінки.

Чоловічок був приголомшений.

— Ви хочете сказати?..— тремтячим голосом мовив він.

— Що мені траплялися особи жіночої статі, які поводились по-свинському, а то й гірше.

Запала довга ніякова мовчанка. Чоловічок аж зіщулився, так вразила його відверта вульгарність відповіді.

Вираз безмежного суму й образи з'явився у нього на обличчі.

— Ви розповіли про чоловіка, що непристойно висловився, і відразу склали йому ціну,— спокійно й холодно мовив Трелор.— А зараз я вам розповім про одну жінку,— даруйте, про леді, а потім попрошу вас скласти її ціну. Я назву її міс Керазерс,— хоча б тому, що справжнє ім'я її інше. Це сталося на одному з кораблів Східної компанії кілька років тому.

Міс Керазерс була чарівна. Ні, не те слово — вона була жінка разюча, справжня леді. Її батько займав високу посаду — кожен із вас одразу згадав би це ім'я, якби я назвав його. Міс Керазерс подорожувала разом із матір'ю та двома покоївками; вона їхала до свого батька, що перебував десь на Сході.

Вона, даруйте за повторення, була жінка разюча. Тільки це слово варте її. Говорячи про неї, всі прикметники, навіть нейтральні, треба вживати у найвищому ступені. Все на світі могла вона робити краще за будь-яку жінку й за більшість чоловіків. Її гра, співи... це щось дивовижне! Вона була,— як казав один балакій про старого Наполеона,— поза конкуренцією. А як вона плавала! На спортивних змаганнях вона могла б зажити неабиякої слави. Це — одна з тих небагатьох жінок, які навіть без прикрас, у скромному купальному костюмі видаються ще прекрасніші. А її одяг! У неї був справді художній смак.

Отже, як вона плавала. Фігура в цієї жінки була досконала,— ви розумієте, що маю на думці. Не дебеле, м'язисте тіло акробатки, а щось тендітне, витончене й граціозне. Але водночас і сила. Диву гідне поєднання! Ви знаєте, якою привабною буває жіноча рука — м'яке, ніжне передпліччя з самим тільки натяком на м'язи; невеличкий лікоть і мила припухлість понад зап'ястком, невеличка, округла, міцна. Ось такою була її рука. І оці чіткі, жваві рухи, коли вона пливла англійським кролем... Що там казати, я розуміюсь на анатомії, на спорті й такому іншому, та все ж як їй те щастило робити — мені й досі дивина.

Вона могла залишатись під водою дві хвилини,— я завважував час. На кораблі ніхто, окрім Денітсона, не міг добути з дна стількох монет за одним нурком. На прові у нас був великий брезентовий басейн з морською водою, і ми часто задля розваги кидали туди дрібні монети. Раз на моїх очах міс Керазерс пірнула з містка в той басейн,

шести футів завглибшки (що саме собою було не абищо), і дістала не менш як сорок сім монет, розкиданих по всьому дну. Денітсон, стриманий молодий англієць, ніяк не міг її перевершити і тільки силувавсь якомога не лишатись позаду.

Ця жінка була створена для моря. Але й на землі вона почувалася не менш впевнено, і верхи на коні також. Це був ідеал жінки. Якби ви бачили її, ніжну й чарівливу, в оточенні півдесятка палких залицяльників, якби спостерігали ту млосну байдужість і раптові спалахи блискучого розуму й дотепності, які вона на них випробовувала,— ви б подумали, що ця жінка ні на що інше в світі не здатна. В такі хвилини я мусив нагадувати собі про сорок сім монет, добутих із дна басейну. Ось яка була ця незвичайна жінка, що в неї все горіло в руках.

Всі чоловіки полонилися нею. Як на правду, то і я разом з усіма ходив слідком за її спідницею. І молоді цуценята, й сиві собаки, що мали б на старості літ дійти розуму,— всі стелилися перед нею. Варто їй було свиснути, як ті вже осьдечки — скавучать і вихляють хвостами. В тому, що сталося, винен був кожен із них — і рожевий дев'ятнадцятилітній херувимчик Ардмор (що мав обійняти посаду секретаря в консульстві), і сивий морський вовк капітан Бентлі, незворушний виглядом, наче китайський ідол. Був там і один милий, середнього віку чоловік,— чи не Перкінс на ім'я,— котрий зовсім забув, що з ним їде дружина, аж міс Керазерс сама нагадала йому про його законний обов'язок.

Чоловіки були паче віск у неї в руках. Вона їх спопеляла, розтоплювала, ліпила з них, що хотіла. Жоден із стюардів, для яких вона була далека й недосяжна, не вагався б і миті, якби вона наказала йому вилити тарілку юшки на самого капітана. Ви знаєте таких жінок — про них мріє кожен чоловік у світі. Вона була незрівнянна переможниця чоловічих сердець. То був ніби вогонь, жало, удар батога, електрична іскра. Часом її бурхлива натура проривалася крізь оболонку вроди й чарівності, і тоді, повірте, ця жінка примушувала свою бідолашну жертву тремтіти зі страху й приниження.

Щоб краще зрозуміти подальші події, не забувайте того, що й горда вона була неабияк. Горда своєю расою й кастою, своєю владою й жіночою принадою; то були гордощі незвичні, страшні й свавільні.

Вона підкорила собі весь корабель, усіх пасажирів, підкорила собі й Денітсона. Навіть найменш проникливі бачили, що він далеко випередив усіх нас. Денітсон подобався їй щодалі дужче,— то було безперечно. Я певен, що ніколи до жодного чоловіка міс Керазерс не ставилась так прихильно, як до Денітсона. І от, знаючи, що нам годі змагатися з ним, ми все одно віддано чекали наказів міс Керазерс, бо й далі обожнювали її. Хтозна, чим би все те скінчилося, якби не сталась одна подія, коли ми прибули в Коломбо.

Ви знаєте Коломбо й бачили, як у бухті тубільні хлопчаки пірнають по монети, хоч акул там кишма кишить. Звісно, хлопці зважуються на це тільки в місцях, де водяться узбережні акули й акули-риболови. Присутність справжнього хижака — тигрячої або сірої акули, що запливає туди з австралійських вод,— вони відчувають майже надприродним чуттям. Скоро-но з'являється такий хижак, як бісенята вже видираються на берег, а пасажири аж ген коли збагнуть, у чому річ.

Сталося це після сніданку. Міс Керазерс, як завжди, в оточенні своїх кавалерів сиділа під палубним тентом. Старий капітан Бентлі щойно одержав від неї ласкавого наказа і дав дозвіл на те, чого ніколи не дозволяв раніше (та й навряд чи ще колись дозволить),— пустити тубільних хлопчаків на верхню палубу. Бачте-бо, міс Керазерс сама була чудовий плавець, і ті діти зацікавили її. Вона зібрала цілу колекцію з наших дрібних монет й кидала їх за борт — то жменями, а то по одній; сама встановлювала умови змагань, розпікала невдах й обдаровувала спритніших,— одне слово, командувала парадом.

Надто уважно придивлялась вона до їхніх стрибків. Ви знаєте, як важко утримувати тулуб прямовисно в повітрі, коли стрибаєш з висоти ногами вперед. Центр ваги тіла — високо, тож перекинутись можна запросто. А тубільні злиденята винайшли новий спосіб, що його міс Керазерс заманулося вивчити. Із шлюпбалок вони кидалися вниз, нахиляючи при цьому голови й плечі та дивлячись на воду. І тільки в останню мить їхні тіла рвучко випростувалися і стойма входили в воду.

Видовище було чудове. Щоправда, пірнали хлопці гірше; але з-поміж них знайшовся один, що в цьому був мастак,— як, до речі, й у всіх інших викрутах. Мабуть, його навчав якийсь білий, бо такого гарного стрибка

ластівкою я ще зроду не бачив. Ви ж знаєте, що як стрибаєш униз головою з великої висоти, то головне — ввійти у воду під правильним кутом. Невелика похибка означає, щонайменше, перебитий хребет і каліцтво на ціле життя. А для багатьох невправних стрибунів — це запевна смерть. Але той хлопчина був знавецький: на моїх очах він пірнав з реї, що на висоті сімдесят футів. Це скидалося на пташиний лет — голову відкинуто назад, руки притиснено до грудей, а тіло поземо падає в повітрі. Якби він отак ударився об воду, його б розплющило, мов оселедця. Та понад самісінькою водою голова його нахилялася вперед, над нею зводились і змикалися руки, і граціозно вигнуте тіло правильно входило в воду.

Хлопчина знову й знову чарував нас своїм стрибком, а найбільш від усіх захоплювалась міс Керазерс. Йому було років дванадцять-тринадцять, але кмітливістю він перевершував усіх своїх товаришів і був у цій ватазі загальний улюбленець і ватажок. Навіть хлопці старші за віком визнавали його першість. Це був красень із гнучким тілом молодого бога, з широко розставленими розумними й зухвалими очима,— бронзова статуя, в яку вдихнули вогонь життя. Вам траплялись такі дивовижні створіння і в тваринному світі, скажімо, кінь або леопард: щонайменший порух шовкових м'язів, дика грація неспокійних гарячих тіл — все те ніби випромінює ясне життєдайне світло, нестримну енергію буття. Такий був і цей хлопчина. Життя просто бурхало в ньому, воно світилося в поблиску його шкіри, палахкотіло у нього в очах. Глянеш на цього хлопчика — й наче ковтнеш цілющого свіжого повітря, такий він був чистий і юний, так буяв здоров'ям, невтримною жвавістю.

І саме він у розпалі забави перший застеріг про небезпеку. Хлоп'ята в перестраху стрімголов кинулися до трапу; пливли вони чимшвидше, і вода аж вирувала від гарячкових їхніх рухів. Кожен як міг вибирався на безпечне місце й допомагав товаришеві. Нарешті всі вони зібрались на трапі й задивилися вниз, у воду.

— Що сталося? — спитала міс Керазерс.

— Певно, тигряча акула,— відказав капітан Бентлі.— Злиденятам пощастило, що встигли втекти від неї.

— Хіба тубільці бояться акул?— запитала вона.

— А ви ні? — запитанням відповів капітан.

Вона здригнулася, глянула за борт і невдоволено скривилась.

— Ні за що в світі я не ступила б туди, де може бути акула,— промовила вона й знову здригнулася.— Вони жахливі! Просто жахливі!

Хлопчаки піднялись на верхню палубу і з'юрмилися біля поруччя, захоплено дивлячись на міс Керазерс,— вона ж бо подарувала їм ціле багатство! Видовище скінчилося, і капітан Бентлі жестом наказав їм забиратись. Але міс Керазерс зупинила його:

— Зачекайте хвилинку, капітане, прошу вас. Я завжди вважала, що тубільці не бояться акул.

Вона підкликала до себе хлопчину, що стрибав ластівкою, і знаком звеліла йому стрибнути ще раз. Той похитав головою й засміявся разом з усією своєю ватагою — так, наче це був гарний дотеп.

— Акула,— показав він на воду.

— Ні,— мовила міс Керазерс.— Там немає акул.

Але хлопчина рішуче похитав головою, і те саме зробили і його приятелі.

— Ні, ні! — скрикнула міс Керазерс і звернулась до нас:— Хто позичить мені півкрони й соверен?

Одразу з півдесятка рук простягли їй свої крони й соверени, і вона взяла дві монети у молодого Ардмора.

Півкрони міс Керазерс показала хлоп'ятам. Та жоден з них не виявив бажання стрибати, вони стояли й тільки нерішуче всміхалися. Міс Керазерс почала пропонувати монету кожному порізно, але кожен, коли надходила його черга, лише потирав ногу об ногу, всміхався й хитав головою. Тоді вона жбурнула півкрони за борт. Діти зажурено стежили за польотом срібної монети, однак ні один так і не рушив з місця.

— Тільки не кидайте соверена,— тихо мовив їй Денітсон.

Мовби не почувши цих слів, вона піднесла золоту монету до очей хлопчини, що стрибав ластівкою.

— Не треба,— сказав капітан Бентлі.— Я й слабу кішку за борт не викину, коли поблизу акула.

Та вона лиш засміялась і вперто й далі дражнила хлопця.

— Не спокушайте його,— наполягав Денітсон.— Це ж для нього ціле багатство, і він може кинутись за ним.

Міс Керазерс раптом зауважила:

— А ви б ні? — І додала трохи лагідніше: — Якби я кинула?

Денітсон похитав головою.

— Високо ж ви себе цінуєте,— проказала вона.— А за скільки соверенів ви б погодилися?

— Стільки ще не накарбували,— почулося у відповідь.

На хвильку міс Керазерс замислилась, у суперечці з Денітсоном забувши про хлопчину.

— А заради мене? — спитала вона дуже тихо.

— Тільки щоб урятувати вам життя.

Вона знов обернулась до хлопчини і показала йому монету, засліплюючи його дорогоцінним блиском. Тоді вдала, ніби кидає золотий у море; хлопчик мимовільно шарпнувся до поруччя, але спинився, коли друзі його загукали різко й докірливо. В їхніх голосах вчувався гнів.

— Я знаю, це лише пустощі,— сказав Денітсон.— Пустуйте скільки душа забажає, та, ради бога, не кидайте!

Чи це був вияв її дивної впертості, чи, може, вона сумнівалася, що хлопчик здатен стрибнути,— хтозна. Такого не чекав ніхто з нас. З-під палубного тента, золотом зблиснувши на сонці, вилетіла монета, описала ясну дугу і впала у море. Перш ніж хлопця встигли спинити, він уже був за бортом; тіло його, граціозно вигнувшись, летіло в воду. Вони знялись у повітря водночас — монета й хлопчик. Гарне то було видовище! Соверен чітко прорізав воду, і майже тієї ж миті, на тому самому місці з нечутним плеском пірнув і хлопець.

Бистроокі темношкірі його приятелі голосно скрикнули. Ми всі опинилися біля поруччя. Не кажіть мені, що при нападі акула обов'язково перевертається на спину. Ця не перевернулась. З висоти, де ми стояли, у прозорій морській воді було видно все. Акула була велика й одним ударом розтяла хлопчину навпіл.

Хтось із нас щось прошепотів — не знаю, хто саме, може, і я. Потому запала мовчанка. Міс Керазерс озвалася перша. Її лице було смертельно бліде.

— Я... я й гадки не мала...— мовила вона з коротким істеричним смішком.

Усю свою гордість закликала вона на допомогу, щоб узяти себе в руки. Вона безпорадно глянула на Денітсона, а тоді по черзі на кожного з нас. В очах у неї стояв нестерпний біль, губи тремтіли. Тепер згадуючи про той

момент, я визнаю, що ми повелися тоді жорстоко. Ніхто з нас не вимовив і слова.

— Містере Денітсоне,— промовила вона.— Томе, проведіть мене вниз, будь ласка.

Він ані оком не скинув на неї, ані зворухнувся; зроду я не бачив такого похмурого чоловічого обличчя. Відтак він дістав із цигарниці сигарету й запалив. Капітан Бентлі гнівно пирхнув і сплюнув за борт. Ото й тільки,— панувала цілковита тиша.

Міс Керазерс обернулась і твердою ходою рушила по палубі. Та, пройшовши кроків із двадцять, заточилася і, щоб не впасти, схопилась рукою за стіну. Далі вона ступала дуже повільно, притримуючись за стіни кают.

Трелор змовк. Обернувшись до маленького чоловічка, він подивився на нього холодно й запитливо.

— Ну?—нарешті озвався Трелор.—То складіть їй ціну.

Чоловічок ковтнув слину.

— Мені нема чого казати,— промовив він.— Що тут скажеш.

УБИТИ ЛЮДИНУ

Хоч у домі світилися тільки тьмяні нічні лампочки, жінка впевнено ходила по великих покоях і широких коридорах, розшукуючи недочитану книжку віршів, яку десь забула і оце щойно згадала за неї. Коли жінка ввімкнула світло у вітальні, стало видно, що вбрана вона в простору хатню сукню з м'якої рожевої тканини, без рукавів; шию й плечі огортало пишне мереживо. На пальцях у неї ще були персні, біляве волосся вкладене в зачіску. Вона була вродлива тендітною, ніжною вродою — тонке довгасте обличчя, червоні губи, легенькі рум'янці на щоках, блакитні очі, з тих, що вміють мінитись, мов хамелеон: то бувають широко розплющені й по-дівочому невинні, то сірі, тверді й крижано-блискучі, а то спалахують свавільним і владним вогнем.

Вона вимкнула світло й пішла коридором до іншого покою. На порозі спинилась і прислухалася: щось долетіло до неї віддалеки, навіть не звук, а якийсь ніби порух. Вона могла б заприсягтися, що нічого не почула, і все ж бо щось було не так. Щось порушило нічну тишу. Котрий це з челяді може шастати по дому в таку пору? — подумала вона. Напевно, не доморядник,— він завжди лягає рано, хіба вже не знати що. І не її покоївка, бо та сьогодні відпросилася на вечір.

Підійшовши до їдальні, жінка побачила, що двері зачинено. Чому вона відчинила їх і ввійшла, вона й сама не знала. Мабуть, їй несвідомо здалося, ніби те, що її стривожило, сталось якраз там. У їдальні було зовсім поночі, і вона навпомацки знайшла вимикача й натиснула його. Коли спалахнуло яскраве світло, вона ступила назад і скрикнула. Власне, тільки зойкнула: «Ой!», та й то не дуже голосно.

Просто перед нею, притулившись до стіни біля вимикача, стояв якийсь чоловік. У руці він тримав наставленого на жінку револьвера. Навіть у ту мить переляку вона помітила, що револьвер чорний і з дуже довгою цівкою, і відзначила собі, що то кольт. Чоловік був не дуже високий, просто вбраний, мав карі очі й засмалений сонцем вид. Він здавався зовсім спокійний. Револьвер у руці в нього зовсім не тремтів. Наставляв він його їй у живіт, не з простягненої руки, а від кульші, сперши руку на неї.

— Ой, пробачте,— сказала жінка.— Ви мене налякали. Чого вам тут треба?

— Та, мабуть, мені треба якось видобутися звідси,— відповів чоловік, і губи йому тіпнулись в усмішці.— Я неначебто заблудився в цій вашій хаті, і коли ви, з вашої ласки, покажете мені, як вийти надвір, то я миттю вшиюсь і нічого лихого вам не заподію.

— Але що ви тут робите? — спитала вона голосом уже ледь гострим, як людина, звикла наказувати.

— Грабую, міс; що ж бо ще? Я прийшов понишпорити трохи, чи не знайду чого прихопити з собою. Я думав, вас нема вдома, бо бачив, як ви від'їхали в авті зі своїм стариганом. Я так гадаю, що то був ваш татусь, а ви міс Сетліф, еге?

Місіс Сетліф зрозуміла його помилку, оцінила наївного комплімента й вирішила не поправляти його.

— А звідки ви знаєте, що я міс Сетліф? — спитала вона.

— Адже ж це дім старого Сетліфа?

Вона кивнула головою.

— Я не знав, чи є в нього діти, але ви ж, мабуть, дочка йому. А тепер, коли вам не важко, покажіть мені, будь ласка, як звідси вийти.

— А з якої це речі я маю вам показувати? Ви ж злочинець, грабіжник.

— Якби я не був зелений новак у цьому ділі, то б не розводився так чемно з вами, а поздіймав би вам з пальців оті персні,— відказав чоловік.— Але я прийшов підлататися дещицею в старого Сетліфа, а не грабувати жінок. Як ви мені дасте дорогу, то я, мабуть, і сам знайду двері.

Місіс Сетліф була жінка кмітлива й зразу відчула, що такого чоловіка їй нема чого дуже боятись. На справжнього запеклого злочинця він зовсім не скидався. Із мови його вона зрозуміла, що він не городянин, і на неї мовби війнуло свіжішим, вільнішим повітрям широких просторів.

— А що, як я закричу? — спитала вона зацікавлено.— Що, як я почну кликати на поміч? Невже ж ви застрелите мене?.. Жінку?

І помітила, що в очах йому промайнув спантеличений вираз. А чоловік відповів повільно, замислено, мовби розв'язував дуже складну проблему:

— Мабуть, тоді б мені довелося вас трошки придушити за горлянку або чим стукнути.

— Мене, жінку?

— Що ж удієш, міс,— відказав він, і губи йому суворо стислися.— Я знаю, що ви тільки тендітна жінка, але бачте яке діло: я не маю права зараз попасти за грати. Не маю —і квит, міс. Мене на Заході чекає один товариш, він у великій халепі, і я мушу його вирятувати...— Губи йому стислися ще суворіше.— Я б, мабуть, зумів вас пришелешити так, щоб не дуже заболіло.

Місіс Сетліф не спускала з нього очей у наївному дитячому подиві.

— Я ще ніколи не бачила навіч грабіжника,— запевнила вона його,— і просто не годна вам сказати, як мені цікаво.

— Я не грабіжник, міс. Цебто не справжній грабіжник,— похопився він, завваживши іронічно-недовірливий вираз у її очах.— Воно, звісно, так здається, бо ж ви мене застукали в своєму домі, але я оце вперше зроду взявся за таке діло. Мені треба грошей — прикро треба. А крім того, я, сказати б, хочу тільки взяти своє.

— Я вас не розумію,— вона всміхнулася підбадьорливо.— Ви прийшли сюди грабувати, а грабувати — це означає брати не своє.

— Воно то так, але в цьому разі не зовсім і так. Але мені, мабуть, ліпше вже йти.

Він рушив до дверей, але вона враз перепинила йому дорогу — і таки прегарна то була перепона. Чоловік підняв був ліву руку, мовби хотів ухопити її, та й завагався. Його, видимо, скорила її ніжна жіночність.

— Ось бачте! — вигукнула вона переможно.— Я ж знала, що ви мені нічого не зробите.

Чоловік зовсім спантеличився.

— Я ще зроду не здіймав руки на жінку,— пояснив він,— нелегко мені це зробити. Але таки доведеться, коли ви закричите.

— Та не поспішайте так, побалакаймо ще хвилинку,— не здавалась вона.— Мені так цікаво! Я хочу, щоб ви мені пояснили, як то виходить, що грабувати — це брати своє.

Чоловік дивився на неї уже в захваті.

— Я завше думав, що жінки хтозна-як бояться грабіжників,— признався він.— А ви мене начебто ніскілечки не боїтесь.

Місіс Сетліф весело засміялася.

— Бачте, різні ж бувають грабіжники. Я вас не боюся, бо певна, що ви не такий чоловік, щоб покривдили жінку. Ну ж бо, побалакаймо ще. Нас ніхто не потурбує. Я сама вдома. Мій... мій батько від'їхав вечірнім поїздом до Нью-Йорка. Слуги всі сплять. Я б рада вас чим-небудь нагодувати — адже жінки, спіймавши грабіжника, завжди частують його серед ночі вечерею, принаймні в журнальних оповіданнях. Але я не знаю, де в нас лежить їжа. Може, ви чого-небудь вип'єте?

Чоловік нерішуче мовчав, але вона бачила, як в очах його росте захоплення.

— Невже ви боїтеся? — спитала вона.— Я вас не отрую, слово честі. Я й сама вип'ю з вами, щоб ви бачили, що то не отрута.

— Ні, ви таки чудо, а не дівчина! — оголосив він, уперше за весь час опустивши руку з револьвером.— Тепер хай ніхто мені не каже, що жінота в містах полохлива. Ну яка у вас сила? Що ви проти мене? Тендітна гарненька лялечка, та й годі. Але духу вам, далебі, не бракує! І довірливі ви — далі нікуди. Небагато знайшлося б жінок, та й чоловіків навіть, щоб отак поводилися перед наставленим револьвером, як оце ви.

Вона всміхнулась, утішена з тієї похвали, а потім сказала з дуже поважною міною:

— Це тому, що ви самі мені сподобались. У вас занадто пристойний вигляд як на грабіжника. Вам би не слід у таке діло вдаватися. Коли вже попали в скруту, треба якусь роботу знайти. Ну-бо, сховайте оту вашу страшнючу залізяку, та побалакаймо про це. Так, справді, вам треба знайти роботу.

— Хіба ж її знайдеш у цьому місті,— гірко відмовив чоловік.— Я вже собі ноги стоптав на два дюйми, тієї роботи шукавши. Ні, по правді, я був колись показний, високий хлопчина, поки не почав шукати роботи.

Місіс Сетліф весело засміялась на той жарт і, видно, потішила його своїм сміхом. Завваживши те, вона враз із цього скористалась: рушила від дверей просто до буфета.

— Ну-бо, розказуйте, поки я шукатиму вам чогось випити. Чого ви хочете? Віскі?

— Так, мем,— сказав він і рушив за нею, хоча не ховав свого здоровезного револьвера й озирався неспокійно на розчинені навстіж двері.

Біля буфета вона налила йому чарку віскі. Тоді сказала нерішуче:

— Я обіцяла випити з вами... Але я не люблю віскі. Я... я б воліла хересу.

І підняла пляшку з хересом, ніби питаючи згоди.

— Авжеж,— відказав чоловік, кивнувши головою.— Віскі — це не жіноче питво. Я сам не люблю дивитись, як жінки його п'ють. Вино їм дужче пасує.

Вона цокнулася з ним, і очі їй заблищали приязно й зворушено:

— За те, щоб ви знайшли добру роботу...

І затнулася, вгледівши на його обличчі подив і огиду. Тільки пригубивши чарку, він зразу відняв її від скривлених уст.

— Що таке? — спитала вона стривожено.— Вам не подобається? Може, я помилилась?

— Чудне якесь віскі. Димом тхне, наче пригоріле.

— Ой! Яка ж я дурна! Я вам налила шотландського. А ви, певне ж, звикли до простої горілки. Давайте я переміню.

Трохи не по-матерньому дбайливо вона забрала в нього чарку, розшукала в буфеті потрібну пляшку й налила йому.

— Ну, це краще?

— Авжеж, міс... Не відгонить димом. Оце справді добре віскі. Я вже з тиждень не пив нічого. Так, знаєте, пішло в горлянку, наче з маслом, і чисте, без ніякої хімії.

— А ви питущий?

То було напівзапитання й напіввиклик.

— Та ні, мем, не сказати щоб по-справжньому. Звісно, траплялося часом закубрячити, але дуже зрідка. Та бува, знаєте, що добра чарка наче аж душу нагріє, оце й зараз така хвилина. А тепер дякую вам за вашу ласку, мем, та вже й потягну собі.

Одначе місіс Сетліф не хотіла випустити з рук свого грабіжника. Хоч вона була занадто розважлива жінка, щоб

дуже кохатися в романтиці, а все ж це незвичайне становище приємно хвилювало її. І крім того, вона знала, що небезпеки ніякої немає. Цей чоловік, попри своє круте підборіддя й тверді карі очі, зовсім плохий, з нього можна коники ліпити. А ще глибше в її свідомості блимала думка про захоплення серед друзів і знайомих. Це ж чудова нагода справити фурор, і місіс Сетліф нізащо не хотіла такої нагоди прогавити.

— Але ж ви ще не пояснили, як це так виходить, що ви, грабуючи, тільки берете своє,— сказала вона.— Ну, сядьмо, та розкажете мені все... Ось тут, за столом.

Місіс Сетліф попростувала до свого крісла, а його посадовила навпроти себе, через ріжок столу. Вона помічала, що він не забув за осторогу, бо весь час блукав пильними очима по кімнаті, раз у раз вертаючись до її очей поглядом, у якому жевріло захоплення, але надовго того погляду не затримуючи. Так само вона відзначила, що, слухаючи її мову, він водночас прислухається, чи не чути чогось непевного. І револьвера він не сховав, а поклав на стіл перед собою, колодочкою біля правої руки.

Одначе тут він опинився в нових, незнайомих умовах. Цей чоловік із Заходу, кмітливий і спритний у лісі чи на рівнині, з зіркими очима й чуйними вухами, пильний і сторожкий, не знав, що під столом, якраз біля ноги місіс Сетліф, є кнопка електричного дзвоника. Він зроду не чув ані вві сні не снив про такий хитрий пристрій, і вся його пильність та чуткість були марні.

— А це ось як виходить, міс,— почав він свою відповідь.— Старий Сетліф колись був обчистив мене в одному ділі. Просто, без сорома́, витрусив і пустив з торбами. Бачте, хто має за собою кількасот мільйонів, тому все можна і в того все виходить просто й законно. Я не скиглю і не ганю вашого татуся. Він мене зовсім не знає, і я гадаю, йому й невтямки, що він мене покривдив. Хіба такий великий чоловік, що рахує на мільйони й рядить мільйонами, міг зроду й чути про таку комашку, як я? То ж орудар! На нього працює, думає та вкладає плани хтозна-скільки всіляких фахівців, і я чував, що дехто з них дістає більшу платню, ніж сам президент Сполучених Штатів. А я лише один із тисяч тих, кого обчистив ваш тато, оце й усе.

Я, бачте, мав невеличку копаленьку, як цяцечку, з водяним колесом на одну кінську силу. А як Сетліфові люди

насіли на Айдахо, прибрали до рук витопний трест, загарбали всі родовища й поставили велику греблю біля Двох Сосон, я, звісно, погорів. І те, що в копальню вклав, пішло за вітром. Просто зіпхали мене з дороги й не оглянулись. Отож як зостався я без шеляга, а тоді ще й товариша рятувати треба, то й надумав тут понишпорити, підлататись трохи у вашого татуся. Як подумати, що така в мене скрута і через віщо, то ніби й справді я своє хотів забрати.

— Нехай навіть усе це й правда,— відказала місіс Сетліф,— та однаково грабунок лишається грабунком. Перед судом ви б цим не виправдалися.

— Я знаю,— погодився він лагідно.— Те, що справедливе, не завше бува законне. Того ж бо я й тривожуся так, сидячи тут та балакаючи з вами. Не те щоб мене ваше товариство не тішило, ні; воно мене дуже тішить, далебі, але я не маю права спійматися. Я-бо знаю, що зі мною зроблять у цьому місті. Ось лише на тому тижні одному хлопчині п'ятдесят років припечатали за те, що перестрів якогось чоловіка на вулиці та відібрав два долари й вісімдесят п'ять центів. Я сам читав у газеті. Знаєте, як часи скрутні, роботи нема, люди просто навісніють. А ті, в кого є що вкрасти, теж навісніють і вже не попускають їм ні крихти. І коли я тепер попадусь, то менше як десятьма роками навряд чи відбудуся. Ось чого мені так кортить чимшвидше вшитися.

— Ні, ні, стривайте,— вона піднесла руку, затримуючи його, а водночас прибрала ногу з дзвінка під столом, що його то натискала, то відпускала весь час.— Ви ж мені ще й не сказали, як вас звуть.

Чоловік завагався, тоді сказав:

— Називайте мене Дейвом.

— Ну, тоді... Дейве...— вона засміялась, прегарно збентежившись.— Треба щось для вас зробити. Ви ще молодий чоловік і тільки-но ступили на криву стежку. Сьогодні ви спробували взяти те, що маєте за своє, а завтра почнете брати те, про що самі знаєте, що воно не ваше. І вам добре відомо, який буде кінець. Тож подумаймо краще, яку б для вас знайти чесну роботу.

— Мені треба грошей, і треба негайно,— уперто відповів він.— Не для себе, а для того товариша, що я вам казав. Він у великій халепі, і я маю його врятувати зараз, або ж буде запізно.

— Я можу знайти для вас роботу,— сказала вона хутко.— І можу... о, це ж те, що потрібно! Я вам позичу ті гроші, що ви хотіли послати товаришеві. А ви мені потім вернете зі своєї платні.

— Три сотні б вистачило...— промовив він поволі.— Три сотні його зарятують. А я б вам цілий рік працював як воляка за ці три сотні, та за харчі, та ще за яких кілька центів на тютюн.

— А! Ви курите! Я про це й не подумала.

Її рука простяглась над револьвером до його руки, і вона показала па руді кінчики пальців, що зраджували курця. А її очі тим часом зміряли відстань від своєї й від його руки до зброї. Її аж поривало враз схопити револьвер. Вона була й певна, що зможе те зробити, та все ж і не зовсім певна, а тому врешті опанувала себе й прийняла руку.

— Може, ви хочете закурити?

— Як перед смертю.

— Ну то куріть. Мені не вадить. Мені навіть подобається, коли чоловіки курять.

Він сягнув лівою рукою до бічної кишені, дістав клаптик цигаркового паперу й поклав на столі коло правої руки, що лежала біля самої колодочки револьвера. Тоді знову сягнув до кишені, вийняв і висипав у папірець пучку темного пухкого тютюну. А потім, держачи обидві руки над револьвером, почав крутити цигарку.

— Ви так пильнуєте свого страшнючого револьвера, наче мене боїтесь,— піддражнила його вона.

— Та я не те що вас боюсь, мем, а просто така хвилина, що в мене серце трошки не на місці.

— Але ж я вас не злякалась!

— Так вам же не було чого втрачати.

— А життя?— нагадала місіс Сетліф.

— А й правда,— враз погодився він.— І ви таки мене не злякались. Мо', й справді я занадто нервуюся...

— Я ж не хочу зробити вам нічого лихого! — Промовляючи ці слова, вона дивилась на нього поважними й щирими очима, а нога її в ту саму хвилину намацала під столом кнопку дзвінка й надушила його.— Ви ж знаєтесь на людях, це видно. І на жінках теж. То хіба ви не бачите, що я справді хочу переконати вас кинути злочинне життя й знайти вам чесну роботу?..

Чоловік відразу засоромився.

— Пробачте вже мені, мем, — сказав він.— Мабуть, таки не дуже воно чемно, що я отак непокоюся.

І, припаливши цигарку, вже поклав праву руку не на стіл, біля колодочки револьвера, а собі на коліна.

— Дякую вам за довіру,— мовила вона тихо, силуючи себе не міряти очима відстань до зброї й твердо натискаючи ногою на дзвінок.

— А щодо тих трьох сотень...— почав він знову.— Я б міг переказати їх телеграфом ще сю ніч. А тоді годжуся працювати вам цілий рік за ті гроші та за харч.

— Та ви більше заробите! Я можу вам пообіцяти щонайменше сімдесят п'ять доларів на місяць. Ви вмієте ходити біля коней?

Обличчя його аж проясніло й очі заблищали.

— Ну, тоді ви служитимете в мене самої — чи, краще сказати, в мого батька, хоча всю обслугу наймаю я. Мені потрібен другий кучер...

— То це ліврею носити? — перепитав він гостро, з глумом і зневагою в голосі й на скривлених устах, як справдешній син вільного Заходу.

Вона поблажливо всміхнулася.

— Бачу, це вам справді не годиться. Ну, подумаймо ще. Ага. Ви вмієте виїжджувати молодих коней?

Чоловік кивнув головою.

— У нас є своя конярня, і там знайдеться місце для такої людини, як ви. Отже, згода?

— Ще б пак, мем! — тепер у голосі його чулися вдячність і захват. — Тільки візьміть мене туди! Я завтра ж таки вгризуся в роботу зубами. І, далебі, можу вам пообіцяти одну річ, мем: ви ніколи не пошкодуєте, що допомогли Гюгі Люкові у скрутну для нього хвилину.

— А ви ж наче сказали, що вас звати Дейвом,— незлостиво дорікнула вона.

— Авжеж, мем. Сказав. І ви вже мені пробачте. Я простісінько збрехав. Насправді мене звати Гюгі Люк. І як ви мені дасте адресу тієї вашої конярні та ще грошей на квиток, то я завтра вранці туди навпростець і подамся.

Протягом цілої тієї розмови вона одно натискала на дзвоник. Натискала на всякі лади, подаючи тривожні сигнали: то тричі коротко й раз довго, то двічі коротко й раз довго, то п'ять разів уряд. То пробувала давати довгі низки коротких дзвінків, а то раз не відпускала гудзика добрих три хвилини. І ввесь час то кляла подумки дурного

сонливого доморядника, то вже починала думати, що дзвоник, мабуть, несправний.

— Я дуже, дуже рада, що ви згодні, — казала вона. — Влаштувати це буде дуже просто. Тільки спершу доведеться вам довіритись мені й відпустити мене нагору по гаманець.— Помітивши, що в очах йому заблимав сумнів, вона додала квапливо:— Адже я збираюсь повірити вам наборг триста доларів.

— Та я вам вірю, мем,— відважно поступився він, — тільки що не можу своїх нервів подужати.

— То сходити по гроші?

Та перше ніж вона встигла дістати його згоду, до вух її долинуло здалеку ледь чутне рипіння. Вона знала, що то рипнули двері в доморядниковій кімнаті. Правда, той рип був такий тихий,— радше слабеньке тремтіння повітря, ніж звук,— що вона б його й не почула, якби не чекала й не прислухалась. Але чоловік його почув. І враз ледь-ледь нашорошився.

— Що це таке?

Замість відповіді її ліва рука майнула до револьвера й ухопила його. Їй була якраз потрібна та мить, коли він тіпнувся з несподіванки, бо ще за мить його рука вже метнулась на стіл — і вхопила порожнечу там, де був щойно револьвер.

— Сидіть! — наказала вона гостро, зовсім новим для нього голосом.— Не рухайтесь. Руки покладіть на стіл!

Вона здобула від нього добру науку. Замість цілитися з простягненої руки, вона сперла руку й колодочку револьвера на стіл, наставивши цівку не в обличчя йому, а в груди. І чоловік, спокійно дивлячись на неї й скоряючись наказам, добре знав, що зброя не відіб'є вгору і постріл не схибить. Бачив він і те, що револьвер у її руці не хитається й рука не тремтить, і незгірш було йому відомо, яку завбільшки дірку може пробити куля з м'яким олив'яним кінчиком. Він не спускав очей не з жінки, а з курка, що вже трохи піднявся під тиском її пальця на спусковий гачок.

— Мабуть, треба вас попередити, що курок там підпиляний і спускається з біса легко. Не тисніть так сильно, а то в мені проб'є дірку з волоський горіх завбільшки.

Вона трохи попустила гачок.

— Отак краще,— відзначив він.— А ще краще — попустіть його зовсім. Самі чуєте, як він легко натискає-

ться. Коли схочете, то лиш злегенька смикніть пальцем — і наробите червоних калюж на оцій вашій блискучій підлозі.

Позад нього відчинилися двері, і він почув, що хтось зайшов до кімнати. Проте голови він не повернув. Він дивився на неї й бачив перед собою обличчя зовсім іншої жінки — суворе, холодне, безжальне і все ж осяйно-вродливе. І очі теж були суворі, хоча й горіли холодним вогнем.

— Томасе, йдіть до телефону, викличте поліцію,— наказала вона.— Чому ви так довго не озивалися?

— Я прийшов зразу, щойно почув дзвінок, пані, — відповів доморядник.

Грабіжник не відривав погляду від її очей, як і вона від нього, і коли вона згадала про дзвінок, то помітила в його очах миттєвий подив.

— Перепрошую, пані,— додав позаду доморядник,— чи не краще було б мені піти взяти зброю та побудити слуг?

— Ні, не треба. Викличте поліцію. Я сама його втримаю. Ідіть дзвоніть, та швидше.

Доморядник, човгаючи капцями, вийшов, а чоловік і жінка сиділи далі, втупившись в очі одне одному. Її ця пригода тішила надзвичайно, вона вже уявляла собі захоплені балачки в колі своїх знайомих, бачила сторінки світських журналів, що розписуватимуть, як молода, прекрасна місіс Сетліф сама-одна голіруч зловила озброєного грабіжника. О, це напевне буде сенсація на все місто!

— Коли вам присудять ту кару, що ви згадували,— промовила вона холодно,— тоді у вас буде час розмислити, яким ви були дурнем, що полізли красти чуже добро, та ще й погрожували жінці револьвером. Тоді ви матимете досить часу, щоб витвердити цю науку як слід. А тепер скажіть правду. Ніякого товариша, що попав у халепу, у вас нема. І все, що ви мені набалакали,— то брехня.

Чоловік не відповів. Хоч його очі були звернені на неї, вони здавалися невидющі. І справді, на хвильку вона ніби щезла з-перед його очей, і він бачив широкі, обмиті сонцем простори Заходу, де люди не такі дрібні, як оці гнилі городяни, що їх він спіткав у тричі прогнилих містах Сходу.

— Ну, кажіть. Чого ж ви мовчите? Чому ви не набрешете ще чого-небудь? Чому не проситесь, щоб я вас пустила?

— Та я б попросився,— відмовив чоловік, облизавши сухі губи.— Я б попросився, щоб ви мене пустили, якби...— і не доказав.

— Якби що? — перепитала вона владно.

— Та я добираю слова, щоб до вас пасувало. Я б попросився, кажу, якби ви були порядна жінка.

Її обличчя зблідло.

— Уважайте, що кажете,— застерегла вона.

— Та ви ж не насмієте мене вбити,— відмовив чоловік глузливо.— Паскудне місце оцей наш світ, що в ньому пастають такі прояви, як ви, але, мабуть-таки, ще не пастільки він спаскуднів, аби дати вам мене прострелити. Ви, звісно, лиха людина, тільки біда ваша, що до лихоти вам ще бракує сили. Не дуже й багато її треба, щоб убити людину, та вас і на це не стане. Ось що вас підводить.

— Уважайте на свій язик,— застерегла вона ще раз.— А то, я вас попереджую, кепсько вам доведеться. Адже вирок суду може бути і легший, і тяжчий.

— Щось, мабуть, не гаразд із богом,— відказав чоловік ніби невлад,— що він не держить таких, як ви, на ланцюгу. Далебі, несила мені втямити, нащо це він витинає такі штуки з сердешним людством. Якби я був бог...

Він не доказав, бо вернувся доморядник і повідомив:

— Телефон несправний, пані. Дроти замкнуло, чи що,— ніяк не можу додзвонитись на станцію.

— Ну то підіть збудіть кого-небудь з челяді,— наказала вона.— Нехай сходить покличе полісмена, а ви вертайтесь сюди.

Знову чоловік і жінка лишилися вдвох.

— Будьте ласкаві, мем, поясніть мені одну річ,— озвався чоловік.—Цей ваш служник згадав був про якийсь дзвінок. Я стежив за вами, як кіт, і ні в який дзвінок ви не дзвонили.

— Осьде під столом кнопка, дурню ви нещасний. Я його ногою натискала.

— Дякую, мем. Я й перше гадав, що вже бачив таких, як ви, а тепер напевне знаю, що бачив. Я з вами говорив по щирості й вірив вам, а ви увесь час брехали мені в вічі.

Вона глумливо засміялась.

— Кажіть далі. Кажіть що хочете. Мені дуже цікаво.

— Ви мені бісики пускали, корчили з себе таку добру та лагідну, весь час на те вдаряли, що ви ходите в спідниці, а не в штанях,— і ввесь час під столом тиснули ногою дзвоника. Ну що ж, бодай одна втіха в мене є. Я радніший бути нещасним Гюгі Люком і відбувати свої десять років, ніж би опинитись у вашій шкурі. Таких жінок, як ви, мем, у пеклі повно-повнісінько.

На хвилю запала мовчанка: чоловік не відривав від жінки погляду, ніби вивчаючи її, і на щось наважувався.

— Ну, чого ж ви,— нагадала вона.— Кажіть щось.

— Авжеж, мем, я скажу щось. Скажу щось, аякже. Ви знаєте, що я зараз зроблю? Я зараз устану з оцього стільця й вийду отими дверима. Я б у вас і револьвера забрав, та боюся, щоб ви не стрельнули зопалу. Нехай уже зостається вам. Це добрячий револьвер. Кажу вам: я зараз устану й піду до дверей. А ви однаково не вистрелите. Це треба мати трошечки духу в собі, щоб убити людину, а в вас того духу нема. Ану, наготуйтеся й спробуйте вистрелити. Я на вас не нападатиму, й пальцем не торкну. Я тільки вийду звідси отими дверима. Ось я вже рушаю.

Не спускаючи її з очей, чоловік відсунув стільця назад і повільно випростався. Курок на револьвері трохи піднявся; жінка дивилась на нього і чоловік теж.

— Тисніть дужче,— порадив він.— Ви ще й до половини не натисли. Ну-бо, вистрельте, вбийте людину. Ось я про що вам казав: убийте людину, розбризкайте її мозок по підлозі або пробийте їй у грудях дірку з ваш кулак завбільшки. Ось що воно таке — вбити людину.

Курок сіпаючись, але тихо опав назад. Чоловік повернувся до жінки спиною й повільно рушив до дверей. Тоді вона націлила револьвера йому в спину. Ще двічі курок наполовину підіймався, і обидва рази вона мимохіть відпускала палець.

Уже на дверях чоловік ще раз обернувся на мить і презирливо осміхнувся. Потихеньку, аж протягло, він вилаяв її невимовно гидким словом, уклавши в ту лайку всю свою незмірну зневагу.

МЕКСІКАНЕЦЬ

I

Хто він і звідки, не знала ні душа — члени ж Хунти * й поготів. Він був їхньою «маленькою таємницею», їхнім «великим патріотом» і по-своєму працював на прийдешню Мексіканську Революцію, працював так само запопадливо, як і всі вони. З визнанням цього факту вони забарилися, бо хлопець нікому в Хунті не припав до вподоби. Того дня, коли він уперше об'явився в їхньому перелюдненому приміщенні, вони одностайно запідозрили в ньому шпига — звичайного найманця Діасової таємної поліції *. Надто вже багато товаришів скніло у цивільних та військових тюрмах, розкиданих по цілих Сполучених Штатах, а декотрих навіть закуто в кайдани і передано через кордон, де їх повишикували під самановими стінами і порозстрілювали.

З першого ж погляду хлопець не викликав у них прихильності. Хлопчак хлопчаком, не старший вісімнадцяти років і, як на свій вік, не так уже й рослявий. Він заявив, що зветься Феліпе Рівера і хоче працювати для Революції. Тільки й того — ні слова зайвого, сказав, як одрубав. Стояв і чекав. Ні усміху на устах, ні привітності в очах. Огрядний, поривчастий Пауліно Вера здригнувся і відчув, як у нього з-за плечей бере холодом. Тут перед ним було щось вороже, страхітливе й загадкове. Щось по-зміїному ядуче прозирало з чорних очей цього хлопця. Вони жевріли холодним вогнем, ніби з безмежної зосередженої люті. Він скинув тими очима від облич змовників у бік друкарської машинки, на якій старанно вицокувала маленька місіс Сетбі. Їхні погляди схрестились лиш на мить — місіс Сетбі саме ненароком підвела очі,— і її теж пройняло те невиразне, моторошне щось, від чого вона збилася і мусила перечитати останню фразу друкованого листа, щоб знов увійти в темп роботи.

Арельяно й Рамос запитливо перезирнулися з Пауліно Верою і між собою. Сумнів і вагання залягли у них в очах. Цей щуплявий хлопчина був сама Невідомість, грізна і невблаганна. В ньому крилося щось незбагненне, щось цілковито чуже як на звичайних чесних революціонерів, чия ненависть до Діаса з його тиранією була, зрештою, тільки ненавистю звичайних чесних патріотів. А тут було щось для них зовсім незнане. Але Вера, завжди найімпульсивніший, найпоривчастіший у вчинках, ступив у невідоме.

— Дуже добре,— сказав він холодно.— Кажеш, хочеш працювати для Революції? Скидай-но піджака. Вішай осюди. Я покажу тобі,— ходи лишень зі мною,— де відра й ганчірки. Підлога немита. Для початку вишкребеш її тут і по інших кімнатах. Плювальниці треба повичищувати. Потім ще вікна.

— Це для революції? — спитав хлопець.

— Це для революції,— потвердив Вера.

Рівера підозріло й насуплено обдивився їх усіх, потім заходився скидати піджака.

— Гаразд,— сказав він.

І більш ні слова. День у день приходив він до праці — мести, шкребти, чистити. Він вигрібав попіл з грубок, носив вугілля, дрова па розпал і розкладав вогонь ще до того, коли найзавзятіший із них з'являвся за своїм столом.

— Можна мені тут спати? — поспитався він якось.

Ага! Ось воно — показалась Діасова рука! Спати в приміщенні Хунти — значить мати доступ до її секретів, до списків, до адрес товаришів там, на мексіканській землі. Прохання відхилили, і Рівера більше про це й не заїкався. Він спав не знати де, і їв не знати як і що. Раз Арельяно запропонував йому кілька доларів. Рівера крутнув головою, відмовляючись від грошей. Коли Вера встряв і собі, намагаючись накинути хлопцеві платню, той відрізав:

— Я працюю для революції.

На сучасну революцію треба грошей і грошей, і Хунті все було сутужно. Її члени голодували й надривались у роботі, і найдовшого дня було їм замало, а проте часом виглядало так, що доля революції зависала на кількох злиденних доларах. Одного разу,— це було вперше, коли вони заборгували комірне за два місяці, і власник погрозився викинути їх на вулицю,— не хто, як Феліпе Рівера, підмітайло в убогій, простенькій одежині, заношеній та

попротираній, виклав на стіл Мей Сетбі шістдесят доларів золотом. І то був не єдиний раз. Три сотні листів, нацоканих роботящою машинкою (прохання допомоги, звернення до робітничих організацій, вимоги чесного висвітлення подій, адресовані редакторам газет, протести проти судової сваволі в Сполучених Штатах щодо революціонерів), лежали непослані, чекаючи марок, яких не було за що купити. Вже зник годинник Верин — золотий старосвітський дзигарик-репетир, батьківський спадок. Так само десь поділася гладенька обручка з середнього пальця Мей Сетбі. Справа зайшла у безвихідь. Рамос і Арельяно розпачливо поскубували свої вуса. Листи конче було треба відіслати, а пошта марок наборг не давала. Тут Рівера надів бриля й вийшов. А коли повернувся — виклав на стіл Мей Сетбі тисячу двоцентових марок.

— Хотів би я знати, чи це, бува, не клятуще Діасове золото? — озвався Вера до товаришів.

Ті лиш позводили брови, не знаючи, що його й гадати. А Феліпе Рівера, підмітайло в ім'я Революції, і далі принагідно викладав золоті та срібні монети на потреби Хунти.

Одначе все несила їм було навернутись душею до цього хлопця. Не розуміли вони, що він за один. Він був не їхнього пір'я птах. Нікому ні з чим не звірявся. На всі спроби розбалакатись — відмовчувався. Хлопчисько хлопчиськом, а отже допитати його ніяк вони не зважувались.

— Якийсь великий самотній дух. Може, й так. Не знаю, не знаю,— безпорадно розводив руками Арельяно.

— Щось у нім таке нелюдське,— підхопив Рамос.

— Йому обпалено душу,— відгукнулася Мей Сетбі.— Сміх і світло випечено з нього. Він схожий на мерця, а проте страхітливо живий.

— Він пройшов пекло,— заявив Вера.— Жодна людина не змогла б такою бути, не зазнавши пекла, а він усього лишень хлопчина.

І все-таки прихилитись до нього вони не могли. Він ніколи не заходив у розмови, ніколи нічого не розпитував, ані своїх думок не висловлював. Він мав звичай стояти і слухати без усякого виразу, мов неживий, їхні запальні революційні речі, тільки що очі йому пломеніли холодним жаром. Від обличчя до обличчя, від мовця до мовця перебігали вони, впинаючись свердликами з розжареної криги, і бентежили та сіяли тривогу.

— Він не шпигун,— звірився Вера перед Мей Сетбі.—

Він патріот, затямте моє слово, найбільший патріот поміж усіма нами. Я це знаю. Вчуваю серцем і головою. А от збагнути його не годен.

— У нього лиха вдача,— зауважила Мей Сетбі.

— Знаю,— відказав здригнувшись Вера.— Оце він зирнув був на мене своїми очима. В них нема любові й сліду — сама погроза, тигряча дика лютість. Я певен, що якби я зрадив революцію, він би вбив мене. Він не має серця. Безжальний, наче криця, морозяно гострий і холодний. Він — як місячне світло для людини, що замерзає десь на самотній гірській вершині. Не боюсь я Діаса з усіма його вбивцями, а ось перед цим хлопчиною потерпаю. Правду вам кажу. Потерпаю. Він — подих самої смерті.

І проте не хто інший, як Вера, переконав решту дати Рівері перше відповідальне доручення. Зв'язок між Лос-Анджелесом і Нижньою Каліфорнією * урвався. Троє товаришів самі собі вирили могили і попадали в них, розстріляні. Ще двоє опинились у Лос-Анджелесі в'язнями Сполучених Штатів. Хуан Альварадо, офіцер федеральних військ, був сутий звір. Всі їхні заміри він зводив нанівець. Вони зовсім погубили зв'язки з дійовими революціонерами та новонавернутими початківцями в Нижній Каліфорнії.

Молодий Рівера отримав належні вказівки і вирушив на південь. Коли він повернувся, лінію зв'язку було відновлено, а Хуана Альварадо замордовано. Його знайшли в постелі з ножакою по руків'я в грудях. Це перевищувало Ріверині повноваження, та Хунта знала певно, де й коли він обертався. Він сам не говорив нічого. Питати його не питали. Але члени Хунти ззирнулися між собою, і в кожного промайнув той самий здогад.

— Казав же я вам,— промовив Вера.— Діасові треба дужче боятися цього юнака, ніж якого дорослого чоловіка. Він не знає жалю. Він — рука господня.

Лиха вдача, на яку натякала Мей Сетбі і яку відчували всі вони, дістала й речове потвердження. Рівера почав з'являтися то з синцем на вилиці, то з розквашеною губою чи припухлим вухом. Ясно було, що десь там у зовнішньому світі, де він їсть і спить, заробляє гроші та живе незнаним для них життям, він устряє до бійок. З часом йому довірили складати вручну невеличку революційну газетку, яку Хунта видавала щотижнево. Траплялося, він не міг складати, бо суглоби на пальцях були почавлені до крові,

великі пальці повибивані й безпорадні, а лице кривилося від невимовного болю.

— Безпутній гайдабура,— таку гадку висловив Арельяно.

— Завсідник неподобних закамарків,— в одно з ним заявив Рамос.

— І де тільки він ті гроші бере? — дивувався Вера.— От і сьогодні я щойно довідався: він сплатив по рахунку за чистий папір сто сорок доларів.

— Недарма ж він десь ото пропадає,— прилучилась до розмови Мей Сетбі.— І ніколи не пояснює, де й чому.

— Треба було б нам його вишпигувати,— запропонував Рамос.

— Не хотів би я опинитися тим шпигом,— озвався Вера.— Боюся, що тільки б ви мене й бачили — хіба на похороні. Його опосіла жахлива пристрасть. Він бога навіть не потерпить у себе на заваді.

— Я перед ним мовби дитина,— зізнався Рамос.

— Для мене він стихія — дикий первобутній вовчисько, змія гримуча, жалюща сколопендра,— підхопив Арельяно.

— Він сама Революція,— переконано проголосив Вера.— Він — її дух і полум'я, клич невситимої відомсти, безгучної і вбивчої. Він янгол смерті у нічному небі.

— Як здумаю про нього, аж сльози навертаються,— зітхнула Мей Сетбі.— Ні з ким не знається. Ненавидить усіх. Нас терпить, бо ми — знаряддя його жадань. Він сам... самотній.— Голос їй урвався здавленим риданням, а очі затягло поволокою.

Поведінка Рівери й справді була таємнича. Траплялося, його не бачили по тижневі. А то якось він пропадав цілий місяць. Але щоразу повертався і тихцем викладав на стіл Мей Сетбі золоті монети. І знов цілими днями й тижнями віддавав увесь свій час Хунті. А проте через нерівні проміжки часу знову зникав щодня від раннього рана до пізнього пообіддя. В такі дні він приходив мало не вдосвіта і лишався потім допізна. Одного разу Арельяно застав його серед ночі за складанням: припухлі суглоби, а може, то розкраяна губа, свіжо сочилися кров'ю.

II

Наближалася рокована година. Бути чи не бути Революції — залежало від Хунти, а Хунту притискала скрута.

Грошей було треба, як ніколи, а добувати їх ставало щораз тяжче. Патріоти віддали все до останнього цента і не спроможні були дати більш нічого. Чорнороби-колійники,— збіглі мексіканські пеони *,— віддавали половину свого злиденного заробітку. Але цього було не досить. Розпачлива багаторічна підривна робота змовників мала ось-ось дати наслідки. Час достиг. Революцію було кинуто на терези. Ще один поштовх, ще одне героїчне зусилля — і шалька переважить у бік перемоги. Вони знали свою Мексіку. Варто почати, а там Революція покотиться сама собою. Вся Діасова машина завалиться, мов карткова хатка. Прикордоння готове повстати. Один янкі з сотнею членів «Індустріальних робітників світу» * чекав тільки гасла перетяти кордон і рушити на завоювання Нижньої Каліфорнії. Та він потребував гвинтівок. Аж до самої Атлантики Хунта підтримувала контакт з ними всіма, і всі вони потребували гвинтівок — такі собі шукачі пригод, солдати фортуни, бандити, невдоволені американські профспілчани, соціалісти, анархісти, босота, мексіканські вигнанці, пеони, втіклі від кріпацтва, погромлені шахтарі з Кер д'Алена й Колорадо, повипускані з тимчасового ув'язнення в буцегарнях, що тим зліше рвалися до бою,— словом, уся потолоч та шумовиння, шибайголів'я нашого скажено заплутаного сучасного світу. І вся ця шатія невгавно допоминалася: гвинтівок і набоїв, набоїв і гвинтівок!

Досить переметнути це строкате, неприкаяне, мстиве збіговисько через кордон — і Революція готова. Митницю, північні ворота країни, буде захоплено. Діас не зможе чинити опору. Він не зважиться кинути проти них основний кістяк свого війська, бо муситиме втримувати південь. Повстане люд. Безборонні міста падатимуть одно за одним. Штат за штатом складатиме зброю. І нарешті переможні армії Революції зімкнуться з усіх боків довкола самого Мехіко — останньої Діасової твердині.

Але ж ті гроші. Люди є, нетерплячі й настирливі, ладні взяти зброю в руки. Хунта знала торгівців, радих продати і постачити гвинтівки. Та Хунта, поки доплекала Революцію до такої стадії, сама виснажилась. Останнього долара витрачено, останні ресурси вичерпано і останнього зголоднілого патріота видоєно до решти, а великий замір усе ще колихається на терезах. Гвинтівок і набоїв! Треба озброїти обшарпані загони. Та як? Рамос із жалем пригадував свої конфісковані маєтності. Арельяно й собі нарікав на марно-

тратну молодість. Мей Сетбі в думці прикидала, чи не обернулося б усе по-інакшому, якби в минулому Хунта була ощадніша.

— Тільки подумати: свобода Мексіки залежить од якихось мерзенних кількох тисяч доларів,— бідкався Пауліно Вера.

Обличчя в кожного повило відчаєм. Їхню останню надію — свіжонавернутого Хосе Амарільйо, що обіцяв грошей,— схопили на його гасієнді в Чіуауа і розстріляли під власною стайнею. Ця новина тільки-но дійшла до них з краю.

Рівера, що саме, вклякнувши на коліна, шкрьобав підлогу, підвів погляд; щітка завмерла в його оголених руках, обляпаних брудною мильною водою.

— Пять тисяч вистачить? — спитав він.

Всі вражено подивились на нього. Пауліно Вера кивнув головою і глитнув. Йому одібрало мову, але тої ж миті він перейнявся глибокою вірою.

— Замовляйте гвинтівки,— сказав Рівера і тут завинив цілою словесною повінню, довшою за все будь-коли чуте від нього.— Часу обмаль. За три тижні я принесу вам ті п'ять тисяч. Воно й добре. Потеплішає, борцям краще буде. А більш я нічого не можу.

Пауліно тлумив свою віру. Надто вже багато заповітних сподіванок пішло з димом, відколи він пристав до революційної гри. Він вірив цьому обідраному підмітайлові Революції і не важився повірити.

— Ти здурів,— сказав він.

— За три тижні,— сказав Рівера.— Замовляйте гвинтівки.

Він підвівся, повідкочував рукави і натягнув піджака.

— Замовляйте гвинтівки,— повторив він.— Я пішов.

III

По хапанині й шарпанині, безнастанних телефонних дзвінках та лайні в конторі Келлі радилося вечірню раду. У Келлі справ було й так по самісіньке горло, а тут ще ця приключка. Він викликав з Нью-Йорка Денні Ворда, організував йому зустріч з Біллі Карті, до призначеного терміну лишалося три тижні,— і от уже два дні, як старанно приховуваний від спортивних репортерів Карті зліг із поважною травмою. А замінити його не було ким. Келлі си-

пав телеграми на схід, де тільки знав якого підхожого боксера легкої ваги, та всі вони були зв'язані виступами і контрактами. Аж ось тепер проблиснула надія, хоч і благенька.

— А ти не з полохливих, кат тебе не взяв! — оцінив Келлі Ріверу з першого ж погляду, щойно той став перед ним.

Очі в Рівери набрякли злістю, обличчя ж лишалося незворушним.

— Я можу побити Ворда,— тільки й мовив він.

— Звідки ти знаєш? Бачив коли його в ділі?

Рівера похитав головою.

— Він тобі може облатати боки воднoруч, та ще й наосліп.

Рівера стенув плечима.

— Тобі що, заціпило? — гарикнув імпресаріо від боксу.

— Я можу його побити.

— А з ким ти взагалі ставав коли до бою? — зажадав знати Майкл Келлі. Майкл був братом імпресаріо і тримав тоталізатор «Єлоустон», де загрібав на боксі добрі грошенята.

Рівера у відповідь сподобив його тільки недобрим пронизливим поглядом.

Секретар, підкреслено спортивного стилю молодик, глузливо пирснув.

— Ну гаразд, тебе знає Робертс,— урвав напружену мовчанку Келлі.— Він ось-ось має надійти. Я посилав по нього. Сідай почекай, хоч як подивитись на тебе, то кепські твої шанси. Не можу я віднаджувати публіку халтурою. Передні ряди йдуть по п'ятнадцять доларів, сам знаєш.

За якийсь час прибув Робертс, явно під мухою. Був це довготелесий, худий, млявий чолов'яга, і хода в нього, як і мова, була якась тяглиста й проквола.

Келлі не гаючись узявся до діла.

— Слухайте, Робертсе, ви хвалилися, що відкрили цього ось мексіканчука. Ви знаєте: Карті зломив руку. Ну, так от сьогодні ця жовтомаза худорба набралась нахабства привіятися до мене і заявити, що замінить Карті. Як ви на це?

— Нормально, Келлі,— була неспішлива відповідь.— Він може дати бій.

— Ви ще скажете, чого доброго, що він може подужати Ворда,— буркнув Келлі.

Робертс поміркував розважливо.

— Ні, цього я не скажу. Ворд першорядний боксер, генерал від боксу. Але так сплоха втерти Рівері ворсу в нього не вийде. Я Ріверу знаю. Його неможливо дійняти до живця. Та й, скільки я знаю, нема в нього того живця. І б'є він з обох рук. Він може збити суперника з будь-якої позиції.

— Це байдуже. Якого роду видовище може він забезпечити? Ви готували й тренували боксерів усе своє життя. Я скидаю шанобливо бриля перед вашою думкою. Здатен він показати публіці щось варте її грошей?

— А певно, що здатен, і поза тим ще й наробить Вордові чималого клопоту. Ви не знаєте цього хлопчини. А я знаю. Я його відкрив. Його нічим не діймеш. Чистий диявол. Це, щоб ви знали, маленьке чудо. Ворд іще очі витріщить від такого місцевого таланту, і всі ви з ним за гурт. Я не кажу, що він може побити Ворда, але покаже таке видовище, аж усі знатимете: ось майбутня зірка.

— Гаразд.— Келлі повернувся до секретаря.— Зателефонуйте Вордові. Я попередив його, щоб був напохваті на випадок підвернеться що путнє. Він тут через дорогу в «Єлоустоні», хизується перед публікою — здобуває собі популярність.— Келлі повернувся до тренера: — Ви-п'єте?

Посмоктуючи подане йому у високому келиху віскі з содовою та льодом, Робертс розродився величезним монологом:

— Я ніколи не оповідав вам, як відкрив це чортеня. У нас він об'явився років зо два тому. Я саме готував Прейна до матчу з Ділейні. Прейн такий — не доведи господи. Жалю в серці нема в нього й крихти. Мотлошив напарників — страх було й глянути, і я не міг ніяк підшукати охочого працювати з ним. Аж тут мені на очі навернулося це ось мексіканча — никало там без діла, а мені вже так прикрутило, хоч сядь та й плач. От я й згріб його, нацупив рукавиці і випхав на ринг. Тривке, як волова шкіра, тільки охляле. І в боксі ні в зуб ногою. Прейн помотлошив його на гамуз. Але він вистояв два нелюдських раунди, аж тоді зомлів. Голодний, от і все. Потовчений — до не впізнати. Я йому дав півдолара і наїстися від пуза. Бачили б ви, як він те лигав — чисто вовчисько. Пару днів не мав і ріски в роті. Ну, собі гадаю, тільки його й бачили. Коли ж на другий день з'являється, запухлий, весь посинцьований,

ладний заробити ще півдолара і наїстися від пуза. А з часом пішло в нього справніше. Природжений боксер і витривалий — без міри. Серця в нього і не ночувало. Він, сказати б,— грудка криги. І скільки в мене, він зроду не промовив одинадцяти слів підряд. Робить, знай, своє діло, та й уже.

— Я його бачив,— озвався секретар.— Він чимало на вас попрацював.

— Всі наші славетники вправлялися на ньому,— вів далі Робертс.— А він від них учився. І не одного зміг би впорати. Але не лежить йому душа до того. Як на мене, він боксу ніколи й не любив. Це по ньому видко.

— В останні місяці він чимало виступав у дрібних клубах.

— Справді. То вже не знаю, що його за муха вкусила. Ні сіло ні впало загорівся всім серцем. Вихопивсь як шурубура й попотріпав усіх місцевих хлопців. Либонь, грошей приспіло, і він таки гребонув їх трохи, тільки з його вбрання щось цього не видно. Химерний він якийсь. Ніхто не зна, ким він працює, ані де час проводить. Навіть коли виходить на ринг, то лише скінчить — і враз як у воду впав. Часом пропадає цілі тижні. А порад не приймає. Хто б став йому за менеджера, збив би собі чималий статок, але він про те й слухати не хоче. А ось дійде до контракту, то побачте, як він чіплятиметься за готівку.

Саме тут прибув Денні Ворд. То була ціла процесія. При ньому були його тренер та менеджер, і він удерся до контори бурхливим поривом привітності й усепереможної зичливості. Довкола залунали привітання, тут жарт, там дотеп, і для кожного — усміх. Бо така вже була його манера, лише почасти щира. Лицедій з нього був добрий, і він знав з досвіду, що таке щирування — дуже цінна підпомога у змаганні за місце під сонцем. Та натурою він був помисливий, бездушний перебійник і діляга. Решта було просто машкарою. Ті, хто знав його ближче або мав з ним справу, запевняли, що як зачіпалося його кревні інтереси, то з Денні був видеригріш, яких мало. Він товкся неодмінно на всіх ділових переговорах, і подейкували, ніби його менеджер просто маріонетка з єдиною функцією — правити за рупор для Денні.

Рівера був зовсім інакший. В жилах його текла не лише іспанська, але й індіянська кров; він сидів мовчазний і

непорушний, забравшись у куток, і тільки чорні очі його перебігали від одного обличчя до іншого, примічаючи все.

— Так ось це ваш хлопчина.— Денні зважив поглядом свого ймовірного супротивника.— Як ся маєш, приятелю?

Очі в Рівери спалахнули злостиво, на привітання ж він не відповів ані порухом. Він недолюблював усіх грінго *, але цього зненавидів одразу,— річ незвичайна навіть і для нього.

— Господи! — пустотливо запротестував Денні, звертаючись до Келлі.— Ви ж не сподіваєтеся, що я вийду на бій з глухонімим? — Коли регіт ущух, він ще підшпигнув: — Десь, певно, Лос-Анджелес дійшов зовсім до ручки, що ви не нашкребли чого путнішого. В якому дитсадку ви його випорпали?

— Він добрий хлопець, повір моєму слову,— заступився Робертс.— І не такий слабак, як виглядає.

— До того ж півзали вже розпродано,— благально докинув Келлі.— Мусиш погодитись на нього, Денні. Я більш нічого не можу вдіяти.

Денні ще раз недбало й зневажливо обвів Ріверу поглядом і зітхнув.

— Доведеться мені, мабуть, не дуже налягати на нього. Якщо він взагалі не розсиплеться.

Робертс пирхнув.

— Тобі доведеться бути обережним,— застеріг Деннів менеджер.— Не ризикуй із незнаним мугирем, щоб не спіймати ненароком облизня.

— Ну, та гаразд уже, гаразд, буду обережний,— посміхнувся Денні.— Я спершу візьму трохи попанькаюся з ним заради вельмишановної публіки. Що ви скажете, Келлі, на п'ятнадцять раундів — а там йому й каюк?

— Годиться,— надійшла відповідь.— Аби тільки виглядало все по-справжньому.

— Тоді давайте ближче до діла.— Денні помовчав, прикидаючи в думці.— Від повного збору, звісно, шістдесят п'ять відсотків, як і з Карті. А от ділитись будемо по-інакшому. Вісімдесят мене якраз, мабуть, влаштує.— І до свого менеджера: — Так я кажу?

Той кивнув.

— А ти як, розшолопав? — поспитався Келлі в Рівери.

Цей замотав головою.

— Ну, так ось,— почав пояснювати Келлі.— Боксерам припадає шістдесят п'ять відсотків повного збору. Ти

мугир — тебе ніхто не знає. З Денні ви ділитесь: двадцять відсотків тобі, вісімдесят Денні. Це справедливо, правда ж, Робертсе?

— Цілком справедливо, Ріверо,— кивнув Робертс.— Ти ж, бач, не здобув ще репутації.

— Скільки це буде: шістдесят п'ять відсотків від повного збору? — поцікавився Рівера.

— О, може, п'ять тисяч, а може, й усі вісім,— зохотився Денні на пояснення.— Щось близько того. Тобі перепаде тисяча або й тисяча шістсот. Зовсім незле за прочуханку від хлопаки з моєю репутацією. Ну, то як?

І тут Рівера їх ошелешив.

— Переможцеві дістається все,— вирік він рішуче.

Запала мертва тиша.

— Куди вже простіше,— врешті порушив мовчанку Деннів менеджер.

Денні похитав головою.

— Я не перший день у боксі,— пояснив він.— Я не беру під сумнів суддю чи кого з присутніх. Я не кажу нічого про посередників з тоталізатора та різні підступи, що не раз трапляються. Але я хочу сказати, що це, як на мене, кепський бізнес. Я граю напевно. Бо хто його зна. Ану ж я руку вломлю, га? Чи котрий там усипле мені якого дурману? — Він дуже поважно похитав головою.— Виграв не виграв — моїх вісімдесят. Ну то як, мексіканцю?

Рівера мотнув головою.

Денні прорвало. Тепер-бо зачеплено його кревні інтереси.

— Ах ти, шмаровозе мексіканський! Мені аж руки сверблять тут-таки розтовкти твою безглузду головешку.

Робертс хутко став поміж ворожі сторони.

— Переможцеві дістається все,— понуро повторив Рівера.

— Чого ти так на тому вперся? — поцікавився Денні.

— Я можу вас побити,— була відверта відповідь.

Денні напівподався скидати піджака. Та це, як добре знав його менеджер, була тільки показна сцена. Піджак так і лишився на власникові, і Денні дав присутнім угомонити себе. Всі були на його боці. Рівера лишився один.

— Слухай-но сюди, дурнику,— Келлі перебрав дискусію до своїх рук.— Ти ніхто. Ми знаємо, чим ти бавився в останні місяці: ну полущив місцеву боксерську дрібноту. Але ж Денні — це клас. Його наступний матч після цього

буде в чемпіонаті. А тебе ніхто не знає. Поза Лос-Анджелесом про тебе й не чули.

— То почують,— знизав плечима Рівера,— після цього матчу.

— Ти таки й справді трохи віриш, ніби зможеш побити мене? — втрутився Денні.

Рівера кивнув.

— Та ну тебе, схаменися,— заходився умовляти Келлі.— Подумай краще, яка це для тебе реклама.

— Мені потрібні гроші,— відповів Рівера.

— Ти ні в світі не здолаєш виграти в мене,— запевнив його Денні.

— Так чого ж ви тоді огинаєтесь? — зловив його на слові Рівера.— Якщо це дурні гроші самі в руки лізуть, то чого ви не загребете їх?

— І таки загребу, от присяй-бі, що загребу! — вигукнув Денні, раптово пройнявшись рішучістю.— Я приб'ю тебе на рингу до смерті, мій хлопчику, за ці твої фиглі. Укладайте контракта, Келлі. Переможцеві дістається все. Розрекламуйте в газетах. Напишіть, що йдеться про особисті порахунки. Я провчу цього нахабу.

Секретар Келлі вже почав був писати, коли Денні перепинив його:

— Стривайте! — Він повернувся до Рівери.— Важимось?

— Під рингом,— відказав той.

— Нізащо в світі, нахабо! Якщо переможцеві все, то важимося завчасу, о десятій ранку.

— І переможцеві дістається все? — спитав Рівера.

Денні кивнув. Цим усе вирішувалося. Він вийде на ринг у повній силі.

— Важимося завчасу, о десятій,— погодився Рівера.

Секретареве перо заскрипіло далі.

— Це значить п'ять фунтів ваги,— дорікнув Робертс Рівері.

— Ти поступився надто багато чим. Ти здав бій уже ось тут. Денні вийде дужий, як бик. Ти бовдур. Він упорає тебе й не поморщиться. В тебе шансів не лишилось і на макове зерня.

Рівера відповів лиш поглядом, напоєним ненавистю. Навіть цього грінго він зневажав, хоч мав його за найпорядніщого з-поміж них усіх.

Появу Рівери на рингу ледве що зауважили. Тільки дене-де зріденька поплескали йому, та й то впівсили. Зала не мала в нього віри. Він був ягня, приведене великому Денні на заклання. До того ж публіка була розчарована. Сподівалися на запеклу баталію між Денні Вордом і Білі Карті, а тут доводилось миритися з цим горопахою-новачком. Невдоволення заміною виявилося і в тому, що, закладаючись, глядачі ставили по два ба й три до одного на Денні. А де гроші публіки, там і серце її.

Хлопець-мексіканець сидів у своєму кутку і чекав. Хвилини тяглися повільно й нудно. Денні примушував його чекати. Це була стара, як світ, штука, але вона завжди наганяла духу молодим бентегам-новачкам. Сидячи отак зі своїми власними побоюваннями та бездушною, тютюновим димом оповитою публікою, вони переймалися острахом. Та цього разу штука не вдалася. Робертс казав правду: Рівери нічим не діймеш. Наділений вдачею тоншою, нервами чутливішими і тугіше напнутими, аніж у кого іншого в залі, він не знав, що то страх. Атмосфера неминучої поразки в його кутку ніяк не впливала на хлопця. Секундантами в нього були якісь незнайомі грінго — мерзенні вичавки професійного боксу, безчесні й нездолящі. І теж розхолоджені певністю, що їхній куток приречено на поразку.

— Ти гляди пильнуй,— застеріг Рівеpу Спайдер Хегерті. Спайдер був йому за старшого секунданта.— Тягни скільки витягнеш — така інструкція від Келлі. А то в газетах розпишуть: ще, мовляв, один фальшивий матч — і нароблять нам ганьби на весь Лос-Анджелес.

Все це не дуже-то підіймало духа. Та Рівера ні на що не зважав. Боксом він гребував. Це був осоружний спорт осоружних грінго. Він устряв до нього в ролі живої боксерської груші для інших і терпів його виключно з голоду. А що сам він мовби до боксу зліплений, було для нього пусте. Він бокс ненавидів. Щойно по приході до Хунти почав він битися задля грошей і мав це за легкий спосіб заробити гроші. Рівера не перший із синів людських осягав успіх в ненависнім ремеслі.

Але він до аналізу не вдавався. Він знав тільки, що мусить виграти матч. Інакше не сміло бути. Бо за спиною в нього, надихаючи вірою, стояли глибинні сили, які й не марились нікому в переповненій залі. Денні Ворд

бився за гроші, за легке життя, що ті гроші мали забезпечити. Але те, за віщо бився Рівера, пекло йому мозок вогнистими, жахотними видивами, які він, сидячи сам душею в кутку рингу і чекаючи на підступного супротивника, бачив перед своїми широко розплющеними очима так ясно, мов наяву.

Він бачив білостінні фабрики Ріо-Бланко з їх водяними колесами. Бачив, як шість тисяч робітників, зголоднілих та виснажених, серед них і малеча по сім-вісім років, надривалися цілоденно за десять центів. Бачив ходячі трупи, страхітливих, наче скелети, робітників у фарбарнях. Він пригадував, як батько називав ті фарбарні «ямами самогубства», бо там рік праці — то певна смерть. Він бачив невеличкий внутрішній дворик, де його мати куховарила і, знемагаючи коло тяжкої хатньої роботи, ще й викроювала часинку на любов і ласку для нього. І бачив батька, великого, довговусого й широкоплечого, лагідного, як ніхто, що любив усіх людей і серце мав таке щедре на любов, аж її вистачало з переповні ще й для матері та малого *мучачо,* хлоп'яти, котре бавилось у кутку дворика. Тоді він звався не Феліпе Рівера. О тій порі він мав прізвище Фернандес, як і батько з матір'ю. Його ж вони кликали Хуаном. Згодом він сам змінив собі ймення, бо переконався, що прізвище Фернандес було аж надто осоружне в очах політичних босів та поліції.

Дужий і щирий Хоакін Фернандес! Він посідав багато місця в Рівериних видивах. Тоді до нього мало що доходило, але тепер, озираючись на минуле, він розумів усе. Він бачив батька за складанням у крихітній друкарні або як той, сидячи при захаращеному столі, похапки виводить пером нескінченні кривулі рядків. Він бачив ті незвичні вечори, коли робітники збиралися потаймиру, мов які лиходії, до його батька і точили довгі розмови, а він, мучачо, лежав у своєму кутку і деколи не спав.

Мов зоддалік, почув він звернені до нього слова Спайдера Хегерті:

— Не здумай скиснути одразу. Така інструкція. Терпи халазію, заробляй грошики.

Минуло десять хвилин, а він усе сидів у своєму кутку. Денні не було й сліду, він, видимо, вирішив довести свою штуку до краю.

А пам'ять Рівері ятрили нові пекучі видива. Страйк, чи радше локаут, коли робітники Ріо-Бланко пособляли бра-

там-страйкарям з Пуебло. Голод, походи в гори по ягоди, коріння та зілля собі на харч — потім усі вони корчились животами. А далі й сам той жахітний пустир перед крамницею компанії; тисячі голодних робітників; генерал Розаліо Мартінес і солдати Порфіріо Діаса; і смертоносні гвинтівки, що, здавалося, ніколи не захлинуться, омивали робітничу кривду їхньою власною кров'ю. А та ніч! Він бачив, як платформи, завалені кучугурами постріляних трупів, відправляли в затоку до Вера-Круса * акулам на покорм. І знову повзав він по страхітливих купах, шукав і знаходив своїх батька й матір, пошматованих, понівечених. Мати особливо затямилась йому — саме лице стриміло з-під десятків інших тіл. Знов лопотіли гвинтівки солдатів Порфіріо Діаса, і знов припадав він до землі і поповзом шмигав геть, мов зацькований у горах койот-степовик.

Гучний гомін, наче від розбурханого моря, долинув Рівері до вух, і він побачив, як центральним проходом спускається Денні Ворд на чолі цілого почту з тренерів та секундантів. На честь улюбленого героя, що простував назустріч перемозі, в залі знялося дике ревище. Його ім'я було в усіх на устах. Симпатії всіх були на його боці. Навіть Ріверині власні секунданти ніби аж якось повеселішали, коли Денні зграбно пірнув під канати на ринг. Усмішка за усмішкою безупинно пробігали по його обличчю, а вже як Денні усміхався, то усміхався кожною рисочкою, сміх струмив навіть від зморщок в кутиках очей, навіть з самої глибини їх. Світ не бачив такого зичливого боксера. Лице його було немовби жива реклама щирості й товариськості. Всі йому були знайомі. Він жартував і сміявся, вітаючись зі своїми друзями через канати. Ті, що сиділи далі, не годні стримати захвату, гучно галайкали: «Го-го, Денні!» Це була радісна овація на знак любові, і не вгавала вона добрих п'ять хвилин.

Рівероюж нехтували. Зала не помічала мексіканця, його наче й не було. Брезкла пика Спайдера Хегерті схилилася впритул до нього.

— Не здумай наполохатися,— остеріг Спайдер.— І не забувай про інструкцію. Тримайся, скільки сили. Не задери, гляди, лапи вгору. А задереш — то в нас інструкція дати тобі гарту в роздягалці. Розчумав? Твоє, знай, діло — битись.

Публіка різонула в долоні. Денні перейшов навскоси через ринг до Рівери. Він нахилився, вхопив хлопцеву руку

в обидві свої і потрусив із поривчастою сердечністю. Перекривлене усміхом обличчя опинилося зовсім близько від Рівериного. Зала надривалася криком, вшановуючи цей вияв спортивної гречності Денні. Він-бо вітав свого супротивника, як любого брата. Губи його заворушились, і публіка, маючи нечутні їй слова за товариське привітання, ревнула ще раз. Тихі слова розчув лише Рівера.

— Ти, щуреня мексіканське,— прошипіло з-поміж весело усміхнених губ Денні.— Я з тебе облуплю цю жовту шкіру.

Рівера не ворухнувся й не підвівся. Він тільки ненавидів очима.

— Встань, псяюхо! — гримнув хтось іззаду, з поза канатів.

Юрба затюкала і обсвистала Ріверу за таку неспортивну поведінку, але він сидів нерушний. Новий вибух оплесків розлігся на честь Денні, коли той повертався через ринг на своє місце.

Коли Денні почав роздягатись, почулися захоплені ухи та ахи. Тіло він мав ідеальне — звинне, зграбне, повне здоров'я і снаги. Шкіра в нього була біла та гладенька, мов у жінки. Під нею вигравали довершена грація, пружність і сила. Він довів це в десятках боїв. Його фотографіями рясніли всі спортивні журнали.

Коли ж бо Спайдер Хегерті стягнув Рівері через голову светра, в залі аж загули глумливо. Тіло його від засмаги виглядало ще худішим, ніж було насправді. М'язів йому не бракувало, проте вони так не випинались, як у супротивника. А ось чого публіка недогляділа, так це широких грудей. І вже де було їм угадати, з якого тужавого жилля сплетено його м'язи, як вибухово реагує кожна їхня клітина, які витончені нерви пов'язували всі його члени в єдиний досконалий бойовий механізм. Публіка тільки й бачила, що смаглявого вісімнадцятилітнього хлопчину із хлопчачим-таки, як на око, тілом. Не те, що Денні. Той був двадцяти чотирьох років і тіло мав, як і годиться чоловікові. Контраст уражав ще дужче, коли обоє вони поставали серед рингу, слухаючи останніх напучень судді.

Рівера помітив Робертса,— той сидів одразу позад кореспондентів. Був під більшою мухою, ніж звичайно, і мова його — тою ж мірою млявіша.

— Не переймайся надто, Ріверо,— жвакаючи слова, тяг Робертс.— Затям, що вбити він тебе не вб'є. Він з ходу

напосяде на тебе щільно, тільки ти не падай духом. Закривайся, угинайся і йди на клінч. Він тобі не дуже довадить. Просто уяви, що він вправляється на тобі в тренувальній залі.

Рівера й знаку не подав, що чує.

— От же вражча кляте,— промимрив Робертс до свого сусіди.— І це воно таке завше.

А Рівера навіть не сподобив його своїм звичайним ненависним поглядом. Видиво незліченних гвинтівок тьмарило йому зір. Кожне обличчя в залі, скільки сягало око, аж до верхніх доларових місць, обернулося гвинтівкою. І ще ввижався йому довгий стражденний мексіканський кордон, сухий та випалений сонцем, а вздовж нього — обшарпані ватáги, стримувані тільки браком гвинтівок.

Він стояв і чекав у своєму кутку. Його секунданти повилазили за канати, забравши з собою і парусинового стільчика. Навскоси через квадратовий ринг стояв проти нього Денні. Пролунав гонг, і бій розпочався. Зала аж завила од захвату. Зроду їм не траплялося бачити переконливішого початку бою. Газети не збрехали: тут справді йшлося про особисті порахунки. Одним махом Денні подолав три чверті відстані до мексіканця з виразним наміром зжерти бідолаху. Він атакував не ударом, не двома, не десятком навіть. Це була чиста коловерть ударів, якийсь нищівний ураган. Рівера де й подівся. Його придавило, засипало цілою лавиною зусібічних ударів, що їх завдавав неперевершений майстер цієї справи. Причмелений, Рівера опинився на канатах.

Це був не матч, а побій, справжній погром. Якась інша публіка, окрім тієї, що вчащає на перебійницькі видовища, вичерпала б свої емоції вже на тій першій хвилині. Денні безумовно показав, на що здатен,— і показав дай боже. Публіка була така наперед певна, така збуджена й засліплена славою свого фаворита, що просто не завважила, як це мексіканець досі тримається на ногах. Зала взагалі забула про Ріверу. Та його майже й не бачили за шаленими наскоками Денні. Так зійшли хвилина і дві. Потім, як суддя розборонив боксерів, мексіканця на мить стало добре видно. Губа в нього репнула, з носа юшило. Коли він повернувся і хилитаючись увалився в клінч, зала побачила, що з кривавих басаманів на спині, де він тернувся об канати, сочаться червоні патьоки. Та одного публіка не догле-

діла: груди в нього дихали рівно, а з очей, як і завжди, жахтіло холодним вогнем. Надто вже багато претендентів у чемпіони вправляли на ньому свої несамовиті атаки в гармидері тренувальних зал. Там навчився він терпіти їх за платню від півдолара за один захід і до п'ятнадцяти доларів тижнево — добра школа, і вона добре вишколила його.

І тут сталося дивовижне. Миготливий вихор бою раптом ущух. Рівера стояв сам-один. А Денні, грізний Денні розплатався горілиць. Тілом його пробігала дрож — то свідомість натужно силкувалася повернутись до нього. Він не заточився і осів долі, ані важко гепнув, одлетівши геть. Рівери правий гак перехопив його в повітрі і звалив нагло, як смерть. Суддя відштовхнув Ріверу рукою і став над поверженим гладіатором, відлічуючи секунди. За звичаєм, на боксерських матчах публіка вітає чистий нокдаун оплесками. Але тут зала завмерла. Все це здіялося надто несподівано. Мовчки й понуро слідкувала публіка за відліком секунд, аж нараз напружену тишу розітнув урадуваний Робертсів голос:

— А не казав я, що він б'є з обох рук?!

На п'ятій секунді Денні перекотився долілиць, а на рахунок сім став на коліно, готовий підвестися по рахунку дев'ять і раніш десяти. Якщо на «десять» коліно його ще торкатиметься підлоги, буде вважатись, що він «долі», отже, й «вибув». Від тієї миті, коли коліно відірветься від помосту, він уважатиметься «на ногах», і Рівера в ту ж мить набуде права спробувати знову збити його. Рівера не мав охоти ризикувати. Він намірився, скоро те коліно відірветься, садонути ще раз. Він кружляв довкола, та суддя й собі кружляв між пими, і Рівера знав, що секунди, які той лічить, занадто повільні. Всі грінго були проти нього, навіть суддя.

На «дев'ять» суддя рвучко відіпхнув Ріверу. Це було нечесно, зате дозволило Денні підвестися і повернути усміх на уста. Перегнувшись у попереку й прикривши руками лице та живіт, він спритно ввалився в клінч. За всіми правилами суддя мусив би розняти їх, але він цього не робив, і Денні лантухом завис на противникові, з миті на мить оклигуючи. Остання хвилина раунду збігала на очах. Якщо він дотягне до її кінця, то матиме цілу хвилину, щоб вичуняти в своєму кутку. І він таки дотягнув, усміхаючись попри все своє відчайдушне становище.

— А та усмішка так і не сходить! — вигукнув хтось, і зала полегшено реготнула.

— Ну, в цього жовтомазого і стусан, не доведи господи,— переводячи дух, просопів Денні до свого тренера, поки секунданти рвійно упадали коло нього.

Другий і третій раунди збігали мляво. Денні, лукавий та бувалий генерал від боксу, увинався, йшов на блок і зволікав час, щоб отямитися після того разючого удару в першому раунді. На четвертому раунді він уже був самим собою. Збитий з плигу і приголомшений, він, проте, завдяки добрій спортивній формі здолав знову оклигати. Але до навальної тактики він більше не вдавався. Мексіканець виявився твердим горішком. Натомість Денні закликав увесь свій боксерський талант. Він був досвідчений майстер, удатний на різні підступи та вигадки, і хоч неспроможний завдати відчутної шкоди, надолужав тим, що заходився методично висотувати супротивника. На один Ріверин удар він відповідав трьома, не страшними, а тільки виснажливими. Небезпека ж полягала лише в сукупності багатьох їх. Денні вже перейнявся шанобою до цього обіручного мугиря, в кожному кулаці якого сиділи такі дивовижні рвучкі стусани.

В обороні Рівера вдався до шкульного прямого удару лівою. Знов і знов, наскок за наскоком, відбивався він прямим лівою, від чого у Денні чимраз дужче терпіли губи та ніс. Але той був мінливий, мов Протей. Недарма ж його приповідали в чемпіони. Він мав хист переходити довільно від одного стилю бою до іншого. Тепер він пустився на ближній бій. Тут він був особливо небезпечний, і це йому дозволяло уникати Ріверинoго прямого лівою. Денні викликав кілька разів бурю оплесків у залі, а на довершення прохопився чудовим напівближнім аперкотом, що підкинув мексіканця в повітря і послав на мат. Рівера вкляк на одне коліно, і в глибині душі він знав, що суддя відлічує для нього закороткі секунди.

На сьомому раунді Денні знов утнув свій диявольський аперкот. Йому вдалося тільки захитати Ріверу, але в наступну мить розгубленості він швиргонув безборонним противником крізь канати. Ріверине тіло чварахнулось на голови газетярам під рингом, а ті висадили його назад на край помосту, ззовні канатів. Тут, поки суддя квапив секунди, він одходив на одному коліні. Потойбіч

канатів, крізь які він мав прослизнути на ринг, чигав Денні. А суддя й гадки не мав утрутитись чи відіпхнути того.

Зала шаленіла од захвату.

— Добий його, Денні, добий! — вигукнув хтось.

Десятки голосів підхопили цей вигук, доки він не виріс на кровожерне вовче виття.

Денні докладав усіх зусиль, щоб не вгавити нагоди, але Рівера на рахунок вісім, не чекаючи дев'яти, югнув крізь канати в рятівний клінч. Тепер суддя заходився відривати його, щоб можна було вдарити, підіграючи Денні всіма способами, приступними нечесному судді.

Та Рівера тримався на ногах, і в голові йому проясніло. Всі вони одним миром мазані. Це осоружні грінго, і вони безсовісні, як один. А видива й у найприкрішу хвилину іскрами спалахували в його мозку: довгі розпечені нитки залізничної колії в пустелі; мексіканські та американські поліцаї; тюрми та хурдиги; волоцюги попід водокачками — панорама всіх злигоднів його страдницької одіссеї після Ріо-Бланко і того страйку. І він бачив, як у сяйві слави велика червона Революція котиться його країною. Гвинтівки — ось вони, перед ним. Кожне осоружне обличчя — це гвинтівка. І він б'ється заради них. Він теж був гвинтівкою. Він був сама Революція. Він бився за всю Мексіку.

Публіку почало брати зло на Ріверу. Чого б йому огинатися від належної хлости? Та ж його чекає певна поразка, то навіщо ця дурна затятість? Дуже мало хто був зацікавлений у ньому, і то з тої частини глядачів, що полюбляють ризикувати в закладах. Упевнені в перемозі Денні, вони, проте, ставили на мексіканця по чотири до десяти, ба й один до трьох. Чимало їх забивалося, скільки раундів Рівера зможе витримати. Скажені гроші було закладено під рингом на те, що він не вистоїть семи чи навіть шести раундів. Ті, хто виграв по цих закладах, тепер, коли їхній фінансовий ризик було так щасливо полагоджено, прилучились до юрби галасливих прихильників спільного улюбленця.

А Рівера не давався побити. Весь восьмий раунд його супротивник марно силкувався повторити свій аперкот. На дев'ятому Рівера знов ошелешив залу. Він пробив тісняву клінча поривним і вдалим вимахом правої від поперека вгору. Денні повалився на поміст, покладаючи всі надії тільки на рятівний рахунок. Зала жахнулася: Денні збито його ж таки зброєю! Він сам зазнав свого прославленого

аперкота правою. Рівера й не сікався перехопити його, коли він вставатиме на «дев'ять». Суддя не криючись блокував цей замір, хоч за протилежної ситуації, коли підводитись було Рівері, тримався осторонь.

На десятому раунді Рівера ще двічі провів правий аперкот: від поперека до противникового підборіддя. Денні пустився на відчай душі. Усміх усе не сходив йому з обличчя, але він знов удався до своїх ярих наскоків. Та як він не мордувався, Рівері ніякої шкоди завдати не зміг, а той з-поміж миготливого вихорування тричі раз поза разом торохнув ним об мату. Тепер Денні оклигував повільніше і на одинадцятому раунді вже чувся не так добре на силі. Але відтоді й до чотирнадцятого він показав найблискучіший бій за цілу свою боксерську кар'єру. Він увинався і блокував, бив ощадливо й беріг силу. І ще, де тільки змога, він порушував правила, як то вміють досвідчені боксери. Він не оминув жодного підступного прийому: бив, наче ненароком, головою в клінчі, прищемляв Ріверину рукавицю собі під пахвою, затискав противникові рота, щоб той не міг дихати. А в клінчі до того ще нашіптував Рівері на вухо найбридотніші образи. Всі, від судді до глядачів, тягли за Денні, вболівали за Денні. І вони знали, до чого той хилить. Нежданий аперкот дав цьому вискочневі явну перевагу, і тепер Денні покладав усі надії на єдиний вирішальний удар. Він підставлявся, хитрував, удавав і провокував — усе це заради нагоди, коли він зможе відважити отой єдиний удар з усієї снаги і привернути фортуну на свій бік. Він зугарен був повторити, що зробив колись інший, ще славетніший боксер,— правою і лівою в сонячний спліт і щелепу. Денні був здатний на це, недарма ж про нього казали, що поки він на ногах, поти й сила тримається його рук.

В перервах між раундами Ріверині секунданти дбали про нього абияк. Рушники їхні метлялися тільки про людське око і наганяли обмаль повітря його задиханим легеням. Спайдер Хегерті щось там йому підказував, та Рівера знав, що то рада облудна. Всі були проти нього. Довкола його обступила зрада. На чотирнадцятому раунді він знов уклав Денні, а сам, поки суддя рахував, став передихнути, знебуло вронивши руки. В супротивницькому кутку він постеріг якісь підозрілі перешепти. Він побачив, як Майкл Келлі пройшов до Робертса, нахилився і зашушукав. Вуха Рівера мав котячі, натреновані пустелею, і він почув

уривки з того, що там гомонілося. Йому скортіло почути більше, і коли супротивник підвівся, Рівера зманеврував боєм у клінч попри самі канати.

— Мусить,— розчув він Майклові слова, на що Робертс кивнув головою.— Денні, хоч кров з носа, мусить перемогти — інакше я прогорів... Я заклав тяженну силу грошей... своїх власних. Якщо той витримає п'ятнадцятий — я банкрут. Хлопчисько вас послухає. Зробіть щось.

І далі вже Рівера видив не бачив. Його збираються обшахрати. Він знову збив Денні і стояв спочивав, опустивши руки. Робертс підвівся.

— Готовий,— промовив він.— А ти марш у свій куток.

Говорив він владно, як часто був звертався до Рівери на тренуваннях. Та Рівера тільки глипнув на нього чортом і чекав, поки зведеться Денні. Під час хвилинної перерви Келлі, імпресаріо, підійшов до Ріверинного кутка й заговорив.

— Кинь ці свої бісівські вибрики,— прохрипів він якимось деренчливим голосом.— Мусиш піддатися, Ріверо. Ти тільки тримайся мене, і я забезпечу твоє майбутнє. Я тобі дам побити Денні іншим разом. Але тут ти повинен піддатися.

Очима Рівера показав, що чує, однак не подав ні знаку згоди ані незгоди.

— Ти ж чого мовчиш? — злостиво поспитався Келлі.

— Все одно ти програєш,— докинув і собі Спайдер Хегерті.— Суддя відбере в тебе перемогу. Послухайся Келлі, піддайся.

— Піддайся, хлопчику,— благально вмовляв його Келлі,— і я пропхаю тебе в чемпіонат.

Рівера — ні пари з уст.

— От їй же бо, що пропхаю, хлопчику.

З ударом гонга Рівера відчув щось недобре. Зала нічого не помічала. Хоча б що то було, воно крилося тут, на рингу, під самим боком у Рівери. До Денні наче повернулася колишня його самовпевненість. Рішучість його натиску злякала Ріверу. Кувалось якийсь підступ. Денні наскакував, а Рівера ухилявся від сутички. Він бокував, уникаючи небезпеки. Супротивник набивався на клінч. Це якимось побитом було необхідно для його задуму. Рівера відступав і кружляв, та він знав, що рано чи пізно йому не минути клінчу й наготовленого підступу. З безвиході він вирішив сам його викликати. За наступного наскоку Денні

він удав, ніби йде на клінч. Але в останню мить, вже як тіла їхні мали зітнутися, Рівера спритно відсахнувся. І тої ж миті в кутку Денні зарепетували:

— Порушення правил!

Рівера пошив їх у дурні. Суддя завагався, непевний, як бути. Вирок, що вже крутився в нього на язиці, так і не було виголошено, бо десь із гальорки звереснув пронизливий хлоп'ячий голос:

— Пальці знати!

Денні відкрито лайнувся на Ріверу і далі притискав його, а Рівера відтанцьовував геть. До того ж він постановив собі не бити більше в тулуб. Цим він зрікався половини своїх шансів на перемогу, але він знав, що як має перемогти взагалі, то тільки дальнім боєм. За найменшої слушної нагоди його звинуватять у порушенні правил. Денні плюнув на всяку обережність. Протягом двох раундів він уганяв за хлопцем, що не важився зійтися з ним близько, і гамселив його. Рівері діставалося раз по раз; він десятками приймав удари, тільки б уникнути згубного клінчу. Під час цієї неповторної атаки Денні в залі посхоплювалися на ноги і мало не казилися. Їм було невтямки, що до чого. Вони бачили тільки, що їхній фаворит здобуває нарешті перемогу.

— Ти чого не б'єшся? — гнівно допоминались вони в Рівери.— Ти, жовтопуз! Жовтопуз! Відкрийся, всявко! Відкрийся! Добий його, Денні! Добий! Він у тебе в руках! Добий його!

Рівера був там єдиною без винятку спокійною людиною. Кров і темперамент він мав найзапальніші на всю ту залу; але він пройшов крізь таке незмірно гарячіше пекло, що ці хвилі колективного шалу, яким надривалися десять тисяч горлянок, були для нього не страшніші за оксамитову прохолоду літнього надвечір'я.

До сімнадцятого раунду не вгавали ті щільні наскоки Денні. Ось під важенним ударом Рівера поник і ніби зів'яв. Руки йому пообвисали безживно, сам він заточився назад. Оце ж та нагода, вирішив Денні. Аж он коли він запопав хлопчиська. Так Рівера оманою приспав пильність супротивника і завдав йому замашного удару в зуби. Денні гримнув об поміст. Коли він підвівся, Рівера звалив його, рубнувши правою в шию і щелепу. Тричі він повторив цей удар. Жоден суддя не зважився б тут закинути Рівері порушення правил.

— Біле, та ж Біле! — благально вдався Келлі до судді.

— А що я вдію? — скрушно озвався той.— Він не дає мені зачіпки.

Немилосердно потовчений, Денні, проте, по-геройському зводився знов і знов. Келлі та інші попід рингом почали гукати на поліцію, щоб спинити побоїще, хоч у кутку Денні відмовлялися викинути рушник на знак поразки. Рівера бачив, як опецькуватий капітан поліції вайлувато лаштується пролізти крізь канати, і не розумів гаразд, для чого то. Грінго в цьому спорті мають стільки всякого ошуканства! Денні саме навстоячки п'яно й безпорадно хилитався перед ним. Суддя й капітан, обоє вже сягали по Ріверу, коли той садонув увостаннє. Припиняти матч потреби не було, бо Денні більше не підвівся.

— Рахуйте! — хрипко гукнув Рівера до судді.

І коли рахунок дійшов кінця, секунданти згребли Денні й відволокли в його куток.

— Хто переможець? — кинув Рівера судді.

Той знехотя взяв його за руку і підніс її догори.

Ніхто не вітав Ріверу. Самотою пройшов він у свій куток, де секунданти досі не поставили йому стільчика. Прихилившись спиною до канатів, він з ненавистю зирнув на них, майнув поглядом далі навколо, доки не охопив усі ті десять тисяч грінго. Коліна йому тремтіли, і він схлипував від знемоги. Перед очима в нього нудотливо колихались і пливли обертом осоружні обличчя. І тут йому сяйнуло: це ж гвинтівки. Він здобув їх. Революція не загине.

СИЛА ДУЖОГО

Притча не бреше, але брехуни можуть говорити притчами.
Ліп-Кінг

Дід Довгобородий урвав свою розповідь і, облизавши масні пальці, витер їх об голі боки, на які не зовсім вистачало подертої ведмежої шкури. Круг нього сиділо навпочіпки троє юнаків — онуки його: Прудкий Олень, Жовтоголовий і Той, що боїться темряви. Виглядали вони майже однаково. Тіло їм почасти вкривали шкури диких тварин. Самі вони були зігнуті, худі, вузькостегні й кривоногі, хоч мали дужі груди та важкі й здоровенні руки. Густе волосся вкривало їхні груди, руки й ноги. На головах у них було скуйовджене, нестрижене волосся, яке довгими пасмами звисало на очі, підібні до намистин, чорні й блискучі, мов у птаха. Ті очі близько підступали одне до одного, вилиці були широкі, а нижня масивна щелепа виступала наперед.

Стояла ясна зоряна ніч; далеко вниз від них слалися вкриті лісом пасма гір. Небо в далечині червоніло вулканною загравою. За їхніми спинами зяяла чорна паща печери, і з неї часом бурхали пориви вітру. Якраз перед ними палав огонь. Збоку лежала напівз'їдена туша ведмедя, а трохи оддалік розташувалось декілька кудластих собак, великих і вовкуватих. Біля кожної людини лежали лук, стріли й здоровезний дрюк. Коло війстя печери до скелі було прихилено кілька невигадливо зроблених списів.

— Оце так ми перебралися з печери на дерево,— промовив Довгобородий.

Хлопці невтримно зареготали, мов великі діти, згадавши історію, що її допіру він розповів. Довгобородий теж засміявся, і кістяне шило на п'ять дюймів завдовжки, просунуте

в нього крізь носовий хрящ, затріпотіло й затанцювало, роблячи його лютим з вигляду. Оповідав він не виразними словами, як ми їх передаємо, а видавав ротом тваринні згуки, які означали те саме, що й елова.

— І це перше, що я пам'ятаю про Морську Долину,— вів далі Довгобородий.— З нас була дуже дурна юрба. Ми не знали, що таке сила. Бачте, кожна родина жила сама собою і тільки про себе дбала. Нас було тридцять родин, але сили від того нам не прибувало. Ми весь час боялися одне одного. Ніхто ні до кого не ходив. У верховітті нашого дерева ми зробили курінь з трави, а на помості коло нього наклали купу каміняччя — це на голови тих, хто наважився б прийти до нас. Мали ми також списи й стріли. Ми теж ніколи не ходили під дерева до інших родин. Раз мій брат пішов під дерево старого Бу-у, і йому пробили голову,— і то був його кінець.

Старий Бу-у був дуже сильний. Казали, що він легко міг скрутити в'язи дорослому чоловікові. Я ніколи не чув, щоб він зробив це, бо ніхто не давав йому нагоди. Батько теж не давав нагоди. Одного дня, коли батько був на березі, Бу-у погнався за матір'ю. Вона не могла швидко бігти, бо напередодні рвала на горі ягоди і ведмідь роздер їй ногу. Отож Бу-у схопив її і поніс на своє дерево. Батько вже ніколи не повернув її собі. Він боявся. А старий Бу-у ще й дражнив його. Але батько не зважав на те.

Другий здоровань був Дужа Рука. Він був найкращий рибалка. Але одного дня він поліз по яйця морської чайки, упав зі скелі і вже ніколи не видужав після того. Він дуже кашляв, і плечі йому зігнулись одне до одного. Отож батько взяв собі жінку Дужої Руки. Коли той ходив круг нашого дерева і бухикав, батько глузував з нього і шпурляв каміння. Отак жили ми в ті часи. Не знали ми, як треба об'єднати сили і стати дужими.

— А хіба міг брат узяти братову жінку? — запитав Прудкий Олень.

— Авжеж, аби тільки той сам пішов жити на інше дерево.

— Але ми не робимо тепер такого,— відповів Той, що боїться темряви.

— Це тому, що я ваших батьків навчив кращого.— Довгобородий сягнув волохатою рукою у ведмежу тушу, витяг повну жменю здору і почав замислено його смоктати. Опісля він витер руки об голі боки й заговорив далі: — Те, що я

вам розповідаю, трапилося давно, ще коли ми не знали нічого кращого.

— Дурні ви були, як не знали нічого кращого,— зауважив Прудкий Олень, а Жовтоголовий щось промимрив на знак згоди.

— Так, ми були дурні, і ще стали дурнішими, як побачите далі. Але ми вивчились на краще, і ось як. Ми, рибоїди, не знали, як саме з'єднати всі свої сили, щоб вони були силою всіх нас. М'ясоїди, що жили у Великій Долині, по той бік вододілу, трималися гурту: полювали разом, рибу ловили разом і разом воювали. Ото якось прийшли вони в нашу долину. Наші родини позалазили кожна в свою печеру або на своє дерево. Було тільки десять м'ясоїдів, але вони билися вкупі, а ми билися — кожна родина нарізно.

Довгобородий довго й розгублено лічив на пальцях.

— Нас було шістдесят чоловіка,— це все, що він спромігся висловити губами й пальцями.— І ми були дуже сильні, тільки не знали цього. Отож ми тільки дивились, як десять чоловік кинулись на дерево Бу-у. Він добре бився, але йому не пощастило. Ми бачили це. Коли кілька м'ясоїдів пробували видертись на дерево, Бу-у мусив показатись на видноті, щоб кидати їм на голови каміння; тоді інші м'ясоїди, які цього тільки й ждали, прошили його всього стрілами. І то був кінець Бу-у.

Потім м'ясоїди перемогли Одноока з родиною. Вони розпалили багаття коло печери і викурили його звідти, як ми сьогодні викурювали ведмедя. Тоді полізли до Шестипалого на дерево й убили його разом з дорослим сином, а решта нас тим часом повтікали. М'ясоїди захопили кілька наших жінок, убили двох дідів, що не могли швидко бігти, і кількох дітей. Жінок вони забрали з собою у Велику Долину.

Тоді ми позлазились назад і чомусь,— може, тим, що полякалися і відчували потребу один в одному,— заговорили про всі події. То була наша перша рада — наша перша справдешня рада. І на цій раді ми утворили наше перше плем'я, бо вже дечого навчилися. З десяти м'ясоїдів кожен мав силу десятьох, бо десятеро билися, як один. Вони з'єднали свої сили. Але наші тридцять родин, тобто шістдесят чоловіка, мали силу одного, бо билися нарізно.

То була велика і важка розмова, бо тоді ми ще не мали таких слів, як тепер, щоб говорити. Коротун задовго опісля придумав кілька слів, так само й інші з нас придумували по слову від часу до часу. Але врешті ми погодилися згур-

тувати свої сили й бути, як один, коли м'ясоїди прийдуть до нас через вододіл красти жінок. І це вже було плем'я.

Ми поставили на кряжі двох чоловіків — одного на день, а другого на ніч, щоб стерегти, коли прийдуть м'ясоїди. То були очі племені. А ще десятеро вдень і вночі було напоготові з дрюками, списами й стрілами в руках. Раніше коли хто ходив по рибу, по черепашки чи по чайчині яйця, той брав із собою зброю і тільки половину часу здобував їжу, бо другу половину вартував, боячись, щоб хто не напав на нього. Тепер усе змінилося. Чоловіки виходили неозброєні і весь час тільки здобували їжу. Так само, коли жінки йшли в гори по коріння та ягоди, п'ятеро чоловіків з десятка йшли з ними, щоб оборонити їх. І весь час удень і вночі очі племені стежили з вершини кряжа.

Але почалися прикрощі. Як звичайно, через жінок. Чоловіки, що не мали жінок, хотіли чужих, і було багато бійок між ними: іноді комусь розбивали голову або встромляли списа в тіло. Коли один з вартових був на вершині вододілу, хтось викрадав його жінку, і він спускався відбивати її. Тоді другий вартовий, побоюючись, що хтось візьме і його жінку, теж спускався вниз. Виникали непорозуміння і поміж тих десяти, які завше були при зброї, і вони билися п'ятеро проти п'ятьох, аж поки декотрі втікали берегом униз, а інші їх гонили.

Отож плем'я лишалося без очей, або вартових. Ми не мали сили шістдесяти. Ми зовсім не мали сили. Тим-то ми зібрали раду й утворили наші перші закони. Я був щеням тоді, але пам'ятаю. Ми сказали: щоб бути дужими, нам не треба вбивати один одного, і встановили закон, що коли хто вб'є, того мусить убити плем'я. Встановили й другий закон: коли хто вкраде чиюсь жінку, його теж мусить убити плем'я. Ми сказали: якщо хто-небудь матиме забагато сили і через неї кривдитиме своїх братів у плем'ї, його треба вбити, щоб сила його більше не шкодила. Якщо ми залишимо його силу, брати боятимуться, і плем'я розпадеться, і ми знову будемо такі безсилі, як тоді, коли м'ясоїди вперше на нас напали й убили Бу-у.

Суглоб-Кістка був сильний, дуже сильний, і не визнавав ніякого закону. Він знав тільки свою власну силу, і, сповнений тої сили, він пішов та й узяв собі жінку Тричерепашного. Тричерепашний спробував битися, але Суглоб-Кістка вибив йому мозок з голови. Одначе Суглоб-Кістка забув, що ми всі згуртувалися, щоб додержувати закону

серед нас, і ми його вбили під його ж таки деревом, а тіло повісили на гілляці як пересторогу, що закон сильніший за якусь людину. Ми встановили закон, усі ми, і ніхто не був вищий над закон.

Були ще інші прикрощі, бо знайте, Прудкий Оленю, і ти, Жовтоголовий, і Той, що боїться темряви, що не легко утворити плем'я. Було багато справ, дрібних справ, багато клопоту, щоб скликати всіх чоловіків на раду. Ми збирали ради ранками, опівдні, ввечері й серед ночі. Через ті ради ми мали обмаль часу здобувати їжу, бо все траплялась якась дрібниця, що її треба було владнати: призначити двох нових вартових, що мали стати на кряжі замість попередніх, або визначити, яка пайка їжі має перепасти тим, хто завше при зброї і хто не міг собі здобувати отої їжі.

Нам потрібний був старший, що робив би все це, був би голосом нашої ради і звітував би перед радою про все, що робитиме. Отож обрали ми Фіс-Фіс на ватага. Був він сильний, дуже сильний, і дуже хитрий, а коли сердився, то пирхав якось отак: «Фіс-фіс», наче дика кішка.

Десятьох чоловіків, що охороняли плем'я, було поставлено спорудити кам'яний мур у горловині долини. Жінки й старші діти, а також інші чоловіки допомогли будувати той міцний мур. Після того всі родини спустились із своїх дерев та печер і збудували курені під захистом муру. Ті курені були більші й далеко кращі на житло, ніж печери й дерева, і кожному там краще велося, бо чоловіки, з'єднавши сили, утворили плем'я. Отже, маючи мур, охорону й вартових, залишалося більше часу полювати, рибалити й збирати корінці та ягоди; побільшало їжі, кращої їжі, і ніхто не ходив голодний. Триногий,— так прозваний, бо ще в дитинстві ноги йому перебито і він ходив з ціпком,— дістав насіння дикого зерна й посадив у землю в долині коло свого куреня. Він також пробував садовити товсті корінці та інше, що знаходив у гірських долинах.

У Морську Долину прийшло багато родин з надбережних долин і з високих гір, де вони жили скорше як дикі звірі, аніж як люди, і прийшли вони тому, що в нас, завдяки охоронцям, вартовим і мурові, було безпечно, що мали ми досить їжі, за яку не треба битися. І незабаром у Морську Долину понасходилася сила-силенна родин. Але перед тим, як це сталося, землю, що була для всіх і належала всім, поділили. Почав це Триногий, коли посіяв зерно. Проте більшість нас не цікавилася землею. Ми думали, що це

безглуздо — межувати її кам'яними огорожами. Їжі ми мали вдосталь, так чого ж нам ще треба було? Я пам'ятаю, що мій батько та я будували кам'яні огорожі для Триногого, і за це нам плачено зерном.

Ось чому тільки декотрі з нас мали землю, і Триногий мав найбільше. Інші, що взяли собі землю, віддавали її тим, хто працював, і за те їм платилося зерном, товстими корінцями, ведмежими шкурами й рибою, яку хлібороби вимінювали на зерно. І от ми довідались, що землі вже немає.

Це було тоді, коли Фіс-Фіс помер, а ватагом став Собачий Зуб — його син. Він напосідав, щоб його будь-що, а настановили на ватага, бо ж перед ним ватагував його батько. Собачий Зуб мав себе за кращого від батька. Спершу він був добрий ватаг, працював багато, і рада мала щораз менше роботи. Тоді піднявся новий голос у Морській Долині. То був Кривогуб. Ніколи ми не зважали на нього, аж поки він почав говорити з духами померлих. Пізніше ми прозвали його Гладким Здоровилом, бо він надміру їв, нічого не робив і все гладшав. Одного дня Гладкий Здоровило оповістив нас, що він знає тайни мертвих і що він — голос бога. Він потоваришував із Собачим Зубом, який наказав нам зробити Гладкому Здоровилу курінь. І Гладкий Здоровило заборонив без дозволу підходити до того куреня і став тримати там свого бога.

Все більшала й більшала сила Собачого Зуба над радою, а коли рада ремствувала і хотіла обрати іншого ватага, Гладкий Здоровило промовляв голосом бога й казав «ні». Триногий та інші, хто мав землю, стояли за Собачого Зуба. Але найдужчим у раді був Морський Лев, і йому власники землі потайці дали землі, наділили його також ведмежими шкурами й кошиками з зерном. Тим-то Морський Лев сказав, що голос Гладкого Здоровила — це правдивий голос божий, і всі мусять йому коритись. І скоро після того Морського Лева назвали голосом Собачого Зуба, і він промовляв за нього.

Іще був Мале Пузо — невеличкий чоловік і такий худющий, наче зроду не мав доволі їжі. У гирлі річки, там, де мілина зменшувала силу бурунів, Мале Пузо зробив велику загату на рибу. Раніш ніхто ніколи не бачив і гадки навіть не мав про таку загату. Він із сином та жінкою працював цілі тижні, а ми всі тим часом сміялися з тої роботи. А коли її скінчили, то першого ж дня він зловив риби

більше, ніж усе наше плем'я за тиждень,— отож була велика радість. Ще тільки одне місце лишалося в річці на другу таку загату, але коли мій батько, я й десятеро інших чоловіків взялися робити ту дуже велику загату, прийшла варта з того великого куреня, що ми збудували Собачому Зубові. І вона відігнала нас своїми списами, бо там з дозволу Морського Лева, котрий був голосом Собачого Зуба, мав спорудити собі другу загату Мале Пузо.

Люди дуже ремствували, і мій батько зібрав раду. Та коли він підвівся, щоб говорити, Морський Лев прошив йому списом горло і він помер. І Собачий Зуб, і Мале Пузо, і Триногий, і всі, хто мав землю, сказали, що це добре. А Гладкий Здоровило сказав, що це божа воля. Після того всі боялися виступати в раді, і більше ради вже не було.

Інший чоловік — Свиняча Щелепа — завів кіз. Він почув про це у м'ясоїдів і незабаром надбав багато отар. Ще інші, котрі не мали ні землі, ані рибної загати і ходили голодні, радо пішли працювати на Свинячу Щелепу: вони доглядали його кіз, охороняли їх від диких собак і тигрів, пасли на пасовищах у горах. За це Свиняча Щелепа давав їм козяче м'ясо їсти, козячі шкури вдягати, і ще деколи вони вимінювали козяче м'ясо на рибу, зерно й товсте коріння.

То було тоді, коли видумували гроші. Морський Лев перший таке надумав і поговорив про це з Собачим Зубом та Гладким Здоровилом. Бачите, оці троє від усього в Морській Долині мали свою пайку. Їм належав кожен третій кошик зерна, кожна третя рибина й третя коза. Затомість вони годували охорону й вартових, а решта лишалася їм. Часом, коли ловилося багато риби, вони не знали, що з своєю рибою робити. Тоді Морський Лев посадив жінок робити з черепашок гроші — маленькі кружальця, гладенькі й гарні, з діркою кожне. Їх низали разками, й ті разки названо грішми.

За кожен разок можна було дістати тридцять або сорок рибин, але жінки, роблячи один разок за день, мали кожна по дві рибини. То була риба Собачого Зуба, Гладкого Здоровила і Морського Лева, риба, що її ті троє не з'їдали. Отож усі гроші належали їм. Тоді вони сказали Триногому та іншим власникам землі, що братимуть свою пайку зерна та коренів грішми; Малому Пузові — що братимуть свою пайку риби грішми, і Свинячій Щелепі — що братимуть свою пайку кіз і сиру теж грішми. Отже, той, хто не мав

нічого, працював на того, хто мав, і йому платилося за це грішми. На ті гроші він купував зерно, рибу, м'ясо, сир. Триногий і всі власники сплачували грішми Собачому Зубові, Морському Левові та Гладкому Здоровилу їхні пайки. Ці троє теж грішми платили охороні й вартовим, а ті, своєю чергою, платили грішми за свою їжу. А що гроші були дешеві, то Собачий Зуб мав багато більше охоронців. І що гроші легко було робити, чимало людей почали виробляти їх собі. Але охорона штрикала тих людей списами й стріляла в них стрілами, бо вони розбивали плем'я. А розбивати плем'я було погано; адже тоді м'ясоїди перейшли б вододіл і вибили б усіх нас.

Гладкий Здоровило був голосом бога, але він узяв Перебите Ребро і настановив його на жерця, тож той став голосом Гладкого Здоровила й мусив за нього говорити. Обидва вони мали інших людей, що їм слугували. Так само й Мале Пузо, і Триногий, і Свиняча Щелепа мали собі людей, котрі вилежувалися на сонечку навколо їхніх куренів, були їм за посланців і виконували їхні накази. І все більше й більше людей відривалося від праці, а тим, що далі працювали, поважчало в роботі. Отож люди не хотіли працювати й намагалися якось викручуватись, аби інші люди на них працювали. Косоокий знайшов такий спосіб: він перший зварив із зерна вогненний напій. І відтоді він більше не працював, бо, потай переговоривши з Собачим Зубом, із Гладким Здоровилом та іншими владцями, він умовився, що тільки він один варитиме вогненний напій. Та Косоокий не сам варив. Напій йому варили люди, а він платив їм грішми. Тоді він продавав вогненний напій за гроші, і всі люди купували. І багато разків грошей віддав він Собачому Зубові, Морському Левові та всім іншим владцям.

Гладкий Здоровило та Перебите Ребро підтримали Собачого Зуба, коли той брав собі другу, а потім і третю жінку. Вони сказали, що Собачий Зуб не такий, як інші люди, а другий після бога, що його тримав у своєму курені-табу Гладкий Здоровило; Собачий Зуб теж так сказав і хотів довідатись, хто це ремствував, що він узяв собі кілька жінок. Собачий Зуб зробив великого човна й відірвав від роботи чимало людей, які потім, на сонечку вилежуючись, нічогісінько не робили, тільки гребли замість Собачого Зуба, коли він сідав у човен. Він поставив Тигрячу Морду старшим над усіма охоронцями; отож Тигряча Морда зробився йому правою рукою, і коли хтось не подобався Собачому

Зубові, Тигряча Морда вбивав того чоловіка. А Тигряча Морда наставив біля себе ще одного, і той був уже йому правою рукою: виконував його накази та вбивав замість нього.

Але дивна річ діялася: дні минали, ми працювали тяжче й тяжче, а харчів діставали менше й менше.

— А як же кози, зерно, товсте коріння й загати? — спитав Той, що боїться темряви.— Що ж із усім цим? Хіба ж не більше їжі можна було виробити людською працею?

— То правда,— відповів Довгобородий.— Троє на рибній загаті ловили риби більше, ніж усе плем'я, коли не було загати. Та хіба ж я не казав, що ми були дурні? Ми здобували їжі багато, а одержували мало.

— Але це годі й утямити, як то багато людей, нічого не роблячи, все поїдали,— мовив Жовтоголовий.

Довгобородий сумно хитнув головою.

— Собаки Собачого Зуба обжиралися м'ясом, люди, на сонечку вилежуючись і нічого не роблячи, обростали жиром, а тим часом малі діти криком кричали, засинаючи голодні.

Прудкий Олень був вражений розповіддю про голоднечу і, відірвавши шмат ведмежого м'яса, настромив на рожен і засмажив його на жару. Він зжер його, плямкаючи губами, а Довгобородий тим часом провадив далі:

— Коли ми ремствували, Гладкий Здоровило вставав і голосом бога говорив, що бог прикмітив мудрих людей і дав їм в обладу і землю, й кіз, і загату, й вогненний напій і що без тих мудрих людей ми б і досі були звірі, як тоді, коли жили на деревах.

Тоді знайшовся ще один, що став за співця пісень у владаря. Люди його називали Коротуном, бо він був малий, з поганим обличчям і незграбним тілом і не визначався в роботі а чи в яких вчинках. Він любив найситніші кістки з мозком, добірну рибу, тепле козяче молоко, найліпше стигле зерно й затишне місце коло вогню. Отак і жив собі у владаря під боком той співець, бо вигадав спосіб нічого не робити й гладшати. А коли люди дедалі більше ремствували й дехто почав камінням шпурляти у курінь владарів, Коротун співав пісень про те, як добре бути рибоїдом. Він співав, що рибоїди — обранці божі й найкращі божі створіння. Він співав, що м'ясоїди — мов ті свині й вороння, і що добре рибоїдам битися з ними і в бою вмирати, бо тим вони виконують волю бога, який велить нищити м'ясоїдів. Слова його пісні були нам як вогонь, і ми вимагали, щоб

нас вели на м'ясоїдів. Ми забували про свій голод, про свої нарікання і тішилися, коли Тигряча Морда водив нас через кряж, де ми вбивали м'ясоїдів.

Але життя в Морській Долині не легшало. Щоб дістати собі їжу, був тільки один спосіб: працювати на Триногого, на Мале Пузо або на Свинячу Щелепу, бо тепер уже не було землі, де людина могла б посіяти собі зерно. І часто робочих рук виявлялося більше, ніж потребував Триногий та інші. Отож ці люди голодували з своїми жінками, дітьми й старими матерями. Тигряча Морда сказав, щоб вони, коли хочуть, пішли до нього в охорону, і чимало їх пристало на це; відтоді вони знали тільке одне — штрикати списами тих, хто працював і ремствував, що стільки є ледачих дармоїдів.

А коли ми нарікали, Коротун співав нових пісень. Він співав про те, що Триногий, Свиняча Щелепа та інші — дужі люди, тим-то вони мають усього багато. Він співав, що ми повинні радіти, маючи в себе таких дужих людей, бо якби не вони, ми б загинули від власної нікчемності та від м'ясоїдів. Ми повинні тільки радіти, що такі дужі люди наклали на все свою руку. І Гладкий Здоровило, і Свиняча Щелепа, і Тигряча Морда, і всі інші казали, що то правда.

— Гаразд,— мовив Довгоіклий,— тоді й я буду дужий.

І він добув зерна, зварив вогненний напій і почав продавати його за оті разки грошей. І коли Косоокий нарікав, Довгоіклий говорив, що він теж дужий і якщо Косоокий здійматиме бучу, він розчерепить йому голову. Тоді Косоокий злякався, пішов і перемовився з Триногим та Свинячою Щелепою. І всі троє пішли радитися з Собачим Зубом. Собачий Зуб поговорив з Морським Левом, а Морський Лев спровадив посланця з дорученням до Тигрячої Морди. Тигряча Морда послав свою охорону, і та спалила курінь Довгоіклого разом з його вогненним напоєм. При тім вони забили його самого з усією родиною. Гладкий Здоровило сказав, що це добре, а Коротун заспівав нових пісень про те, як добре додержувати закону, який прегарний край Морська Долина і що кожен, хто її любить, мусить іти й убивати поганих м'ясоїдів. І знову його пісня була нам як вогонь, і ми забували свої нарікання.

То було щось дивне. Коли Мале Пузо наловив так багато риби, що її довелося б дуже дешево продавати,— він чималу частину кидав назад у море, щоб за решту платили дорожче. Триногий часто залишав великі лани незасія-

ними, щоб одержати за своє зерно більше грошей. А жінки стільки навиробляли грошей з черепашок, що вони були зайві, і Собачий Зуб наказав їх більше не робити. І жінки ті лишилися без роботи і перейшли на чоловічу роботу. Я працював на рибній загаті, дістаючи щоп'ятого дня разок грошей. А тепер моя сестра працювала замість мене, дістаючи щодесятого дня разок грошей. Жінкам платили дешевше, і ми зосталися без їжі. Тигряча Морда сказав, що нам треба піти в охорону. Тільки я не міг бути охоронцем, бо кульгав на одну ногу, і Тигряча Морда не взяв мене. А таких, як я, назбиралося чимало. Ми були покидьки і тільки тинялися, просячи роботи, або гляділи малих дітей, коли жінки були на роботі.

Жовтоголовий теж зголоднів під час розповіді і заходився смажити на жару шмат ведмедини.

— А чому ви не повстали всі разом і не вбили Триногого, Свинячу Щелепу, Гладкого Здоровила та інших і не здобули собі вдосталь їжі? — запитав Той, що боїться темряви.

— Бо ми цього не розуміли,— відповів Довгобородий.— То було забагато як на нашу тяму, та й те, що варта штрикала нас списами, а Гладкий Здоровило говорив про бога, а Коротун співав нових пісень. І коли хто придумував щось розумне і казав про це, Тигряча Морда разом з охоронцями хапали того мудрія і під час відпливу прив'язували до скелі, а як починався приплив, вода підіймалася і затопляла його.

То була дивна річ — оті гроші. Вони як і пісні Коротунові. Здавалося, що все гаразд, але то було не так, і поволі ми це зрозуміли. Собачий Зуб почав збирати гроші в себе. Він складав їх на великі купи в курені, що його вдень і вночі стерегли вартові. І що більше він нагромаджував грошей, то вони дорожчали, і людина мусила працювати довше, ніж раніше, щоб одержати такий самий разок грошей. Та до того ж усе говорили про війну з м'ясоїдами, і Собачий Зуб із Тигрячою Мордою зібрали в багатьох куренях повно зерна, сушеної риби, вудженого козячого м'яса та сиру. І хоч там була сила-силенна харчу, одначе людям їжі не вистачало. І що воно було за перечепа? А тільки-но люди починали занадто голосно нарікати, Коротун заспівував нової пісні, Гладкий Здоровило промовляв; і то були божі слова, що ми повинні вбивати м'ясоїдів, а Тигряча Морда вів нас через кряж, щоб убивати і щоб

нас убивали. Я був занадто кволий, щоб стати охоронцем і гладшати, вилежуючись на сонці, та коли йшлося до війни, Тигряча Морда охоче брав і мене. А поївши всі припаси, що було зібрано по куренях, ми кидали воювати й поверталися додому, щоб працювати і назбирати більше харчу.

— Ну то ви всі подуріли тоді,— зауважив Прудкий Олень.

— А таки подуріли,— погодився Довгобородий.— Все те було дивне. Жив тоді Перебийніс. Він завше казав, що воно не так, як слід. Він казав, що ми й справді подужчали, коли об'єднали наші сили. І він казав, що коли ми вперше утворили плем'я, то правильно вирішили позбавляти життя тих, чия сила була на шкоду плем'ю, хто розбивав голови своїм братам і викрадав жінок своїх братів. А тепер, казав він, плем'я не дужчає, а слабшає, бо в нас є люди з такою силою, що шкодить плем'ю: ті люди мали силу від землі, як от Триногий; від рибної загати, як от Мале Пузо; від усього козячого м'яса, як от Свиняча Щелепа. Найперше, казав Перебийніс, це треба позбавити тих людей їх лихої сили, треба примусити їх працювати — всіх чисто, і не давати їсти тим, хто не працює.

А Коротун співав нової пісні — про людей, таких як Перебийніс, котрий хотів повернути все назад, щоб люди знов жили на деревах.

Але Перебийніс не казав такого: він не хотів повертатися назад, а тільки йти вперед; він казав, що ми дужчі тоді, як об'єднуємо силу, і що якби рибоїди приєднали свої сили до сил м'ясоїдів, не було б більше потреби воювати, не стало б вартових і охоронців, і якби всі працювали, було б стільки харчу, що кожен мусив би працювати лише зо дві години на день.

Тоді Коротун знову заспівав; і співав він про те, що Перебийніс ледащо, і співав він також «Пісню про бджіл». То була дивна пісня, і хто її слухав, ставав нестямний, наче напивався міцного вогненного напою. У пісні він співав про рій бджіл та розбійницю-осу, що прилетіла до них жити й крала їхній мед. Вона була ледача й казала їм, що не треба працювати; вона казала також, що краще їм заприязнитися з ведмедями, котрі зовсім не медокради, а найщиріші їхні приятелі. Співав Коротун, тільки даючи на здогад, але хто слухав його, той знав, що рій — це плем'я з Морської Долини, що ведмеді — це м'ясоїди і що

ледача оса — це Перебийніс. І коли Коротун співав, що рій, послухавшись оси, мало не загинув, люди ремствували й огризались, а коли Коротун заспівав, що нарешті добрі бджоли повстали й на смерть зажалили осу, всі, похапавши каменюки, на смерть забили Перебийноса і кидали на нього каміння, доки вже нічого не стало видко,— тільки височіла над ним купа каміняччя. Було тут і багато бідаків, які довго й тяжко працювали і не мали вдосталь їжі, і вони теж помагали закидати камінням Перебийноса.

А коли загинув Перебийніс, лишився тільки один, котрий насмілився встати й сказати, що він думає, і звався він Волохань. «Де сила дужого? — спитався він.— Ми всі дужі, і дужчі за Собачого Зуба, і за Тигрячу Морду, і за Триногого, і за Свинячу Щелепу, і за всіх інших, які нічого не роблять, а їдять багато і знеможують нас своєю лихою силою. Люди, котрі невільники, не мають сили. Якби той, хто перший виявив суть і корисність вогню, використав свою силу, ми стали б його рабами, як тепер ми раби Малого Пуза, котрий виявив суть і корисність загати на рибу, і раби того, хто виявив суть і корисність землі, та кіз, та вогненного напою. Колись, брати мої, жили ми на деревах, і ніхто не був у безпеці. Та ми вже не воюємо один з одним. Ми з'єднали наші сили. Не воюймо ж і з м'ясоїдами. З'єднаймо нашу силу з їхньою силою. Тоді ми направду будемо дужі. І тоді виходитимемо ми разом — рибоїди й м'ясоїди — і вбиватимемо тигрів, і левів, і вовків, і пастимемо наших кіз по всіх горбах, і сіятимемо товсті корінці по всіх гірських долинах. І відтоді ми станемо такі дужі, що всі люті звірі повтікають від нас або загинуть. І ніхто не встоїть перед нами, бо сила одного буде силою всіх людей світу».

Так говорив Волохань, і люди вбили його, бо казали, що він дикий, що хоче повернути назад і жити на дереві. То було дуже дивно. Тільки-но виходив хто й хотів вести всіх уперед, як про нього казали ті, котрі не хотіли жодних змін, що він тягне всіх назад, і його вбивали. А бідний люд був дурний і помагав забивати його камінням. Ми всі були дурні, крім тих, що гладшали й нічого не робили. Дурних називали мудрими, а мудрих забивали камінням. Ті, хто працював, діставали мало їжі, а хто не працював, їли аж забагато.

Плем'я підупадало на силі. Діти росли кволі й хоровиті. А що їли ми не вдосталь, то поширились у нас незнані

хвороби, і ми мерли як ті мухи. І тоді м'ясоїди пішли на нас. Тигряча Морда часто водив нас через кряж убивати їх. А тепер вони прийшли відплатити за свою кров. Ми були занадто кволі й недужі, щоб захистити велику стіну. І вони повбивали нас — усіх нас, крім деяких жінок, що їх узяли з собою. Ми з Коротуном утекли; я сховався в найдикішій місцині, зробився мисливцем, і вже більше не голодував. Жінку я собі викрав у м'ясоїдів і пішов жити в печери у високих горах, де ніхто не міг би мене знайти. Ми мали трьох синів, і кожен син викрадав собі жінку в м'ясоїдів. А що було далі, ви знаєте, бо хіба ж ви не сини моїх синів?

— А як же Коротун? — спитав Прудкий Олень.— Що з ним сталося?

— Він пішов жити до м'ясоїдів і співав пісень їхньому владареві. Тепер він уже старий, але співає тих самих давніх пісень, і коли хто повстає і хоче йти вперед, він співає, що той тягне назад, щоб жили на деревах.

Довгобородий застромив руку у ведмежий тулуб і беззубими яснами почав смоктати здір із жмені.

— Колись,— сказав він, витираючи руки собі об боки,— всі дурні повмирають, і тоді живі люди рушать уперед. Сила дужого буде їхньою силою, і вони об'єднають свої сили, і з людей усього світу жоден не битиметься один з одним. Тоді не лишиться ні охорони, ані вартових на мурі. І всіх лютих звірів повбивають, і, як казав колись Волохань, усі пагорби стануть за пасовища для кіз, а всі гірські долини засіється зерном і засадиться товстими корінцями. Всі люди побратаються, і ніхто не ледарюватиме, не вилежуватиметься на сонечку, щоб їх годували їхні товариші. І все це станеться тоді, коли дурні повмирають і коли вже не буде співців, що співають «Пісню про бджіл». Бджоли — не люди.

Давнє Сан-Франціско — Сан-Франціско часів ще до землетрусу * — розділяла навпіл Вийма. «Вийма» — тобто заглиблена колія — проходила серединою Маркіт-стріту, і звідти неугавно чулося гудіння безкрайнього кабеля, який рухав трамвайні вагони, тягнучи їх в один бік і в другий. Власне, там було дві Вийми, але в скоромовці Заходу, заощаджуючи час, називали їх здебільша просто Виймою. На північ від Вийми містилися театри, готелі, квартали крамниць, банків та солідних установ. На південь від неї — фабрики, нетрища, пральні, механічні майстерні, їдальні й житла робітничого люду.

Отож-бо Вийма ніби символізувала поділ суспільства на класи, і ніхто не опанував цією символікою краще за Фреді Драменда. Він звик жити обабіч Вийми, і в обох цих світах йому велося пречудово. Фреді Драменд був професор на соціологічному відділі в Каліфорнійському університеті, і як професор соціології він уперше перейшов Вийму, прожив шість місяців у тому великому робітничому гетто і написав «Некваліфікованого робітника» — книжку, що її скрізь вітали як важливий внесок до літератури прогресивної і як блискучу відповідь літературі опозиційній. З політичного й економічного боку книжка була тільки ортодоксальна. Керівники великих залізниць закуповували її цілими виданнями й роздавали своїм службовцям. Об'єднання промисловців розповсюдило її п'ятдесят тисяч примірників. У певному розумінні ця книжка була майже така сама неморальна, як те звісне й лихославне «Послання до Гарсії», а своєю шкідливою проповіддю ощадливості й стриманості була близька до твору «Місіс Вігс із капустяної ділянки».

Спершу Фреді Драмендові було страх як важко прина-

турюватись до робітників. Він не знався на їхніх звичаях, а вони, звісно,— на його. Вони були підозріливі. Він-бо не мав минулого. Він нічого не міг розповісти їм, де працював раніше. Його руки були ніжні. Його надзвичайна чемність навіювала непевність. Попервах, увіходячи в свою роль, він думав, що кожен вільний і незалежний американець може вибирати собі роботу, не даючи нікому ніяких пояснень. Але незабаром він переконався, що воно не так. Спочатку робітники сприйняли його дуже обережно, як дивака. Трохи пізніше, краще призвичаївшись до своєї ролі, він почав удавати людину, яка бачила кращі часи, далеко кращі, але яка зазнала невдачі, хоча, певна річ, тільки тимчасової.

Він багато чого навчився і на сторінках «Некваліфікованого робітника» охоче вдавався до узагальнень, дарма що часто помилкових. Проте він рятувався за звичаєм консервативних і розсудливих людей, почепивши до своїх узагальнень наліпку «спроба». Один з перших його дослідів був на великому консервному заводі Вілмакса, де він мав робити невеликі пакувальні ящики. Дощечки для них постачала одна фабрика, і Фреді Драменд мав на обов'язку, орудуючи легким молотком, приладнувати ті деталі та збивати їх дротяними гвіздочками.

Робота була некваліфікована, але відрядна. Звичайні робітники заробляли за день півтора долара. Фреді Драменд побачив, що декотрі робітники, працюючи разом з ним, заробляли за день один долар і сімдесят п'ять центів. На третій день він теж заробив стільки. Але він був честолюбний: не задовольнився тільки цим і четвертого дня заробив два долари.

Ще через день, працюючи на повну силу, він заробив два з половиною долари. Його товариші по роботі погрозливо косилися на нього і в'їдливо зауважували своєю жаргонуватою говіркою, незрозумілою йому, що треба тиснути на господарів і, стримуючи свій запал, іти разом з усіма. Його здивувало таке недбальство у відрядній роботі, і він узагальнив цю думку про ледарство, властиве некваліфікованому робітникові, і другого дня зробив ще більше: вистукав молотком ящиків на три долари.

Цього вечора, виходячи з заводу, він мав розмову з товаришами по роботі — вони були дуже сердиті й недоладно дорікали йому своїм жаргоном. Він не міг утямити, що це їх спонукає до дій. Самі ті дії були рішучі. Коли він від-

мовився зменшити темпи своєї роботи, посилаючись на вільний договір, незалежність американця і гідність праці, вони вирішили збити його темпи на свій спосіб. То була люта бійка, бо Драменд був здоровань і спортсмен, але врешті юрба нам'яла йому ребра, натовкла голову, потоптала пальці, так що він з тиждень пролежав у ліжку, а коли встав, мусив братись уже до іншої роботи. Все те він належним чином оповів у своїй першій книжці, в розділі під заголовком «Тиранія праці».

Трохи згодом, у іншому цеху Вілмаксової консервні, працюючи серед жінок розподільником фруктів, він спробував переносити за раз по два ящики фруктів і тут-таки почув докори від інших вантажників. То була очевидна симуляція, але він вирішив, що його справа тут — не умови міняти, а спостерігати. Отож він став переносити по одному ящику і так добре засвоїв науку ухилятися від роботи, що написав про це спеціальний розділ з кількома параграфами, де намагався дійти певних узагальнень.

За ті півроку він попрацював на кількох підприємствах і навчився дуже добре імітувати справжнього робітника. Фреді Драменд був природний лінгвіст і завжди носив з собою записну книжку, вивчаючи слова й вирази робітничого жаргону, аж доки не зрозумів його цілком. Жаргон дав йому змогу ближче запізнатися з мисленням своїх товаришів і збагатив поважним матеріалом для якоїсь майбутньої книжки, яку він мав намір назвати «Синтез психології робітництва».

Ще й не випливши на поверхню з дна того світу, куди він пірнув, Фреді Драменд зрозумів, який з нього добрий актор і яка пластична його натура. Він сам дивувався своїй гнучкості. Опанувавши жаргон і перемігши страшенну відразу, він побачив, що може проникнути в усі закутні життя робітничого класу і прилаштовуватись там, наче вдома. Як він писав у передмові до своєї другої книжки «Трудівник», його наміром було справді спізнати побут робітників, а єдиний можливий спосіб досягти цього — працювати поряд з ними, їсти їхню їжу, спати на їхніх ліжках, розважатись їхніми розвагами, думати їхніми думками і почувати їхніми почуттями.

Він не був глибокий мислитель. Він не вірив у нові теорії. Усі його норми й критерії були умовні. Його дисертацію про французьку революцію відзначено у факультетських літописах не тільки за багатослів'я та сумлінну

точність, але й тому, що та праця була найсухіша, наймертвіша, найформальніша й найортодоксальніша за все, написане на ту саму тему. Він був вельми стриманий, і ця його природна стриманість була велика і тверда, мов криця. Приятелів у нього не дуже водилося. Він був не експансивний. Він не мав хиб і ніколи не зазнавав спокус. Тютюн він ненавидів, до пива відчував огиду, і коли траплялось винити, не пив нічого міцнішого за десертне вино.

Як новачка, палкіші товариші охрестили його «Льодовником». На факультеті його називали «Холодильником». Але найбільше його смутило, коли до нього зверталися: «Фреді». Звано його так, відколи він грав захисником в університетській футбольній команді, і його формалістична душа ніяк не могла пристати на таке зменшувальне ймення. Була небезпека, що, за винятком офіційних паперів, його завжди так і зватимуть — Фреді,— і часом у нічному кошмарі йому ввижалося майбутнє, коли про нього говоритимуть як про «старого Фреді».

Як на доктора соціології він був дуже молодий — мав лише двадцять сім років, але виглядів ще молодшим. Він скидався на старшого студента, чисто виголеного, рослявого, здорового, спокійного в рухах і простого в поводженні, відомого як чудовий спортсмен, що виділяється надзвичайним самовладанням. Він ніколи не розмовляв на фахові теми за межами аудиторії та зали нарад, і тільки пізніше, коли вийшли його книжки, завдяки яким він став об'єктом прикрої громадської уваги, він почав іноді прилюдно виступати з доповідями по деяких літературних та економічних товариствах.

Він усе робив правильно — занадто правильно; в одежі й у поведінці був непохитно коректний. Не те щоб він був денді — зовсім ні. Він був університетською людиною і своїм одягом та поставою належав до типу людей, яких останніми роками чимало вийшло з нашої вищої школи. Вітаючись, він стискав руку досить міцно й певно. Голубі його очі були холодні й переконливо щирі. Голос його, твердий та мужній, звучав виразно й бадьоро і був приємний для слуху. Єдиною хибою Фреді Драменда була стриманість. Він ніколи не давав собі волі. Під час футбола, що напруженішою ставала гра, то більшала його стриманість. Його вважали за неабиякого боксера і називали автоматом, бо дії його були розмірені й точні, як рухи машини,— чи то він завдавав ударів, стримував супротив-

ника, захищався, а чи нападав. Не часто його побивали, хоча й він теж не часто когось побивав. Він був надто вправний, надто стриманий, щоб вкласти в удар більшу силу, аніж замірявся. Для нього все це було за вправи. Воно допомагало йому бути у формі.

З бігом часу Фреді Драменд дедалі частіше переходив Вийму і зникав на південь від Маркіт-стріту. Він перебував там літні й зимові свята, і чи то на тижні, чи наприкінці тижня, побут там щоразу бував йому приємний і корисний. Та й там же так багато матеріалу можна було зібрати! Його третя книжка «Маса й господар» стала підручником в американських університетах; не знаючи цього, він уже працював над своєю четвертою книжкою «Помилки невдатного».

А проте в його ролі виявилося дивне перебільшення чи якесь збочення. Може, то була втеча від традицій свого оточення або від поміркованості предків, що були книжники з покоління в покоління. Та хоч би там що, а йому приємно було спускатися в робітничий світ. У своєму світі він був «Льодовником», але внизу він робився Здорованем, Білом Тотсом, що пив і курив, розмовляв жаргоном, бився навкулачки і був загальним улюбленцем. Усі любили Біла, і не одна робітниця залицялася до нього. Спочатку він був тільки добрим актором, але з часом вдавання стало йому за другу натуру. Він уже не грав роль, а насправді любив ковбасу, ковбасу й сало, дарма що у своєму товаристві таким харчем гидував.

Взявши на себе ту роль заради потреби, далі він почав її виконувати вже заради неї самої. Йому тепер шкода було повертатися час від часу до своєї аудиторії та своєї стриманості. Він часто ловив себе на тому, що тішиться наперед, чекаючи сподіваної години, коли зможе перейти Вийму і вільно собі розважатиметься як паруб'яга. Він не був зіпсований, але в постаті Здорованя Біла Тотса творив силу-силенну такого, чого Фреді Драменд зроду собі не дозволив би. Та й Фреді Драменд таких речей і не потребував робити. Це було найдивніше відкриття.

Фреді Драменд і Біл Тотс як натури цілковито різнилися один від одного. Бажання, смаки й поривання їхні були зовсім протилежні. Біл Тотс міг з чистим сумлінням ухилятись від роботи, тоді коли Драменд засуджував байдикування як страшний злочин, не гідний американця, і присвячував цілі розділи на засудження цієї вади. Фреді

Драмендові байдуже було до танців, а Біл Тотс не пропускав жодної вечірки в різних танцювальних залах, якот: «Магнолія», «Західна зоря» чи «Еліта»; він, Біл Тотс, навіть завоював масивний срібний кубок у тридцять дюймів заввишки за найкраще вбрання на великому новорічному маскараді різників. Біл Тотс любив дівчат, і дівчата любили його, а Фреді Драменд удавав із себе аскета, відверто не схвалював жіночу рівноправність і потайки з цинічною гостротою засуджував спільне набування освіти.

Фреді Драменд без ніякого зусилля міняв своє поводження разом з одягом. Коли він увіходив у темну кімнатинку, де відбувалося його перетворення, вся постать його була випростана й напружена. Він був негнучкий, плечі мав відкинуті назад, обличчя серйозне, майже суворе і без виразу. А коли він виходив звідти в одежі Біла Тотса, то був уже іншою істотою. Біл Тотс не згинався, але постава його робилася гнучка й граціозна. Навіть голос його інакшав, сміх звучав голосніше й щиріше, а говорив він недбало, і часом з губ йому злітала природна лайка. Біл Тотс розважався допізна по шинках і вряди-годи добродушно заводився з іншими робітниками. Так само на недільних гулянках або коли він повертався з якої вистави, його рука пецеремонно обіймала стан котроїсь дівчини, а сам він виявляв гостру й чарівну дотепність у жартівливих залицяннях, як то й належиться звичайному хлопцеві його класу.

Біл Тотс геть повністю ставав самим собою, справжнім робітником, що наче й уродився на південь від Вийми, і то такою мірою, що він був класово свідомий, як і кожен пересічний робітник, а скебів * ненавидів ще й більше, ніж пересічний член профспілки. Коли відбувався страйк водників, Фреді Драменд мав змогу стояти осторонь і холодно та критично спостерігати Біла Тотса, що ледарював, глузуючи з вантажників-страйколомів. Біл Тотс сплачував членські внески до спілки портових вантажників і справедливо обурювався на узурпаторів його праці. Здоровань Біл Тотс був дуже високий і спритний, і через те завжди опинявся попереду, коли заходилося на бучу. Граючи свою роль, Фреді Драменд запалювався аж до люті в своїх емоціях, та тільки-но повертався до класичної атмосфери університету, як уже узагальнював свої спостереження і викладав їх на папері з поміркованістю й консерватизмом досвідченого соціолога. Біл Тотс, маючи обмежені погляди,

не міг піднятися над свідомістю свого класу, і Фреді Драменд це ясно бачив. Але Біл Тотс не бачив цього. Коли страйколом віднімав у нього роботу, очі Білові наливались кров'ю, і він уже нічого іншого не міг бачити. Навпаки, Фреді Драменд, бездоганно одягнений і врівноважений, сидячи в аудиторії № 17, бачив Біла Тотса й усе, що оточувало його, всю проблему штрейкбрехерства та профспілок і зв'язок цієї проблеми з економічним добробутом Сполучених Штатів, які боролися за світовий ринок. Біл же Тотс і не здатен був щось інше бачити, крім їжі або спортивного змагання наступного вечора у «Веселому клубі».

Коли Фреді збирав матеріали до книжки «Жінка й праця», він дістав перше застереження про небезпеку. В обох світах він мав великий успіх. Ця дивна його роздвоєність була, зрештою, дуже непевна, і, поміркувавши у себе в кабінеті, він зрозумів, що далі так тривати не може. Він справді дійшов до такого становища, коли неминуче доведеться вибирати один світ або другий. Жити далі в обох світах він не міг. І, глянувши на ряд томів, що прикрашали полиці обертової шафи з книжками,— його томів, починаючи з його дисертації і кінчаючи студією «Жінка й праця»,— він вирішив, що це якраз і є той світ, якого він мусить триматися. Біл Тотс служив його потребі, але надалі ця роль стає занадто небезпечна. Біл Тотс мусить зникнути.

Фреді Драменда стривожила Мері Кондон, голова Інтернаціональної спілки рукавичниць № 974. Уперше він її побачив з галереї глядачів на щорічному конгресі Північно-Західної федерації праці, побачив її очима Біла Тотса, якого вона надзвичайно вразила. Але вона була зовсім не в стилі Фреді Драменда. Що йому до її величної постаті, граційної та дужої, як у пантери, до її напрочуд гарних чорних очей, які спалахували то вогнем, то усмішкою кохання? Він зневажав жінок з надмірною життєвістю і браком... ну, скажімо, стриманості. Фреді Драменд визнавав теорію еволюції, бо визнавали ж її всі, хто з вищою освітою, і вірив, що людина піднялася на вищий щабель життя з купи гною та комашіння нижчих потворних організмів. Але він трохи соромився цієї генеалогії і волів про неї не думати. Мабуть, через це він і призвичаїв себе до залізної стриманості та проповідував її іншим, тим-то й давав перевагу жінкам його типу, які скинулися негід-

ного й тваринного спадку, які своєю дисципліною та самовладанням відтіняли ширину того провалля, що відмежовувало їх від темних предків.

Біл Тотс таких розважань не мав. Він покохав Мері Кондон відразу, скоро-но побачив її в тій залі конгресу, і вирішив неодмінно довідатись, хто вона. Наступним разом він спіткався з нею зовсім випадково, коли хурманував у транспортній конторі Пата Морісі. Трапилося це в меблльових кімнатах на Мішен-стріті, куди його покликано забрати валізу й одвезти до комори схову. Дочка господині провела його до маленької спальні, де жила рукавичниця, що її оце відвезли до лікарні. Але Біл цього не знав. Він нахилився й завдав собі валізу на плече,— добрячатаки була валіза, аж він насилу випростався, стоячи спиною до відчинених дверей. В цю хвилю він почув жіночий голос:

— Член спілки? — пролунало запитання.

— А вам що до того? — огризнувся він.— Уступіться з дороги. Мені тра' повернутися.

Та зразу ж, хоч був він здоровенний, його відштовхнули, він хитнувся назад, а валіза, переваживши, грюкнула об стіну. Він уже почав лаятись, але в ту саму мить побачив блискучі сердиті очі Мері Кондон.

— Авжеж-бо, член спілки,— сказав він.— Я тільки хтів піддурити вас.

— Де членський квиток? — спитала вона діловим тоном.

— В кишені. Але я не можу зараз його добути. Ця клята валіза дуже важка. Зійдімо вниз до підводи, і я вам його покажу.

— Поставте валізу додолу,— почувся наказ.

— Нащо? Кажу ж вам, що маю квиток.

— Ставте додолу, та й усе. Жоден скеб не торкнеться до валізи. Як вам не соромно: такий здоровань і — боягуз, одбиваєте заробіток у чесних людей. Чому не вступите в спілку, щоб бути людиною?

Барва зійшла з обличчя Мері Кондон, і видно було, що вона дуже розсердилася.

— Подумати лишень, такий здоровило, а зрадник свого класу. Вам, мабуть, кортить вступити до міліції, щоб коли буде новий страйк, мати нагоду підстрелити якогось хурмана? Може, ви й тепер уже служите в міліції? Ви з такої братії...

Джек Лондон. *Фото.*

Палітурка українського видання збірки «Сила дужого» (К., 1957. Художник Л. Каплан).

— Ви усе своєї! Це вже занадто! — Біл з грюкотом поставив валізу на підлогу, випростався й засунув руку в кишеню куртки.— Я ж казав, що тільки дурив вас. Осьо, гляньте.

То був справжнісінький членський квиток.

— Гаразд, сховайте,— мовила Мері Кондон.— Та вдруге не дуріть.

Коли вона побачила, як легко він завдав на плече здоровенну валізу, обличчя її полагіднішало, а очі заблищали, коли вона оглянула його міцну й струнку постать. Але Біл цього не бачив. Він був надто заклопотаний валізою.

Втретє він побачив Мері Кондон під час страйку праль. Робітники пралень зорганізувались недавно, були ще недосвідчені в цьому ділі і вдалися до Мері Кондон, щоб вона очолила їхній страйк. Фреді Драменд, аби довідатись про перебіг подій, послав Біла Тотса присусідитися до спілки й усе вистежити. Біл працював у пральні, і одного ранку чоловіків викликано піддати бадьорості дівчатам; Білові випало стояти біля дверей качального відділу саме тоді, коли Мері Кондон пробувала туди ввійти. Завідувач, високий і кремезний, загородив їй дорогу. Він не хотів, щоб його дівчат викликали, і збирався провчити Мері, щоб не встрявала в чужі справи. Коли Мері хотіла прошмигнути повз нього, він своєю жирною рукою відтрутив її за плече назад. Вона оглянулась і побачила Біла.

— Ходіть сюди, містере Тотсе! — гукнула вона.— Поможіть мені. Я хочу ввійти туди.

Біл здригнувся, приємно здивований. Вона запам'ятала його прізвище з членського квитка. В ту ж мить завідувач відлетів від дверей, лютуючи, що це, мовляв, незаконно, а дівчата покинули свої машини. Протягом цього короткого й успішного страйку Біл був пажем і посланцем Мері Кондон, а коли повернувся до університету і знову став Фреді Драмендом, то дивом дивувався, що міг Біл Тотс побачити в тій жінці.

Фреді Драменд був у цілковитій безпеці, але Біл Тотс закохався. Цей факт годі було заперечити, і він став пересторогою Фреді Драмендові. Ну що ж, Біл відробив своє, і його пригодам треба покласти край. Потреби вже не було знову переходити Вийму. В останній його книжці «Трудова тактика й стратегія» лишалося докінчити тільки три

розділи, але для тих розділів він уже мав на руках достатньо матеріалу.

Другий висновок був такий, що йому треба добре заякоритись як Фреді Драмендові, тобто ближче зійтися з людьми свого кола. Найкраще було одружитися, бо він добре знав, що коли не одружиться Фреді Драменд, то Біл Тотс запевне це зробить, і тоді вийде стршенна плутанина. І ось на сцену виходить Кетрін Ван-Ворст. Вона вчилася в університеті, а її заможний батько був викладачем і деканом філософського факультету. Цей шлюб був би відповідний під кожним оглядом, вирішив Фреді Драменд, коли було оголошено про заручини. З обличчя холодна й замкнута, вдачею аристократка й твереза консерваторка, Кетрін Ван-Ворст, хоч по-своєму гаряча, не менше за Драменда вміла стримуватись.

Усе наче йшло гаразд, тільки що Фреді Драменд не міг остаточно скинутись поклику з того нижчого світу, спокуси вільного й розкутого, простого й безвідповідального життя на південь від Вийми. Коли наблизився час його одруження, він відчув, як глибоко прищепилося в ньому все, там пережите, і йому край схотілося бодай ще раз пірнути у те вільне життя і востаннє побути добродушним паруб'ягою та шибайголовою, перше ніж він осяде в сірій аудиторії та при звичайному шлюбі. І мовби навмисне, щоб його спокусити, останній розділ «Трудової тактики й стратегії» лежав недописаний, бо бракувало дрібних, проте важливих даних, яких він досі не подбав зібрати.

І от Фреді Драменд востаннє спустився за Вийму як Біл Тотс, здобув потрібні дані, але, на біду, спіткався з Мері Кондон. Сидячи в кабінеті, він незадоволено згадував ту пригоду. Засторога тим самим удвічі важливішала. Біл Тотс поводився препогано. Він не тільки спіткався з Мері Кондон у Центральній робітничій раді, але дорогою до її дому зайшов з нею у дешевий ресторан і почастував дівчину устрицями. А перед розставанням обійняв її, й поцілував, і ще раз поцілував просто в губи. І її останні слова йому на вухо, слова такі ніжні й зі стриманим риданням у горлі,— були криком кохання: «Біле... любий, любий Біле».

Фреді Драменд здригався, коли це згадував. Він бачив, що перед ним розступилася прірва. За своєю природою він не був многоженець, і його жахали наслідки такого стано-

вища. Треба було покласти цьому край і вибрати одне з двох: або він остаточно стане Білом Тотсом і одружиться з Мері Кондон, або лишиться Фреді Драмендом і одружиться з Кетрін Ван-Ворст. В іншому разі його поводження було б негідне й жахливе.

Наступними кількома місяцями місто Сан-Франціско роздирали робітничі страйки. Як професійні спілки, так і об'єднання підприємців затялися й вирішили боротися до кінця, щоб раз назавжди, так чи інакше, розв'язати всі суперечки. Але Фреді Драменд правив собі коректуру, читав лекції і нікуди не встрявав. Він присвятив себе Кетрін Ван-Ворст і дедалі дужче поважав її та захоплювався нею; ні, навіть любив її.

Страйк биндюжників розворушив його, хоч не настільки, як він сподівався, а великий страйк різників поширювався, та він лишався байдужим. Привид Біла Тотса зовсім зник, і Фреді Драменд із свіжим, юнацьким запалом узявся писати давно задуману брошуру на тему: «Зменшення прибутків».

До шлюбу лишалося два тижні, коли одного дня Кетрін Ван-Ворст завітала до Драменда, щоб разом поїхати в робітниче селище на оглядини юнацького клубу, недавно заснованого з її участю. Автомобіль належав її братові, але вони їхали самі, коли не лічити шофера. Впадаючи в Керні-стріту, дві вулиці, Маркіт і Гієрі, утворюють гострий ріг. Драменд і Ван-Ворст, їдучи автомобілем по Маркіт-стріт, мали намір той ріг обігнути і виїхати на Гієрі-стріт. Але вони не знали, що відбувається на Гієрі і яка доля судилася їм за рогом вулиці. З газет було відомо про страйк різників, що він набрав великого розмаху, але думки про це в даний момент були якнайдалі від Фреді Драменда. Він же сидів обіч Кетрін! Та й до того ж він ретельно викладав їй свої погляди на робітничі селища — погляди, у формуванні яких чималу роль відіграли пригоди Біла Тотса.

Їм назустріч по Гієрі-стріту їхало шість фургонів з м'ясом. Поруч кожного хурщика-скеба сидів полісмен. Спереду, ззаду й з боків цієї процесії маршував охоронний ескорт цілої сотні полісменів. На поважній відстані за полісменами в усю широчінь вулиці галасливо сунув натовп, розтягшись на кілька кварталів. М'ясний трест докладав зусиль, щоб приставити м'ясо до готелів і, між іншим, зірвати страйк. До «Св. Франціска» вже довезли

м'ясо коштом багатьох розбитих вікон та голів, а тепер валка пробивалася на допомогу готелеві «Палас».

Сидячи поруч Кетрін і нічого не помічаючи, Драменд усе розводився про робітничі селища, а тим часом авто, раз у раз сигналячи, уже почало завертати за ріг. Коли це з-за рогу вигулькнула велика хура, навантажена брилами кам'яного вугілля і запряжена четвіркою здоровенних коней; виїхала вона з Керні, немов щоб звернути на Маркіт-стріт, і загородила автомобілеві дорогу. Хурщик ніби завагався, а шофер, їдучи повільно й нехтуючи застережливі вигуки полісмена, повернув своє авто, всупереч правилам вуличного руху, ліворуч, щоб проскочити поперед хури.

В цю мить Фреді Драменд урвав мову. Він її так і не скінчив, бо події розгорталися швидко, як на сцені. Він чув рев натовпу і вловив виблиски касок поліції, що охороняла фургони, навантажені м'ясом. Саме в цю мить бриндюжник на вугільній хурі ударив по конях батогом і погнав їх учвал просто навперейми процесії з м'ясом; тоді раптом спинив коней, загальмував підводу і, прив'язавши віжки до гальма, умостився так, ніби розташувався тут надовго. Машині теж довелося спинитися, коли її затисло засапаними кіньми.

Не встиг шофер дати задній хід, як на машину наскочила і зачепилась колесами підвода, яку щосили гнав старий ірландець. Драменд упізнав і коня, і підводу, бо він сам часто їздив ними. Ірландець той був Пат Морісі. По другий бік на вугільну хуру наскочила підвода з броварні, а трамвай, що мчав із сходу Керні-стріту, довершив блокаду; вагоновод несамовито дзеленчав і кричав на полісмена, що стояв на перехресті. Підвода наскакувала на підводу, збільшуючи безладдя. Фургони з м'ясом спинилися. Поліція спіймалась у пастку. Ревище в тилу зростало, бо юрба розпочала наступ, у той час як полісмени завелися з підводами, що загородили дорогу.

— От ми й вскочили,— байдужно зауважив Драменд.

— Справді,— хитнула Кетрін головою так само байдужно.— Які вони дикуни!

Він ще більше захопився нею. Вона справді була в його стилі. Він був би й тоді задоволений Кетрін, якби вона навіть скрикнула й притулилась до нього, але це... це було просто чудово. Вона так спокійно сиділа серед цієї бурі, наче то біля опери збилися карети.

Поліція намагалася розчистити дорогу. Хурщик-вугляр — здоровенний чолов'яга без піджака —запалив люльку й сидів собі попихкуючи. Він поблажливо поглядав на капітана поліції, що скаженів та лаяв його, і у відповідь тільки знизував плечима. Здалеку доносилося — торох-торох-торох,— то лупали поліційні кийки по головах, чувся гамір прокльонів, зойків, криків. Несамовитий гам збільшився — знати було, що натовп прорвався і стяг скеба з фургона. Капітан поліції послав туди із свого авангарду підмогу, і юрбу відігнано назад. Тим часом у високій кам'яниці праворуч одне по одному відчинялися угорі вікна контор, і класово свідомі службовці почали викидати на голови полісменів та скебів зливу конторського начиння: порожні кошики з-під паперу, пляшки з чорнилом, прес-пап'є, друкарські машинки — все, що потрапляло під руку.

Полісмен з наказу капітана поліз на високу хуру з вугіллям заарештувати хурщика. Той ліниво й мирно підвівся йому назустріч, зненацька схопив його за барки й шпурнув просто на капітана. Хурщик був молодий велетень, і коли він виліз на свій вантаж та захопив у кожну руку по брилі вугілля, полісмен, який саме видирався збоку на підводу, роздумав і стрибнув на землю. Капітан наказав півдесяткові полісменів взяти підводу приступом. Биндюжник, перебігаючи з одного боку на другий, кидав на них здоровими брилами вугілля.

Натовп на тротуарах, візники з підвід — усі захоплено зойкали і підбадьорювали його. Вагоновода, що держаком з гальма трощив полісменів по касках, побито до нестями й стягнуто з вагона. Капітан поліції, шаленіючи за поразку своїх людей, сам керував наступом на хуру з вугіллям. Душ із двадцятеро полісменів нападало на цю незвичайну фортецю. Але хурщик якось викручувався. За раз, бувало, шістьох, а то й вісьмох полісменів котилося на брук і під віз. Обороняючи свою фортецю ззаду, хурщик саме вчасно обернувся, щоб побачити, як капітан видирається на передок. Він ще не встиг твердо стати, коли хурщик кинув на нього тридцятифунтову скибу вугілля. Капітана влучено в груди, і він полетів шкереберть на спину корінного, гепнув на землю й ударився об заднє колесо машини.

Кетрін думала, що капітан убився, але він схопивсь на ноги і знов рушив у наступ. Вона простягла руку в рукавичці і погладила бік коня, що збуджено пирхав і тремтів. Драменд, одначе, не помітив цього руху. Він нічого не

бачив, крім бійки на вугільній хурі, а тим часом десь у його заплутаній психології важко й натужливо поривався ожити якийсь Біл Тотс. Драменд визнавав закон і потребу підтримувати встановлений лад, але бунтівний дикун, що зачаївся в ньому, не визнавав нічого. Тепер, як ніколи, Фреді Драменд напружив усю свою залізну стриманість, щоб урятуватися. Проте ж сказано: «Дім, що поділиться сам у собі, загине». І Фреді Драменд відчував, що вся його сила й воля роздвоюються між ним і Білом Тотсом, що те єдине ціле, складаючись із двох, поділяється навпіл.

Фреді Драменд цілком спокійний сидів в авто поруч Кетрін Ван-Ворст, але з очей Фреді Драменда виглядав Біл Тотс, а там, десь за цими очима, змагались за владу над цим спільним тілом Фреді Драменд — розсудливий консервативний соціолог, і Біл Тотс — класово свідомий робітник і войовничий член спілки. То Біл Тотс визирав із тих очей, то він передбачав неминучий кінець битви на вугільній хурі. Він бачив, як один полісмен видерся на гору вантажу, далі другий, третій. Незграбно хитаючись, вони ступали по непевній поверхні, але вже розмахували довгими кийками. Один кийок влучив хурщика в голову, від другого він ухилився, і удар потрапив у плече. Хурщикові ясно було, що справу програно. Тоді враз він метнувся вперед, схопив двох полісменів в обійми і, не випускаючи з рук двох бранців, сам в'язень гепнув з ними разом на брук.

Кетрін Ван-Ворст мало не зомліла, побачивши кров та жорстоку бійку. Але її млість де й поділася перед надзвичайним і вкрай несподіваним випадком, що стався далі. Чоловік, який сидів поруч неї, несамовито й некультурно заверещав і зірвався на рівні ноги. Кетрін побачила, як він перестрибнув через переднє сидіння, скочив на широкий зад корінного, а звідти вихопився на хуру. Він налетів як вихор. Спантеличений офіцер, стоячи на вугіллі, ще не встиг зміркувати, чого тут опинився цей добре одягнений, але збуджений добродій, як нараз, збитий кулаком, шкереберть полетів на брук. Другому полісменові, який саме видерся на хуру, удар прийшовся в обличчя, і він полетів додолу, наслідуючи приклад свого старшого. Ще три полісмени кинулися нагору і, зійшовшися з Білом Тотсом у страшному клінчі, молотили його кийками по голові й по чім попадя, аж піджак, жилет і накрохмалена сорочка на

ньому подерлися на шмаття. Але три полісмени розлетілися у різні боки, а Біл Тотс, витримуючи облогу, немов рясним дощем, обсипав їх вугіллям.

Капітан відважно кинувся в атаку, та велика скиба поблагословила його в голову і розсипалася чорним порохом. Поліції треба було прорвати блокаду спереду, доки натовп не прорвав її ззаду, а Білові Тотсу треба було утриматись на підводі, доки прорветься натовп. Отже, вугільна баталія тривала далі.

Натовп упізнав свого оборонця. Здоровань Біл, як звичайно, вів перед, і Кетрін Ван-Ворст була збентежена вигуками «Біл! О Біл!», що їх чулося звідусюди. Пат Морісі аж підстрибував на передку своєї підводи і гарячково кричав:

— Так їх, Біле! Жери їх! Живцем жери!

З тротуару вона почула жіночий голос, що вигукнув:

— Стережись, Біле, вони спереду!

Біл послухався перестороги і, спритно влучаючи вугіллям, геть-чисто змів нападників з переднього кінця хури. Кетрін Ван-Ворст повернула голову й побачила край тротуару жінку з зашарілим лицем та чорними іскристими очима, яка захоплено дивилась на того, хто кілька хвилин тому був Фреді Драмендом.

З вікон контор почулися схвальні вигуки й оплески і хлюпнула нова злива стільців та шафочок. Натовп уже прорвався крізь лінію підвід і ринув уперед; кожен полісмен, відтиснутий від товаришів, самотужки відбивав удари юрби. Скебів постягувано з підвід, посторонки в коней поперерізувано, і перелякані тварини сипонули врозтіч. Багато хто з полісменів, рятуючись, позалазив під вугільну хуру, а інші, посідавши на вільних коней, хапаючися за їхні гриви, тікали в протилежний бік — до Маркіт-стріту.

Кетрін Ван-Ворст знову почула застережливий жіночий голос, що гукав ззаду:

— Тікай, Біле! Саме час! Тікай!

На хвильку поліцію змело геть. Біл Тотс стрибнув на брук і попрямував до жінки, що стояла на тротуарі. Кетрін Ван-Ворст бачила, як та жінка обняла його й поцілувала в губи; Кетрін Ван-Ворст, дуже зацікавлена, стежила, як він обняв ту жінку, і обоє вони пішли тротуаром, розмовляючи й сміючись, і він був такий говіркий та невимушений, яким їй і не снився ніколи.

Потому поліція знову вернулась і розігнала всіх, дожидаючи підмоги та інших коней і хурщиків. Натовп зробив своє діло й розходився, а Кетрін Ван-Ворст усе ще приглядалась до того, кого знала як Фреді Драменда. Він був вищий за юрбу на цілу голову. Рука його все ще обіймала ту жінку. Сидячи в машині, Кетрін Ван-Ворст бачила, як удвох вони перейшли Маркіт-стріт, перетяли Вийму і зникли на Третій вулиці в робітничому гетто.

Наступними роками Фреді Драменд більше не читав лекцій у Каліфорнійському університеті і жодної книжки на економічні й робітничі теми, підписаної ім'ям Фредеріка А. Драменда, вже не вийшло. Зате з'явився новий робітничий лідер, Вільям Тотс на ймення. Це він одружився з Мері Кондон, головою Інтернаціональної спілки рукавичниць № 974; це він організував відомий успішний страйк кухарів та офіціантів, до якого прилучилися десятки інших спілок, поміж ними й такі віддалені, як спілки птахівників та трунарів.

Це Сайлес Банерман кінець кінцем вистежив ученого чарівника й надворога людства Еміля Глюка. Зізнання Глюкове, перед тим як він пішов на електричне крісло, добре висвітлює цілий ряд багатьох неначе окремішніх таємничих подій, що так схвилювали цілий світ між роками 1933 та 1941. Після опублікування цього неабиякої ваги документа громадськість нарешті довідалася, що існував певний зв'язок між замахом на португальського короля й королеву і вбивством нью-йоркських полісменів. Вчинки Еміля Глюка були огидні, а проте ми не можемо не відчувати деякого жалю до цього нещасного, потворного й зневаженого генія. Про цей бік його життєпису досі не говорено, але з його зізнань та сили-силенної свідчень, документів і мемуарів ми маємо змогу досить вірогідно змалювати його точний портрет і з'ясувати ті чинники та впливи, що виробили з нього людську потвору, що гнали його далі й далі жахливою стежкою, на яку він ступив.

Еміль Глюк народився в Сіракузах, штат Нью-Йорк, 1895 року. Його батько, Джозеф Глюк, був співробітником спеціальної поліції та нічним сторожем. У 1900 році він несподівано помер від запалення легенів. Мати Емілева, гарненька тендітна жінка, що до одруження працювала модисткою, втративши чоловіка, з великого лиха й собі померла. Ця чулість матері перейшла у спадок хлопцеві, хворобливо в ньому розвинувшись.

З 1901 року шестирічний Еміль перейшов жити до своєї тітки — місіс Ен Бартел. Вона була материна сестра, але не мала в своїх грудях доброго почуття до вразливого хлопця. Ен Бартел була дріб'язкова, обмежена й нечула жінка. До того ж її обсіли злидні, а чоловік у неї виявився ледащо й заброда. Малий Еміль Глюк був не

потрібний їй, і Ен Бартел запевне вже довела йому цей факт. Як із ним велися у ці ранні його роки, видно з такого випадку.

Проживши в домі Бартелів трохи понад рік, Еміль перебив собі ногу. Він скалічився, граючись на даху,— ніякі заборони не завадять хлопцям це робити, скільки світ світом. Нога зламалася в двох місцях між коліном і стегном. Еміль, що його підтримували перелякані товариші, насилу доволікся до тротуару перед домом, де й зомлів. Сусідські дітлахи боялися сварливої худолицьої жінки, яка панувала в домі Бартелів, але тепер вони наважились подзвонити і сказали Ен Бартел про нещасливу пригоду. Та навіть не глянула на хлопчину, що лежав немічний па тротуарі, і, хряснувши дверима, повернулася до своєї балії. Час минав. Надворі замжичило, Еміль Глюк опритомнів і лежав, ридаючи, під дощем. Ногу треба було відразу вправити, а так — швидко почалося запалення. Врешті-решт, години через дві, обурені сусідки почали докоряти Ен Бартел. Тоді вона вийшла й глянула на хлопчину. Штовхнувши його, безпорадного, погою в бік, вона зняла істеричний крик, що це, мовляв, не її дитина і що треба викликати карету, щоб відвезти хлопця до міської лікарні. Потім вона повернулася в дім.

Тоді одна жінка, Елізабет Шепстоун, підійшла до малого, оглянула його й поклала на зняту віконницю. Це вона, відштовхнувши Ен Бартел, внесла хлопця в дім і послала по лікаря. Коли лікар прибув, Ен Бартел як стій заявила, що не платитиме за його послуги. Два місяці пролежав малий Еміль у ліжку; перший місяць лежав на спині, і ніхто ні разу навіть не перевернув його; лежав він занедбаний, самотній, і тільки зрідка хлопця безплатно відвідував лікар, і без того переобтяжений. Еміль не мав цяцьок, анічогісінько, чим скоротив би собі довгі й нудні години. Жодного ласкавого слова не промовлено до нього, ніхто не погладив рукою йому чола, ані разу не доторкнувся його ласкаво — нічого він не зазнав, окрім грубості й докорів Ен Бартел та повсякчасних нагадувань, що він нікому не потрібний. Тож зрозуміла річ, що таке оточення породило в самотньому, покинутому хлопцеві гіркоту й ворожість супроти ближніх, і це почуття пізніше знайшло вияв у його страшних вчинках, що вжахнули весь світ.

Може здатися дивним, що Еміль Глюк завдяки Ен Бартел дістав освіту в університеті, але пояснення просте. Її нездара-чоловік, покинувши жінку, подався на золоті розсипища Невади і повернувся до неї зверхмільйонером. Ен Бартел ненавиділа хлопця і негайно відіслала його за сто миль у Фарістаунську приватну школу. Сором'язна й чутлива, самотня й незрозуміла була його мала душа, а у Фарістауні йому жилося ще самотніше, ніж будь-де. Він ніколи не їздив на вакації та свята додому, як інші хлопці. Натомість він блукав по спустілих приміщеннях і в садку, одинокий, незрозумілий служникам та садівникам; він багато читав — це теж пригадувано потім — і цілі дні проводив у полі або біля каміна, завжди втупивши очі в якусь книжку. Тоді ж він зіпсував собі зір і був змушений носити окуляри, що опісля так вирізнялися на його фотографіях, уміщених у газетах 1941 року.

Він був непересічним учнем. Якби схотів, то був би й дуже старанним, але цього він не потребував. Один погляд у текст — і він уже знав його. Наслідком було те, що за півроку він прочитував силу-силенну додаткової лектури і за цей час набував більше знань, як інший студент за шість років. У 1909 році, заледве чотирнадцятиліток, він уже був досить підготовлений («більше ніж підготовлений»,— як казав директор школи), щоб вступити до Йєльського чи Гарвардського університету. Але в цьому став на заваді замолодий вік, і ось у 1909 році ми бачимо хлопця студентом старовинного Боуднівського коледжу. 1913 року він закінчив його з найвищою відзнакою і одразу ж виїхав з професором Бредлафом у Берклі, штат Каліфорнія. За все своє життя Еміль Глюк мав тільки одного друга — це професора Бредлафа. Через хворі легені професор мусив переїхати з Мейну до Каліфорнії, де йому запропонували кафедру в університеті штату. Протягом 1914 року Еміль Глюк слухав спеціальний курс у Берклі. Наприкінці того року дві смерті цілковито змінили його становище в житті. Смерть професора Бредлафа забрала в нього єдиного друга, а смерть Ен Бартел позбавила його грошей. Ен Бартел, до кінця життя ненавидячи нещасного хлопця, заповіла йому тільки-но сто доларів.

Наступного року, мавши двадцять років, Еміль Глюк став викладачем хімії в Каліфорнійському університеті. Тут спокійно минали його роки; він справно виконував свою роботу, діставав за неї платню і — все не облишаючи

науки — здобув із півдесятка вчених ступенів. Він став, між іншим, доктором соціології, доктором філософії, доктором природознавства, хоча згодом світ його знав просто як професора Глюка.

Йому було двадцять сім років, коли він уперше прославився в газетах, видавши свою працю «Стать і поступ» — грубезний том на понад сімсот сторінок друку, ретельно й дбайливо написану студію, надзвичайно оригінальну висновками. Книгу ту і досі вважають віхою в історії та філософії шлюбу. То була книга для фахівців, і автор і не сподівався, щоб вона викликала ширшу цікавість. Але в останньому розділі Глюк в яких-небудь трьох рядках висловився, чисто гіпотетично, про бажаність пробного шлюбу. І от газети підхопили ті рядки й таку «закрутили веремію», як мовилося в той час, що цілий світ узяв на глузи Еміля Глюка — молодого двадцятисемирічного професора в окулярах. Його знімали фотографи, на нього напосідали репортери, в жіночих клубах скрізь по країні приймали резолюції, засуджуючи його неморальні теорії; в законодавчих зборах штату, обговорюючи питання про дотацію університетові, поставлено вимогу перше усунути з роботи Еміля Глюка. Причому, ніхто з гонителів Глюка не читав тієї його книги: для них вистачало й трьох перекручених рядків у газеті. Отак і зародилася зненависть Еміля Глюка до журналістів. Через них серйозна, цінна праця шести років стала посміховищем і набула лихої слави. До самої смерті, на превеликий жаль журналістів, він не міг їм подарувати цього.

Тоді ще в одному завинили перед ним газети. П'ять років після виходу своєї книги він мовчав, а мовчати самотній людині це не гаразд. Кожен співчував би жахливій одинокості Еміля Глюка в тому багатолюдному університеті, де він не мав друзів, які висловили б йому співчуття. Єдиною втіхою були для нього книжки, і він читав, поглинав їх просто безлік. Аж ось 1927 року він прийняв запрошення виступити в «Товаристві людських інтересів» в Емеривілі. Він не покладався на свою красномовність, і коли ми пишемо ці рядки, перед нами лежить примірник його доповіді. Це була поміркована наукова, стримана у викладі і, треба додати, консервативна в поглядах праця. Але в одному місці він зауважив таке (я цитую): «В суспільстві наростає індустріальна й соціальна революція». Меткий репортер вихопив слово

«революція», вирвав з контексту і, підтасувавши слова, змалював Еміля Глюка чистим анархістом. І враз блискавкою пробігло по дротах: «Професор Глюк — анархіст», і в усіх газетах країни виразно підкреслено ту думку.

Попередні газетні звинувачення він ще пробував заперечувати, але тепер мовчав. Зневіра роз'їдала йому душу. Університетські науковці наполягали, щоб він захищався, але Глюк похмуро відмовився; він навіть не захотів оприлюднити тексту своєї доповіді, дарма що йому загрожувало звільнення з роботи. Він відмовився добровільно піти у відставку — і був звільнений з університету. Треба додати, що на ректора й управу університету зроблено політичний тиск.

Гнаний, зацькований і незбагнений, покинутий і самотній, він не пробував відстоювати себе. Все життя його кривдили, і за все життя він нікого не скривдив. Але гірка чаша його була ще не вщерть повна.

Втративши посаду і будь-який заробіток, він почав шукати роботи. Попервах він влаштувався на металевому заводі у Сан-Франціско, де виявив себе найкращим креслярем. Там він уперше докладно познайомився з військовими суднами та їхньою конструкцією. Але репортери і тут його виявили й докладно розписали в новій професії. Він негайно кинув ту роботу і знайшов іншу; та коли репортери вигнали його ще з півдесятка місць, загартувався і перестав зважати на зухвалі переслідування газет. Це сталося тоді, коли він відкрив гальванопластичний заклад на Телеграф-авеню в Окленді. Майстерня була невелика, і працювало в ній троє дорослих та двоє хлопчаків. Сам Глюк гибів дуже багато. День у день, як заявив полісмен Кер'ю, свідок, він не залишав майстерні аж до першої та другої години ночі. Десь у цей період він закінчив удосконалювати запальник для газомотора, і відрахування за патент кінець кінцем збагатили його.

Відкрив він свою гальванопластичну майстерню напровесні в 1928 році і того самого року нещасливо закохався в Айрен Теклі. Годі й дивуватися, що кохання такої незвичайної людини, як Еміль Глюк, теж було незвичайне. Мало що обдарований, самотній, маючи хворобливу вразливість, він ще й зовсім не знався на жіноцтві. Хоч бажання прибоєм затоплювали його істоту, він не годен був знайти для них найвідповідніший вияв. Його надмірна

соромливість тільки утруднювала йому залицяння. Айрен Теклі була собі гарненька дівчина, але обмежена й легковажна. Вона працювала в маленькій кондитерській, що навпроти Глюкової майстерні. Він, бувало, заходив туди випити содової води з лимонним соком до морозива і подивитися на неї. Дівчина його немов не помічала і тільки загравала з ним. Він «дивак», казала вона; а іншим разом називала його «химерником», показуючи, як він сидить по другий бік прилавка й придивляється до неї крізь окуляри, червоніючи й ніяковіючи, коли вона поглядає на нього, і як він подеколи виходить з кондитерської вкрай збентежений.

Глюк робив їй найдивовижніші подарунки: то срібний чайний сервіз, то діамантовий перстень, то хутро, то театральний бінокль, то багатотомну «Історію світу», а то ще мотоцикл, увесь посріблений в його майстерні. Та ось об'явився коханець дівчини, зайняв тверду позицію, дуже розлютився і примусив її повернути Глюкові весь його чудний асортимент подарунків. Той чоловік, Вільям Шербурн, був здоровань, тупоголовий, з великими щелепами; вийшовши з робітничого середовища, він швидко досяг успіху як дрібний будівельник-підрядник. Глюк нічого не розумів. Він намагався з'ясувати все і пробував поговорити з дівчиною, коли вона ввечері йшла з роботи додому. Вона пожалілась Шербурнові, і одного вечора той побив Глюка. Побив страшенно, бо в записах шпиталю Червоного Хреста значилося, що Глюк, після того як привезено його ввечері, пролежав там цілий тиждень.

Та Еміль Глюк усе ще нічого не розумів. Він і далі домагався від дівчини пояснень. Боячися Шербурна, він звернувся до начальника поліції за дозволом носити револьвер, але йому відмовлено. Журналісти, своїм звичаєм, використали цей факт для сенсації. І ось тоді, за шість днів до шлюбу з Шербурном, було вбито Айрен Теклі. Це трапилось уночі проти неділі. Вона допізна працювала в кондитерській і вийшла звідти після одинадцятої години з тижневим заробітком у гаманці. Проїхавши Сан-Пабло-авеню до Тридцять Четвертої вулиці, вона зійшла з трамвая і мала пройти до дому ще три квартали. Тоді її востаннє бачили живою. Другого ранку її знайшли задушеною на пустирі.

Еміля Глюка негайно заарештували. Ніщо не могло його врятувати. Його обвинуватили не за правдивими свідчен-

нями, а за свідченнями, підтасованими оклендською поліцією. Можна напевно сказати, що більшість свідчень було сфабриковано. Усні свідчення капітана Шігена були явним клятвопорушенням, бо потім виявилося, що він тієї ночі був зовсім не біля пустиря, де трапилося вбивство, а за містом, у дачній околиці на дорозі Сан-Леандро. Нещасного Глюка засудили на довічне ув'язнення в Сан-Квентінській тюрмі, але газети й публіка нарікали, що присуд неправильний,— йому, мовляв, треба було винести смертний вирок.

Глюк увійшов у Сан-Квентін 17 квітня 1929 року. Це було на тридцять четвертому році його життя. За три з половиною роки самотинного ув'язнення він мав доволі часу поміркувати про людську несправедливість, і в ньому глибоко закоренилася запекла зненависть до всього людства. За той же самий час він зробив три діла: написав славетний трактат «Людська моральність», знамениту брошуру «Розсудливий злочинець» і виробив свій жахливий і моторошний план помсти. Те єдине в своєму роді знаряддя помсти навіяв йому один випадок, що трапився в його гальванопластичній майстерні. У своєму зізнанні Глюк заявив, що, сидячи в тюрмі, він теоретично розробив по змозі кожну деталь так, щоб, звільнившися, одразу ж привести в дію свою мстивість.

Його звільнення справило сенсацію. Але те звільнення неймовірно і злочинно зволікали бездушні бюрократи-законники. Першого лютого 1932 року був підстрелений бандит Тім Гезвел, коли він пробував пограбувати одного громадянина на Підмонтському горбі. Тім Гезвел три дні конав і за цей час не тільки признався в убивстві Айрен Теклі, а ще й дав переконливі докази тому. Берт Денікер, в'язень, що вмирав від сухот у Фолсомській тюрмі, був заплутаний у цю справу як співучасник і теж признався. Тепер неможливо нам і збагнути, чому так довго зволікало тогочасне судочинство. У лютому доведено, що Еміль Глюк не винний, а звільнено його, проте, тільки в жовтні. Вісім місяців помилково засуджений мусив терпіти незаслужену кару. Це, безперечно, не улагіднювало йому вдачі, і ми можемо добре собі уявити, який біль роз'їдав його душу протягом тих жахливих восьми місяців.

Вийшовши на волю восени 1932 року, він, як уже повелося, знов потрапив на зуби газетярам. Газети, замість того щоб висловити глибокий жаль, і далі його переслідуу-

вали, знаходячи в ньому сенсаційну поживу. Найзаповзятішим виявився «Вісник Сан-Франціско». Джон Гартвел, видавець тієї газети, заходився теоретизувати з приводу зізнань обох злочинців і доводив, що, кінець кінцем, за вбивство Айрен Теклі повинен відповідати Глюк. І Гартвел загинув. Шербурн теж загинув, а полісмен Філіпс був прострелений у ногу і мусив кинути роботу в оклендській поліції.

Убивство Гартвела довго залишалося таємничим. У ту хвилину він сидів сам у своїй редакційній конторі. Конторський хлопець почув револьверний постріл і, кинувшись у кабінет, побачив, що Гартвел помирає у своєму кріслі. Поліцію збентежило не тільки те, що він був убитий із власного револьвера, а й те, що револьвер вистрелив з шухляди його столу. Куля пробила шухляду й пройшла глибоко в тіло. Поліція відкинула думку про самогубство, а думку про вбивство відхилила як абсурдну і всі обвинувачення скерувала на компанію бездимного пороху «Еврика». Поліція пояснила, що постріл стався сам, і хіміків цієї компанії дуже настрахали на допиті. Та хіба поліція могла знати, що навпроти через вулицю в Торговому домі Еміль Глюк наймав кімнату № 633 і був там саме в той момент, коли так таємниче вистрелив Гартвелів револьвер!

Тоді ще не пов'язували смерті Гартвела зі смертю Вільяма Шербурна. Шербурн мешкав у будинку, що спорудив для Айрен Теклі. Одного ранку в січні 1933 року його знайшли вбитим. Слідчий дійшов висновку про самогубство, бо Шербурн був убитий з власного револьвера. Тієї ж ночі трапився цікавий випадок: підстрелено полісмена Філіпса, що стояв на тротуарі біля будинку Шербурна. Поранений доліз до поліційного телефону на розі вулиці і викликав швидку допомогу. Полісмен твердив, що хтось іззаду вистрелив йому в ногу. Ногу прошили три кулі 38-го калібру, і її довелося ампутувати. Та коли поліція виявила, що поранення заподіяне його власним револьвером, Філіпса взяли на сміх і напалися на нього, що він був тоді п'яний. І хоч як він запевняв, що не брав і краплі в рот, хоч він наполягав, що револьвер був у нього в кобурі, що він і пальцем до нього не торкався, його звільнили з посади. Зізнання Глюкове шість років по тому зняло з бідолашного полісмена ганьбу; він і досі живий, при доброму здоров'ї і одержує від міста пристойну пенсію.

Еміль Глюк, позбувшися своїх безпосередніх ворогів,

почав шукати ширшого поля діяльності, хоч його ворожість до журналістів та поліції повсякчас лишалася певтоленна. Поки він сидів у в'язниці, зростали відрахування на його винахід запальника для газомотора, та й далі їх рік у рік більшало. Він був незалежний і мав змогу скрізь мандрувати по світі із своєю потворною жадобою помсти. Він став маніяком і анархістом, тільки не ідейним анархістом, а просто насильником. Можливо, це не те слово, бо краще б назвати його нігілістом або ж руйнівником. Відомо, що ні з якою групою терористів він не був зв'язаний. Він сам-один виконував усі акції, але терор і винищення, які він чинив, були в тисячу разів більші за ті, що заподіяли всі терористичні групи разом узяті.

Свій від'їзд з Каліфорнії він відзначив, висадивши в повітря форт Мейсон. У своєму зізнанні він говорив про це як про невеличкий експеримент, пробу руки. Протягом восьми років мандрував по світу Глюк — таємниче страховисько, руйнуючи майна на сотні мільйонів доларів і винищуючи безліч людських душ. Єдиним позитивним наслідком його жахливих дій було знищення терористів. Щоразу після якогось його виступу поліція облавою забирала терористів усієї околиці, і чимало з них було скарано. В самому тільки Римі після вбивства італійського короля страчено сімнадцять чоловік.

Мабуть, найдивовижнішим осягненням Глюка було вбивство португальських короля й королеви. Це трапилося в день їхнього шлюбу. Проти терористів ужили всіх запобіжних заходів і шлях до собору по ліссабонських вулицях оточили подвійними шерегами війська, саму карету супроводив ескадрон з двохсот кавалеристів. Коли раптом сталося щось дивовижне. Самі почали стріляти автоматичні рушниці кавалеристів і поряд — подвійних шерегів піхоти. Зчинився розколот, цівки рушниць, стріляючи, поверталися на всі боки. Різанина сталася жахлива — коні, солдати, глядачі й король з королевою були подірявлені кулями. До всього того рейваху двох терористів, у різних кінцях юрби позаду піхоти, розірвали їхні ж таки бомби. Ті бомби вони мали намір кинути при нагоді. Та хто міг подумати, до чого дійдеться? Вибух бомб спричинив страшенну паніку і збільшив безладдя; гадали, що то була частина загального нападу.

Вражало те, що не можна було пояснити, як військо поводилося з своїми самострільними рушницями. Годі

було припустити, що воно теж у змові, одначе там лежали сотні вбитих сліпими кулями, і серед них — король та королева. З другого боку, найбільше пантеличило, що сімдесят відсотків солдатів самі себе повбивали або поранили. Дехто пояснював це тим, що, мовляв, вірні королеві піхотинці відкрили вогонь проти зрадників, які наскочили на королівську карету. Одначе жодне свідчення вцілілих очевидців цього не підтверджувало, дарма що багатьох із них узято на тортури. Вони вперто товкли своє: що зовсім не стріляли зі своїх рушниць, а що рушниці самі собою стріляли. Хіміки їх висміяли і сказали, що, може, якийсь там набій з новим бездимним порохом і міг сам вибухнути, але неймовірно й неможливо, щоб в одному місці стільки рушниць заразом стрельнули. Зрештою, так і не з'ясовано цього дивовижного випадку. На всьому світі думали, що все трапилося через сліпу паніку гарячкових латинян, переляканих (таки направду) вибухом двох бомб терористів. У зв'язку з цим згадали кумедну сутичку, що сталася багато років тому між російським флотом та англійськими рибальськими човнами *.

А Еміль Глюк хихотів собі і далі провадив своєї. Він знав, у чім річ. Але як про це було знати світові? На таємницю Глюк випадково натрапив у своїй колишній гальванопластичній майстерні на Телеграф-авеню в Окленді. Це трапилося саме тоді, коли Терстонська енергетична компанія встановила біля майстерні бездротову телеграфну станцію. Незабаром його гальванічна ванна вийшла з ладу. Обмотка ванни мала багато зіпсованих контактів, і, приглянувшись, Глюк виявив цілий ряд «спікань» у пошкоджених місцях. Це призвело до зниження опору і збільшення струму, що проходив крізь розчин, спричинило його кипіння, і робота зупинилася. Де тут причина? — постало питання перед Глюком. Відповіді недовго було йому шукати. До встановлення станції бездротового телеграфу ванна працювала справно. Вона вийшла з дії аж тоді, як установили ту станцію. Отже, все це станція завинила. Але в який спосіб? Він скоро це собі з'ясував. Якщо від електричного розряду може спрацьовувати когерер на відстані трьох тисяч миль через океан, то вже напевно до такого самого ефекту він може призвести в кепсько ізольованих контактах у ванні на відстані яких чотирьохсот футів.

Тоді Глюк і облишив над цим мізкувати. Він тільки відремонтував ванну і працював далі в гальванопластиці. Та

потім, у тюрмі, він пригадав той випадок, і в голові йому блискавкою промайнула думка, яке це велике відкриття. Адже він на порозі створення безгучної таємничої зброї, яка допоможе йому помститися над усім світом! Його великий винахід, який помер разом із ним, полягав у тому, що він міг давати напрям електромагнітним хвилям. То була проблема бездротового телеграфу, ще й досі не розв'язана, але Еміль Глюк, сидячи в тюрмі, розв'язав її. А опинившись на волі, він і приклав її до діла. Все було дуже просто: треба тільки належно скерувати силу, якою він володів, навести іскру на пороховий погріб у форті, на військове судно або на револьвер. На далекій відстані він міг не лише викликати порохові вибухи, але й спричиняти великі пожежі. Зовсім випадково з його вини розпочалася велика пожежа в Бостоні; даючи зізнання, він, одначе, зауважував, що то був йому приємний випадок і що він ніколи за тим не жалкував.

Еміль Глюк спричинився і до жахливої німецько-американської війни, яка винищила 800 000 чоловік, поглинувши безліч коштів. Всі пам'ятають, що в 1939 році через Пікардський інцидент стосунки між обома країнами напружилися. Німеччина, хоча й скривджена, не бажала війни і на знак миру послала кронпринца та сім лінкорів скласти дружній візит Сполученим Штатам. Уночі 15 лютого ті судна кинули якір у Гудзоні навпроти Нью-Йорка. Тієї ж ночі Еміль Глюк сам із своїм апаратом на борту виїхав катером у море. Катер (як потім доведено) він купив у компанії Роса Тернера, а більшу частину деталей свого апарата придбав на електричному заводі «Колумбія». Але тоді цього ніхто не знав. Знали тільки, що сім лінкорів — через чотири хвилини кожен — один по одному висадилися в повітря. Дев'яносто відсотків команди та офіцерів загинули разом з кронпринцом. Багато літ перед тим американський лінкор «Мен» підірвано в Гаванській бухті *, і цей факт призвів до війни з Іспанією, хоч ніхто не мав певності — випадково чи зумисне стався вибух. Але не можна було випадковістю пояснити вибух семи лінкорів у Гудзоні через кожні чотири хвилини. Німеччина була певна, що це зробили підводні човни, і негайно оголосила війну. Через шість місяців після Глюкового зізнання Німеччина повернула Сполученим Штатам Філіппіни та Гаваї.

Тим часом Еміль Глюк, злостивий чарівник і зверхненависник, ураганом літав на своєму шляху знищення. Слідів він не залишав. Працюючи вміло, він стирав їх за собою. Його метод був — найняти кімнату або будинок і потай установити там свій апарат, який, до речі, він так удосконалив і спростив, що той займав мало місця. Здійснивши свою мету, Глюк обережно вивозив апарат. Він збирався прожити довге життя, сповнене жахливих злочинів.

Епідемія самострільства серед нью-йоркських полісменів стала справою надзвичайною. То була одна з найжахливіших тогочасних таємниць. Протягом якихось двох тижнів понад сто полісменів поранили себе в ногу своїми власними револьверами. Інспектор Джонс не розгадав тієї таємниці, але врешті таки перехитрував Глюка. Він запропонував полісменам не носити револьверів, і більше вже не траплялося випадкових пострілів.

Опровесні 1940 року Глюк зруйнував корабельню на острові Мер. Із своєї кімнати з Вальєхо він послав електричні розряди через протоку Вальєхо до острова Мер. Спершу він скерував їх на лінкор «Меріленд», що стояв у доку біля одного мінного арсеналу. На його передній палубі на тимчасовому великому помості з дощок лежала понад сотня мін. Ті міни призначалося для захисту Золотої Брами. Однієї з них вистачило б зруйнувати десяток лінкорів, а там же лежало тих мін понад сотню. Катастрофа сталася жахлива, але то була тільки увертюра. Глюк запросто послав свої блискавки на берег Меру і висадив у повітря п'ять торпедних катерів, торпедосховище і великий арсенал у східній частині острова. Повернувши знову на захід, він мимохідь зачепив поодинокі склади віддалік берега, потім висадив у повітря три крейсери і лінкори «Орегон», «Делавер», «Нью-Гемпшайр» та «Флоріду»,— ця остання саме стояла в сухому доку, і той чудовий док було зруйновано разом з нею дощенту.

Страшна то сталася катастрофа, і ціла країна вжахнулася. Та все те було ніщо проти того, що трапилося далі. Пізно восени того ж року Еміль Глюк змів Атлантичне узбережжя від Мейну до Флоріди. Ніщо не врятувалося. Форти, мінні склади, берегові оборонні споруди, торпедосховища й різні види арсеналів — усе це димом пішло. Три місяці опісля, серед зими, він так само всіх приголомшив, зруйнувавши північний берег Середземного моря від Гібралтару до Греції. Зойк пройшов по всіх країнах.

В цьому руйнуванні виразно відчувалася дія людська; так само ясно було — через безсторонність Глюкову,— що руйнування чинить не якась держава. Було очевидно, що за цим усім стоять якісь люди, ворожі супроти цілого світу. Жодна країна не почувалася в безпеці. Від цього невідомого й усемогутнього ворога ніяк було захиститися. Воювати — марно; не тільки марно, але навіть небезпечно. Протягом року порохові заводи стали, солдатів та матросів повідпускали з усіх укріплень та суден. На міжнародній нараді в Гаазі держави цілком поважно заходилися обмірковувати проблему загального роззброєння.

Ось тоді й уславився секретний агент уряду Сполучених Штатів Сайлес Банерман, заарештувавши Еміля Глюка. Спершу з Банермана сміялися, але він так добре все обгрунтував, що за кілька тижнів і найбільші скептики переконалися в провинності Еміля Глюка. Одного лише Сайлес Банерман ніяк не міг з'ясувати, навіть самому собі,— чому виникла в нього перша думка про зв'язок між Глюком та жорстокими злочинами. Правда, Банерман у секретних урядових справах перебував у Вальєхо саме тоді, коли сталися вибухи на Мері; правда й те, що на вулицях Вальєхо йому вказували на Еміля Глюка як на чудернацького дивака. Але тоді те не справило на нього найменшого враження. Уже згодом, коли Банерман проводив відпустку в Скелястих горах, коли читав перші повідомлення про катастрофи на Атлантичному узбережжі, він несподівано подумав про Еміля Глюка. У нього в голові одразу ж промайнуло, чи немає чогось спільного між Глюком і цими катастрофами. То була тільки гіпотеза, але вона спрямувала думки в певне річище. Велика річ зародження гіпотези! Це — акт підсвідомої діяльності нашого мозку, феномен незбагненний: так от, приміром, у Ньютона зблиснула думка про закон всесвітнього тяжіння.

Далі пішло легко. Де був Глюк під час катастрофи на березі Атлантичного океану?— запитав себе Банерман. На його прохання йому ж таки доручили це вияснити. Незабаром він встановив, що Глюк восени 1940 року роз'їжджав уздовж берегів Атлантики. Так само він упевнився, що Глюк був у Нью-Йорку під час епідемії самострільства серед полісменів. Де ж Глюк тепер? — поцікавився Банерман. І тут, ніби на відповідь, прийшла звістка про страхітливі руйнування на середземноморському узбережжі. Банерман знав, що Глюк з місяць тому поїхав до Європи.

Банерман не потребував сам туди їхати. Підтримуючи телеграфом зв'язок із співробітниками європейських секретних служб, він стежив, як Глюк їздив уздовж берегів Середземного моря і як збігалися в часі ці мандри з вибухами на берегових укріпленнях та на суднах. Банерман довідався, що Глюк тепер пливе до Сполучених Штатів пароплавом «Плутонік» компанії «Зелена зірка».

Банерманові вже стало ясно, і, ждучи Глюка, він тільки обмірковував деталі. Допомагав йому Джордж Браун, що працював на бездротовому телеграфі системи Вуда. Коли «Плутонік» підійшов до Сепді-Гук, Банерман пересів з урядового катера на «Плутонік» і заарештував Еміля Глюка.

Потім настали суд і зізнання. В зізнанні Глюк одверто жалкував тільки за одним, а саме: що не встиг усього зробити. Він казав, що й не уявляв собі, щоб хтось міг його викрити, а то б він діяв швидше і зруйнував би в тисячу разів більше. Його таємниця померла разом з ним, хоч тепер відомо, що агенти французького уряду змогли проникнути до нього й пропонували йому мільярд франків за його винахід. Він, одначе, мав силу відмовитись і затаїти секрет електричних розрядів. «Що?! — відповів Глюк.— Продати вам, щоб ви уярмили бідолашне людство і знущалися з нього?!»

Дарма військові міністерства всіх держав у своїх секретних лабораторіях провадили досліди; їм аніяк не вдалося натрапити на слід цього винаходу. Страчено Еміля Глюка 4 грудня 1941 року: отак помер на сорок шостому році життя один з найнещасливіших світових геніїв, людина надзвичайного інтелекту, могутній хист якої замість послужити людям на добро, так спотворився і скалічів, що власник його став найдивовижнішим злочинцем світу.

Витяг з праці містера А. Г. Бернсайда «Незвичайні злочинці» з ласкавого дозволу видавців,— містера Голідея та містера Вітсанда.

Я прокинувся на цілу годину раніш, як звичайно. Це одне вже було дивно, і я лежав без сну, міркуючи над цим. Щось трапилося, щось було не гаразд, але що саме — я не знав. Мене гнітило передчуття чогось жахливого, що мало статися або вже сталось. Але що то було? Я намагався зорієнтуватися. Я пригадав, що під час великого землетрусу 1906 року чимало людей казало, що вони прокинулися за кілька секунд до першого струсу і що за ті секунди їх проймало якесь дивне відчуття жаху. Може, знову таке лихо спобігне Сан-Франціско?

Я лежав цілу хвилину, як здерев'янілий, ждучи чогось, але нічого не траплялося: стіни не хитались, навіть не тряслися, і будинки не падали. Все було спокійно. Отож-бо й є! Тиша! Не диво, що я схвилювався. Гамір великого міста якось незвично вщух. О цій порі пересічно що три хвилини проїздив трамвай по моїй вулиці; але оце за десять хвилин жоден не проїхав. Може, почався трамвайний страйк, подумав я, а може, десь трапилася аварія і через те припинено рух. Але ні, тиша була надто глибока. Я не чув гуркоту й деренчання коліс биндюжників ані цокання підкутих копит по нерівній бруківці.

Натиснувши біля свого ліжка кнопку дзвоника, я напружено прислухався, хоч добре знав, що не можна почути його за три поверхи, якби він і задзвонив. Але він справді задзвонив, бо за дві-три хвилини увійшов Браун з тацею та ранковою газетою. Хоч його обличчя, як завжди, нічого не виявляло, я помітив стурбований і боязкий блиск у нього в очах. Я також помітив, що на таці не було вершків.

— Сьогодні не принесли ні вершків, ані булок,— пояснив він.

Я знову глянув на тацю. На ній не було свіжих фран-

цузьких булочок, тільки лежали скибочки черствого, чорного вчорашнього хліба, що мені він такий огидний.

— Сьогодні нічого не принесли, сер...— наче прохаючи пробачення, почав пояснювати Браун. Але я перепинив його:

— А газета?

— Так, сер, принесли, тільки її, та й то востаннє. Завтра газет не буде. Там так і сказано. Може, послати по згущене молоко для вас?

Я кивнув головою, випив чорної кави і розгорнув газету. Заголовки пояснювали все, навіть занадто багато: справді, песимізм, до якого дійшла газета, був навіть смішний. Там мовилося про загальний страйк, що його оповіщено по всіх Сполучених Штатах; найбільше побоювались і хвилювалися, чи забезпечаться харчами великі міста.

Я нашвидку, абияк перечитував усе, пригадуючи давніші робітничі заворушення. Впродовж цілого покоління загальний страйк був мрією організованого робітництва. Уперше ця мрія постала років з тридцять тому в голові Дебса * — одного великого робітничого лідера. Я згадав, як ще у студентські літа навіть написав для якогось журналу статтю і назвав її «Дебсова мрія». Мушу признатися, що тоді я повівся з цією ідеєю дуже вільно й академічно, тільки як з мрією, та й годі. Час і світ відтоді змінилися: Гомперс * зійшов з кону, так само Американська федерація праці, не стало й самого Дебса з його божевільними революційними ідеями, але мрія вперто жила, і ось тепер вона кінець кінцем реалізується. Я аж засміявся, прочитавши, як похмуро газета дивиться на майбутнє. Я-бо краще знав. Не раз я бачив, як зле велося робітникам у різних трудових конфліктах. Це справа лише кількох днів, а тоді все впорядкується. Оскільки страйк набрав загальнонаціонального характеру, уряд скоро його ліквідує.

Я кинув газету й почав одягатися. Зараз, мабуть, цікаво пройти вулицями Сан-Франціско, коли не крутиться жодне колесо, коли все місто змушене відпочивати.

— Перепрошую, сер,— сказав Браун, подаючи мені портсигар,— але містер Гармед хоче побачити вас перед тим, як ви вийдете.

— Пришліть його сюди,— відповів я.

Гармед був мій економ. Коли він увійшов, я побачив, що він насилу стримує хвилювання. Він одразу почав з головного:

— Що мені робити, сер? Потрібні продукти, а всі транспортники застрайкували. І електрику вимкнули. Я гадаю, вони теж страйкують.

— А крамниці відчинені? — спитав я.

— Тільки дрібні крамнички, сер. Продавці теж застрайкували; великі крамниці зачинені, але власники дрібних торгують самі зі своїми родинами.

— Тоді візьміть машину,— сказав я,— їдьте і закуповуйте. Купуйте якнайбільше всього, що потрібне зараз чи потім придасться. Купіть ящик свічок... Ні, купіть півдесятка ящиків. А коли купите все необхідне, скажете Гарісонові, щоб приїхав по мене машиною до клубу не пізніше як об одинадцятій.

Гармед понуро похитав головою.

— Містер Гарісон страйкує разом із спілкою шоферів, а я не вмію керувати машиною.

— Ого, то він страйкує? — сказав я.— Гаразд, коли доведеться вам побачити *містера* Гарісона, перекажіть йому, щоб він шукав собі інше місце.

— Гаразд, сер.

— А може, й ви, Гармеде, належите до спілки економів?

— Ні, сер,— відповів він.— Якби я навіть і належав, то не кинув би свого господаря в такій скруті. Ні, сер, я...

— Добре, дякую вам,— мовив я.— Тоді ви приготуйтесь, щоб їхати зі мною. Я сам керуватиму машиною, і ми запасемо стільки харчів, що витримаємо облогу.

Було перше травня — чудовий тихий день, який тільки може бути в травні. Небо ясне, ані вітерця, а повітря тепле, майже запашне. Проїздило багато автомашин, що ними правили самі власники. На вулицях повно-повнісінько людей, але спокійно. Робітники, повдягані в святкову одежу, повиходили подихати свіжим повітрям і подивитись, яке враження справляє страйк. Все було таке незвичайне, до того ж таке мирне, що я відчув задоволення. Мої нерви затремтіли від тихого збудження. Це ж була така безпечна пригода. Я спіткався з міс Чікерінг. Вона сама сиділа за кермом свого невеликого авто. Розвернувши машину, вона наздогнала мене па розі.

— О містере Корфе! — вигукнула вона.— Ви не знаєте, де можна купити свічок? Я об'їхала з десяток крамниць, і скрізь усе спродано. Хіба це не жах?

Але її блискучі очі суперечили її словам. Як і всі інші з нашого кола, вона була страшенно задоволена з цього.

Дістати свічок — це була ціла пригода! Об'їхавши все місто, ми попрямували у робітничі квартали на південь від Маркіт-стріту і тільки там на одному розі знайшли невеличку бакалійню, де ще не розпродали свічок. Міс Чікерінг гадала, що одного ящика вистачить, але я переконав її взяти чотири. Мій автомобіль був великий, і я взяв цілих дванадцять ящиків. Хто його знає, як довго триватиме страйк? Я набив автомобіль мішками борошна, дріжджами, консервами та всякими іншими припасами, що про них мені нагадував Гармед, який метушився навколо і квоктав над покупками, немов стара наполохана квочка.

У той перший день страйку найцікавішим було, що ніхто не поставився до події з належною поважністю. Повідомлення робітничих організацій у ранкових газетах про те, що до страйку приготувалися і він може тривати місяць або й цілих три місяці, взяли на сміх. Одначе того ж першого дня ми могли завважити, що робітники не брали участі у загальній метушні і не скуповували продуктів. Воно й зрозуміло: робітники заздалегідь тижнями й місяцями хитро і потай зносили продукти в запас. Тимто вони й дозволили нам скуповувати все по дрібних бакалійних крамничках у робітничих кварталах.

Аж удень, прибувши в клуб, почав я відчувати першу тривогу. Там усюди панував безлад. До коктейлю бракувало маслин, служники штовхалися і незграбно метушились, більшість присутніх були сердиті, й усі — занепокоєні. Коли я ввійшов, мене стрів безладний гомін. Генерал Фолсом, сидячи в кріслі в курильні, погладжував свого величезного живота і захищався від кількох схвильованих добродіїв, що вимагали від нього яких-небудь заходів.

— Що я можу зробити, крім того, що зробив? — казав він.— Я не маю ніяких наказів з Вашінгтона. Якщо ви, панове, налагодите телеграфний зв'язок, я виконаю все, що мені накажуть. А так я нічого не можу вдіяти. Перше, що я зробив цього ранку, довідавшись про страйк, це викликав три тисячі солдатів з Президіо,— три тисячі! Вони охороняють банки, монетний двір, поштові контори та всі громадські установи. Ніякого безладдя нема. Страйкарі поводяться цілком мирно. Не вимагатимете ж ви, щоб я перестріляв їх, коли вони повдягали найкращі свої манишки та комірці і гуляють по вулицях з жінками й дітьми.

— Хотів би я знати, що робиться зараз на Уолл-стріті,— почув я голос Джіммі Вомболда, проходячи повз нього.

Я міг собі уявити його тривогу, знаючи, що він близько причетний до Об'єднаної Західної компанії.

— Слухайте, Корфе,— заметушився біля мене Аткінсон.— Чи справна ваша машина?

— Так,— відповів я.— А що з вашою трапилося?

— Поламалася, а всі майстерні закрито. Моя дружина застряла десь поблизу Тракі; я певен: вона затрималася на тім боці. Нізащо в світі, ні за які гроші не можна зв'язатися з нею телеграфом. Вона мала прибути сьогодні ввечері. Може, вона там голодує. Позичте мені свою машину.

— Та ви ж не зможете переїхати через бухту,— голосно сказав Голстед.— Катери не ходять. Але я вам скажу, що ви можете зробити. Он Ролінсон... Слухайте, Ролінсоне, ідіть-но сюди на хвильку. Аткінсонові треба перевезти автомобіль через бухту. Його дружина застряла по той бік у Тракі. Чи не можете ви підійти вашою «Ларлетою» з Тіберону й перевезти автомобіля?

«Ларлета» була океанська шхуна — яхта на двісті тонн.

Ролінсон похитав головою.

— Якби я й міг підійти, то ви не знайшли б вантажників, щоб підняти машину на борт. А я не можу під'їхати «Ларлетою», бо команда судна в береговій спілці моряків і страйкує разом з усіма.

— Але ж моя жінка, може, вмирає з голоду,— почулося Аткінсонове скиглення, коли я рушив далі.

На другому кінці курильної кімнати збентежений і сердитий гурт чоловіків оточив Берті Месенера. А Берті ще більше дратував та під'юджував їх своїми глузливими зауваженнями. Берті не обходив страйк. Та й усе інше також. Він був розчарований — принаймні в усьому доброму в житті; гидота ж його не вабила. Він мав двадцять мільйонів, вкладених у певні папери, і ані разу за все своє життя й пальцем не ворухнув, аби щось заробити,— все своє багатство він дістав у спадок від батька та двох дядьків. Він скрізь побував, усе чисто бачив, усього скуштував, тільки не одружився, хоч його рішуче й наполегливо атакувало із кілька сотень гоноровитих матінок. Цілі роки він був неабиякою принадою, а проте не впіймався. Він був аж до непристойного жаданий: мало що багатий, він ще був молодий, вродливий, та й до того мав бездоганну репутацію. Чудовий спортсмен, молодий білявий бог, він робив усе досконало, всіх дивуючи, тільки що не одружувався.

Його ніщо не обходило — ні честолюбство, ні пристрасті, ані бажання робити те, що давалося йому далеко краще, ніж іншим.

— Це заклик до бунту! — вигукнув один з гурту. Другий назвав це заколотом і революцією, а третій — анархією.

— Я цього не помітив,— сказав Берті.— Весь ранок я був на вулицях. Панує цілковитий порядок. Ніколи я не бачив, щоб люди так держалися закону. Не треба приклеювати назвиськ. Нічого того нема. Просто загальний страйк, як і оголошувано. Тепер ваша черга грати, панове.

— І ми добре зіграємо! — скрикнув Гарфілд, один з транспортних мільйонерів.— Ми покажемо поганцям, де їхнє місце, цьому бидлові! Заждіть, уряд прибере їх до рук!

— Але де він, той уряд? — урвав його Берті.— Щодо вас, він міг би бути й на дні моря. Хіба ви знаєте, що тепер відбувається у Вашінгтоні? Ви навіть не знаєте, чи є тепер уряд, чи немає.

— Цим уже не клопочіться,— бовкнув Гарфілд.

— А я й не клопочуся,— лінькувато всміхнувся Берті.— Мені здається, що це ви, друзі, клопочетесь. Погляньте-но, Гарфілде, у дзеркало.

Гарфілд не глянув, бо, глянувши, побачив би дуже збентеженого добродія з сивим скуйовдженим волоссям і червоним обличчям, із мстиво-лютим виразом рота, з диким блиском в очах.

— Це не гаразд, кажу я вам,— озвався малий Геневер; з його тону я зрозумів, що він товче це вже хтозна-вкотре.

— Ні, Геневере, це вже занадто,— заперечив Берті.— Ви, друзі, мені набридли. Ви всі за те, щоб брати на роботу й не спілкарів. Ви мені вуха протуркали своєю неугавною балаканиною про це і про право людини працювати. Ви роками про це розпатякували. Виступаючи з загальним страйком, робітники нічого лихого не роблять. Ще не порушено ніяких законів, ні божеських, ані людських. І не кажіть, Геневере. Ви надто довго дзвонили зовсім про інше: про надане від бога право працювати... або не працювати; отож і маєте. Поганенька й брудна бійка виходить, от що. Ви гнітили робітників і ошукували, а тепер вони з цим самим коло вас заходилися. Чого ж вам скиглити?

Всі почали обурено заперечувати, що ніяких робітників ніколи не ошукувано.

— Ні, сер! — кричав Гарфілд.— Ми якнайкраще ставились до робітників. Ми не гнітили їх, а давали їм змогу існувати. Вони мали в нас роботу. Якби не ми, то що з ними сталося б?

— Без нас було б їм не з медом,— глузував Берті.— Ви гнобили робітників і ошукували при кожній нагоді, яка тільки траплялася.

— Ні! Ні! — почулися вигуки.

— А страйк фурманів тут, у Сан-Франціско?— спокійно провадив Берті.— Об'єднання підприємців спровокувало цей страйк, ви самі знаєте. І знаєте, що я теж про це знаю, бо сидів ось у цих самих кімнатах і чув розмови про ту боротьбу. Спершу ви самі призвели до страйку, а потім, підкупивши мера й начальника поліції, зірвали страйк. Гарненьку виставу влаштували ви, благодійники, коли придушили й ошукали фурманів.

Стривайте, я ще не скінчив. Тільки торік губернатором Колорадо обрано кандидата від робітничого списку. Але його не допустили до посади. Ви знаєте чому. Ви знаєте, як це зробили ваші брати-благодійники та капіталісти з Колорадо. То знову був привід придушити робітників. Ви три роки продержали у в'язниці голову Об'єднаної Південно-Західної асоціації гірників, обвинувативши його в убивстві, а самі тим часом розвалили асоціацію. Погодьтеся, що це таки пригнічення робітників. Тричі відхилявся, як, мовляв, неконституційний, законопроект про прибутковий податок. Хіба ж це не ошуканство? Так само, як і те, що на останньому конгресі ви провалили закон про восьмигодинний робочий день.

І вже геть цілковитим ошуканством було ваше зазіхання на принцип закритих цехів *. Ви знаєте, як то робилося. Ви підкупили Фарбурга — останнього голову колишньої Американської федерації праці. Він був ваш ставленець — тобто, власне, ставленець трестів та асоціацій підприємців. Ви зумисне прискорили великий страйк членів профспілок. Фарбург зрадив цей страйк. Ви перемогли, і колишня Федерація праці розвалилася. Ви знищили її, але як на те виникла нова організація — Інтернаціональна спілка праці — найбільша й найміцніша з робітничих організацій, що будь-коли існували в Сполучених Штатах, і вся відповідальність за теперішній загальний страйк падає на вас. Ви самі розбили всі старі федерації і підштовхнули робітників до створення ІСП, а ІСП організувала цей загальний

страйк, бо й далі обстоює принцип закритих цехів. І ви ще маєте нахабність казати мені у вічі, що ніколи не пригнічували й не ошукували робітників! Так я й повірю!

Тепер уже ніхто не заперечував Берті. Тільки Гарфілд промимрив на свій захист:

— Ми мусили так робити, щоб перемогти.

— Але ж я зовсім не про це,— відказав Берті.— Мене тільки заїдає, що ви скиглите, скуштувавши свого власного трунку. Скільки разів ви голодом приборкували робітничі страйки? Ну от, а тепер робітники виробили план, щоб *вас* голодом приборкати. Вони вимагають принципу закритих цехів, і коли цього можна досягти, заморивши вас голодом,— що ж, моріться собі.

— Але ви теж мали зиск від ошукування цих самих робітників,— єхидно зауважив Брентвуд, один з найхитріших крутіїв нашої корпорації адвокатів.— Той, хто користується краденим, не кращий за злодія,— осміхнувся він.— Ви самі безпосередньо не ошукували, але пайку свою брали.

— Це, Брентвуде, зовсім до діла не тичеться,— гостро сказав Берті.— І ви теж, як і Геневер, приплітаєте сюди моральність. Не про те ж ідеться, що справедливо, а що ні. Воно все це, як на мене, брудна гра; я просто не можу стерпіти, що ви скиглите, опинившись у становищі робітників. Звичайно, я мав зиск від ошукування робітників, і завдяки вам, добродії, я особисто не потребував виконувати брудної роботи. Ви робили її за мене... О, повірте мені, це не тому, що я доброчесніший за вас, а тому, що мій добрий батечко та його братове лишили мені чимало грошей, якими я плачу за брудну роботу.

— Якщо ви хочете сказати...— гарячкуючи почав Брентвуд.

— Стривайте, не заводьтеся! — зверхньо перебив Берті.— Не треба лицемірити в цьому злодійському лігві. Високі й урочисті слова — нехай це лишається для газет, юнацьких клубів та недільних шкіл,— це частина гри, але, ради бога, не лицемірмо один перед одним. Ви знаєте — і знаєте, що я теж знаю,— як обдурено мулярів під час осіннього страйку, хто давав на це гроші, хто виконував роботу і хто мав із того зиск. (Брентвуд дуже почервонів). Усіх нас одним миром мазано, тим-то краще дати моралі спокій. І я знову кажу: провадьте свою гру, провадьте до

краю, але, на бога, не скигліть, коли вам доводиться скрутно.

Коли я відійшов від цього гурту, Берті повернув на інше і почав залякувати своїх слухачів дальшим загостренням ситуації: адже харчів уже потроху бракує. І що вони з того всього думають робити? — запитував Берті. Дещо пізніш я спіткав його в роздягальні і запропонував підвезти додому.

— Цей загальний страйк таки чималий удар,— промовив він, коли ми проїздили людними, але спокійними вулицями.— Такий удар, аж із ніг збиває. Ми гав ловили, а робітники тим часом вдарили нас по найслабішому місцю — по шлунку. Я, Корфе, хочу виїхати з Сан-Франціско. Послухайте моєї поради і теж виберіться... Хоча б куди-небудь у глушину. Там бодай спокійно переждеться. Накупіть чимнайбільше харчів і оселіться десь у наметі чи в халупі. Незабаром такі, як ми, у цьому місті помиратимуть з голоду.

Мені тоді й не снилося, до якої міри Берті мав рацію. Я вирішив, що він панікер. Щодо мене, то я волів лишитись і спостерігати цю забаву. Я підвіз Берті і, замість їхати просто до себе, подався закуповувати харчі. На мій подив, невеликі бакалійні крамниці, де я вранці купував продукти, уже спродалися. Тоді я поїхав аж до Потреро і, на своє щастя, вдало купив ще один ящик свічок, два мішки пшеничного борошна, десять фунтів крупчатки (це для слуг) і три ящики консервів — один кукурудзи й два помідорів. З харчами певний час буде скрута, гадав я, втішений, що мені пощастило так незле припастися.

Другого ранку, коли я, своїм звичаєм, пив у ліжку каву, мені більше не вистачало газети, аніж вершків. Це незнання того, що робиться у світі, найприкріше дратувало. Та й у клубі не багато знайшлося новин. Райдер приїхав з Окленда своїм катером, а Голстед з'їздив машиною у Сан-Хозе і встиг повернутись. Вони сповістили, що там таке саме становище, як і в Сан-Франціско. Через страйк і там усе завмерло. Всі бакалійні запаси спродано вищим класам. Панує цілковитий порядок. Проте що відбувалося в інших містах країни, як-от у Чікаго, Нью-Йорку, у Вашінгтоні? Очевидно, те саме, що й у нас,— гадали ми,— але непокоїло, що ми нічого не знаємо напевно.

Трохи новин мав генерал Фолсом. Спробувано розмістити по телеграфних конторах військових телеграфістів,

але хтось перерізав дроти в усіх напрямках. То був перший незаконний вчинок робітництва, і генерал вважав, що це наслідок змови. По радіо він зв'язався з Бенішією. Телеграфну лінію аж до Сакраменто охороняли на всьому шляху патрулі солдатів. На яку хвилину пощастило встановити зв'язок із Сакраменто, але десь ізнову перетято дроти. Генерал Фолсом був переконаний, що такі самі спроби зв'язатися робили власті в усіх кінцях континенту, проте чи мали ті спроби успіх — невідомо. Його турбувало, що всюди поперерізувано дроти. Він пояснював це тільки добре організованою змовою. Він жалкував також, що уряд досі не здійснив свого проекту спорудити цілу мережу радіостанцій.

Дні приходили й минали, та все без змін. Нічого не траплялося. Загострене збентеження помалу вщухло. Вулиці вже не були такі людні. Робітники тепер не виходили в місто, щоб подивитись, як ми сприймаємо страйк. Автомобілів теж поменшало. Майстерні й гаражі були позакривані, і коли часом машина ламалася, її доводилось кидати. Зчеплення в моєму автомобілі перестало діяти, і ні за які гроші його не можна було полагодити. Тепер і мені довелося ходити пішки. Сан-Франціско завмер, і ми не знали, що відбувається по всій країні. Але відсутність відомостей спонукала до висновку, що вся країна завмерла так само, як і Сан-Франціско. Часом по місту розліплювано робітничі відозви — їх надруковано ще кілька місяців тому, а це ясно доводило, як грунтовно ІСП готувалася до страйку. Кожну дрібницю завчасу обмірковано. Жодного насильства ще не трапилося — хіба те, що солдати розстріляли кількох чоловік, які перерізували дроти, але міська біднота вже голодувала, виявляючи зловісні ознаки неспокою.

Діловики, мільйонери і правники влаштовували збори та ухвалювали резолюції, однак ніяк було їх оприлюднити — навіть надрукувати ті ухвали не було змоги. Єдине — що ті збори спонукали генерала Фолсома зайняти військом гуртові склади борошна, зерна та різного краму. Зробили це саме вчасно, бо брак харчів уже гостро відчувався в домах заможних людей і треба було запровадити нормування хліба. Я знав, що мої слуги почали кривитися, і запаси харчів у мене танули разюче швидко. Аж потім я довідався, що кожен мій слуга тяг, що міг, припасаючи харчів для себе.

Коли ввели нормування хліба, постали нові труднощі. Запасів у Сан-Франціско було небагато, і їх вистачило б ненадовго. Організовані робітники, ми це добре знали, мали свої власні запаси, одначе всі вони ставали в черги по хліб. Отже, припаси генерала Фолсома меншали страшенно швидко. Бо ж і як могли солдати відрізнити бідно одягненого громадянина середнього класу від члена ІСП або просто злидаря? І перший, і останній мали право на харч, але солдати не знали всіх членів ІСП в місті, а їхніх жінок, синів та дочок і поготів. У пригоді стали підприємці, і кількох розпізнаних членів спілки викинули з черги, та це нічого не зараджувало. Далі справа погіршала ще тим, що урядові судна, які приставляли харчі з військових складів на острові Мер до острова Ейнджел, спорожнили всі тамтешні склади. Солдатам їхню пайку уділялося тепер з конфіскованого провіанту, і то в першу чергу.

Початок кінця наближався. Помітні стали прояви насильства. Закон та порядок зникли і — мушу сказати — зникли саме серед мешканців міських нетрищ та представників вищих верств. Організовані робітники досі підтримували цілковитий лад. Та чом би й ні — вони ж мали вдосталь їжі. Пригадую, якось пополудні я застав у клубі Голстеда й Брентвуда, як вони шепотілися в кутку. Вони запропонували мені одну ризиковану справу. Брентвудова машина була ще зовсім справна, і вони надумали десь украсти корову. Голстед мав довгого різницького ножа й сокиру. Ми поїхали на околицю міста. Де-не-де паслися корови, але їх стерегли господарі. Ми подалися шукати далі і, їдучи на схід, на пагорках близько Гантерс Пойнту надибали корову, яку стерегла мала дівчинка. Біля корови паслося й теля. Ми не гаяли часу на розмови. Дівчинка, знявши крик, утекла, а ми тим часом зарізали корову. Я проминаю подробиці, бо вони не вельми принадні — адже до такої роботи ми були незвичні й виконували її дуже незграбно.

Зі страху ми дуже спішилися, проте не встигли скінчити, коли почули крики і побачили кількох людей, що бігли просто на нас. Ми покинули здобич і накивали п'ятами. На наш подив, нас не переслідували. Оглянувшись, ми побачили, як ті люди швидко розрубували м'ясо. Вони, либонь, були з такої самої братії. Ми вирішили, що там вистачить на всіх, і повернули назад. Те, що сталося по цьому, годі й описати. Над здобиччю ми билися й свари-

лись, наче ті дикуни. Пригадую, Брентвуд вівся чисто як звір: він хапав, гарчав і загрожував убити кожного, хто не дасть нам належної пайки.

Поки ми отак паювалися, на сцену вихопились нові лицедії. Цей раз то були грізні охоронці громадського спокою — члени ІСП. Їх привела дівчинка. Озброєні вони були батогами та дрюччям, і було їх з двадцятеро. Дівчинка підстрибувала зі злості, сльози лилися їй по щоках, і вона кричала: «Всипте їм! Всипте їм! Це все той дядько в окулярах! Дайте йому по пиці! По пиці!» «Дядько в окулярах» — то був я, і мені таки дали по пиці, хоч я не розгубився і спершу скинув окуляри. Лишенько, як же нам перепало! Ми сипонули врозтіч. Брентвуд, Голстед і я втекли до машини. З носа Брентвудові дзюрила кров, щоку Голстеда перетяла червона смуга від батога, що гадюкою вп'явся в неї.

І ось коли гонитва скінчилася і ми добігли до машини, позад неї знайшлося перелякане теля. Брентвуд застеріг нас принишкнути, а сам скрався до теляти, як вовк або тигр. Ножа й сокиру ми покинули на бойовищі, але Брентвуд ще мав руки, і він качався по землі з тим бідним телятком, душачи його. Потім ми вкинули свою здобич у машину, накрили одежиною і рушили додому. Та наші знегоди лише починалися. У нас лопнула шина. Полагодити її ми не мали жодної змоги, а вже смеркало. Тоді ми покинули машину, а Брентвуд з покритим одежиною телям на плечах пішов попереду, задихаючись і заточуючись. Ми по черзі несли теля, знемоглися вкрай, та ще й загубили дорогу. Проблукавши кілька годин, ми натрапили на зграю якихось хуліганів. То не були члени ІСП, і гадаю, що вони так само зголоднілі, як і ми. В усякому разі, їм припало теля, а нам — стусани. Брентвуд усю дорогу лютував, наче божевільний. Він і справді у своїй пошматованій одежі, з опухлим носом та підбитими очима, скидався на божевільного.

Після цього ми вже до корів не бралися. Генерал Фолсом послав свої загони реквізувати всіх корів, і більшість того м'яса припала на його військо та на міліцію. Шкода й винуватити було генерала: його обов'язок був підтримувати закон і порядок, і він це здійснював з допомогою солдатів, тож і мусив перш за все їх годувати.

Тоді саме й почалася велика паніка. Заможні поспішали втекти з міста, а за ними й біднота, перейнявшись тим без-

тямним страхом. Генерал Фолсом утішався: із Сан-Франціско вибралося принаймні 200 000 чоловік, а це дуже полегшило проблему харчування.

Я добре пам'ятаю той день. Вранці я з'їв скоринку хліба. Другу половину дня я простояв у черзі і лише ввечері повернувся додому, стомлений і нещасний, принісши чвертку рижу та шматочок свинячої грудинки. На порозі зустрів мене Браун. Лице його було виснажене й стривожене. Він сказав мені, що вся челядь розбіглася і зостався він сам. Мене зворушила його відданість, і, довідавшись, що він цілий день нічого не їв, я поділився з ним своєю їжею. Ми зварили половину рижу й половину грудинки, поділилися порівно, а решту лишили на ранок. Я ліг спати, не вгамувавши голоду, і всю ніч неспокійно крутився. Вранці я виявив, що Браун теж покинув мене, вкравши, на превеликий мій подив, решту рижу й грудинки.

Цього ранку зібралася в клубі тільки купка похмурих завсідників. Служників не було зовсім: геть усі втекли. Я помітив, що срібло зникло, і здогадався, де воно поділося. Обслузі воно не припало, гадаю, з тієї причини, що члени клубу здогадалися взяти його раніше. Вони розпорядилися тим сріблом просто. На південь від Маркіт-стріту, у житлах членів ІСП, господині обмінювали на срібло досить непогані харчі. Я повернувся додому. Так і є, моє срібло теж геть-чисто зникло, крім одного масивного кубка. Я загорнув його і також поніс на південь від Маркіт-стріту.

Під'ївши, я побадьорішав і повернувся в клуб довідатись новини. Геневер, Колінз і Дейкон якраз виходили з клубу. Всередині вже порожньо, сказали вони і запросили мене з собою. Вони пояснили, що збираються виїхати з міста Дейконовими кіньми, і сказали, що й для мене знайдеться коняка. Дейкон мав четверо чудових цугових коней, яких він, звісно, хотів урятувати, бо генерал Фолсом натякнув йому, що завтра всі коні, які ще є в місті, реквізують на харч. Коней лишалося небагато — десятки тисяч їх було випущено за місто, коли в перші дні забракло сіна й вівса. Пригадую, що Бердел, який мав велике фурманське підприємство, випустив на волю триста биндюжних коней. Коли рахувати, що кожен кінь коштує п'ятсот доларів, то це становить суму в 150 000. Спершу він сподівався повернути більшість коней, коли скінчиться страйк, та ба! Коней поїли втікачі із Сан-Франціско. Через недоста-

чу їжі почали вже забивати на харч і військових мулів та коней.

На щастя, у Дейкона в стайні був чималий запас сіна й вівса. Ми роздобули чотири сідла; коні були добрі, баскі, хоч і не звикли ходити під сідлом. Проїжджаючи вулицями, я згадав, як виглядало Сан-Франціско під час великого землетрусу, але теперішнє Сан-Франціско справляло ще сумніше враження. Не якийсь природний катаклізм був тому причиною, а скорше тиранія робітничих спілок. Ми проїхали повз Юніон-сквер, проминули театр, готель, район магазинів. Вулиці порожнювали. Де-не-де стояли автомобілі, покидані там, де вони поламались або де забракло бензину. Не було ніяких ознак життя, тільки зрідка траплялися поліcмени та солдати, що охороняли банки й громадські установи. Раз ми наскочили на якогось члена ІСП, що наліплював свіжу відозву. Ми спинилися прочитати її.

«Наш страйк проходить у цілковитому порядку,— було надруковано,— і ми додержимо порядку до кінця. Скінчиться страйк тоді, коли задовольнять наші вимоги, а це станеться тоді, коли ми голодом підкоримо наших підприємців, так само, як у минулому голодом часто підкорювали нас».

— Так говорив і Месенер,— мовив Колінз.— Щодо мене, то я готовий скоритись, тільки не буде в мене до цього нагоди. Я вже, мабуть, цілий вік не їв уволю! Хотів би я знати, яка на смак конина?

Ми спинилися прочитати ще одну відозву:

«Коли ми побачимо, що наші підприємці ладні скоритися, ми допустимо їх до телеграфу і дозволимо об'єднанням підприємців Сполучених Штатів зв'язатись між собою. Але ми пропустимо тільки те, що має зв'язок із нашим замиренням».

Ми поїхали далі, перетяли Маркіт-стріт і незабаром опинилися в робітничому районі. Тут уже не було спорожнілих вулиць. Біля воріт стояли, позбиравшись невеликими гуртами, члени ІСП. Щасливі, нагодовані діти бавились на вулиці, а гладкі господині сиділи на східцях ганків і цокотіли язиками. Кожне глузливо до нас приглядалося, а малі діти бігли слідком і кричали: «Гей, містере, чи ви не голодні?» Одна жінка з немовлям на руках гукнула Дейконові: «Гей, товстуне, я дам вам за вашого коника попоїсти шинки з картоплею, смородинового варення, білого хліба, консервованого масла, та ще дві чашки кави!»

— Чи не зауважили ви, що останніми днями,— звернувся до мене Геневер,— на вулицях не стало бродячих собак?

Я це зауважив, але не надав цьому значення. Був найслушніший час виїздити з нещасливого міста, далі чекати було ніяк. Врешті нам вдалося виїхати на шлях до Сан-Бруно, і ми попрямували на південь. Я мав віллу поблизу Менлова, і саме то й була наша мета. Але незабаром ми побачили, що поза містом становище куди небезпечніше. У місті бодай солдати та ІСП пильнували ладу, а по селах панувала анархія. Двісті тисяч чоловік втекло з Сан-Франціско, і ми мали безліч доказів того, що вони були наче армія сарани.

Вони змели геть-чисто все. Бійки й пограбунки стали звичайним явищем. То тут, то там над дорогою натрапляли ми на трупи і бачили обгорілі руїни ферм. Юрба повалила огорожі й витолочила ниви. Всю городину повикопували голодні орди. Всіх курей і тварин на фермах повирізували. І таке діялось на всіх головних шляхах, що розходилися від Сан-Франціско. Де-не-де, далі від битого шляху, фермери боронили своє майно за допомогою рушниць і револьверів і досі ще зберегли свою власність. Вони застерігали нас не підходити і відмовлялися від будь-яких переговорів. Усі ті руйнування та насильства чинила й наубогіша біднота, й вищі класи. Члени ІСП, маючи вдосталь запасів, спокійнісінько відсиджувалися по своїх мешканнях у місті.

Незабаром ми й навіч переконались, яке сутужне стало становище. Праворуч від нас розітнулися крики й постріли з рушниць. Зовсім близько продзижчали кулі. В кущах щось затріщало, і через дорогу перед нами проскочив добренний вороний кінь-биндюжник. Ми тільки помітили, що він кульгав і спливав кров'ю. За ним бігло троє солдатів. Вони гналися поміж дерев, які стояли ліворуч. Ми чули, як солдати перегукувалися. Четвертий солдат вискочив з правого боку, сів на валуні і витер піт з обличчя.

— Міліція,— прошепотів Дейкон.— Дезертири.

Солдат усміхнувся до нас і попросив сірника. На Дейконове запитання: «Що сталося?» — він повідомив, що міліціонери дезертують. «Не дають жерти,— пояснив він.— Вони годують тільки регулярних». Ми також довідались від нього, що з тюрми на острові Алькатраз випущено злочинців, бо їх більше нічим годувати.

Ніколи я не забуду видовища, на яке ми натрапили. Дорога несподівано повернула. Над головою — склепіння

дерев. Сонце пробивається крізь гілля. Літають метелики, а з полів лине спів жайворонків. І ось перед нами великий туристський автомобіль. Біля нього і в ньому кілька трупів. Картина була ясна. Власники автомобіля тікали з міста, банда хуліганів з міської голоти наскочила й повбивала їх. Це сталося в останню добу. Свіжорозкриті бляшанки м'ясних та фруктових консервів пояснювали причину нападу. Дейкон оглянув трупи.

— Я так і думав,— сказав він.— Я їздив у цьому автомобілі. Це Перітони — уся родина. Маємо пересторогу надалі.

— Але ж у нас нема харчів, то чого б на нас нападали,— заперечив я.

Дейкон показав на коня, яким я їхав, і мені стало ясно. Ще вранці Дейконів кінь загубив підкову. Крихке копито тріснуло, і кінь почав шкандибати. Дейкон відмовився їхати ним далі, але й не хотів його кинути. На його прохання, ми рушили далі самі; він думав іти пішки й вести коня і приєднатись до нас у моїй віллі. Проте більше ми його не бачили і так і не довідались, як він загинув.

Близько першої години ми прибули в місто Менлов, вірніше на те місце, де був колись Менлов, бо там лишилися самі руїни. Скрізь валялися трупи. Ділова частина міста, так само як і житлові квартали, згоріла. Деякі будинки ще стояли, але до них годі було підступитись. Коли ми наближалися, на нас стріляли. Ми зустріли жінку, що шукала чогось серед димних руїн свого дому. Перший напад, розповіла вона, вчинено на магазини; з її розповіді ми уявили картину, як лютий голодний та галасливий натовп наскочив на жменьку городян. Мільйонери й голота пліч-о-пліч билися за їжу, а діставши її, билися один з одним. Ми довідалися, що так само пограбовано місто Пало-Альто та Стенфордський університет. Перед нами простяглися безлюдні, пустельні лани, і ми вирішили, що розумніше повернути до моєї вілли. Вона притулилася за три милі на захід, між горбами передгір'я.

Їдучи, ми бачили, що спустошення не обмежилося тільки головними шляхами. Авангард утікачів тримався доріг, грабуючи поблизькі містечка; ті, що сунули за ними, розпорошувалися по ширшій околиці, змітаючи все, наче великою мітлою. Мій будинок, збудований з бетону й цегли, вкритий черепицею, витримав пожежу, але всередині вигорів дощенту. У вітряку ми знайшли тіло садівника; навко-

ло валялися гільзи. Він витримав, либонь, добрий бій. Але двох робітників-італійців, економки та її чоловіка ми не знайшли й сліду. Ані живої душі не лишилося. Телята, лошата й уся свійська птиця та чистокровна худоба щезли. В кухні і на плиті, де юрба варила собі страву, панував безлад. Так само й численні погаслі вогнища в дворі свідчили, яка сила люду їла й ночувала тут. Чого вони не з'їли, те забрали з собою. Нам не залишилося ні крихти.

Решту ночі ми просиділи, даремно ждучи Дейкона, а вранці з револьверами в руках відбилися від півдесятка мародерів. Потім ми забили одного Дейконового коня і заховали те м'ясо, що зразу не подужали з'їсти. Удень Колінз вийшов прогулятися, але так і не повернувся. Геневер уже не міг більше зоставатись і волів тікати далі, аж я насилу вмовив його підождати до ранку. Щодо мене, то я був переконаний, що кінець загального страйку близько, і вирішив повернутися до Сан-Франціско. Отже, вранці ми з Геневером розпрощалися: він, прив'язавши до сідла п'ятдесят фунтів конини, рушив на південь, а я, з таким самим вантажем, попрямував на північ. Малому Геневерові пощастило викрутитись, і він, запевне, до самої смерті нав'язуватиметься кожному, розповідаючи про свої тодішні пригоди.

Я повертався дорогою до Белмонту, і там троє міліціонерів пограбували мою конину. Вони сказали, що становище не змінилося, а хіба погіршало. ІСП запасла досить харчів і витримає цілі місяці. Коли я доїжджав до Бадепа, душ дванадцятеро відняли у мене коня. Двоє з них були полісмени з Сан-Франціско, а решта солдати. Це було зловісно. Мабуть, уже дійшло до краю, якщо дезертують регулярні війська! Коли я рушив пішки далі, вони розпалили вогнище, і останній Дейконів кінь лежав на землі забитий.

Так мені й далі велося: я звихнув собі ногу в кісточці і зміг добутися тільки південних околиць Сан-Франціско. Всю ніч я вилежав надворі, тремтячи з холоду і згораючи в пропасниці. Два дні так пролежавши, я до того знесилів, що не міг ворухнутися, і аж третього дня, коли зробив собі саморобні милиці, пошкандибав у місто. Я дуже охляв, бо вже три дні не мав у роті й ріски, і ледве переставляв ноги. То був день нестерпної муки й кошмарів. Назустріч мені, наче вві сні, проходили сотні солдатів регулярних військ, простуючи в протилежному напрямку, і

сила полісменів з родинами; йшли вони великими гуртами, щоб разом оборонятися.

Входячи в саме місто, я згадав про дім того робітника, де проміняв срібний кубок, і голод погнав мене в тому напрямку. Вже смеркало, коли я туди дошкутильгав. Я звернув у провулок і, вибравшися східцями на ганок чорного ходу, знемігся і впав. На щастя, я дістав милицею до дверей і постукав. Тоді я, мабуть, зомлів, бо опритомнів уже в кухні. Лице моє було мокре від води, а в рот мені вливали віскі. Я задихався, тремтів і силкувався щось сказати. Я заговорив про те, що не маю більше срібних кубків, але що потім заплачу їм, коли вони дадуть мені чогось поїсти. Проте господиня перебила мене.

— От бідолаха! — мовила вона.— Хіба ви не чули? Страйк скінчився сьогодні вдень. Звичайно, ми нагодуємо вас чим-небудь.

Вона заметушилася, відкриваючи бляшанку з грудинкою і збираючись її смажити.

— Будь ласка, дайте мені зараз трошки,— попросив я і став їсти холодне м'ясо на шматочкові хліба, а її чоловік тим часом розповів мені, що вимоги ІСП задоволено. З полудня пущено телеграф, і об'єднання підприємців пішли на поступки. А що у Сан-Франціско не лишилося жодного підприємця, то за них вів перемови генерал Фолсом. Поїзди й пароплави підуть взавтра вранці, і тоді ж таки почнуть працювати всі інші установи.

Так скінчився загальний страйк. Не приведи боже вдруге таке бачити. То гірше за війну! Загальний страйк — то щось жорстоке й неморальне, а людський розум повинен керувати промисловістю якось раціональніше. Гарісон знову працює в мене за шофера. Така була частина умов ІСП: щоб усіх її членів поновлено на їхній колишній роботі. Браун не повернувся, але решта слуг знов у мене. Я не мав сили відмовити їм, цим бідним створінням, бо їм теж довелося скрутно тоді, коли вони повтікали з моїми харчами і сріблом. Та тепер я й не міг би їм відмовити: всі вони члени ІСП. Тиранія організованої праці переходить уже всякі межі! Щось треба таки зробити!

— Це йде карантинний катер,— сказав капітан Макелрат.

Лоцман щось буркнув на відповідь, а шкіпер перевів бінокля з катера на смужку берега і вище — до Кінгстена, а потім поволі на північ — до Гаут-Геда.

— Саме приплив, і ми будемо в доку за дві години,— запевнив лоцман, намагаючись бути веселим.— В кінець доку, так?

Тепер шкіпер пробурчав:

— Ну й дублінська днина!

І знову шкіпер пробурчав. Його стомила бурхлива вітряна ніч в Ірландському морі, безсонні години на містку. Його стомила вся ця подорож — два роки й чотири місяці далеко від рідного порту, вісімсот п'ятдесят днів за судновим журналом.

— Справжня зимова погода,— озвався помовчавши шкіпер.— Міста й не розгледиш. Цілісінький день литиме.

Капітан Макелрат був невеличкий чоловік, такого зросту, що з-поза парусинової ослони на містку судна виставала тільки-но голова. Лоцман і третій помічник здавалися високими проти нього, так само і стерновий — моцак-німець, дезертир з військового корабля, якого він договорив у Рангуні. Проте недостача кількох дюймів не уймала здібностей капітанові Макелрату. Принаймні так гадала компанія, і так само гадав би й він сам, якби мав доступ до свого старанно й докладно заповненого послужного списку в архіві контори. Але компанія ні разу й не натякала на своє довір'я до нього. Це було не в звичаях компанії, бо вона мала принцип: ніколи не давати своїм службовцям нагоди думати, що вони незамінні або хоча б надзвичайно цінні; тому вона щедро осуджувала їх і ніколи не хвалила.

Та й що-бо таке якийсь там капітан Макелрат, як не простий собі шкіпер, один з восьмидесяти шкіперів, що командували вісімдесятьма суднами компанії на всіх морських гостинцях та путівцях?

На головній палубі два китайці-кочегари несли сніданок, ступаючи по іржавому залізному покриттю, що не раз зазнавало сили й люті морських хвиль. Один моряк спускав линву, протягнену від бака понад люки й вантажні коловороти аж до трапа.

— Тяжкий був рейс,— зауважив лоцман.

— Еге ж, часом добре дошкуляло, та то дарма. Шкода тільки, що згаяно багато часу, а я ненавиджу гаяти час.

Кажучи так, капітан Макелрат розглянувся вперед і назад, а лоцман, стежачи за його поглядом, побачив німе, але виразне пояснення, чого саме згаяно час. Димар, пофарбований знизу на брунатне, побілів від шару солі, а трубка свистка зблиснула кришталево на сонці, що випадково в цю мить прозирнуло крізь хмари. Рятувального човна на лівому борту не було, і залізні шлюпкові трями були зігнуті й викручені, що свідчило про страшенну силу морських валів, які мотлошили старого «Тріапсіка». Шлюпбалки з правого борту так само порожнювали, а розбиті уламки другого рятувального човна валялися біля розбитого люка машинного відділення, закритого брезентом. Внизу, біля правого борту, лоцман побачив потрощені двері кают-компанії, тепер абияк загороджені, щоб не заливало хвилею. Трохи далі боцман з матросом знімали з вантів димаря величезну мотузяну прямокутну сітку, що не подужала стримати ті люті хвилі.

— Двічі я казав власникам про ці двері,— промовив капітан Макелрат.— А вони все, мовляв, що й так добре. Але того разу шторм був страшнючий, хвилі просто неймовірні. І ото найбільша зірвала двері й шпурнула просто на стіл в кают-компанії. Та й механікову каюту розтрощила. Ото він мав прикрість!

— Хвиля нічогенька, либонь, була,— співчутливо зауважив лоцман.

— Т'авжеж. Діялося щось незвичайне. Отоді загинув і мій помічник. Він стояв зі мною на містку, і я наказав йому перевірити клини на першому люку. Я не був у ньому певний, бо туди добиралася вода. Не подобалось мені це, і я вже думав, чи не лягти в дрейф до ранку, аж тут хвиля як ллянула — вище містка. Величезна — страх яка! Навіть

нам на містку перепало. Спершу я й не помітив, що зник помічник, бо стільки було замороки: двері забити, закрити брезентом люк. Аж потім гля'— його ніде й нема. Стерничий казав, що бачив, як він сходив трапом, саме коли пасунула хвиля. Шукали його на прові, шукали в каюті, в кочегарці, тоді на нижній палубі і аж там його знайшли,— лежав по обидва боки щита парової труби.

Лоцман круто лайнувся на знак подиву й жаху.

— Еге ж,— стомлено вів далі шкіпер,— по обидва боки парової труби. Кажу-бо — розтяло його вподовж, як оселедця. Хвиля, мабуть, підхопила його на верхній палубі, скинула вниз і вдарила головою об щит. Той щит врізався в нього, як у масло, пройшов між очей і крізь усе тіло, так що одна нога й рука опинилася по один бік щита, а друга нога й рука — по другий. Кажу-бо, моторошно було й дивитись. Ми склали його докупи, загорнули в парусину та й спустили в море.

Лоцман знову вилаявся.

— Та це дарма, втрата була невелика,— запевнив його капітан Макелрат.— З того помічника моряк був кепський. Свинопас із нього, може, й вийшов би, а сюди даремно він поліз.

Кажуть, є три різновиди ірландців: католики, протестанти й північні ірландці. Оці північні ірландці — переселенці з Шотландії. Капітан Макелрат був саме з північних ірландців, і нічим він так не дратувався, як тим, коли з вимови його приймали за шотландця, що таки частенько траплялося. Затятий ірландець, він міцно тримався всього свого, хоч трохи й копилив губу, коли згадували про південних ірландців або навіть і про оранжистів *. Сам він був пресвітеріанин, дарма що в його громаді лишилось яких п'ятеро чоловік, котрі сходилися на збори оранжистів. Батьківщиною його був острів Мак-Гіл, де сім тисяч чоловік жили так дружно й тверезо, що на весь острів був тільки один полісмен, а шинків і зовсім не заводилося.

Капітан Макелрат не любив моря і ніколи ним не переймався. Воно було йому засобом до життя, ото й тільки, воно було місцем, де він працював, як інший працює на фабриці, в майстерні чи конторі. Романтика зроду-віку не співала йому звабливої пісні, і дух пригодництва ніколи не розпалював його крові. Уявою він не міг похвалитись. Дива морських глибин не вражали йому душі. Шквали, урагани, смерчі, припливи та відпливи були для нього

тільки перешкодою в дорозі, що дошкуляли судну на морі, а капітанові на містку,— тільки перешкодою, і нічим більше. Він на них дивився, а проте не бачив їх, оті дива й химерії далеких країн. Чи то западала йому в очі бронзова пишнота тропічних морів, чи то подмухали в лице грізні вихри на півночі Атлантики або ж далеко на півдні Тихого океану,— у спогадах його лишилися тільки розбиті двері кают-компанії, залита палуба й люки, витрата вугілля понад норму, довгі переходи і змита несподіваною зливою свіжа фарба.

— Я свій справунок знаю,— часто мовляв він. Але поза тим «справунком» було все те, чого він не знав, все, на що він дивився очима смертного, а проте не уявляв, що воно існує. Що він знав свій «справунок», судновласники були певні, бо інакше не доручили б йому командувати «Тріапсіком» — кораблем на три тисячі реєстрових тонн, місткістю на дев'ять тисяч тонн вантажу і оціненим у п'ятдесят тисяч фунтів.

Він став моряком не з любові до моря, а тому, що така йому випала доля, тому, що в батька він був молодший, а не старший син. Острів Мак-Гіл був невеликий, і землі там вистачало тільки на певну кількість посельців. Для рівноваги зайве населення — і чимало його було — мусило шукати заробітку на морі. Так велося протягом поколінь. Старший син діставав у спадщину від батьків ферму, а молодший ішов на море і скородив солону воду. Отож і Дональд Макелрад, фермерів син і душею фермер, мусив кинути ту землю, яку любив, і піти на море, яке ненавидів. Але така була його доля: розорювати море. І розорював він його вже двадцять років — уміло, байдужно, розсудливо, дбайливо й щиро, почавши з юнги та матроса. Далі він став помічником і капітаном вітрильника, звідти перейшов на пароплав і став другим помічником, тоді першим і кінець кінцем капітаном; спершу командував малими суднами, далі більшими і нарешті став капітаном на старому «Тріапсіку»; було це, звісно, старезне судно, але варте своїх п'ятдесяти тисяч фунтів: воно могло ще витримати багато штормів, тягаючи по морях свій вантаж на дев'ять тисяч тонн.

Із містка «Тріапсіка», з такого високого поста, що він досяг у змаганні з іншими, він дивився на дублінський порт перед ним, на місто, спохмурніле під темним небом вітряного дня, на переплутаний візерунок щогл і снастей у гавані.

Він повертався, двічі об'їхавши навколо світу, після нескінченних мандрівок по далеких морях повертався додому, до жінки, якої не бачив двадцять вісім місяців, до дитини, якої ще зовсім не бачив і яка вже ходила й говорила. Він помітив, як унизу з дверей на баку, наче кролі з сажа, винурювали кочегари та прибиральники і заіржавленою палубою бралися на корму — на огляд до портового лікаря. То були китайці з безвиразними, подібними до сфінксів, обличчями; та й ходили вони якось незграбно, волікши ноги, наче грубе взуття було затяжке для їхніх худих ніг.

Він дивився на них і нікого не бачив, проводячи рукою попід дашком кашкета і машинально ворушачи рудувату чуприну. Бо те, що відбувалося перед ним, становило тільки тло його мирних видив, які не раз виникали протягом довгих ночей на містку, коли старий «Тріапсік» гойдався на бурхливих хвилях океану, коли палубу заливало, а снасті рипіли під натиском вітру чи то в сніговицю, чи в тропічну зливу. У видивах своїх він бачив ферму, хату, господарські будівлі під стріхою, дітей, що бавляться на сонці, свою добру дружину на порозі, чув, як мукали корови, квоктали кури й били копитами коні в стайні, а поряд була батькова ферма, далі — хвилясті лани, обгороджені й дбайливо оброблені, розлеглі аж до гребенів невеликих пагорбів. Таке було його видиво, його мрія, його Романтика і Пригода, мета всіх його зусиль, найвища винагорода за те, що скородив він солону воду і прокладав довгі-довгі борозни навколо цілого світу, женучи по морях свого плуга.

Цей чоловік, що стільки мандрував, був простіший і невибагливіший у своїх мріяннях навіть за іншого селюка. Його батькові пішов сімдесят перший рік, але він жодної ночі ніде не ночував, окрім на своєму ліжку, у своєму власному домі на острові Мак-Гіл. На думку капітана Макелрата, ото був ідеал життя, і він дивувався, що є такі люди, які без жодного примусу кидають ферму і йдуть у море. Він об'їздив увесь світ і знав його незгірш як котрийсь швець, що вік пересиджує у своїй майстерні, знає своє село. Капітанові Макелрату світ був селом. В уяві він бачив вулиці на тисячу миль завдовжки, а то й довші; провулки, що огинають бурхливі миси або ведуть у тихі затоки, перехрестя, від яких в один бік шлях ішов до квітучих країв і теплих морів, а в другий — до невпинних штормів та грізних крижаних гір, де панують дужі західні

вітри. Яскраво освітлені міста видавались йому крамницями па цих довгих вулицях — крамницями, де укладають угоди, набивають засіки, навантажують чи вивантажують товари, де від своїх господарів з Лондона він одержує накази, куди йому далі пливти довгими морськими вулицями — по новий вантаж чи везти товари туди, де ваблять шилінги та пенси і куди страхівники не забороняють іти кораблям. Але й нудота ж оті всі мандри! Якби не потреба в насущникові, то й зовсім би вони ні до чого.

То було в Кардіфі два роки й чотири місяці тому, як він востаннє попрощався з жінкою, вирушивши до Вальпарайсо з вантажем вугілля 9 тисяч тонн. Із Вальпарайсо він порожняком поплив до Австралії — це шість тисяч миль, та ще й шторми, і з пальним скрута. Навантажившись там вугіллям, проїхав сім тисяч миль до Орегону, а звідти — ще більше з різним вантажем до Японії та Китаю. Потім до Яви, де навантажив цукор для Марселя, а тоді через Середземне море в Чорне і звідти в Балтімору, везучи туди хромову руду. Але їх потіпав шторм, знову не стало вугілля, і довелося заїхати на Бермуди. Далі був терміново зафрахтований до Норфолка, штат Вірджінія, а звідти, навантаживши якесь підозріливе контрабандне вугілля, поплив до Південної Африки з наказу підозріливого комірника-німця, що його посадили на борт фрахтувальники судна. Потім подалися на Мадагаскар, роблячи, згідно волі комірника, по чотири вузли; тут зродилася думка, чи не знадобиться це вугілля російському флотові. Різні непорозуміння, затримки, довге чекання на морі, міжнародні ускладнення (увесь світ зацікавився старим «Тріапсіком» та його контрабандним вантажем), і ось вони їдуть до Японії у військовий порт Сасебо. Повернувшись до Австралії, знову зафрахтовані, вони набрали усякого краму в Сіднеї, Мельбурні та Аделаїді і повезли до островів Маврікія, у Лоренсо Маркес, у Дурбан, у затоку Алгоа, в Кейптаун. Тоді до Цейлону — по нові розпорядження, а далі до Рангуна вантажитись рижем для Ріо-де-Жанейро. Звідти — до Буенос-Айреса, де навантажили маїс для Англії або для континенту, дорогою спинились у Сент-Вінсенті і, одержавши там наказ, рушили до Дубліна. Два роки й чотири місяці — вісімсот п'ятдесят днів, згідно суднового журналу,— роз'їздили вони взад і вперед на сотні миль тисячомильними морськими вулицями, аж урешті повернулися до Дубліна. І йому це все вкрай оприкрилося.

Мале буксирне судно підхопило «Тріапсік», почулася команда, і, з грюкотом та стукотом, повільно посуваючись то вперед, то вбік, старий, побитий негодами морський волоцюга просунувся в глибину доку. З корми і з прови викинули на берег линву, а біля доку вже зібрався невеликий гурт щасливців, що завжди живуть на суходолі.

— Стоп! — густим басом наказав капітан Макелрат, і третій помічник крутнув ручку машинного телеграфу.

— Перекинути трап! — скомандував другий помічник і, коли наказ виконали, сказав: — Ну, тепер гаразд!

Перекинути трап — це було останнє завдання, а «тепер гаразд» означало, що команда вже вільна, рейс закінчено. Матроси нетерпляче посунули по іржавій палубі, де вже лежали їхні спаковані речі, налагоджені на берег. Всі вже відчували подих землі; те саме й шкіпер відчував, коли буркнув лоцманові прощальне «бувайте», а сам спустився в свою каюту. На палубі скупчилися біля трапа митні урядовці, інспектор, службовці агентств та вантажники. Швидко віддавши належні розпорядження, капітан залишився із самим агентом, котрий мав супроводити його до контори.

— Чи сповістили ви дружину? — замість привітання спитав капітан в агента.

— Так, телеграмою, тільки-но довідались про ваше повернення.

«Вона, мабуть, приїде вранішнім поїздом»,— вирішив шкіпер і пішов умитися й змінити одежу.

Він востаннє скинув оком на каюту і на дві фотокартки на стіні — одну дружини, а другу дитини, якої ще й не бачив. Потім він перейшов до кают-компанії, обшитої кедровими та кленовими панелями, де стояв довгий стіл, за яким він їв сам-один увесь цей нудний час мандрів, хоч там вистачило б місця й на десятьох. Ані сміху, ні балачок, ні суперечок ніколи не було чути в цій їдальні. Він їв мовчки й нахмурено, мовчав і той азіат, що, безгучно рухаючись, йому слугував. І враз капітанові спало на думку, який же самотній він був оці два роки з гаком. Усі прикрості й тривоги доводилося крити в собі, ніхто з ним не поділяв їх. Молодші помічники були надто зелені й легковажні, а перший помічник надто дурний,— який уже з нього порадник! Єдиною повсякчасною співмешканкою його була відповідальність. Вони разом обідали й вечеряли, разом стояли на містку і разом спали.

— Ну вже,— пробурмотів він до своєї похмурої спільниці,— спекався я тебе... бодай на який час.

Зійшовши на берег, він випередив останніх матросів з їхніми клунками і в конторі полагодив свої корабельні справи, витративши на те добру годину. Коли йому запропонували випити, він узяв собі молока й соди.

— Я не те щоб непитущий,— пояснив він,— а просто не люблю ні пива, ані віскі.

Одразу пополудні, виплативши команді платню, він поспішився до кімнати, де вже чекала на нього дружина. Спершу він глянув на неї, хоч йому страх кортіло подивитись на дитя, що сиділо на стільці поруч. Міцно обійнявши її, він відхилився трохи і довго й уважно вивчав кожну риску на жінчиному обличчі, дивуючись, що за цей час воно ніяк не змінилося. «Який він ніжний»,— подумала про нього жінка, хоч його помічники, якби спитати їх, сказали б інакше — що він суворий і в'їдливий.

— Ну, Ені, як почуваєшся? — спитав він і знову пригорнув її до себе.

Відхилившись, він дивився на неї, на цю жінку, з якою був одружений десять років і яку так мало знав. Вона була йому майже чужа, чужіша за його служку-китайця і, безперечно, чужіша за його помічників, що їх він бачив день у день упродовж вісімсот п'ятдесяти днів. Одружений десять років, він за цей час прожив з нею лише дев'ять тижнів, яких ледве вистачило б на медовий місяць. Щоразу, приїздивши додому, він знову знайомився з нею. Така доля судилася всім, хто йшов скородити солоні моря. Ті люди мало знають своїх жінок, а ще менше — своїх дітей. Його старший механік, короткозорий старий Макферсон, розповідав, що коли він повернувся додому, його вигнав власний син — чотирирічний хлопчина, котрий ще не бачив свого батька.

— То оце наша дитина,— промовив шкіпер, нерішуче простягаючи руку до щічки дитини.

Але хлопчик відсунувся від нього, ховаючись за матір.

— О! — скрикнула вона.— Він ще ж не знає свого татка.

— Та й я його не знаю. Їй-бо, в натовпі я б і не розпізнав його, хоч, здається, ніс у нього геть такий, як у тебе.

— А очі твої, Дональде. Поглянь на них. Це твій тато, дитинко. Поцілуй його, ти ж хлопець.

Але дитя притулилось до матері, ще більше проймаючись

острахом і недовірою, а коли батько спробував узяти його на руки, воно мало не заплакало.

Шкіпер, щоб якось залагодити прикрість, випростався і витяг годинника.

— Час рушати, Ені,— сказав він.— Поїзд скоро відійде.

У поїзді він спочатку мовчки придивлявся до жінки й дитини, що засинала в неї на руках, або позирав у вікно на оброблені лани та зелені безлісі пагорби, що невиразно маячіли крізь густу мжичку. В купе вони сиділи самі. Коли хлопець заснув, жінка поклала його на лаві й гарненько вкутала. Розпитавши про здоров'я родичів та приятелів і вислухавши всі острівні новини, в тім числі про погоду й ціну на землю та збіжжя, капітан Макелрат вирішив, що тепер треба розповісти любій дружині про свої мандрівки на край світу. Але його розповідь — то не була чарівна казка про чудові, квітучі країни або заманливі східні міста.

— А Ява, яка вона? — запитувала дружина.

— Страшенна там пропасниця. Половина команди злягла, і нікому було працювати. Увесь час саму тільки хіну ковтали. Всі матроси щоранку пили натщесерце хіну та джин. А ті, хто не хворів, удавали з себе хворих.

Іншим разом запитала вона його про Ньюкасл.

— Вугілля й вугляна курява — от і все. Препогане місто. Від мене там дали драла два китайці-кочегари. Власники сплатили за них урядові штрафу по сто фунтів за брата. «Ми дуже жалкуємо,— писали вони мені — це вже в Орегоні я одержав їхнього листа.— Ми дуже жалкуємо, що втекло двоє китайців із вашої команди, і радимо надалі бути обережнішим». Обережнішим! Оце тобі маєш! Китайцям же належалося по сорок п'ять фунтів платні кожному,— хто ж би подумав, що вони втечуть.

Але то в них так заведено: «ми дуже жалкуємо», «ми просимо попереджати», «ми радимо», «ми не розуміємо» — оце в такий спосіб. Клята вантажна помийниця! А вони думають, що я можу їздити нею, як «Луканією», та ще й вугілля не палити. А тут ще той гвинт. Було ж мені! Він був старий, залізний, лопаті зігнуті. Де з нього взяти нормальну ходу! Зробили новий, бронзовий, дев'ятсот фунтів коштував. Вони хочуть повернути свої витрати, а в мене саме поганий перехід був, щодень ледве сунемо. «Ми з жалем констатуємо, що від Вальпарайсо до Сіднея ви так довго йшли, покриваючи по сто шістдесят сім миль за добу.

Ми сподівалися кращих наслідків від нового гвинта. Вам треба було проходити по двісті шістдесят миль щодоби».

А то ж була зима: вітер, зливи, шторми майже весь час, ураган; так ішли шість днів, ще й машини раз у раз спиняються, та й вугілля обмаль, а помічник такий бовдур: упочі навіть не міг розглядіти сигнальних ліхтарів на пароплавах і все викликав мене на місток. Я їм написав пояснення, а вони відповідають: «Наш консультант з навігації каже, що ви занадто далеко ухилялись на південь» і «ми сподіваємося кращих наслідків від нового гвинта». «Консультант з навігації», аякже! Суходільний карась! А то була правильна широта, саме нею взимку й переходять від Вальпарайсо до Сіднея.

А коли я йшов до Окленда, то ледве вистачило вугілля; шість днів не палили, бо треба було ощадити — тільки двадцять тонн лишалося. Я все тривожився, що ми гаємо час і терпимо на тому. «Ну,— думаю,— щоб хоч менше витрат, на лоцмані заощаджу». Сам увів судно в порт. Лоцман там був не обов'язковий. А в Йокогамі кого ж бо я стрів? Капітана Робінсона з «Діапсіка». Розбалакалися ми про порти дорогою в Австралію, і він мені зразу: «До речі, про Окленд... Ви, капітане, в Окленді, певне, не бували?» — «Ні,— кажу,— був там, оце навіть нещодавно».— «О,— зирк він на мене так люто,— то це ви той мудрій, що через нього мені перепало?» Оце маєте: «Ми зауважуємо вам, що ви витратили п'ятнадцять фунтів на лоцмана в Окленді. Одне наше судно було недавно там і не робило таких витрат. Просимо вас зважити на те, що не було особливої потреби брати лоцмана, і радимо надалі зайвих витрат не робити».

А мені вони хіба хоч словом згадали за ті п'ятнадцять фунтів, що я їм зберіг? Де ж пак! Капітанові Робінсону вони послали листа з доганою, що не заощадив їм п'ятнадцять фунтів, а мені написали: «Зауважуємо вам, що ви витратили в Окленді дві гінеї на лікаря для команди. Просимо пояснити цю непередбачену витрату». А ці ж гроші пішли на двох китайців. Я думав, що в них «бері-бері», тому й послав по лікаря. За тиждень я поховав їх обох у морі. А вони мені: «Просимо пояснити цю непередбачену витрату», а капітанові Робінсону: «Просимо вас зважити, що, на нашу думку, ваша витрата на лоцмана була зайва».

А хіба я не телеграфував їм з Ньюкасла, що їхню стару помийницю треба в сухий док? Сім місяців вона не була в доку, чисто все днище обліпило всяким дрантям, а нема

гіршого на світі місця, як західне узбережжя. Але вони вже зафрахтували судно під вугілля до Портленда. «Арата», судно компанії «Вур Лайн», вийшла з порту разом з нами до Портленда; старий «Тріапсік» проходив по шість, а вже як добре йшов, то по сім вузлів. А в Комоксі, де я брав вугілля, одержую від власників листа. Сам хазяїн підписав, а внизу ще додав своєю рукою: «Арата» випередила вас на чотири з половиною дні. Я розчарований». Бачте, «розчарований»! А я ж телеграфував їм з Ньюкасла. Коли судно ввели в сухий док у Портленді, на ньому наросли бакенбарди з фут завгрубшки, черепашки завбільшки як мій кулак, а устриці — як ціла тарілка. Потому аж два дні чистили док від черепашок та всякої всячини.

А то ще була морока з гратками в Ньюкаслі. Фірма зробила їх важчими, ніж механік замовив, але забула різницю внести в рахунок. В останній момент, коли я вже збирався з берега на судно, приходять до мене з рахунком: «Доплата за гратки — шість фунтів». Вони, мовляв, уже були на судні і з Макферсоном усе погоджено. Я кажу, що справа неясна, і відмовляюся заплатити. «То ви своєму механікові не довіряєте?» — вони мені. «Чом ні,— відказую,— але підписувати не буду. Перше поїдьмо зі мною на судно. Човен безплатно одвезе вас туди й назад, тож не турбуйтесь. Мені треба переговорити з Макферсоном».

Але вони не поїхали. У Портленді я одержую рахунок з листом. Я махнув рукою. У Гонконгу одержую листа від власників. Фірма послала рахунок до них. Я написав їм з Яви пояснення. А в Марселі знову лист від власників: «Рахунок за додаткову роботу в машинному відділенні — шість фунтів. Механік підписав, а ви ні. Хіба ви не покладаєтесь на честь механіка?» Я відповів їм, що покладаюсь, і пояснив, що рахунок був за зайву вагу граток і що воно все правильно. Але хіба ж вони заплатили? Ні, вони повинні дослідити все. А потім якийсь службовець у конторі заслаб і рахунок десь загубився. І пішла писанина. Одержую листи і від власників, і від фірми: «Доплата за гратки — шість фунтів». Одержую в Балтіморі, в бухті Делегоу, в Моджі, в Рангуні, в Ріо, в Монтевідео... І ще й досі все тягнеться. Еге ж, Ені, не легко догодити власникам.

Він на хвильку замислився і тоді обурено пробурмотів:

— «Доплата за гратки — шість фунтів».

— А ти чув про Джемі? — перегодом запитала жінка.

Капітан похитав головою.

— Його змило з корми, і ще трьох матросів із ним.

— Де?

— Біля Горну. Він був тоді на «Торнсбі».

— Вони поверталися назад?

— Так,— кивнула вона.— Оце три дні, як прийшла звістка. Його жінка страх побивається.

— Добрий був чолов'яга Джемі,— зауважив Макелрат,— тільки впертюх, нелегко було з ним ладити. Це коли ми були з ним разом помічниками на «Абіоні». Тож, кажеш, Джемі вже немає...

Знову помовчали, аж порушила мовчанку дружина:

— А про «Бенкшайр» ти чув? Макдугел розбився на ньому в Магеллановій протоці. Якраз учора було про це в газеті.

— Жахливе місце ота Магелланова протока,— сказав Макелрат.— Мій клятий помічник двічі мало не посадив мене там на мілке. Він був телепень, півтора людського. Я його й на хвилину не міг лишити самого на містку. Коли ми підходили до Вузького Коліна, пора була препогана, сніговиця. Я в рубці, даю йому команду змінити курс: «Зюйд-ост-ост»,— кажу йому. «Зюйд-ост-ост, сер»,— повторює він. Хвилин за п'ятнадцять я вийшов на місток. «От дивація,— каже цей хлопак.— Щось я зовсім не пам'ятаю цих островів біля входу в Вузьке Коліно». Я тільки зирк на ті острови та як не гукну стерновому: «На правий борт!» Треба було бачити, як старий «Тріапсік» тоді крутнув убік! Я зачекав, поки сніг перестане, і тоді гля', аж бачу: Вузьке Коліно на схід від нас, а острови біля входу в Оманливу бухту — на південь. «За яким курсом ти йшов?» — питаю стерничого. «Зюйд-ост, сер»,— відповідає. Я обертаюсь до помічника. Ну що ти йому скажеш? Я був такий лютий, що трохи не вбив його. Різниця на чотири румби! Ще б хвилин п'ять, і старому «Тріапсікові» капець.

А хіба не таке саме було, коли ми протокою виходили на схід? Нам досить було б чотирьох годин у добру погоду. Я цілих сорок годин вистояв на містку. Тоді показую помічникові курс і кажу, щоб вогонь Асктарського маяка повсякчас був за кормою. «Не беріть далі за нордвест»,— наказую. А сам іду вниз — трошки переспати. Але який там сон! «Що ці чотири години проти тих со-

рока, що я пробув на містку?» — гадаю собі. А за ці чотири години помічник може занапастити судно. «Ні»,— кажу подумки. Встав, умився, випив чашку кави, вийшов на місток. Глянув на вогонь Асктарського маяка. Але він уже на норд-вест-весті і старий «Тріапсік» майже на мілині. Ну хіба ж не телепень був той помічник? Та з барви води дно вже було знати! Це, скажу тобі, готові три чисниці були старому «Тріапсікові». Двічі за тридцять годин мій помічник ледве не посадив нас на мілке, добре, що я нагодився.

Капітан Макелрат з виразом лагідного подиву у своїх невеликих голубих очах приглянувся до заснулої дитини. Дружина поспішила відвернути його увагу від похмурих спогадів.

— А ти пам'ятаєш Джіммі Маккола?— запитала вона.— Ти ходив до школи разом з двома його хлопцями. Старий Джіммі Маккол, що його ферма за будинком лікаря Гейторна.

— А-а, пригадую. А що з ним сталося? Помер?

— Ні, але він спитав твого батька, коли ти останній раз поплив до Вальпарайсо, чи бував ти там раніше. А коли твій батько відповів, що ні, Джіммі каже: «То як же він знайде туди дорогу?» А батько йому: «Це дуже просто, Джіммі. Ото, скажімо, ти їдеш до кого-небудь у Белфасті. Белфаст велике місто, тож як тобі знайти туди дорогу?»— «Язик довів би,— відповів Джіммі.— Я питав би перехожих».— «Я ж і кажу тобі, що це просто,— батько йому.— Так само й мій Дональд знайде дорогу до Вальпарайсо. Він питатиме кожне судно, яке траплятиметься назустріч, доки не натрапить на таке, що з Вальпарайсо, і капітан того судна покаже йому дорогу». А старий Джіммі почухав потилицю та й каже, що він зрозумів і що воно й справді дуже просто.

Капітан затрусився зі сміху, і його стомлені голубі очі на хвильку повеселішали.

— Той чолов'яга, мій помічник, був такий тонкий, як ми з тобою, коли скласти нас докупи,— промовив він згодом, і очі йому злегка заблищали від цього дотепу. Але блиск той швидко зник, і голубі очі спохмурніли.— Так ото він утяв був у Вальпарайсо штуку! Тільки й усього, що вивантажив шістсот сажнів кабеля і не взяв розписки від перевізника. Я тим часом оформляв митне свідоцтво. Вийшли ми в море, аж тут я зогледівся, що помічник не

взяв розписки за кабель. «Так ти не взяв розписки?»— питаю. «Та ні,— відказує.— Хіба ж кабель не здадуть одразу агентам?»—«Ну й ну,— кажу я.— Ти що, відучора тільки на морі, що й досі не знаєш, що вантаж не вільно віддавати без розписки? І надто ще на західному узбережжі? Чим ти певен, що перевізник не вкраде собі скілька сажнів кабеля?»

На моє й вийшло. Шістсот сажнів здано з нашого борту, але агенти одержали тільки чотириста дев'яносто п'ять. Перевізник затявся, що одержав від помічника тільки чотириста дев'яносто п'ять. У Портленді я дістаю від власників листа. Вони вліпили за це не помічникові, а мені, хоч я тоді був на березі у справах. Не міг же я стриміти водночас у двох місцях! І досі ще пишуть мені про те і власники, й агенти.

З того помічника кепський був моряк. Інтереси власників йому й не свербіли. Потім ще він спробував посварити мене з Торговельною інспекцією, бо я взяв вантажу більше, ніж належало. Він сказав про це боцманові. А тоді й мені, просто в вічі, що я навантажив на півдюйма нижче за ватерлінію. Це було в Портленді, де ми навантажилися і йшли до Комокса набрати вугілля. Правду кажучи, коли ми навантажили вугілля, судно таки було на півдюйма нижче за ватерлінію. Але я в цьому нікому не признаюся, тільки тобі. А той пришелепуватий помічник хотів донести на мене Торговельній інспекції і тільки про те й мріяв, аж поки його не розтяло навпіл щитом.

Дурний він був. Як я навантажив судно в Портленді, то ще мав узяти шістдесят тонн вугілля, щоб вистачило до Комокса. Пристати біля вугляного доку ніде було, а щоб скористатися ліхтером — грубий гріш довелося б викласти. Побіля самого доку стояв французький барк, і я спитав його капітана, скільки він візьме, коли після денної роботи поступиться для мене місцем на кілька годин. «Двадцять доларів»,— каже той. Ця ціна для власників була вигідніша, ніж платить за ліхтер, і я пристав на умову. Того ж вечора, як смеркло, я підійшов і навантажив вугілля. Потім ми відпливли до стоянки, щоб там об'якоритися.

Відходити довелося кормою вперед, бо щось із реверсом сталося. Старий Макферсон сказав, що можна його рухати вручну, тільки неквапом. «Гаразд»,— кажу. І був у нас лоцман на борту. Течія сильна, а навпроти, тільки

нижче, стоїть судно з ліхтерами обабіч. На судні є сигнальні вогні, а на ліхтерах нема. Клопіт воно було неабиякий — вивести проти течії таке велике судно, як наше, та ще коли Макферсон із реверсом мусив уручну поратись. Нам треба було пройти попри са́ме те судно, щоб далі об'якоритися. Тільки-но я гукнув Макферсонові стиха рушати, як ми вдарили кормою об ліхтер.

«Що це?» — питає лоцман, коли ми стукнули. «Не знаю,— відказую,— я й сам хотів би знати».

Бачиш, лоцман показався не дуже кмітущий. Ми скерували судно на своє місце, кинули якір, і все б гаразд, якби не той клятий телепень-помічник.

«Ми розбили ліхтера»,— каже він, сходячи на місток, а лоцман уже й вуха насторчив. «Якого ліхтера?» — питаю я. «Отого біля судна»,— відповідає помічник. «Не бачив я ніякого ліхтера»,— кажу і добре наступаю йому на ногу.

Коли лоцман пішов, я й кажу помічникові: «Якщо ти, чоловіче, нічого не тямиш, то, ради бога, тримай хоч язика на припоні».— «Але ж ми розбили того ліхтера, хіба ви не бачили?»— він мені. «Хай і розбили, але не твоє діло говорити про це лоцманові. І затям собі: я не припускаю навіть гадки, що там був якийсь ліхтер».

А вранці, скоро я одягся, стюард і каже мені: «Там, сер, один чоловік хоче вас бачити».— «Веди його сюди»,— кажу. Він прийшов. «Сідайте»,— кажу. Він сів.

То був власник того ліхтера, і коли він розповів мені все, я й кажу: «Ніякого ліхтера я не бачив».— «Що це ви?— він на те.— Не бачили двохсоттонного ліхтера завбільшки з будинок? Він же стояв біля того судна!»— «Коли я йшов, то дивився на сигнальні вогні судна,— відповів я,— і знаю, що його не зачіпав».—«Але ви зачепили ліхтера,— він мені.— Ви розбили його. Ви завдали мені на тисячу доларів збитку і повинні заплатити за це».— «Ось що, пане,— кажу йому,— коли я веду вночі судно, я дотримуюся правил, а там чітко сказано, щоб зважати на сигнальні вогні. На вашому ліхтері не було ж вогнів, то чого б я мав до нього ще приглядатися!» — «Ваш помічник каже...»— почав він. «К лихій годині помічника,— кажу я.— Хіба були на вашому ліхтері вогні?»—«Та ні,— відповів він,— але ніч була ясна, і світив місяць».—«Ви, здається, знаєтесь на своєму ділі,— кажу йому.— Але як на правду, я на своєму знаюся не згірше, і я зовсім не

повинен був обминати ліхтера без вогнів. Якщо ви думаєте подати позов, — прошу. А зараз стюард проведе вас. На все добре».

Отак воно й скінчилося. Але ж бачиш, який нікчемний був той помічник. Я гадаю, капітанам це тільки втіха, що його розтяло навпіл щитом. Він і то держався лиш тим, що мав руку в конторі.

— Між іншим, скоро продаватимуть ферму Віклі, це мені земельні агенти сказали,— промовила жінка, лукаво стежачи, яке враження справить на чоловіка її повідомлення.

На мить очі йому захоплено зблиснули, і він випростався, як людина, що хоче взятися до якогось приємного клопоту. Ця ферма була його мрією: вона межувала з садибою його батька, а від жінчиної рідні була за яку милю.

— Ми купимо її,— сказав Макелрат,— тільки гляди, про це нікому ні слова, доки не заплатимо. Я добрий гріш заощадив останнім часом, хоч тепер платять скупувато, і ми матимемо затишне гніздечко. Я побалакаю з батьком і віддам йому гроші, щоб були напохваті, і коли я буду на морі, він зможе купити ферму, тільки-но оповістять продаж.

Він протер запітнілу зсередини шибку і виглянув у вікно на зливу, крізь яку нічого не було видно.

— Замолоду я все був боявся, щоб власники не поперли мене. Я ще й тепер боюся, щоб не звільнили. А коли в нас буде ферма, я вже не боятимуся. Препогана робота — фермерувати на морі. Я плаваю по всіх морях, у всяку погоду, зазнаю всяких небезпек. Плаваю судном, оціненим у п'ятдесят тисяч фунтів, та ще на п'ятдесят тисяч вантажу,— тобто маєш сто тисяч фунтів, або півмільйона доларів, як кажуть янкі, і за всю цю відповідальність дістаю чисту мізерію — двадцять фунтів на місяць. Хто на суходолі візьметься за таку мізерію — двадцять фунтів — провадити інтерес на сотні тисяч фунтів? Та ще морока, щоб усім догодити: і власникам, і страхівникам, і торговельній інспекції, що кожне тягне у свій бік. Власники хочуть, щоб я швидше їхав, а що я ризикую — їм байдуже; страхівники — щоб безпечно їхав, хоч би й слимаком; інспектори вимагають обережності, а обережність завжди забаряє. Троє різних господарів, і всі троє можуть тебе занапастити, як не догодиш їм.

Почувши, що поїзд сповільнює хід, Макелрат знову виглянув у запітніле вікно. Він підвівся, застебнув пальто, підняв комір і незграбно взяв на руки дитину, яка й досі спала.

— Я побалакаю з батьком,— мовив він.— Коли буду на морі в той час, як оповістять продаж, гроші він матиме напохваті і не пропустить нагоди. Тоді власники нехай і попруть мене, як їм заманеться. Я тільки здихаюся вічних мандрів, і ми будемо весь час разом, а море нехай собі западеться.

На їхніх обличчях проступила радість, коли вони побачили перед собою видиво того мирного щастя. Ені нахилилась до чоловіка, і коли поїзд спинився, вони поцілувалися над заснулою дитиною.

СЕМЮЕЛ

Маргерит Генен була така постать, яка вирізнялася б за всяких обставин, але найбільше вразила вона мене, коли я вперше її побачив. З мішком зерна на плечах завважки в добрих сто фунтів вона рішуче, хоч і похитуючись, ступала від воза до стодоли і спинилася тільки на мить — щоб набратися сили перше ніж зійти крутими приступками до засіків. Приступок було чотири, і вона сходила ними помалу, але не заточуючись і так упевнено, що мені й на думку не спадало, щоб вона могла знесилитись і впустити важкого мішка, під вагою якого мало не навпіл зігнулось її худе, виснажене тіло. Вона була дуже стара, тим-то я й постояв довше біля воза, спостерігаючи її.

Шість разів вона пройшла від воза до стодоли і щоразу з повним мішком; на мене вона не звертала жодної уваги, хіба що привіталася. Коли віз спорожнів, вона витягла сірники й запалила коротку глиняну люльку, вдавлюючи розжеврілий тютюн грубим і, очевидно, здерев'янілим великим пальцем. Руки в неї були виразисті: жилаві, розпухлі в суглобах, понівечені від роботи, з мозолями й поламаними нігтями, з загоєними й свіжими уразками та синцями, як ото звичайно в людей тяжкої фізичної праці. Набрезклі жили красномовно свідчили про її вік і надсильну працю. Глянувши на її руки, годі було й повірити, що ця жінка колись була перша красуня на острові Мак-Гілу. Про це я, звісно, довідався пізніше. Тоді-бо я ще не знав її минулого, не знав, хто вона.

На ногах вона мала важкі чоловічі шкарбани. Ноги її були без панчіх, і коли вона йшла, босі ноги совгались у зашкарублих, наче залізних, черевиках, які щокроку хляпали її по кісточках. Худорлява сама, була вона одягнена в грубу чоловічу сорочку й подерту фланелеву спідницю,

колись червону на колір. Та найдужче вразило мене її обличчя — зморщене, виснажене, обвітрене негодами, в ореолі розкошланого сивуватого волосся. Проте ні скуйовджене волосся, ані зморшки не могли приховати її чудове опукле чоло, високе й широке, без найменшої хиби.

Запалі щоки й тонкий ніс не дуже мали спільного з тим життям, що яскріло їй у ясно-голубих очах. Оточені дрібними зморшками, її очі зовсім від того не старілися, а навпаки — були ясні, як у дівчини; широко розплющивши їх, вона вдивлялася кудись у далечінь, не моргаючи, дивилася щиро й уперто, аж бентежила непохитним своїм поглядом. Примітно було, як широко ті очі розставлені. Рідко коли в чоловіка чи жінки відстань між очима дорівнює довжині одного ока, але в Маргерит відстань та була в півтора раза довша. Однак її обличчя було таке симетричне, що ця особливість не разила, і, не приглянувшись, її можна було б і не помітити. Беззубий рот, хоч і втратив колишню чіткість обрисів, і хоч куточки сухих, пергаментних губ обвисли — не виявляв ще кволості м'язів, як то звичайно буває в похилому віці. Губи її скорше скидалися на губи мумії, якби не той вираз суворої непохитності. Вони не були мертві. Навпаки, з них промовляла напруженість, рішучість і сила духу. У цих губах і очах її крилася та впевненість, з якою вона носила важкі мішки, ступаючи твердо й непохибно і висипаючи зерно в засіки.

— Ви вже застарі, щоб отак працювати,— наважився я озватися.

Вона, не моргаючи, зиркнула на мене своїм чудним поглядом і заговорила з властивою їй повільною розважністю, немов добре знала, що перед нею ще ціла вічність і, отже, нема чого поспішати. І знову мене вразила її величезна самовпевненість. У цій вічності, що немов безперечно належала їй, вона мала досить часу на рівновагу. Вона не могла схибити у своєму духовному житті, так само, як не могла похитнутися або втратити рівновагу, несучи мішок зерна. Мені від цього зробилося аж наче моторошно. Це була людська душа, що її — за винятком деяких елементарних рис — незмога було мені осягнути. І що більше я довідувався про Маргерит Генен протягом подальших тижнів, то більш таємничою вона мені видавалася. Вона була така чужинна, наче прибулець із якоїсь іншої планети, і ні вона, ані її односельці не могли мені

навіть наздогад дати, чим вона живе, які почуття її порушують чи яким філософським світоглядом керується вона у своїх вчинках тепер, як і в минулому.

— За два тижні по великій п'ятниці мені мине сімдесят два роки,— сказала вона, відповідаючи на моє запитання.

— Але ж ви такі старі і робите цю чоловічу роботу, та ще й таку важку,— напосідав я.

Знову вона поринула в ту атмосферу ніби споглядання вічності, і це так вразило мене, що я не здивувався б, прокинувшись через яких сто років і побачивши, що вона лише збирається відповісти:

— Роботу треба зробити, а помогти мені нікому.

— А хіба у вас немає дітей чи рідних?

— О, є, доволі їх, та вони не помагають мені.— Вона на мить витягла з рота люльку й додала, кивнувши головою на хату:— Я живу сама.

Я глянув на простору хату під стріхою, на велику клуню, на широкі лани довкола, що, мабуть, належали до цієї ферми.

— Чималенький клапоть, щоб обробити вам самій.

— Еге ж, чималенький — сімдесят акрів. Його обробляли мій старий з сином та наймитом, та ще в косовицю брали поденних, а в хаті була наймичка.

Вона вилізла на воза, взяла віжки і, скинувши на мене проникливим оком, запитала:

— Ви, певно, з-за моря, з Америки?

— Так, я янкі,— відповів я.

— Вам, мабуть, не траплялися там, в Америці, люди з Мак-Гілу?

— Ні, в Штатах я жодного не бачив.

Вона кивнула головою.

— Вони більше домосиди, хоч і не скажеш, що вони бояться мандрувати. Тільки вони повертаються додому, якщо не гинуть у морі або не вмирають у чужині на пропасницю чи якусь іншу неміч.

— Либонь, ваші сини теж їздили в море і поверталися додому?— спитав я.

— Еге ж, усі, крім Семюела; він потонув.

Я міг би заприсягтися, що коли вона згадала Семюела, очі її дивно заблищали, і, наче в якийсь телепатичний спосіб, мені вгадалася в ній гостра туга і безмежна скорбота. Я подумав, що осьде він, ключ до її таємничості, і якби відповідно за нього взятися, то вся її загадковість

з'ясувалася б. Мені здалося, що я доторкнувся до старої і на мить заглянув їй у душу. Запитання вже вертілось у мене на язиці, але вона попередила мене: нокнула на коней і, сказавши: «На все добре, сер», від'їхала.

* * *

Просто й звичайно живуть люди на острові Мак-Гіл, і я певен, що тверезіших, ощадливіших, роботящіших людей не знайти в цілому світі. Спіткавши їх за кордоном (а це найімовірніше на морі, бо кожен з них — суміш моряка з фермером), ви ніяк не впізнаєте в них ірландців. А проте вони вперто називають себе ірландцями, з гордістю говорять про Північну Ірландію і насміхаються із своїх братів-шотландців. І все-таки вони справжні шотландці, щоправда, давно вже сюди переселені, але шотландці з тисячею їхніх рис, не кажучи вже про особливості говірки та своєрідну вимову, що засвідчує їхнє походження, бо лише завдяки шотландській відрубності змогли вони аж досі їх зберегти.

Вузька протока, заледве в півмилі завширшки, відмежовує острів Мак-Гіл від суходолу Ірландії, але тільки переїдеш цю протоку, як опинишся в зовсім іншій країні. Шотландство тут в усьому відчутне — хоча б уже тим, що всі острів'яни — пресвітеріанського віросповідання. Щодо стриманості їхньої, то досить сказати, що на всьому острові, де мешкає сім тисяч чоловік, немає жодного шинку. Живуть там за давніми звичаями, громадська думка чи слово пастора — закон, а батьків та матерів слухають і поважають, як мало де в сучасному світі. Молодь гуляє лише до десятої вечора, і жодна дівчина не піде нікуди із своїм хлопцем без відома й згоди батьків.

Хлопці, їздячи морями, всмак прикладаються до розпусного життя нечестивих портів, але, повертаючись додому, в проміжках між своїми мандрівками, живуть за давніми приписами: гуляють тільки до десятої вечора, щонеділі ходять у церкву слухати проповідь, а вдома слухають тих самих суворих батькових настанов, що чули їх у дитинстві. Ці моряки запізнавалися з жінками, та розсудливість ніколи їх не полишала, щоб котрусь таку жінку привезти з собою додому. Єдиним винятком був шкільний учитель, що завинив, узявши собі жінку по той бік протоки, за півмилі відстані. Йому цього ніколи не простили, і він

лишився заплямований до самої смерті. Коли він помер, його жінка повернулася через протоку до своїх рідних, і тоді зникла пляма безчестя на гербі Мак-Гілу. Моряки завжди одружувалися з дівчатами своєї рідної землі і, осівши на ній, ставали взірцем усіх чеснот, якими визначався цей острів.

Острів Мак-Гіл не мав своєї історії. Він не міг похвалитися подіями, що потрапили б на її скрижалі. Там ніколи не захоплювалися зеленою барвою, не знали феніянських змов * або земельних розрухів. На острові тільки раз стався випадок примусового виселення, та й то як спроба, що її нарадив орендарів адвокат. Отож острів Мак-Гіл не мав свого літопису. Історія пройшла повз нього. Він вчасно сплачував податки, визнавав своїх коронованих правителів і на тім давав спокій світові, лиш одного натомість жадаючи — щоб світ його не займав. Світ же поділявся на дві частини: на острів Мак-Гіл та решту світу. Все, що не було островом Мак-Гіл, вважалося за чужинецьке й варварське, бо хіба ж його сини-моряки не розповідали дома про безбожні звичаї того світу?

* * *

Уперше я довідався про існування острова Мак-Гіл від шкіпера вантажного судна з Глазго, їдучи від Коломбо до Рангуна. Цей шкіпер дав мені листа, що відчинив переді мною двері дому місіс Рос, удови капітана: вона жила з дочкою й двома синами, теж уже капітанами, які перебували тоді в плаванні. Місіс Рос не брала столувальників, але завдяки згаданому листові мені поталанило дістати в неї притулок та харч. Увечері, після зустрічі з Маргерит Генен, я запитав у місіс Рос про цю жінку і зразу побачив, що я й справді зачепив якусь таємницю.

Як і всі інші острів'яни, місіс Рос попервах неохоче говорила про Маргерит Генен. Проте того вечора я таки довідався від неї, що Маргерит Генен колись була однією з місцевих красунь. Дочка заможного фермера, вона побралася з Томасом Гененом, чоловіком теж заможним. Окрім звичайної хатньої роботи, вона нічого не звикла робити і ніколи не працювала на полі, як то інші острів'яни.

— А де її діти? — спитав я.

— Два сини, Джемі й Тімоті, вже сімейні й плавають на морі. Отой великий будинок, що біля пошти, то Джемів. Її

незаміжні дочки живуть з одруженими сестрами, а решта повмирали.

— Це Семюели,— докинула Клара чи не сміхотливо, як мені видалося.

Клара — то була дочка місіс Рос, молода, струнка дівчина з привабливими рисами обличчя і прегарними чорними очима.

— Нема тут чого пирхати,— дорікнула їй мати.

— Семюели? — не зрозумів я.

— Це її чотири сини, що повмирали.

— І всіх їх звали Семюелами?

— Еге ж.

— Дивна річ,— промовив я, помовчавши.

— Дуже дивна,— незворушно ствердила місіс Рос, плетучи вовняний светр, що лежав у неї на колінах. Ці светри вона безперестану плела для своїх синів-шкіперів.

— І тільки Семюели й помирали? — спробував я зав'язати дальшу розмову.

— Всі інші жили,— відказала вона.— Така ладна родина — іншої такої попошукати на цілім острові. З тих хлопців, що їздять на морі, кращих за її синів ніколи й не було на Мак-Гілі. Пастор завше мав їх за приклад для інших. Та й про дівчат їхніх ніхто поганого навіть наздогад не міг кинути.

— Але ж чом вони покинули її на схилку віку? — наполягав я.— Чом вони, плоть і кров її, не доглядають старої матері? Чом вона живе сама? Невже вони навіть не навідуються до неї?

— Таки ні, і це вже з двадцять років, а то й більше. Вона сама в цім завинила. Вона прогнала їх з дому і запроторила на той світ старого Тома Генепа — свого чоловіка.

— Вона п'є? — зважився я спитати.

Місіс Рос зневажливо похитала головою, немов пияцтво було такою вадою, якої не могла допуститися й найнегідніша людина на острові Мак-Гіл.

Запала довга мовчанка. Місіс Рос уперто плела і тільки мовчки кивнула на знак згоди, коли прийшов Кларин приятель — помічник капітана з вітрильника,— щоб піти з дівчиною гуляти. Я розглядав страусові яйця, що півдесятка їх висіло в кутку на стіні, наче гроно якихось величезних плодів. На кожному були намальовані якісь неймовірно крутохвилі моря, що ними, розрізаючи піну, пливли на всіх вітрилах судна. Малюнки не мали перспективи, але це

врівноважувалось хіба лиш технічною досконалістю деталей. На поличці каміна лежали дві великі перламутрові черепашки, очевидно, парні, вигадливо вирізьблені терплячими руками каторжників із Нової Каледонії. Посередині на полиці стояло опудало райського птаха. По всій кімнаті під скляними ковпаками були порозкладені чудові південноморські черепашки і ніжні гілки коралів, що виросли з черепашок «піпі». Були тут невеличкі списи із Південної Африки, кам'яні сокири з Нової Гвінеї, здоровезні кисети з Аляски, оздоблені бісерними тотемами, бумеранги з Австралії, моделі суден під скляними банками, канібальська чаша «кай-кай» з Маркізьких островів і тендітні, інкрустовані перламутром та коштовним деревом скринечки з Китаю та обох Індій.

Я дивився на ці розмаїті трофеї, що понавозили додому сини-моряки, і думав про таємницю Маргерит Генен, яка загнала свого чоловіка на той світ і яку покинули власні діти. Вона не пила. То в чому ж річ? Якась ница жорстокість? Дивовижна зрада? А може, якийсь жахливий злочин — із тих, що колись траплялись по селах?

Я висловлював уголос ці розважання, але місіс Рос усе хитала головою.

— То все не те,— мовила вона.— Маргерит добра жінка й добра мати, і я певна, що вона й мухи в житті не зачепила. Виховала своїх дітей у страху божому й добропристойності. Її біда, що вона з глузду з'їхала, от що,— здуріла.

Місіс Рос, щоб унаочнити свою думку, значуще постукала себе по лобі.

— Але ж я розмовляв з нею сьогодні,— зауважив я.— Мені здалося, що вона цілком нормальна жінка і, як на свої літа, міркує надзвичайно ясно.

— Еге ж, воно-то так,— спокійно провадила місіс Рос далі.— Але я не про те кажу. Я про її нестямну, злостиву впертість. Ніколи ще не було в світі жінки, упертішої за Маргерит Генен. А все через Семюела, її молодшого і, як запевняють, найулюбленішого брата. Він укоротив собі віку через помилку пастора, котрий не зареєстрував у Дубліні нової церкви. Це вже мусило б її навчити, що таке ім'я нещасливе, але вона не зважала. Скільки було розмов, коли вона свого первістка охрестила Семюелом, того, що помер від крупу! І що ж вона робить далі? Вона й другого хлопця називає Семюелом, і от коли тому було три

роки, він упав у чавун з окропом і геть зварився. Кажу ж бо, то все через її нестямну, злостиву впертість. Хоч би тут що, а вона мусить мати Семюела; і отак померло четверо її синів. Коли вмер перший, то чи ж не валялась її мати у неї в ногах, благаючи й молячи не називати другого сина Семюелом? Але де ж би вона поступилася! Маргерит Генен ніколи не відступала від свого, а тут уже й зовсім — нізащо не хотіла ніякого іншого ймення, крім Семюела.

Вона збожеволіла на Семюелі. Коли хрестила свого другого хлопця (того, що зварився), усі її сусіди й родичі,— окрім тих, хто жив із нею разом,— встали й вийшли з хати. Це коли пастор спитав, як сина назвати, а вона відповіла: «Семюелом». А її тітка Фанні, материна сестра, обернулася і промовила голосно, щоб усі чули: «Нащо вона хоче занапастити немовля?» Пастор теж добре це чув, і йому було неприємно, але що ж він міг подіяти? Він так і казав моєму Ларі. Таке було її бажання, і немає такого закону, що не дозволяв би матері називати свою дитину, як вона схоче.

А хіба ж не було в неї й третього Семюела? А коли він загинув на морі біля Мису Доброї Надії, вона зламала всі закони природи, щоб мати четвертого. Їй було сорок сім, кажу я вам, і вона привела дитину на сорок сьомому році. Подумайте тільки! На сорок сьомому році! То була річ нечувана.

* * *

Другого ранку я дізнався від Клари про улюбленого брата Маргерит Генен. Протягом тижня, там і сям розпитуючи, я довідався про всю цю трагедію. Семюел Данді був наймолодший з чотирьох братів Маргерит, її улюбленець, як сказала мені Клара. Одружившися з Етніс Гювіт, він подався на море, де плавав за шкіпера на вітрильнику. Кажуть, вона була струнка дівчина, тендітна лицем, нервова й дуже вразлива. Вони перші вінчалися в новій церкві, та ледве минуло два тижні медового місяця, як Семюел попрощався зі своєю молодою дружиною і перебрав на себе команду «Логбенка» — великого судна на чотири щогли.

Через оту саму «нову» церкву і сталася пасторова помилка. Не те що то була помилка самого пастора, як потім пояснював один староста,— ні, в тому завинила вся пресвітеріанська рада, що завідувала п'ятнадцятьма церквами

на Мак-Гілі й на материку. Стару церкву вже не можна було полагодити, і тому її розвалили, а на старому підмурку збудували нову. Дивлячись на старий фундамент, подібний до корабельного кіля, ані пастор, ані голова пресвітеріанської ради і гадки собі не мали, що нова церква юридично менш законна за стару.

— Першого тижня повінчали в новій церкві три пари,— розповідала Клара.— Перша пара були Семюел Данді з Егніс Гювіт. Другого дня повінчалися Альберт Меген з Мінні Данкен; наприкінці тижня — Еді Трой з Фло Мекінтош. Усі троє моряки. За півтора місяця всі вони відпливли на своїх суднах, і нікому з них і не снилось, який гріх вони вчинили.

Мабуть, сам диявол тішився собі тою пригодою. Все було ніби гаразд. Повінчалися три пари на першому тижні травня, а через три місяці пастор — згідно з законом — послав цивільним властям у Дубліні свій квартальний звіт. Скоро прийшло звідти сповіщення, що церква існувала незаконно, бо не була зареєстрована. Це владнали, церкву скоро зареєстрували. А от шлюби ті нелегко виявилося узаконити. Всі три чоловіки-моряки були на морі, а їхні жінки, як виходило, зовсім і не були їм жінками.

— Однак пастор не хотів їх непокоїти,— далі вела Клара.— Він тим часом поклав чекати повернення чоловіків. Та от коли Альберт Меген несподівано повернувся додому — його судно зайшло в дублінський док,— пастор, як на лихо, подався на другий кінець острова на хрестини. Була дев'ята година вечора, коли пастор, уже в халаті й капцях, почув цю новину. Він одразу скочив, звелів засідлати коня й подався як вітер до Альберта Мегена. Той саме збирався лягати і вже роззув одного чобота, коли тут об'явився пастор.

«Ходімо зі мною, обоє йдіть»,— сказав він віддихуючись. «Чого це? Я страх натомився і лягаю спати!» — відповідає Альберт. «Вас треба законно повінчати»,— каже пастор.

Альберт похмуро так подивився й каже:

«Що це ви, пасторе, жартуєте?» — а собі думає та дивується — він згодом не раз про це розказував: «Невже пастор хильнув зайвої?»

«Хіба ми не вінчані?» — питає Мінні. Пастор хитає головою. «І я не місіс Меген?» — «Ні,— відповідає па-

стор.— Ви не місіс Меген, а тільки міс Данкеп».— «Але ж ви самі вінчали нас»,— каже Мінні. «І вінчав, і не вінчав»,— відповідає пастор.

Тоді він і виклав їм усе чисто. Альберт узувся, й вони пішли з пастором. Їх і повінчали, як закон велить,— згодом Альберт Меген не раз був приказував: «Не кожному на Мак-Гілі щастило мати дві шлюбних ночі!»

Ще за півроку повернувся додому Еді Трой, і його з жінкою так само швиденько перевінчали. Тільки Семюел Данді все не приїздив — він перебував у трирічному плаванні, а потім його судно ще й довше затрималося. А на руках у його дружини вже був дворічний хлопчик, який і не бачив батька. Минали місяці, і дружина марніла з горя. «Не за себе думаю,— не раз казала вона,— а за бідного цього безбатченка. Коли яке лихо спіткає Семюела, то що з дитиною буде?»

Компанія Ллойд * оповістила, що «Логбенк» зник безвісти, і власники судна припинили виплачувати Семюеловій дружині його півплатні. Та найбільше її гнітило, що дитя тепер незаконне, і коли зникла остання надія на повернення чоловіка, вона разом з дитиною втопилася в затоці. І тоді сталася найбільша трагедія. «Логбенк» не загинув. Зазнали вони в дорозі всякого лиха, затримувалися не раз (дуже довго про те розповідати),— одне слово, то був один з тих непередбачених, забарних рейсів, що трапляються раз або двічі на півсторіччя. Мабуть, диявол, реготавши, аж за боки брався! Семюел повернувся з моря, і коли довідався новину, у нього щось обірвалося — чи то в серці, чи в голові. Другого ранку його знайшли на могилі жінки й дитини — він спробував укоротити собі віку. В історії острова Мак-Гіл ще не бувало таких страшних смертей. Він плював у лице пасторові, лаяв його і вмирав, так жахливо богохулячи, що ті, хто ходив коло нього, відводили очі, й руки їм тремтіли.

І от, незважаючи на все це, Маргерит Генен назвала свою першу дитину Семюелом.

* * *

Чим пояснити затятість цієї жінки? Чи то в неї була просто хвороблива манія охрестити свого сина Семюелом? Її третя дитина була дівчинка, яку названо її ім'ям, а четверта — знову хлопець. Вперекір долі, вперекір тому,

що її відцуралися приятелі та родичі, вона запосілася охрестити і цю дитину ім'ям свого брата. У церкві її уникали навіть ті, хто ріс із нею разом. Мати Маргерит востаннє спробувала її умовити, але марно; тоді вона покинула доччин дім, погрозившися, що повік і слова до неї не промовить, коли вона ще раз так само охрестить дитину. Стара жінка прожила ще тридцять років, але слова свого додержала. Пастор погоджувався охрестити дитину будь-яким ім'ям, аби не Семюелом; всі інші пастори на Мак-Гілі теж відмовились охрестити тим ім'ям, що вона обрала. Тоді Маргерит Генен начебто хотіла вдатися до суду, але врешті повезла дитину до Белфаста і там охрестила її таки Семюелом.

І от нічого не трапилося — всупереч сподіванням острів'ян, хлопець ріс та розвивався. Шкільний учитель запевняв, що здібнішого хлопця він і не бачив. Семюел мав чудовий організм, життя в ньому так і вирувало. Навдивовижу всім він ані разу не заслаб на поширені дитячі хвороби — ані на кір, ані на кашлюк, ані на свинку. Він був наче заброньований проти мікробів, неприступний недузі. Ніколи йому не боліла голова а чи вуха. «Він і не знав, що воно таке — чиряк або прищ»,— як казав мені один дідуган. У школі він вів перед у науці та спорті і на Мак-Гілі міг подужати кожного хлопця однакового з ним зросту й віку.

Маргерит Генен мала чим тішитись. Цей зразковий хлопець — був її син, та ще й мав її улюблене ім'я. Окрім її матері, всі приятелі й родичі помирилися з нею, визнавши свою помилку. Проте кілька старих бабів уперто трималися свого і за чаєм лиховісно похитували головами. Занадто вже був незвичайний цей хлопець, щоб довго жити. Він не міг уникнути прокляття, що тяжіло на йменні, яким злочинно охрестила його мати. Молодь разом з Маргерит Генен брала на глузи старих бабів, але ті все похитували головами.

Потім прийшли інші діти. П'ятою дитиною Маргерит Генен мала хлопця, що охрестила його Джемі, потім одну по одній троє дівчаток — Еліс, Сару й Нору, потім ще хлопця, Тімоті, і ще дві дівчинки — Флоренс та Кеті. Кеті була одинадцята й остання: на тридцять п'ятому році Маргерит Генен поклала край своїм зусиллям. Вона добре попрацювала для острова Мак-Гілу й королеви. Вона мала дев'ятеро здорових дітей, і всі вони росли. Здавалося, що

її лихо тим і скінчилося, що померло двоє перших дітей. Дев'ятеро жили, і один з них звався Семюелом.

Джемі обрав собі професію моряка, і не так із своєї волі, як з мусу, бо на острові Мак-Гілі старші сини лишалися на землі, а інші йшли борознити солоне море. Тімоті пішов слідом за Джемі, і на той час, коли Джемі став шкіпером пароплава, що саме відпливав із Кардіфа, Тімоті був уже за першого помічника на великому вітрильнику. Семюелові, одначе, не дуже подобалось орати землю. Селянське життя не вабило його. Його брати пішли на море не з власного бажання, а тому, що не було іншого способу заробити на хліб. А він, що й не потребував іти на море, заздрив їм, коли, повернувшися з далеких мандрівок, вони сідали в кухні біля вогнища й розповідали про всілякі заморські дива.

Семюел зробився вчителем, що було дуже прикро його батькові, і навіть дістав атестат, поїхавши складати іспити до Белфаста. Коли старий учитель пішов на пенсію, Семюел посів його місце. Проте потайки він вивчав мореплавство, і Маргерит любила, коли він, сидячи в кухні біля вогнища, збивав теоретичними знаннями своїх братів, що вже обоє поставали шкіперами. Єдиний тільки Том Генен страх як розсердився, коли Семюел, шкільний учитель, сам з поважного роду і спадкоємець ферми Генен, пішов на море звичайним матросом. Мати, Маргерит, твердо вірила в зорю свого сина, і хоч що б він робив, усе, на її думку, було до кращого. Але й справді — як і в усьому іншому, так і тут виявилися його природжені здібності: нечувана річ, щоб хтось так швидко вибився вгору, як Семюел. Уже після двох років мореплавського досвіду його просто з бака взято й тимчасово призначено на другого помічника. Це сталося в одному порту на західному узбережжі, де лютувала пропасниця. Комісія шкіперів, яка екзаменувала його, визнала, що він знає з навігації більше, ніж вони коли-будь знали. Ще за два роки він відплив із Ліверпуля першим помічником на «Зоряній красі», маючи при собі два дипломи — капітана і капітана першого класу. Ось тоді й трапилося те, що від кількох років віщували старі баби, лиховісно похитуючи головами.

Про це розповів мені макгілець Гевін Макнеб, котрий тоді боцманував на «Зоряній красі».

«Я добре те пам'ятаю,— казав він.— Ми йшли на схід, і погода була прикро погана. Такого знавецького моряка,

як Семюел Генен, ніколи й світ не бачив. Пам'ятаю, який був він того останнього ранку. Стоїть, дивиться на великі хвилі, що вирують біля корми, дивиться на нашу стареньку, як вона з ними перемагається. А шкіпер уже кілька днів унизу пиячив. О сьомій рано Генен поставив судно на вітер, бо не важився далі йти в таку люту штормовицю. О восьмій він поснідав і зійшов униз до себе, а за півгодини вигулькнув і шкіпер: очі каламутні, увесь хитається й держиться за поруччя. Страховита буря була, далебі, а він стоїть, лупає очима, киває головою і щось сам собі мурмоче. Тоді нараз: «Повертай!» — як не гукне стерновому. «Боже ти мій!» — аж зойкнув другий помічник, що стояв поруч. Шкіпер і не глянув на нього, а все щось собі мурмоче та белькоче. І от ураз випростався, відхилив голову й гримнув: «Повертай стерно, ти, хай тобі чорт! Тобі що, вуха позакладало?»

П'яним таки щастить, бо «Зоряна краса» зрушила вперед і не зачерпнула ані відерця води, хоч буря лютувала не доведи господи. Другий помічник вигукує накази, і матроси носяться, наче божевільні. А шкіпер похитав собі головою й подався вниз — ізнов цмулити віскі. То було однак, що вбивати всіх нас, бо в таку годину й найбільше судно не годне пливти. Та й яка там плавба! Зроду я ще не бачив такого! Просто навіть уявити не міг. А я ж плавав на морі від хлоп'ячого віку — вже цілих сорок літ! Кажу-бо, щось було неймовірного.

Другий помічник побілів як смерть, вистояв він сам із півгодини, а як уже несила стало, спустився вниз і покликав Семюела й третього помічника. Знавецький моряк був той Семюел, але й йому воно було несила. Він дивився й мізкував, дивився й мізкував, та виходу все не бачив. Змінити курс він не важився: поки судно повертати, з нього позмітає і матросів, і геть усе інше. Лишалося йти далі. І ми знали: коли шторм збільшиться, хвиля однаково змиє нас із корми чисто всіх.

Буря, кажу ж бо, така була, що не доведи господи. Ще й гірша. Мабуть, сам диявол доклав тоді рук і заварив оте жаховисько. Я чимало набачився в світі, але таке вдруге побачити — хай бог милує. В кубрику ніхто не зважувався сидіти. Та й на палубі ніхто не хотів бути. Всі матроси стряміли нагорі, хто де міг, повчіплялися і дивились. Троє помічників були на кормі, двоє матросів — біля стерна,

і тільки один чоловік зостався внизу — капітан, що впився і хріп собі.

І тоді я побачив, як вона йшла, ще за милю здіймаючись над усіма хвилями, наче острів на морі,— найбільша хвиля, що я будь-коли бачив. Троє помічників стояли й дивились, як вона йде, і всі ми благали бога, щоб, наскочивши, вона не потрощила нас. Та намарне. Коли вона зависла, мов гора, заклекотівши над кормою й заступивши нам небо, помічники шарпнули хто куди: другий і третій подерлися на бізань-щоглу, а перший побіг на поміч стерничому. Відчаяка він був, той Семюел Генен. Він біг просто назустріч тій хвилищі, не думаючи за себе, а тільки за судно. Двоє стернових було прив'язано до штурвала, але він ладен був сам стати до колеса, якби вони загинули. І ось та хвилища ринула на нас. Ми з даху рубки не бачили корми, бо її залляли тисячі тонн води. Хвиля змила все чисто і їх усіх — двох помічників, що дерлися на бізань-щоглу, Семюела Генена, що біг до штурвала, двох стернових і сам штурвал. Більше ми їх і не бачили, бо судно пішло крутькома, позбувшися штурвала. Ще двох, що стояли з нами, змило з даху, а тесляра ми підібрали на кормі з перебитими кістками, потовченого на драглі».

* * *

І тоді сталося диво, пречудовне свідчення, якого духу була ця жінка. Маргерит Генен було сорок сім років, коли дійшла звістка, що загинув Семюел. А незабаром неймовірна чутка облетіла острів Мак-Гіл. Без жартів кажу — неймовірна. Острів не йняв цьому віри. Лікар Гол зневажливо пхекав. Усі сміялися, як з дотепного жарту. Простежили, що чутка пішла від Сари Дек — служниці Генен, яка одна тільки й жила разом з Маргерит та її чоловіком. Хоч Сара Дек уперто доводила своє, проте її прозвано «язикатою брехухою». Одно чи двоє наважилися спитати самого Тома Генена, але, крім похмурих поглядів та лайки, нічого у відповідь не почули.

Чутка завмерла, і острів уже обмірковував в усіх подробицях загибель «Гренобля» в китайських морях: усі-бо офіцери з того судна і половина команди народилися й одружилися на Мак-Гілі. Але чутка та не зовсім завмерла. Сара Дек все настирливіше доводила своє, Том Генен кидав дедалі похмуріші погляди, а лікар Гол,

відвідавши Генен, перестав зневажливо пхекати. Тоді острів Мак-Гіл заворушився, і поточилися розмаїті плітки. То було неприродне й безбожне. Такого ще не чувано! Час минав, і стало очевидно, що Сара Дек казала правду. Острів'яни вирішили, як той боцман із «Зоряної краси», що тут втрутився диявол, не інакше. Ця божевільна жінка, як оповідала Сара Дек, запевняла, що в неї буде хлопець. «Я породила одинадцятеро дітей,— мовляла вона,— шістьох дівчат і п'ятьох хлопців. У всьому повинна бути рівновага, отож і в мене також. Шестеро одних і півтузеня інших — ото й рівновага. В мене буде хлопчик, і це так певно, як і те, що ранком сонце сходить».

І таки народився хлопчик, та ще й який! Лікар Гол аж чудувався, яке немовля дуже й здорове, і написав навіть для «Дублінського медичного товариства» доповідь про це як про найцікавіший випадок за всю свою практику. Коли Сара Дек сказала, скільки хлопець важить, острів Мак-Гіл не повірив і знову назвав її брехухою. Та коли лікар Гол ствердив, що він сам важив дитину і що вона справді така вагою, то всім забило дух, і вже далі люди вірили всьому, що казала Сара Дек про розвиток дитини та її апетит. І цього разу Маргерит Генен возила дитину до Белфаста і охрестила там її Семюелом.

* * *

— Золото, не дитя було,— казала мені Сара Дек.

Сара,— тепер, коли я її побачив,— була шістдесятирічна стара панна, дебела і флегматична. Вона бачила в житті стільки трагічного й незвичайного, що її приятельки ладні були її слухати хоч би й не знати як довго.

— Атож, як золото,— казала Сара Дек.— Ніколи не турбувало. Посадиш було на сонечку, й сидітиме цілу годину — ані крикне, аж доки не зголодніє! А дужий був хлопчик! Схопить за руку — як дорослий. Пам'ятаю, мав він лиш кілька годин віку, та як ухопив був мене, то я аж закричала з переляку. Дуженький був на диво. Тільки спав, та їв, та ріс собі. І ніколи не докучав. Уночі нікому не заважав спати; не будив нікого, навіть коли зуби різались. А Маргерит усе пестила його на руках і примовляла, що другої такої гарної дитини не знайдеш на всі три королівства.

А ріс він як! Певно, тим, що раз у раз їв. На першому році такий завбільшки виріс, як дволіток. Ось тільки що не ходив і не говорив. Крім якогось булькання з горла, нічого не було чути, тільки лазив рачки і ніяк не ходив. Гадали, що то швидкий ріст спричинив. Усе йшло на силу й здоров'я. Навіть Том Генен повеселішав, дивуючись на сина, і теж казав, що такого другого не знайдеш в усіх трьох королівствах. Лікар Гол перший запідозрив щось, я пам'ятаю, хоч тоді мені й до голови таке не клалося. Бачу, він держить якісь речі перед очима малого Семмі і стукотить то голосніш, то тихіш, то далі, то ближче від вух хлопцевих. І, бачу, лікар пішов, насупивши брови й хитаючи головою, так наче малюк слабував на щось. Але ж він не був слабий, а їй-бо, я ж знала, як він їсть і росте. Та лікар Гол і слова не сказав Маргерит, а я й не здогадувалась, чого він так стривожився.

Я пам'ятаю, коли Семмі вперше заговорив. Йому було два роки, хоч на вигляд він видавався п'ятирічним, і ходити ще не ходив, а тільки лазив рачки, і турбував тільки, щоб швидше нагодували, бо він часто їв. Якось я вішала білизну на шворці, коли це він вилазить рачки і лупає очима проти сонця, а здорова голова метляється йому. І от зненацька він заговорив. Я мало не вмерла зі страху і враз зрозуміла, чом це лікар Гол хитав був головою. Заговорив? Жодна дитина на Мак-Гілі не говорила так голосно, я вам кажу. Я стояла й уся здригалась і тремтіла. Малий Семмі заревів. Кажу вам, сер, він ревів, як осел, чисто як осел, так голосно, довго й завзято, що, здавалося, йому легені луснуть.

Він був ідіот, здорове, страшне ідіотище. Аж тепер лікар Гол сказав Маргерит, що хлопець ідіот, але вона не хотіла повірити. «Це все пройде,— казала вона.— Він дуже швидко ріс. Ось побачите». Але Том Генен зрозумів, що лікарева правда, і вже ніколи не підводив голови. Він зненавидів це створіння і не міг примусити себе й торкнутися до нього, хоч попри те все наче якась сила принаджувала його до хлопця. Я не раз бачила, як він стежив за ним з-за рогу — дивиться, аж очі з жаху рогом йому лізуть. Коли хлопець ревів, старий Том затуляв собі вуха й здавався таким нещасним, аж мені жалько було його.

А як він ревів! Ото тільки й знав, що ревіти, та ще їв, та ріс. Як було захоче їсти, то вже й реве, і втишити його можна тільки їжею. Щоранку підлазив до кухонних

дверей, блимав очима проти сонця і ревів. Через цей рев свій він і загинув.

Я добре пам'ятаю те все. Мав він три роки, а на зріст був такий, наче йому всі десять. Старий Том почувався щодалі гірше; оре, бувало, на полі та все щось говорить і мурмотить сам до себе. Пам'ятаю, того ранку він сидів на лаві біля кухні й прикріплював держално до лопати. А оте ідіотище підлізло до дверей і, своїм звичаєм, заревло проти сонця. Я бачила, як старий Том здригнувсь і оглянувся. А ідіотище метляє своєю великою головою, лупає очима і реве, ну чисто як осел. Це було вже занадто для Тома. Зненацька щось йому заподіялось. Він порвався на ноги й торох держалном потвору по голові. І все бив його та бив, наче злякався, як скаженого собаки. А тоді пішов просто в стайню і повісився на бантині. Після такого я вже не лишалась там і вибралася до своєї сестри, що одружилася з Джоном Мартіном і жила собі заможненько.

* * *

Я сидів на лаві біля дверей кухні і дивився на Маргерит Генен, а вона придавлювала своїм здерев'янілим пальцем розжеврілий тютюн у люльці й дивилася на присмеркові лани. Це була та сама лава, де сидів Том Генен у той останній, кривавий день свого життя. А Маргерит сиділа на порозі, де так часто лупила була очі проти сонця та потвора, метляла головою й ревла. Ми розмовляли вже цілу годину, і вона говорила неквапливо, як людина, впевнена у вічності свого життя, і та впевненість дуже їй пасувала. А я ніяк не годен був збагнути того основного, чим живилося її плутане життя. Може, вона мучениця за правду? Але чи не занадто абстрактна це для неї ідея? А може, тоді, як назвала свого першого сина Семюелом, вона подумала, що абстрактна істина це найвища мета людства? А може, то була затята впертість вола чи запеклість норовистої коняки? Зашкарублість своєвільного селянського розуму? Може, химера чи примха? Якась манія істоти, поза тим тверезої глуздом? А може, в ній ожив дух Джордано Бруно? І чи була вона переконана у своїй слушності? Може, то був свідомий опір забобонам? Або — це вже крученіша думка — її опанував якийсь дужчий, глибший забобон, фетиш обожування, що його альфою й омегою було загадкове ймення *Семюел?*

— Скажіть-но мені,— мовила вона,— якби я другого Семюела назвала Ларі, то чи ж він не впав би в чавун і не потонув би? На вигляд, сер, ви чоловік тямущий,— отож, між нами кажучи, хіба ж ім'я може на щось впливати? Хіба ж я не прала б того дня, якби він був Ларі або Майкл? А вода хіба не була б гаряча й не ошпарила б дитини, коли б її названо інакше, а не Семюел?

Я визнав правильність її міркувань, і вона провадила далі:

— Хіба може саме собою ім'я змінити заміри божі? Невже світом керують чисті випадковості, а бог — то якась квола, нікчемна істота, що змінює людську долю тільки через те, що якесь хробача мізерне, Маргерит Генен, назвало свою дитину Семюелом? От хоч би мій син Джемі. Він не візьме до себе в команду руського фінна, бо вірить, що руські фінни накликають бурю й негоду. А хіба ж воно правда? Чи, може, й ви думаєте, що бог, що посилає вітер, нахилить голову з вишини та слухатиме слів якогось там забрьоханого фінна на якомусь брудному судні?

Я відповів, що, звісно, не слухатиме, але вона не спинялася і доводила далі своє:

— Чи, може, ви думаєте, що бог, котрий керує зірками та їхнім рухом, що йому наш світ — це тільки приступка під ноги, може, ви думаєте, що він знову мститиметься Маргерит Генен і пошле біля Мису Доброї Надії велику хвилю змити її сина з цього світу за те лише, що вона охрестила його Семюелом?

— Але чому Семюелом? — спитав я.

— Не знаю. Я так хотіла.

— Але чому ви так хотіли?

— Та як мені вам на це відповісти! Хіба хтось із живих чи мертвих може таке пояснити? Хто може сказати, чого йому так хочеться, а не йнак? Мій Джемі страх любив вершки. Він сам каже, що пив би їх аж донесхочу. А Тімоті терпіти не може вершків. Я люблю слухати, як гримить і гуркоче грім, а моя Кеті не зносить його, скрикує, біжить і залазить під перину. Щоб хтось пояснив, чого саме йому щось подобається, я ніколи не чула. Єдиний господь може це пояснити. А ми — смертні, й не можемо знати. Досить з нас і того знаття, що нам подобається, а що ні. Мені подобається, от і край. А чого подобається, жоден чоловік не може знати. Я люблю ім'я Семюел,

люблю, бо воно прегарне. Це найкраще ім'я, звучить воно надзвичайно гарно.

Сутінки густішали, і я мовчки дивився на чудове опукле чоло Маргерит, якого не поморщив навіть час, дивився в її очі — ясні, широко розплющені і наче всеобійменні. Вона підвелася, як перед прощанням, і сказала:

— Вам буде темно йти додому, та й дощ може сипнути, бо хмари.

— Чи ви, Маргерит Гепен, не жалкуєте за чим-небудь? — несподівано запитав я, не подумавши.

Вона пильно подивилась на мене.

— Еге, жалкую, що не народила ще одного сина.

— І ви б...? — затнувся я.

— Еге ж, я знов назвала б його цим ім'ям,— відказала вона.

Я йшов по темній дорозі між огорожею з глоду, міркуючи, чому саме те чи інше припадає нам до вподоби, повторював ім'я Семюел то подумки, то вголос і вслухався в сполучення тих чудових звуків, що причарували душу Маргерит і призвели її життя до трагедії. Семюел! У цих звуках було щось чудове. А їй же бо!

ТЕЗМЕНОВІ ЧЕРЕПАХИ

ТЕЗМЕНОВІ ЧЕРЕПАХИ

I

Законність, лад і стриманість викарбувалися на обличчі Фредеріка Треверса. Це було вольове, непохитне лице людини, що звикла до влади, але користалася нею мудро й обачливо. Зморшки на його свіжій, здоровій шкірі свідчили тільки про чисте життя — це просто тяжка й сумлінна праця наклала на нього своє мереживо. Кожна риса говорила те саме — від ясної блакиті очей до густого світло-каштанового волосся, трохи посивілого, з гладеньким проділом набік над високим чолом. Він був старанно, але скромно одягнений; легкий літній костюм якнайліпше пасував цій людині в розквіті віку і в той же час не волав на всі заставки, що в його власника цілі мільйони доларів, та ще й маєтності.

Бо Фредерік Треверс ненавидів хвастощі. Машина, що чекала на нього біля брами, була стриманого чорного кольору. Хоч і найдорожча на всю округу, він, проте, не любив хизуватися ні її ціною, ні потужністю мотора, гасаючи сліпучо-червоним маєвом по околиці, що від піщаних дюн і невгамовного тихоокеанського прибою, від родючих низовин до гірських пасовиськ і далеких верховин, порослих секвойєю і повитих туманом та хмарами,— теж переважно належала йому.

Шелест спідниць змусив його глянути через плече. Легеньке роздратовання відчувалося в цьому русі. Проте це не через дочку. Мабуть, дратувало те, що лежало перед ним на столі.

— То як звучить оте чужинське ім'я? — спитала дочка.— Я ніяк його не запам'ятаю. Бачиш, навіть блокнота принесла, щоб записати.

Голос вона мала низький і холодний, а сама була висока, ясношкіра, гарної статури молода жінка. І голос її,

і спокійний вигляд свідчили про звичку до ладу й стриманості.

Фредерік Треверс уважно придивився до підпису на одному з двох листів на столі.

— Броніслава Пласковецька-Треверс,— прочитав він, потім літера за літерою продиктував ім'я і першу, важку частину прізвища, поки дочка записувала.

— От що, Мері,— додав він,— затям: у Тома завжди був вітер у голові, тож і до його доньки треба ставитись вибачливо. Вже саме її ім'я... гм... якось бентежить. Я не бачив Тома багато років, що ж до неї...— Він знизав плечима і більше вже не говорив про свої побоювання. Потім усміхнувся, силкуючись звести все на жарт.— Але так чи сяк, а вони тобі такі ж родичі, як і мені. Якщо він мені брат, то тобі дядько, а якщо вона мені небога, то ви одна одній кузини.

Мері кивнула.

— Не тривожся, тату. Я буду лагідна з нею, бідолашною. Якої національності була її мати? Таке жахливе ім'я!

— Не знаю. Росіянка, полячка чи іспанка — щось отаке. Це якраз на Тома схоже. Вона була актриса чи співачка... не пригадую. Познайомилися вони в Буенос-Айресі. Потай втекли. Її чоловік...

— То вона була одружена!

Мері жахнулася так щиро й раптово, що батькове роздратовання стало ще помітніше. Він і не думав цього казати. Просто якось вихопилося.

— Певна річ, потім вона розвелася. Я ніколи не цікавився подробицями. Мати її померла в Китаї... ні, на Тасманії. А в Китаї Том...

Зуби йому мало не клацнули, так швидко він стулив рота. Ні, більше у нього нічого не вихопиться. Мері почекала трохи, тоді ступила до дверей і знову спинилась.

— Я звеліла приготувати їй кімнати над трояндовим квітником,— сказала вона.— Піду ще раз гляну, чи все гаразд.

Фредерік Треверс повернувся до стола, щоб сховати листи, але передумав і спрокволу, вдумливо перечитав їх:

«Дорогий Фреде!

Давно я не був так близько від рідної домівки, і мені

заманулося до вас завітати. Як на лихо, я все пустив на вітер цим юкатанським проектом (либонь, я вже писав тобі про нього), і в мене, як завжди, ані шеляга. Чи не міг би ти позичити мені грошенят на дорогу? Хотілося б приїхати першим класом. Розумієш, зі мною Поллі. Цікаво, як ви поладнаєте з нею.

Том

P. S. Якщо тобі не важко, перекажи гроші першою ж поштою».

«Дорогий дядьку Фреде! — починався другий лист, писаний, як йому здавалося, якимсь дивним, чужоземним, але, безперечно, жіночим почерком.

Тато не знає, що я пишу вам. Він розказав мені, про що написав. Але то все не так. Він їде додому, щоб померти. Сам він не знає цього, але я розмовляла з лікарями. І йому доводиться їхати додому, бо в нас немає грошей. Ми живемо в маленькому тісному пансіоні, тут не місце для тата. Все життя він допомагав іншим, а тепер настав час, щоб і йому допомогти. На Юкатані він зовсім не пустив усе на вітер. Я була з ним, а тому знаю. Він вклав у те діло все, що мав, і його просто пограбували. Він не годен вести справи так, як ділки з Нью-Йорка. Оце уся причина, і я пишаюся ним.

Він усе сміється і запевняє, що мені нізащо не поладнати з вами. Але я з ним не згодна. До того ж я ніколи в житті ще не бачила справжнього кревного родича, а у вас же є дочка. Здумати тільки — справжня кузина!

Нетерпляче дожидаю зустрічі.

Ваша небога
Броніслава Пласковецька-Треверс

P. S. Гроші перекажіть телеграфом, бо інакше тата можете й не побачити. Він і не підозрює, що дуже слабий, і коли кого зустріне із своїх давніх друзів, то знов подасться в мандри по якусь химеру. Він уже закидає про Аляску. Каже, що вона вижене з нього всі хвороби. Будь ласка, не забудьте, що нам треба заплатити за пансіон, бо інакше приїдемо без багажу.

Б. П.-Т.»

Фредерік Треверс відчинив дверцята великого сейфа в стіні й акуратно сховав листи у відділення з написом «Томас Треверс».

— Бідний Том! Бідний Том! — сказав він зітхаючи.

II

Великий автомобіль чекав на вокзалі, і Фредерік Треверс хвилювався, як це траплялося з ним щоразу, коли він чув далекий гудок паротяга, що спускався в долину річки Айзек-Треверс. Цю розкішну долину, її води, що аж кишіли лососями, її родючий діл і вкриті пралісом схили Айзек Треверс побачив раніше від усіх білих, які йшли на Захід. А побачивши, ухопився за неї і вже не випускав з рук. «Через землю схибнувся»,— казали про нього тодішні поселенці. Це було за тих часів, коли золото в копальнях уже вичерпалося і не було тут ані доріг, ані буксирів перетягати судна через небезпечні мілини, а коли одним однісінький Айзеків млин молов пшеницю, то на чатах стояла озброєна варта, охороняючи його від грабіжників-кламатів *.

Який батько, такий і син: те, що Айзек Треверс захопив, Фредерік Треверс утримав, мав-бо такі самі хапкі руки. Обидва були далекоглядні. Обидва передбачали розвій Далекого Заходу, спорудження залізниці й нового міста на узбережжі Тихого океану.

Гудок паротяга схвилював Фредеріка Треверса ще й тому, що до цієї залізниці хто-хто, а він найбільше доклав рук. Батько його аж до самої смерті плекав мрію про залізницю через гори, але кожна миля її обійшлася б пересічно по сто тисяч доларів. Він, Фредерік, таки проклав її. Ночі просиджував над нею, підкуповував газети, встряв у політику, субсидіював партійні машини і не раз їздив своєю волею на поклін до залізничних магнатів Сходу. Вся округа знала, скільки миль своєї землі віддав він під залізницю, але нікому й не снилося, скільки доларів він вклав у заставні документи та залізничні акції. Він багато зробив для своєї округи, а залізниця була останнє й найбільше досягнення, вершина діяльності Треверса, подиву гідна справа, що її завершено тільки недавно. Залізниця діяла не більш як два роки, а дивіденди, цей найпевніший доказ його завбачливості, були вже не за горами. Не за горами маячіла й поважніша

винагорода: подейкували, що ім'я наступного губернатора Каліфорнії буде Фредерік А. Треверс.

Двадцять років минуло, відколи він востаннє бачився із своїм старшим братом, та й то після десятирічної перерви. Він добре запам'ятав ту ніч. Лише Том міг на таке зважитись: обійти в темряві мілини. Отож і тим разом він, як тільки смеркло, провів свою шхуну під зюйд-остом до берега і ще до світу вивів її в море. І хоч би тобі попередив про свій приїзд: опівночі стукіт копит, змилений кінь у стайні, і ось перед ними Том — обличчя ще солоне від морської води, як сказала тоді мати. Лише годину він пробув удома і на свіжому коні погнав назад, а дощ поривами періщив у вікна і дужий вітер стогнав у гіллі секвой. Цей приїзд лишився в пам'яті як могутній і гострий подув з іншого, бурхливого світу. А за тиждень добувся до них митницький катер «Ведмідь», що затримався так довго через шторм та мілководдя, і в місцевій газеті відвели цілу шпальту, де натякалося на чималий вантаж опію та марні пошуки таємничої шхуни «Рибалочка». Тільки Фред, його мати і ще дехто з індіянської челяді знали про загнаного коня на стайні та про те, як з ним потім прокрадалися манівцями до рибальського селища на березі.

І ось, хоч і минуло двадцять років, з пульманівського вагона вийшов усе той же Том Треверс. Як на братів погляд, він і не виглядав хворим. Що постарішав, то певно. Панама не приховувала сивини, та хоч він і ледь помітно сутулився, рамена його були все ще прямі й широкі. А до молодої жінки, що приїхала з братом, Фредерік Треверс одразу відчув якусь ворожість — невиразну, проте гостру. В цій жінці був ніби глумливий виклик усьому тому, чим він жив і що обстоював, хоч він і не міг би сказати, що саме справляло таке враження. Може, гарно пошите полотняне вбрання чужоземного крою, чи крикливо строката блузка, непокірне чорне волосся, чи маєво маків на солом'яному крислатому капелюшку, а може, то яскраві барви її вроди — чорні очі й брови, пломінь рум'янцю на щоках, сліпучо-білі рівні зуби, що їх вона занадто охоче показувала. «Зіпсоване дитя»,— тільки й встиг він подумати, бо брат уже тиснув йому руку і знайомив з небогою.

І знову неприємне враження — коли вона заговорила палко й жваво, розмахуючи при цьому руками. Він не міг не помітити, які маленькі в неї руки. Таки напрочуд малі.

Перевів погляд униз — і ноги такі самі маленькі. Не завважуючи юрби цікавих на пероні, вона спинила його, коли він хотів був вести всіх до машини, і поставила братів поруч. Том сміючись скорився, але молодший брат почував себе ніяково під поглядами співгородян. Він визнавав лише давній пуританський звичай: родинні емоції слід виявляти в родинному колі, а не на людях. Ще добре, що їй не заманулося його поцілувати. Дивно, що вона не зробила цього. Від неї усякого можна сподіватися.

Вона обняла їх і пронизала сонячно-теплим поглядом, який, здавалося, побачив їх наскрізь, усе, що було в них потаємного й прихованого.

— А ви й справді брати! — вигукнула вона, сплеснувши в долоні й зблиснувши очима.— Кожному це видно. І все ж є щось різне... Не знаю тільки, що саме. Не можу цього пояснити.

Правду кажучи, вона просто не зважилася пояснювати, виявивши такт, що перевищував навіть дисципліновану витримку Фредеріка Треверса. Гострим художницьким оком вона одразу помітила ту істотну різницю. Зовні вони були дуже схожі, що з одного роду — про це ясно свідчили риси їхніх облич; та на цьому вся подібність і кінчалася. Том був вищий на три дюйми і мав сиві, довгі, як у вікінга, вуса; ніс його ще більше, ніж у брата, скидався на орлиний, а голубі очі то вже напевно були орлині. Зморшки на його обличчі були глибші, вилиці крутіші, щоки запаліші, шкіра смуглявіша — все як у людини бурхливої вдачі. Ще й тепер вогонь Томового завзяття не перетлів на попіл. У кутиках очей у нього було більше зморщок — свідчення того, що він частіше за молодшого брата сміявся,— та й у виразі самих очей вгадувалася більша рішучість характеру. Фредерік тримався церемонно, як буржуа, а в Томовій невимушеній манері проступала певна свобода й оригінальність. В обох текла та сама кров піонера Айзека Треверса, тільки перегнано її в різних тиглях. Фредерік був типовий представник свого роду; в його ж братові відчувалась якась широчінь, щось невловне, чого не знав рід Треверсів. І все це в одну мить запримітила й збагнула ця чорноока дівчина. Все незрозуміле в цих двох людях і їхня спорідненість — усе стало ясне, тільки-но вона побачила їх обох поруч.

— Розбудіть мене! — казав Том.— Не віриться, що

я приїхав поїздом. А люду! Тридцять років тому тут жило тільки чотири тисячі.

— А тепер шістдесят тисяч,— відказав брат.— І збільшується не щодня, а щогодини. Хочете — поїдемо містом та подивимось? Часу в нас вистачить.

Поки їхали широкими, добре вибрукованими вулицями. Том усе строїв із себе Ріп Ван Вінкля *. Найбільш його вразила набережна. Там, де колись він закидав якір свого шлюпа футів на десять у воду, тепер була тверда земля і на ній залізничні колії, а корабельні та пристані тяглися ген далі, ближче до моря.

— Стійте! Зупиніться! — гукнув він через кілька кварталів, угледівши великі будівлі ділового району.— Де це ми, Фреде?

— На розі Четвертої і Треверса — хіба не впізнаєш?

Том встав і почав роздивлятися навкруги, намагаючись розпізнати обриси рельєфу під громаддям будівель.

— Я... я гадаю... — почав він невпевнено.— Ні, їй-бо, я певен, що ми колись тут полювали на кролів і стріляли в хащах чорних дроздів. А отам, де банк, був ставок.— Він обернувся до Поллі.— Там я збудував свій перший пліт і вперше скуштував моря.

— І наковтався ж ти його,— усміхнувся Фредерік і кивнув шоферові.— Мабуть, чи не цілу бочку.

— О, більше! — скрикнула Поллі, сплеснувши в долоні.

— А он там парк,— трохи згодом сказав Фредерік, показуючи на масив одвічних секвой, що вкривав схил одного з високих горбів.

— Якось по обіді батько застрелив там трьох ведмедів,— зауважив Том.

— Я подарував місту сорок акрів цієї землі,— вів далі Фредерік.— Батько купив цю ділянку у Лероя по долару за акр.

Том кивнув, і в очах його спалахнули такі самі іскри, що й у доньки,— нічого такого ніколи не з'являлося в очах його брата.

— Атож,— ствердив він,— у негра Лероя, що мав дружину-індіянку. Пригадую, як він ніс нас з тобою на спині до Алаянса * тієї ночі, коли індіяни підпалили ферму. А батько залишився й відстрілювався.

— Але млина йому не поталанило врятувати. Тоді в нього настав сутужний час.

— Та він таки порішив чотирьох індіян.

В очах Поллі знову спалахнули іскри.

— То він бився з індіянами! — вигукнула вона.— Розкажіть мені про нього.

— Розкажи їй про Треверсів перевіз,— сказав Том.

— Це був перевіз через річку Кламат на шляху до Орлеанз-Бару і Сіскію. Саме тоді всі кинулися копати золото, і, між іншим, батько теж там оселився: на річкових терасах була дуже родюча земля. Він збудував висячий міст — з узбережжя привіз матеріали й матросів, і вони сплели канати на місці. Це коштувало йому двадцять тисяч доларів. Першого ж дня мостом перейшло вісімсот мулів — по долару з голови, а ще ж мостове з піших та кінних. І тієї самої ночі річка розлилася. Міст був на сто футів над рівнем води. Та повінь піднялася ще вище і знесла міст. Якби не це, батько тоді розбагатів би.

— Та я зовсім не до того,— нетерпляче втрутився Том.— Оце там, на Треверсовому перевозі, батька й старого Джекоба Венса заскочив індіянський загін із Скаженої річки. Старого Джекоба вбили під самим порогом хатини. Батько втягнув його тіло всередину й цілий тиждень оборонявся від індіян. З батька був непоганий стрілець. А Джекоба він поховав у хатині під підлогою.

— Я ще й досі тримаю перевіз,— додав Фредерік,— хоч тепер там нема такого руху, як давніше. У фургонах я доставляю вантажі до резервації, а звідти на мулах угору Кламатом до розтоки Малого Лосося. У мене тепер дванадцять складів на цій дорозі до резервації, а там готель. Туризм починає давати прибуток.

Дівчина задумливо переводила погляд з одного брата на другого, коли вони оце так різно висловлювалися про себе й про життя.

— Так, то була людина, наш батько,— пробурмотів Том.

Якась млявість причулася в його тоні, і дівчина стривожено глянула на батька. Машина тим часом повернула на цвинтар, зупиняючись перед великим склепом на пагорку.

— Я думав, тобі захочеться подивитися,— сказав Фредерік.— Цей мавзолей я будував сам, здебільшого навіть власними руками. Так хотіла мати. Маєток був страшенно обтяжений боргами. Як я не торгувався, а підрядники заправили цілих одинадцять тисяч. А мені все обійшлось трохи більше восьми.

— Ти, мабуть, працював ночами,— захоплено пробурмотів Том, тепер уже й зовсім сонним голосом.

— Авжеж, Томе, ще й не одну ніч. При світлі ліхтаря. Бо дуже заклопотаний був. Я тоді перебудовував водогін — з артезіанськими колодязями нічого не вийшло,— та й мати хворіла на очі. Пам'ятаєш — катаракта, я писав тобі. Вона була надто немічна, щоб везти її, і я викликав спеціалістів із Сан-Франціско. Еге ж, роботи тоді було по зав'язку. Я саме ліквідовував збиткову пароплавну лінію, що ото заснував ще батько, і мусив виплачувати відсотки по заставному листу на сто вісімдесят тисяч доларів.

Розповідь урвало тихе хропіння — Том спав, схиливши голову на груди. Поллі значливо перезирнулася з дядьком. Потім її батько неспокійно завовтузився і підвів сонні повіки.

— З біса жаркий день,— сказав він і засміявся, наче перепрохуючи.— Я й справді заснув. Чи далеко ще додому?

Фредерік кивнув шоферові, і машина рушила.

III

Будинок, що його спорудив, розбагатівши, Фредерік Треверс, був великий і дорогий, пристойний і вигідний,— власне, чого й слід було чекати від заміського будинку, найкращого на всю округу. І звичаї в ньому були саме такі, які тільки він з дочкою і міг завести. Але відколи приїхав брат, усе змінилося. Куди й поділися стриманість, усталений порядок. Фредерік почував себе якось незатишно й неспокійно. Почалася всіляка метушня, узвичаєний лад пішов шкереберть. За стіл сідали, коли хотіли і на скільки хотіли, вечерю могли й опівночі розігрівати, а вибухи сміху не раз лунали в зовсім не відповідний час.

Фредерік був людина стримана. Більше як склянку вина за обідом він собі ніколи не дозволяв. Три сигари на день — така була його норма, і викурював він їх на широкій веранді або в курильній кімнаті. Навіщо ж інакше та кімната? Цигарок він не терпів. А брат раз у раз скручував тоненькі цигарки й палив їх, де прийдеться. І на великому, зручному кріслі, де він любив сидіти, і серед подушок на канапах завжди було насмічено тютюном. А ці коктейлі! Вихований під суворою опікою

Айзека та Елізи Треверс, Фредерік вважав, що вживати спиртне в домі — то просто непорядно. Саме за це господь у гніві своєму знищив стародавні міста. А Том перед сніданком та обідом за допомогою Поллі змішував силусиленну різних напоїв — дочка-бо знала, як компонувати нечувані суміші, що їх навчилася готувати в усіх кінцях світу. Фредерікові подеколи здавалося, що його буфетна та їдальня перетворились на бари. Коли Фредерік мовби жартома натякнув на це, Том заявив, що якби йому купу грошей, він позаводив би закапелки для спиртного в кожній кімнаті свого дому.

До господи вчащало тепер більше молодиків, ніж раніше, і вони допомагали розправлятися з коктейлями. Фредерікові хотілося саме цим пояснити їхні відвідини, але він знав справжню причину. Брат і його донька зробили те, на що не спромоглись ані він, ані Мері. Вони були тим магнітом, що притягував до себе молодість, радощі та сміх. В домі завирувало молоде життя. Вдень і вночі на посипаних жорствою під'їзних алеях гули автомобілі. Погожої днини влаштовували пікніки й екскурсії, при місячному світлі каталися на яхтах у бухті, вирушали удосвіта й поверталися опівночі, і часто, як ніколи раніше, в усіх спальнях ночували гості. Томові конче треба було відвідати всі ті місця, де він блукав хлопчиськом, спіймати пструга у Буйволячому потічку, підстрелити перепілку в Уолкотовій прерії, вполювати оленя на Круглій горі. Через того оленя Фредерік натерпівся сорому й муки. А що, як мисливський сезон закінчився? Том, одначе, врочисто привіз здобич додому й на радощах назвав оленя сухопутним лососем, коли його подали до Фредерікового столу.

Вони влаштовували пікніки над самою бухтою, на березі моря біля ревучого прибою, готували там собі молюсків. Том без усякого сорому розповів про «Рибалочку», про ту пригоду з контрабандою і тут-таки при всіх спитав Фредеріка, як це він примудрився одвести коня до рибалки й не попастися. Юнаки наче змовилися з Поллі виконувати всі Томові забаганки. Фредерікові розповіли, як саме забито оленя: як його купили в переповненому заповіднику Золотої Брами, як поїздом у клітці, а потім кіньми та мулами відвезли до лісу на Круглій горі, як Том заснув біля оленячої стеж-

ки, коли вперше випустили оленя, як хлопці доганяли його верхи на змучених конях, насилу продираючись крізь хащі, аж поки спіймали його на аркан на зрубі спаленої ферми і, нарешті, як усі тріумфували, коли оленя вдруге погнали на Тома і він підстрелив його з п'ятдесяти ярдів. Все це озивалося в душі Фредеріка якимсь невиразним болем. Чи ж до нього коли-небудь ставилися з такою уважливістю?

Бували дні, коли Том не міг виходити з дому і розваги на лоні природи відкладалися. Але й тоді він залишався в центрі уваги — він дрімав у великому кріслі й час від часу прокидався, радісно збуджений. Том скручував собі цигарку й просив подати йому укулеле — мініатюрну гітару, винахід португальців. Тоді, відклавши недопалену цигарку з великою небезпекою для полірованих меблів, під бренькіт і пристукування він співав соковитим баритоном гули південних морів або веселі французькі та іспанські пісеньки.

Одна з тих гул спершу дуже сподобалася Фредерікові. Це була, як пояснив Том, улюблена пісня таїтянського короля — останнього Помаре *, що сам скомпонував її і мав звичку годинами співати, лежачи на матах. Вона складалась лише з кількох повторюваних складів: «Е меу ру ру а вау», але співано її як величний, нескінченний, з різними варіаціями гімн у супроводі врочистих акордів укулеле. Поллі охоче навчила дядька цієї пісеньки, та коли він, аби й собі прилучитися до повені життя навколо брата, заспівав її, то помітив, що його слухають, придушуючи сміх, далі хтось таки захихотів, і нарешті вибухнув голосний регіт. З жахом він дізнався, що ця проста, раз у раз повторювана фраза означала не що інше, як «я такий п'яний». З нього зробили посміховисько! Знов і знов, урочисто й гордо, він, Фредерік Треверс, проголошував, який він п'яний. Відтоді, тілько-но заспівували цю пісню, він непомітно зникав з кімнати. Навіть коли Поллі пізніше пояснила, що останнє слово означає «щасливий», а не «п'яний», і це його не заспокоїло, бо їй довелося визнати, що старий король був таки п'яниця і заводив цієї пісні завжди під чаркою.

Фредеріка весь час гнітило почуття, що він чужий у цьому товаристві. Він був людина компанійська і любив розваги, хоча, звичайно, здоровіші й пристойніші, аніж ті, до яких вдавався брат. Він ніяк не міг збагну-

ти, чому це молодь раніше вважала його дім нудним і ніколи не приходила, хіба що на врочисті чи офіційні прийоми, а тепер так і сунула юрбою, та не до нього, а до його брата. Не до душі було йому й те, як молоді жінки пустували з братом, звали його запросто Томом. І вже зовсім нестерпно було дивитись, як, мовби в покару, вони крутили й шарпали йому піратські вуса, коли до них доходив сенс його часом занадто вільних добродушних жартів.

Таке поводження паплюжило пам'ять Айзека та Елізи Треверс. Та й забагато бенкетувань повелося в домі. Стола ніколи не зсували, а кухареві мусили взяти помічницю. Сніданки, що тяглися від четвертої до одинадцятої, опівнічні вечері, наїзди на буфет, скарги челяді — все це дратувало Фредеріка. Не дім, а ресторан чи готель якийсь, гірко усміхався він сам до себе; деколи його проймало непереможне бажання тупнути ногою і повернути все на старий лад. Але якось не мав сили вирватися з-під влади давніх братових чарів. Часом він майже з побожним острахом поглядав на брата, намагаючись збагнути таємницю тих чарів; його бентежили і загадковий вогонь у братових очах, і мудрість далеких доріг і бурхливих ночей та днів, що полишили свої сліди в нього на обличчі. Що ж це таке? Які райські видива поставали перед ним, таким безжурним та безтурботним? Фредерікові згадався рядок давньої пісні: «Прийшов він шляхом осяйним». Чого саме ці слова пригадалися через брата? Чи й справді він, що змалку не знав ніякого закону, а вирісши, поставив себе над тим законом, чи й справді він знайшов той «шлях осяйний»?

Така несправедливість гнітила Фредеріка, аж поки він не знайшов розради в думці, що все-таки життя своє Том звів нінащо. Заспокоєний цією думкою, він тішив своє марнославство, показуючи Томові власний маєток.

— Ти чималого домігся, Фреде, — звичайно казав Том.— Таки чималого.

Він казав це часто і часто засинав у великій машині, що плавно котилася дорогою.

— Скрізь такий порядок, все таке чисте, нове, мов з голочки, кожна травинка знає своє місце, — зауважила Поллі.— І як це ви спромагаєтесь? Але не хотіла б я бути травинкою на вашій землі,— закінчила вона, аж здригнувшись трохи.

— Працював ти тяжко,— сказав Том.

— Авжеж, тяжко працював,— підтвердив Фредерік.— Але ж варто було!

Він хотів щось додати, та помітив якийсь чудний вогник в дівочих очах і ніяково замовк. Він відчув, як вона зміряла його поглядом, в якому загорівся виклик. Це вперше його почесна праця для загального добра цілої округи була взята під сумнів, та ще й ким — дівчиськом, дочкою марнотратця, легковажною вертихвісткою, чужинкою.

Конфлікт між двома такими темпераментами був неминучий. Уже з першого погляду вона йому не сподобалася. Їй навіть не треба було озиватись — сама її присутність дратувала його. Він відчував її мовчазний осуд, хоча деколи вона цим не обмежувалася. І казала все не наздогад, а просто в вічі, як чоловік, дарма що жоден чоловік не насмілювався так з ним говорити.

— Цікаво б мені знати, чи ви коли-небудь жалкували за тим, що обминуло вас? — спитала вона його якось.— Чи ви хоч раз у житті спалахнули гнівом і перевернули все догори дном? Хоч раз напилися до нестями? Чи накурилися до нудоти? Чи протанцювали на всіх десяти заповідях? А чи, ставши на задні лапки, підморгнули богові, як доброму приятелеві?

— Та хіба ж вона не диво? — милувався Том.— Викапана мати!

Зовні Фредерік був спокійний, навіть усміхався, а серце йому холонуло з жаху. Все це було надто неймовірно.

— Здається, в англійців,— вела вона далі,— є така приказка: той ще не жив, хто не цілував коханої жінки і не вдарив чоловіка-ворога. Ану признавайтесь, чи вдарили ви коли хоч одного чоловіка?

— А ви? — запитав він у свою чергу.

Вона кивнула, і очі її спалахнули злістю від якоїсь згадки. Вона чекала на відповідь.

— Ні, такої насолоди я ніколи собі не дозволяв,— повільно вимовив він.— Я змалку навчився володіти собою.

Згодом, вислухавши докладну розповідь про те, як він прибрав до рук консервування лососини на Кламаті, перший розвів устриць у бухті й установив вигідну монополію на їх промисел, як після виснажливих багаторічних позовів захопив увесь берег у Вільямспорті, а отже й контроль над об'єднанням лісопромисловців, вона, роздратована його самовдоволенням, знову напалася.

— Для вас життя — це тільки прибутки й витрати,— сказала вона.— А цікаво, чи зазнали ви коли кохання?

Стріла влучила у саме серце. Він-бо ніколи не цілував коханої жінки. Одружився він з корисливих міркувань. У ті дні, коли він мало не зазнав поразки, відстоюючи просторі володіння, що їх захопили загребущі руки Айзека Треверса, його одруження врятувало маєток. Це не дівчина, а відьма. Вона аж до болю роз'ятрила давню рану. В нього не було часу на кохання. Він тяжко працював. Він був головою торговельної палати, мером міста, сенатором штату, але кохання його обминуло. Інколи він заставав, як Поллі одверто й без сорому обіймається з батьком, помічав тепло й ніжність у них в очах. І це знов нагадувало йому, що кохання його обминуло. Хоч воно й не годиться на очах так робити, та коли то було, щоб вони з Мері навіть наодинці так голубилися? Звичайна, педантична й безбарвна Мері була саме тим дитям, якого й слід було сподіватися від шлюбу без любові. Він навіть не певен був, чи то справді любов — його почуття до неї. Та і його самого чи ж люблять?

Після такого запитання Поллі він раптом відчув велику порожнечу. Ніби все, до чого тяглися його руки, тепер оберталося тлінню. І тільки глянувши на Тома, що спав у великому кріслі в суміжній кімнаті — сивий, старий і стомлений,— він, Фредерік, пригадав усе, чого сам домігся і що тепер мав. А що ж є у Тома? Чого Том домігся? Пустив на вітер життя й здоров'я, і тепер у його присмертному тілі зосталося всього лишень ця примерхла іскрина.

Фредеріка непокоїло, що Поллі й відштовхувала його і водночас вабила. Рідна дочка ніколи так не хвилювала його. Мері йшла протоптаною стежкою, і передбачити її вчинки було так само легко, як рух автомата. А Поллі! Яке багатство нюансів в її протеївській вдачі! Ніколи не знати, що вона за хвилину утне.

— Ніяк не вгадаєш, еге? — осміхався Том.

Перед нею не можна було встояти. Вона поводилася з Фредеріком так безцеремонно як Мері зроду-віку б не зважилася. Вона дозволяла собі усякі витівки: то морочила його, а то боляче вражала, і він не міг не відчувати прикро її існування.

Якось після одної звади вона заходилась дражнити його, граючи на піаніно щось шалене й запальне; музика роз-

ворушувала й дратувала його, примушувала гарячково битися пульс, збуджувала дикі химери в його дисциплінованому мозку. Та найгірше було інше: вона добре знала, що робить. Вона раніше від нього зрозуміла, в якому він стані, коли, повернувшись обличчям до нього, задумливо подивилася з глузливою, майже зверхньою посмішкою. Від цього він схаменувся і враз усвідомив той розгардіяш, що натворила його розпалена уява. Із стіни докірливо позирали на них портрети суворих Айзека та Елізи Треверс. У знетямі Фредерік подався з кімнати. Ніколи він не думав, щоб у музиці крилася така сила! А потім — сором обіймав його на саму лише згадку про це — він прокрався назад і прислухався за дверима, а вона знала це й умисне дратувала його.

Коли Мері спитала батька, що він думає про Полліну гру, йому раптом навіялося непрохане порівняння. Музика Мері нагадувала йому церкву — вона була холодна й проста, як молитовний дім методистів. А музика Поллі скидалася на шалений, нестримний ритуал в якомусь поганському храмі, де курився фіміам і звивалися танцівниці.

— Вона грає, як чужинка,— відказав він, задоволений, що вдало ухилився від прямої відповіді.

— Вона справжня артистка,— урочисто заявила Мері.— Вона геніальна. І коли тільки вона грає вправи? Та й чи грала їх вона взагалі? Ти ж знаєш, як я працювала. І все-таки найкраще моє виконання — це наче вправа для п'яти пальців проти будь-якої дрібнички, що вона грає. В її музиці звучить щось чарівне... невимовно чарівне. А в моїй тільки «раз, два, три», «раз, два, три». Від цього можна збожеволіти! Я працюю, працюю, і все намарно. Це несправедливо. Чому вона народилася такою, а не я?

«Кохання»,— найперше потайки спало Фредерікові на думку; та не встиг він обміркувати свій висновок, як трапилося щось досі нечуване — Мері залилася гіркими слізьми. Він хотів приголубити її, як це робив Том, та відчув, що не зуміє. А коли спробував, виявилося, що Мері так само, як і він, не призвичаєна до ласки. Батькові й дочці тільки стало ніяково.

Протилежність вдачі обох дівчат була безперечна. Який батько, така й донька. Мері — це лише незугарний цивільний у пишному почті генерала-переможця. Фредерікова ощадливість навчила його тонко розумітися на

тому, хто як одягається. Він знав, які дорогі вбрання у Мері, а все ж не міг не бачити, що дешеві туалети Поллі, які вона, очевидно, без особливого добору купувала в часі своїх мандрів, завжди личили їй і мали куди більший успіх. Смак у неї був бездоганний. Вона носила шаль, як ніхто, а з шарфом просто чудеса робила.

— Вона вбирається абияк,— скаржилася Мері.— Навіть не приміряє і може одягтися за п'ятнадцять хвилин, але коли йде купатися, то всі юнаки так і висипають з роздягалень.— Мері зовсім не крила свого захоплення кузиною.— І як це в неї виходить? Ніхто й не насмілиться вбиратись у такі кольори, а їй вони якраз і личать.

— Вона все погрожувала, що стане жіночою модисткою і буде утримувати нас обох, коли я остаточно сяду на мілке,— додав Том.

Якось Фредерік, позираючи поверх газети, виявився свідком однієї промовистої сцени. Увійшла Мері; він-бо напевне знав, що вона перед цим чепурилася цілу годину.

— О, як гарно! — радо похвалила її Поллі. Вона сплеснула в долоні, очі й обличчя в неї засвітилися щирою втіхою.— Але чому б цього банта не причепити отак?.. Авжеж, отак?

Руки її злетіли хутко, торкнулися чогось, і за хвилинку навіть Фредерік помітив чудовну зміну в доччиному вбранні.

Поллі, як і батько її, надміру щедра була зі своїми вбогими скарбами. Мері замилувалася іспанським віялом — мексіканською коштовністю, що колись належала одній із фрейлін двору імператора Максиміліана *. Поллі так і зайнялася радістю. Мері одразу ж дістала віяло в подарунок, майже переконана, що робить велику ласку, беручи його. Тільки чужинка могла собі це дозволити, і саме Поллі можна було звинуватити в тому, що вона так обдаровувала всіх молодих жінок. Така вже в неї була вдача. Чи то мережана хустинка, чи рожева перлина з Паумоту, чи гребінець черепаховий — однаково. Тільки-но щось упало кому в око, як зразу ту річ йому радо й даровано. Жінки так само, як і чоловіки, не могли встояти перед нею.

Фредерік і не уявляв собі, щоб таке створіння могло існувати на світі. Серед жіноцтва його кола нічого навіть схожого не знайдеш. Що б вона не робила — чи щедро дарувала щось, чи ревно захоплювалась, або сердилась, чи голубилась,— він знав, що все це було без краю щиро. Її химерні вибрики шокували його і разом з тим чарували. У голосі в неї відбивалися найменші зміни її почуттів. Вона ніколи не розмовляла спокійним тоном, та ще й так, щоб не розмахувати при цьому руками. І все-таки в її устах англійська мова ставала якоюсь новою і прекрасною, кришталево прозорою; у сміливих фразах та багатозначних виразах вона передавала найтонші відтінки так точно й безпосередньо, як годі було й сподіватися від її мало не дитинної простоти. Фредерік часом прокидався серед ночі, і на темному тлі його повік зринало її обернене до нього жваве, радісне личко.

IV

Яка донька, такий і батько. Перед Томом теж не можна було встояти. З усім світом він знався, і час від часу навідувалися до нього якісь незнайомці. В домі Треверсів ніколи не бувало таких гостей. Хода одних нагадувала морську хитавицю. Інші скидалися на запеклих розбишак, ще інші мали хворобливі, виснажені лихоманкою обличчя, і всі були чудні й незвичайні виглядом. І мова в них, така сама чудна й незвичайна, заходила про те, що Фредерікові не снилось і не гадалося, хоч він одразу впізнавав, хто вони такі — шукачі щастя й пригод, вільні лицарі з цілого світу. Але найбільше впадала у вічі їхня любов і відданість своєму ватажкові. Вони звали його по-різному: «Чорний Том», «Білявець», «Моцак Треверс», «Мелмют Том», «Паливода Том», але здебільшого він був «Капітан Том».

Їхні плани і пропозиції також були розмаїті. Купець із південних морів приносив звістку про відкриття острова з гуано; латиноамериканець закликав до участі в революції, що ось-ось мала спалахнути; третій говорив про пошуки золота в Сибіру, четвертий про те саме на горішньому Кускоквімі; ще про якісь темні справи мовилося зовсім пошепки. І щоразу Капітан Том шкодував, що через свою тимчасову недугу не може негайно вирушити з ними, і все сидів у великому кріслі, дрімаючи чимраз

довше й довше. А Поллі, разячи свого дядька панібратськими манерами, відводила тих людей набік і давала їм наздогад, що Капітан Том ніколи вже більше не вийде на шлях осяйний.

Але не всі вони приходили з планами. Чимало їх відвідувало свого ватажка з тих давніх незабутніх днів, спонукувані просто любов'ю, і Фредерік, що іноді бував свідком таких зустрічей, усе не переставав дивуватись таємним чарам свого брата.

— Клянусь Тезменовими черепахами! — кричав один з них.— Коли я почув, що ви в Каліфорнії, Капітане Томе, то відразу ж вирішив приїхати потиснути вам руку. Мабуть, ви ще не забули Тезмена, га? Як і бійку на острові Четверга? Так оце-бо торік старого Тезмена вбили його ж таки тубільці, коли він плив до німецької Нової Гвінеї. Пам'ятаєте його кухарчука? Нгані-Нгані? Він і був призвідця. Тезмен так вірив йому, а той узяв та й зарубав його.

— Фреде, потисни руку капітанові Карлсену,— знайомив Том брата з іншим гостем.— Він вирятував мене з великої біди на Західному Березі. Не нагодилися б ви тоді, Карлсене, був би мені каюк.

Капітан Карлсен був незграбний дебелень з гострим поглядом голубуватих очей і широким рубцем через увесь рот, що його не зовсім закривала сліпучо-руда борода. Потиск його руки виявився таким міцним, що Фредерік аж скривився.

За кілька хвилин Том одвів брата набік.

— Слухай-но, Фреде, тобі не важко буде позичити мені тисячу доларів?

— Звичайно, ні,— ані змигнувши відповів Фредерік.— Ти ж знаєш: половина всього, що я маю,— твоє.

І коли капітан Карлсен поїхав, Фредерік був цілком певен, що тисяча доларів поїхала разом з ним.

Отож не дивно, що Томові не пощастило в житті, і він приїхав додому помирати. Фредерік сидів за своїм опорядженим письмовим столом і думав, які вони з братом різні. Але ж і справді: якби не він, у Тома не було б ніякої домівки, щоб спокійно померти.

Фредерік перебирав у пам'яті своє й Томове життя, шукаючи в минулому розради. Це на нього, Фредеріка, завжди покладалися в родині. А Томові в голові були тільки смішки й пустощі, він прогулював уроки в школі,

не слухався батька. То подасться в гори, а то на море, раз у раз заходить у клопіт із сусідами й міською владою — одне слово, він устигав скрізь, тільки не туди, де чекав на нього тягар марудної праці. А роботи тоді було в цій лісовій глушині по саму зав'язку. І всю її справляв він, Фредерік. День при дні працював з раннього ранку до пізнього вечора. Він пам'ятає те літо, коли широкі Айзекові плани зазнали краху, коли сім'я власника сотні тисяч акрів харчувалася надголодь, коли не було грошей навіть найняти косарів до сіна і коли Айзек нізащо не хотів випустити із своїх рук жодного акра. Айзек сам косив і згрібав сіно, а Фредерік громадив у копиці. А Том у той час вилежувався із зламаною ногою в ліжку і збільшував лікарів рахунок. Він упав з гребня на даху повітки — місця, де ніяк не можна було громадити сіно. З Тома, здається, тільки й роботи було, що постачати оленину та ведмеже сало, виїжджати лошаків та галасувати з хортами по пасовиськах та лісових ярах.

Том був старший, проте якби він, Фредерік, після батькової смерті не впрігся в роботу і не поклав увесь тягар на свої плечі, маєток, що від нього чималого сподівалося, дійшов би до руїни. Праця! Він пригадує, як розширювано міський водогін: як він, Фредерік, викручувався тоді з фінансової скрути, добував невеличкі позички за грабіжницькі відсотки, як він сам прокладав і сполучав труби при світлі ліхтаря, поки робітники спали, а потім вставав раніше від них, щоб спланувати роботу і дати всьому лад, і безперестанку сушив собі голову, де б дістати грошей, щоб заплатити їм за наступний тиждень. Він-бо гнув ту ж саму лінію, що й Айзек,— нічого не випускати з рук. У майбутньому все виплатиться.

А Том собі з великою зграєю хортів гасав по горах і цілими тижнями не ночував удома. Фредерік пригадав останню розмову на кухні між ним, Томом та Елізою Треверс; мати, як і раніш, сама варила, й пекла, і мила посуд у маєтку, що його в заставі оцінювано в сто вісімдесят тисяч доларів.

— Не діліться,— благала Еліза Треверс, даючи спочинок своїм роз'їденим милом, натрудженим рукам.— Айзек правду казав: земля буде варта мільйонів. Край тільки починає розвиватися. Нам треба триматися купи.

— Мені маєтку не треба,— гарячкував Том.— Хай Фредерік бере його. Я хочу тільки...

Він так і не скінчив думки — видива цілого світу спалахнули в його очах.

— Я не можу чекати,— провадив він далі.— Беріть собі ті мільйони, коли вони будуть. А мені дайте тепер десять тисяч. Я підпишу документа, в якому зречуся всіх своїх прав. І дайте мені стару шхуну. Настане день, коли я повернуся з купою грошей і ще й вам допоможу.

Фредерік бачив самого себе в той далекий день — ось він, жахаючись, підніс руку і кричить:

— Десять тисяч! Зараз, коли я мало не розірвуся, щоб нашкребти на відсотки за квартал!

— Оця ділянка поруч з будинком суду,— домагався Том.— Я знаю, що банк дає за неї десять тисяч.

— Але через десять років вона коштуватиме сто тисяч,— заперечував Фредерік.

— Нехай і так. Вважай, що я відмовляюся від усього за сто тисяч. Продай ділянку за десять тисяч і дай їх мені. Оце й усе, що мені треба, але треба тепер. Решту можеш узяти собі.

І Том, як завжди, домігся свого (ділянку, правда, заставили, а не продали) і відплив на старій шхуні, а все місто благословляло його, бо він забрав до своєї команди половину берегової потолочі.

Уламки шхуни викинуло на берег Яви. То було саме тоді, коли Елізі Треверс робили очну операцію, і Фредерік не казав їй нічого, аж поки не дістав певних доказів, що Том живий.

Фредерік поліз до свого архіву і висунув шухляду з написом «Томас Треверс». Там лежали акуратно складені конверти. Він почав переглядати листи. Вони були з усіх усюд: з Китаю, Рангуна, Австралії, Південної Африки, Золотого Берега, Патагонії, Вірменії, Аляски. Коротенькі, писані принагідно, вони відбивали все його мандрівне життя. Фредерік пригадав кілька найяскравіших моментів Томової «кар'єри». Том брав участь у якійсь військовій колотнечі у Вірменії, служив офіцером у китайській армії, і напевне відомо було, що згодом провадив у Китайському морі незаконну торгівлю. Його спіймано, коли він перевозив зброю на Кубу. Здається, він завжди возив куди-небудь щось таке, чого не дозволялося возити. І він так і не позбувся цієї звички. Один лист на пожмаканому цигарковому папері засвідчував, що під час російсько-японської війни його спіймано, коли він перевозив вугіл-

ля до Порт-Артура, і відправлено до призового суду в Сасебо, де пароплав конфісковано, а Тома ув'язнено аж до кінця війни.

Фредерік усміхнувся, читаючи таке: «Як твої справи? Повідом мене в будь-який час, якщо кілька тисяч тобі допоможуть». Він глянув на дату — 18 квітня 1883 року — і розкрив другий конверт. Цього листа було датовано п'ятим травня. «П'ять тисяч знов поставлять мене на ноги. Коли можеш це зробити й любиш мене, вишли їх pronto — по-іспанському це «терміново».

Фредерік ще раз глянув на обидві дати. Безперечно, десь між 18 квітня і 5 травня Том зазнав краху. З гіркою посмішкою Фредерік перебігав очима іншого листа: «Поблизу острова Мідвей сталася аварія судна. Потонуло ціле багатство, якщо підняти його,— ти ж знаєш,— буде винагорода. Аукціон через два дні. Перекажи телеграфом чотири тисячі». А ще в одному листі повідомлялося: «Якби мені трохи грошей, я міг би вмістити їх в одне діло. Діло це велике, запевняю тебе. Таке велике, що я навіть не насмілюсь розповісти про нього». Він пам'ятає це діло — революція в одній з латиноамериканських країн. Він послав гроші, а Том вмістив їх у діло, а себе — в тюремну камеру, та ще й із смертним вироком на додачу.

Що ж, у Тома були добрі наміри, це вже правда. І він завжди вважав святим обов'язком висилати боргові розписки. Фредерік у задумі зважив на руці паку з розписками, немов хотів визначити, чи нема якої залежності між вагою паперу і сумами, що на ньому написані.

Він засунув шухляду і вийшов з кабінету. У вітальні він побачив велике крісло і Поллі, що навшпиньки виходила з кімнати. Томова голова відхилилася назад, він важко дихав, і на обм'яклому обличчі виразно видніли сліди хвороби.

V

— Я тяжко працював,— виправдовувався Фредерік перед Поллі того вечора на веранді, не здогадуючись, що людина починає виправдовуватись лише тоді, коли справи її кепські.— Я робив усе, що підверталося під руку,— а чи добре, хай скажуть інші. І за це мені сповна заплачено. Я дбав про інших, та й себе не забував. Лікарі кажуть, що ще не бачили такого здоров'я у людини мого віку.

Що ж, попереду в мене майже половина життя, адже ми, Треверси, довговічні. Я дбав про себе і, як бачите, маю чим похвалитись. Життя я не змарнував. Я зберіг своє серце й кровоносні судини, хоч небагато людей могло б похвалитись, що зробили стільки ж, як я. Гляньте на цю руку. Міцна, га? Вона буде така й через двадцять років. Бо ж і кажуть: за більшим поженись та й того рішись.

Поллі одразу зрозуміла, яке образливе порівняння криється за його словами.

— Ви дістали право писати «шановний» перед своїм ім'ям,— згорда спалахнула вона.— А мій батько — справжній владар. Він таки жив. А ви хіба жили? Чим ви можете похвалитися? Акції та бони, будинки та челядь... Фе! Серце, судини, міцна рука... і це все? А чи жили ви просто так, заради самого життя? Чи зазнали страху смерті? Та про мене ліпше пуститися берега й зовсім себе занапастити, аніж тисячу років прожити, пильнуючи свого шлунка і боячись вогкості. Від вас залишиться порох, а від мого батька — попіл. Оце ж і різниця.

— Але ж, любе дитя... — почав він.

— Чим ви можете похвалитись? — запально докинула вона.— Чуєте?

Знадвору крізь прочинене вікно долинув бренькіт укуле́ле й веселий Томів голос, що співав гавайську гулу. Вона закінчувалася трепетним покликом кохання, що ніби вихопився з любосної тропічної ночі,— хоч яка пісня була примітивна, суть її проступала недвозначно. Гурт молодих голосів просив співати ще. Фредерік мовчав. Він невиразно відчував у всьому цьому щось важливе.

Обернувшись, він крізь вікно побачив Тома, натхненного й величного, у колі дівчат та юнаків; з-під своїх вікінгівських вусів він припалював цигарку від сірника, що піднесла до нього одна дівчина. Фредеріка раптом вразила думка, що сам він зроду не припалював сигари від вогню, якого піднесла б жіноча рука.

— Доктор Тайлер каже, що в його стані не можна палити,— тільки й спромігся він сказати.

З настанням осені до господи почали вчащати люди нового типу. Вони гордо називали себе «закваскою» і приїздили з золотих копалень Аляски до Сан-Франціско на зимовий відпочинок. Їх прибувало дедалі більше, і вони зайняли більшість номерів в одному з готелів у центрі міста. Капітан Том згасав разом із природою і з ве-

ликого крісла майже не зводився. Він дрімав усе частіше й довше, та коли б не прокидався, його щоразу оточував почет молодих людей або підсідав хто-небудь із давніх товаришів, і починалися розмови про минулі золоті дні або про плани майбутніх золотих днів.

Бо Том («Моцак Треверс», як звали його юконці) і гадки не мав, що наближається кінець. Тимчасова недуга, пояснював він, цілком природна слабість після тривалої боротьби з юкатанською лихоманкою. Навесні він буде здоровісінький. Доброго морозцю — ось що йому треба. У нього кров скипілася від спеки. А поки що нема чого журитися, треба гарненько відпочити.

І ніхто не казав йому правди — навіть юконці, що палили люльки та чорні сигари й жували тютюн на широких Фредерікових верандах, тоді як він сам почував себе у власному домі як непроханий гість. З ними він не мав нічого спільного. Вони вважали його стороннім, якого просто треба терпіти. Вони приходили до Тома. І те, як вони ставилися до Тома, викликало у Фредеріка почуття заздрощів. День у день він приглядався до них. Він бачив, як юконці зустрічалися — коли один з них виходив з кімнати хворого, а другий саме мав увійти. За дверима вони мовчки й повагом тиснули один одному руки. В очах прибульця поставало запитання, а той, другий, скрушно хитав головою. І не раз Фредерік бачив, як на очі їм набігали сльози. Потім прибулець увіходив, підсовував своє крісло до Томового і бадьорим голосом починав снувати плани походу на горішній Кускоквім, бо саме туди навесні збирався вирушити Том. Собак можна дістати в Ларабі, до того ж чистокровних, зовсім не покручів з розніженими південними породами. Кажуть, там край суворий, та коли старожитці не можуть дістатися туди від Ларабі за сорок днів, то чечаки не дістануться й за шістдесят.

Так минали дні. І якось Фредерік запитав самого себе: а чи знайдеться хоч одна людина в цім краї чи бодай у ближчій околиці, що прийшла б до його присмертного ложа?

Фредерік сидів за письмовим столом, і крізь відчинені вікна до нього допливали клуби міцного тютюнового диму, чувся гомін голосів, аж урешті він став розрізняти уривки розмов юконців.

— Пам'ятаєш, як усі рушили на Койокук на початку дев'яностих років? — казав один.— Так от, ми з ним тоді

були компаньйонами, торгували разом і таке інше. У нас був гарненький пароплавчик «Кажан». Це він назвав його так, і назва як влипла. З нього-бо чудій був! Отож, кажу, навантажили ми нашого «Кажанчика» з верхом і рушили проти води Койокуком: я за кочегара й механіка, він за стерника, а обидва разом ще й за матросів. Подеколи приставали до берега нарубати дров. Було це восени, по річці вже пропливало сало, і вона от-от мала стати. Ми ж були аж за Полярним колом і пливли на північ. Адже там далі було дві сотні шукачів золота, і якби вони зазимували, то потребували б харчів. А ми саме харчі й везли.

І що ж ти думаєш? Невдовзі вони почали спускатися річкою; пливуть собі повз нас, хто човном, а хто на плоту. Одне слово — тікають звідтіля. Ми рахували їх. Коли пропливло сто дев'яносто чотири чоловіка, нам уже не було рації йти далі. Отож ми завернулися і рушили назад. Раптом як ударить мороз, вода стала швидко спадати, і щоб я здох, коли ми не сіли на мілину — так і врізалися за течією. «Кажан» добре застряв, не зсунемо ніяк. «Це ж ганьба — загубити стільки харчів»,— кажу йому, як ми вже збиралися відпливати човном. «Ну то зостаньмося та з'їмо все»,— він мені на те. І щоб я здох, коли ми так не зробили. Зазимували на «Кажані», полювали й торгували з індіянами, а навесні, коли крига скресла, привезли шкур на вісім тисяч доларів. Уявляєш? Цілісіньку зиму вдвох перебути! І жодного разу я лихого слова від нього не чув. Зроду не траплявся мені компаньйон такої лагідної вдачі. Та коли доходило до бійки!..

— Авжеж! — почувся інший голос.— Пригадую ту зиму, коли Масний Джонс нахвалявся вигнати нас із Сорокової Милі. Одначе не встиг він дзвякнути вдруге, як наскочив на Моцака Треверса. То було в «Білому Олені». «Я вовк!» — реве Джонс. Пам'ятаєш його? За поясом револьвер, мокасини з торочками, чуприна аж до спини. «Я вовк! — реве.— І тільки я цеї ночі тут витиму. Чуєш, довготелеса худюща мацапуро?» — це він до Моцака Треверса.

— Ну то й що? — запитав чийсь інший голос після паузи.

— Півтори секунди — і вже Масний Джонс лежав на підлозі, а Моцак сидів на ньому верхи та просив люб'язно, щоб йому подали мисливського ножа. Та він тільки те й зробив, що геть-чисто обчикрижив чуприну Масному

Джонсові. «Тепер вий, хай тобі чорт, вий!» — сказав Моцак, підводячись.

— І хоч який шалений, а коли треба, вмів себе в руках тримати,— підхопив перший голос.— Я бачив, як він у «Малій Росомасі» просадив у рулетку дев'ять тисяч за дві години, потім позичив трохи грошей, за чверть години відігрався, почастував усіх і розплатився,— і все це, щоб я здох, за якихось чверть години.

Якось увечері Том був у незвичайно піднесеному настрої, і Фредерік, приєднавшись до кола зачарованої молоді, сидів і слухав трагікомічну братову розповідь про аварію судна серед ночі поблизу острова Бленг, про те, як вони пливли поміж акул і половина команди загинула, про величезну перлину, що її Десей прихопив з собою на берег, про оздоблений людськими головами частокіл навколо очеретяного палацу, де жила малайська королева із своїм чоловіком-китайцем, що врятувався після аварії судна, про інтриги з перлиною Десея, про шалені оргії і танці тієї варварської ночі, про несподівану небезпеку й раптову смерть, про кохання королеви до Десея і про кохання Десея до королівни, про те, як Десея, перебивши йому руки й ноги, живцем кинули на рифи під час відпливу, щоб його зжерли акули, про те, як прийшла чума, як били в тамтами і як шамани виганяли духів, про те, як тікали непролазними кабанячими стежками через гори, де в хащах жили лісовики; і, нарешті, як їх врятував Тезмен, той самий Тезмен, що його зарізано оце торік і що голова його спочиває десь на частоколі меланезійської фортеці. І від усього цього віяло жагою, привіллям і дикістю далеких пальмових островів, що, немов смарагди, поцяткували бірюзово-синє море під палючим сонцем.

Мимоволі Фредерік сидів, як зачарований, а коли розповідь скінчилася, раптом відчув дивну порожнечу. Думкою сягнув він до свого дитинства, коли вдивлявся в малюнки у старому підручнику географії. Він також мріяв про захопливі пригоди в далеких країнах і жадав вийти на шлях осяйний. І він збирався кудись їхати, а звідав тільки тягар праці й обов'язку. Можливо, саме в цьому між ними й різниця. Можливо, саме в цьому секрет тої дивної мудрості, що світилася в братових очах. На мить перед ним промайнули невиразні й далекі райські видива, що їх бачив його брат. Пригадалася прикра Полліна фраза: «Ви прогавили романтику. Ви проміняли її на

дивіденди». Її правда, і все ж таки Поллі несправедлива до нього. Йому теж хотілося романтики, але під руки завжди навиналася робота. Він надсадно працював день і ніч і ніколи не цурався обов'язку. Але він не зазнав кохання і не блукав по світах, а саме це й було сенсом життя для брата. Та все ж чим заслужив це Том — марнотратець і ледащий співака?

Він, Фредерік, досяг високого становища. Незабаром його, можливо, оберуть на губернатора Каліфорнії. Але чи прийде хто до нього, щоб з любові брехати йому? Згадка про багатство, здавалося, викликала якийсь терпкий і сухий присмак у роті. Багатство! Тепер він бачив це: кожна тисяча доларів подібна до будь-якої іншої тисячі доларів, і кожний день — з його днів — подібний до будь-якого іншого дня. Він нічого не зробив, щоб малюнки з підручника перетворилися на дійсність. Він так і не вдарив свого ворога, не припалив сигари від вогню, якого піднесла б жіноча рука. «Людина не може спати одразу на двох ліжках»,— зауважив якось Том. Фредерік аж здригнувся, згадавши, скільки в нього ліжок і скільки ковдр він накупив. Але всі ці ліжка та ковдри не заманять нікого, хто приїхав би з другого кінця світу потиснути йому руку й вигукнути: «Клянусь Тезменовими черепахами!»

Щось приблизно таке і сказав він Поллі, і в його словах відчувалася скарга на несправедливість долі. А вона відповіла:

— Інакше й бути не могло. Тато купив це. Він ніколи не торгувався. Це королівське життя, і він заплатив за нього щедро, як король. А ви поскупіли, розумієте? Ви берегли свої судини й гроші, ви ні разу не замочили ніг.

— Я розумію вас,— кивнув він.— Хто боїться замочити ноги, той не може сподіватися на виграш.

VI

Одного дня пізньої осені всі зібралися біля великого крісла, де сидів Капітан Том. Сам того не знаючи, він продрімав цілий день, а тільки прокинувся — попросив своє укулеле і запалив цигарку від сірника, що піднесла йому Поллі. Та укулеле без діла лежало в його руках, і хоч у великому каміні потріскували соснові поліняки, він затремтів і раптом зауважив, що йому холодно.

— Це добрий знак,— сказав він, не помітивши, що всі схилилися ближче, щоб його розчути.— Прохолода підбадьорить мене. Не так-бо й легко вигнати з крові тропічний жар. Але я вже таки подумую про Кускоквім. Навесні, Поллі, ми виберемося на собаках, і ти побачиш опівнічне сонце. Твоїй матері сподобалася б така мандрівка. Вона була вогонь-жінка. Сорок ночівель з собаками — і ми витрушуватимемо з моху золоті самородки. У Ларабі гарні пси. Я знаю цю породу. Справжні лісові вовки, хоч на кожний виводок і буває одне руде щеня,— правда, Бенінгтоне?

— Одне на виводок, десь так пересічно,— хутко підтвердив юконець Бенінгтон якимсь невпізнанно хрипким голосом.

— Але з ними самому подорожувати не можна,— вів далі Капітан Том.— Бо як упадеш — зараз же накинуться на тебе. Ці пси поважають людину тільки, як вона на ногах. А коли додолу звалиться — вона вже м'ясо. Пам'ятаю, ми переходили перевал від Танани до Серкл-Сіті. Це ще до відкриття Клондайку, в дев'яносто четвертому... ні, в дев'яносто п'ятому році. Тоді термометри тріскалися від морозу. В нашому гурті був один молодий канадець. Звали його... таке чудне ім'я.... стривайте-но... зараз пригадаю...

Голосу його вже не було чути, хоч губи ще ворушилися. Недовір'я і величезний подив проступили у нього на обличчі. Потім він здригнувся конвульсійно. І в цю мить Том раптом побачив Смерть. Чисті очі його дивилися не змигнувши, ніби він задумався; потім він обернувся до Поллі. Його рука ледь ворушилася, шукаючи її руку, але коли знайшла, не могла вже її стиснути. Він дивився на доньку з широкою усмішкою, що помалу згасала. Очі заплющилися, тільки-но життя одійшло, і на обличчі застиг мир та супокій. Укулеле, брязнувши, впало на підлогу. Один по одному всі тихо вийшли з кімнати, лишивши Поллі саму.

Стоячи на веранді, Фредерік побачив, як хтось підходить алеєю. З моряцької ходи перевальцем Фредерік здогадався, до кого прийшов цей незнайомець. Засмагле під сонцем обличчя поорали старечі зморшки, які виразно суперечили його жвавим рухам та спритному поглядові гострих чорних очей. У мочках вух висіло по маленькій золотій сережці.

— Добридень, сер,— сказав чоловік, і відразу стало ясно, що не англійську мову засвоїв він разом з материним молоком.— Як почуває себе Капітан Том? У місті мені сказали, що він хворий.

— Мій брат помер,— відповів Фредерік.

Прибулець одвернувся і втупив погляд понад парком на далекі лісисті верховини, і Фредерік помітив, як він через силу проковтнув клубок, що підступив до горла.

— Клянусь Тезменовими черепахами, він був людина! — сказав незнайомець низьким розчуленим голосом.

— Клянусь Тезменовими черепахами, він був людина! — повторив Фредерік і навіть не затнувся на цій незвичній для нього клятьбі.

«Дивне життя скінчилося разом зі смертю містера Седлі Крейдена, власника садиби Крейден-Гіл. Лагідної і супокійної вдачі людина, він став жертвою чудної манії, що примушувала його останні два роки життя день і ніч не підводитися з крісла. Таємнича смерть чи, вірніше, зникнення його старшого брата Джемса Крейдена, очевидно, підвередила йому розум, бо саме після цієї події почали завважувати ознаки його манії.

Містер Крейден ніколи не дбав про пояснення власної дивної поведінки. Фізично він був цілком здоровий, та й щодо розуму лікарі нічого йому не закидали — хіба те, що він був навдивовижу збудливий. У кріслі він постійно перебував з власної доброї волі. А тепер він помер, і таємниця залишилася нерозв'язана».

(Витяг з газети «Ньютонський кур'єр»)

«Останні вісім місяців життя містера Седлі Крейдена я був його довіреним служником і камердинером. Увесь цей час він багато писав, і рукопис завжди тримав при собі, а коли мав дрімати чи засинати, то перед цим неодмінно замикав його у шухляді столу в себе під рукою.

Мені кортіло довідатися, про що пише цей добродій, але він був занадто обережний і хитрий. Ані разу не зміг я зазирнути в рукопис. Якщо він писав у ту хвилину, коли я услуговував йому, верхню сторінку він зараз же прикривав великою вимочкою. Я перший помітив, що він уже небіжчик, і тоді скористався нагодою, щоб заволодіти рукописом. Мені страх кортіло його прочитати, оце вся причина, через що я так зробив.

Перетримавши рукопис кілька років і впевнившись, що в містера Крейдена немає спадкоємців, я вирішив його опублікувати. Але що рукопис дуже довгий, я вибрав з нього лише найзрозуміліші уривки. На них виразно позначилася його розладнана психіка й неврозумливі нав'язливі ідеї, що раз у раз туманили йому розум. А проте після ознайомлення з цим рукописом я наважуюся твердити: якби розкопати трохи в підвалі будинку, десь поблизу головного димаря виявилося б рештки того, що з великою мірою імовірності було колись Джемсом Крейденом у тліннїй його плоті».

(Свідчення Рудольфа Геклера)

Нижче наводяться уривки з рукопису, що їх підготував до друку Рудольф Геклер.

«Я ніколи не вбивав свого брата. Це моє перше й останнє слово. Навіщо мені було його вбивати? У добрій злагоді ми прожили разом двадцять років. Ми вже були літні люди і давно збулися вогню та запалу юності. Ми ніколи не сперечалися навіть через дрібниці. Такої дружби, як поміж нами, зроду-віку не існувало. Ми ж були наче мудреці. Зовнішній світ нас не обходив. Книжки та спілкування нас обох — цього нам вистачало. Таких розмов, як у нас, зроду-віку ні в кого не було. Часто ми засиджувалися допізна, до другої-третьої години ночі — розмовляли, обмінювались думками й враженнями, цитували авторитетів — коротко кажучи, ми жили у сфері високих і дружніх духовних інтересів.

. . . . . .

Він зник. Це завдало мені великого удару. Чому він зник? І куди? Це було дуже дивно. Мене ця подія приголомшила. Кажуть, що після цього я заслаб на кілька тижнів. Немовби в мене сталося запалення мозку. А все через оце його зникнення. Від цього ж часу я почав зазнавати те, про що маю намір тут розповісти.

Як тільки я його не шукав! Не аж надто багатий, я, проте, пропонував щораз більшу винагороду. Я вмістив оголошення в усіх газетах, вдавався до всіх розшукових контор. Тепер сума винагороди становить уже понад 50 тисяч доларів.

. . . . . .

Кажуть, його вбито. І що рано чи пізно, а це розкриється. Тоді я спитаю: чому ж досі вбивство не розкрито? І хто це зробив? Де він? Де Джім? Мій Джім?

. . . . . .

Ми були щасливі вкупі. Він мав надзвичайний розум, просто надзвичайний, глибокі знання, ерудицію, і не дивно, що між нами ні в чому не бувало незгоди. Ми не знали розходжень. Правдивішої від Джіма людини я зроду не бачив. Це також зближувало нас, як і те, що ми обоє були інтелектуально чесні, ніколи не поступалися істиною, щоб перемогти у суперечці. Та в нас і не було підстав для сперечань, настільки збігалися наші погляди. Безглуздо навіть подумати, щоб ми могли в чомусь там розходитись.

. . . . . .

Я хочу, щоб він повернувся. Чому він зник? Хто може це пояснити? Тепер я самотній, і мене гнітять лихі прочуття, а різні перестрахи зводять нанівець усе, чого я досяг розумом. Форма мінлива. Це останнє слово позитивної науки. Мертві не повертаються. Це безперечне. Мертві є мертві, і на цьому кінець. І все-таки тут... тут, ось у цій кімнаті, за цим самим столом сталося таке, що... Але стривайте. Дозвольте, я розповім про це чорним по білому, словами простими й недвозначними. Тільки дозвольте спершу запитати дещо. Хто перекладає мою ручку? Ось що я хочу знати. Хто так швидко списує моє чорнило? Це не я. А чорнило ж таки зникає.

Відповідь на ці питання розв'язала б загадку цілого всесвіту. Я знаю відповідь. Я не дурень. І колись, як мені вже незмога стане терпіти, я відповім. Я назву того, хто перекладає мою ручку і списує моє чорнило. Це бредня — думати, що я міг списати стільки чорнила. Служник бреше. Я знаю.

. . . . . .

Тепер я маю авторучку. Мені це нововведення ніколи не було до душі, але стару ручку я мусив спалити в каміні. Чорнило тепер я замикаю. Я дам належну відповідь на всі ці брехні про мене. Я ще й інше задумую. Ні, я не відступився. Я й досі вірю, що живу в матеріальному світі. І ніщо не переконає мене в протилежному, навіть ті *його* злостиві вигадки, які я підглянув у нього з-за плеча. Як на нього, я просто собі тупак. Він гадає, що я повірю, ніби він реальна істота. Пхе!

Я добре знаю, що він — тільки витвір уяви, та й годі.

Існують от галюцинації. Навіть коли я підглядав його писанину, я знав, що це тільки галюцинація. Воно б навіть цікаво, якби я був здоровий. Мене завжди цікавила природа цього явища. І тепер, коли воно прийшло до мене, я по змозі глибше вивчаю його. Що таке уява? Вона може зробити щось із нічого. Як щось може бути чимось, коли його просто немає? Як щось може бути чимось і водночас нічим? Залишаю це для метафізиків, нехай собі сушать голови. Я й без схоластики знаю, що до чого. Довкола — реальний світ, і все в ньому реальне. Що не реальне, того не існує. Отже, й він теж не існує. А він ще намагається ошукати мене, щоб я повірив у його існування!.. Я ж увесь час знаю, що він існує тільки в клітинах мого мозку!

. . . . . .

Сьогодні я побачив, як він сидів за столом і писав. Це мене ошелешило, бо я думав, що більше він не прийде. А проте, пильно приглянувшись, я переконався, що його таки немає, то просто гра уяви. Занадто-бо я розважаю над цим усім. Я роблюся надміру вражливим, і давнє моє нетравлення непокоїть мене дедалі більше. Треба зацікавитись чимось стороннім. Щодня ходитиму по дві години на прогулянку.

. . . . . .

Це неймовірно. Я не можу гуляти. Щоразу, як я повертаюся, він сидить у моєму кріслі за моїм столом. І прогнати його щораз важче. Це моє крісло. Я наполягаю. Воно належало йому, але відколи він помер, воно йому не належить. Але ж до чого химерна може бути власна уява! У цьому видиві нічого нема реального. Я знаю. П'ятдесят років я досліджував це питання, тож мушу знати. Мертві є мертві.

. . . . . .

А проте спробуй лиш пояснити! Сьогодні, виходячи з кімнати на прогулянку, я подбав, щоб узяти ручку в кишеню. Я добре це пам'ятаю. Я ще й на годинника тоді глянув. Було двадцять на одинадцяту. А коли я повернувся, ручка лежала на столі. Хтось нею писав, майже все чорнило було списане. І навіщо він так багато пише? Аж прикро.

. . . . . .

Лише в одному питанні ми з Джімом не зовсім погоджувались. Він вірив, що форми речей вічні. Звідси випливала віра в безсмертя та всі інші положення метафізичних філософів. Ніяк я не міг з цим примиритись. Марно силкувався я втовкмачити йому, яких зазнавала змін оця його віра у вічність форм, і що в нього це наслідок юнацького захоплення логікою та математикою. Звісно, засвоївши викривлені, абстрактні погляди, не важко повірити у вічність форм.

Я брав на сміх цей невидимий світ. Тільки реально відчутне є реальним, а все інше — не існує і не може існувати. Я вірив у матеріальність світу. Хімія та фізика пояснюють усе. «Хіба нематеріальне не існує?» — запитував він у відповідь. Я відповідав, що це питання — головний засновок хибного силогізму християнської науки. Повірте, я теж знаюся на логіці. Але він був затятий. А я ніколи не міг терпляче ставитись до ідеалістів.

. . . . . .

Одного разу я виклав йому своє філософське кредо. Воно було ясне, стисле й незаперечне. Та й навіть зараз я впевнений, що воно незаперечне. Я так йому сказав: «Услід за Гоббсом я заявляю, що неможливо відокремити думку від мислячої матерії. Услід за Беконом я заявляю, що все людське знання виходить із світу відчувань. Услід за Локком я заявляю, що всі людські ідеї базуються на відчуттях. Услід за Кантом я заявляю, що світ — матеріального походження і що створення його — природний історичний процес. Услід за Лапласом* я заявляю, що в гіпотезі про творця немає потреби. І нарешті, виходячи з усього попереднього, я заявляю, що форми змінні й минущі. Отож і ми тільки минущі».

Я повторюю, це звучало незаперечно. А все-таки він заперечив мені, пославшись на прикрозвісний софізм Палі* про годинник. Він ще заговорив про радій — мовляв, останні лабораторні дослідження ставлять під сумнів саме існування матерії. Це було по-дитячому. Я й не уявляв, що він може міркувати так наївно.

Спробуй-но сперечатись із такою людиною! Я тоді звернув його увагу на доцільність усього сущого. Він погодився — з одним, проте, винятком. При цьому він так глянув на мене, що я не міг його не зрозуміти. Висновок був ясний сам собою. Мене вразило, що він

може в поважній розмові вдаватись до таких дешевих кпинів.

. . . . . .

Вічність форм. Це ж сміх! А проте якісь дивні чари в цих словах. Якщо вони слушні, тоді він не перестав існувати. Тоді він існує. Але ж це неможливо!

. . . . . .

Я перестав ходити на прогулянки. Поки я в кімнаті, галюцинації не тривожать мене. Але тільки-но я повертаюся до кімнати, він щоразу сидить за столом і пише. Я не наважуюся звернутись до лікаря. Мушу сам це побороти.

. . . . . .

Він стає дедалі нав'язливіший. Сьогодні я підійшов до книжкової полиці й обернувся, а він уже сидить за столом. Це вперше він так знахабнів при мені. Однак я подивився на нього пильно й суворо кілька хвилин, і він мусив щезнути. Я таки маю рацію. Він не існує. Якби він мав вічну форму, я б не міг лише зусиллям власної волі примусити його зникнути.

. . . . . .

Це стає небезпечно. Сьогодні я втупився в нього на цілу годину, поки примусив його зникнути. І все-таки це не важко пояснити. Адже це тільки видива моєї пам'яті: цілих двадцять років я звик його бачити за цим столом. Тепер я бачу просто повторення тих минулих картин, що безліч разів відкарбовувалися у мене в свідомості.

. . . . . .

Сьогодні я здався. Він геть виснажив мене, а сам не піддавсь. Я сидів і спостерігав за ним кілька годин. А він усе писав і писав, і ніякісінької уваги на мене. Я знаю, що він пише, бо читаю в нього з-за плеча. Це все неправда. Він просто використовує свою перевагу.

. . . . . .

Запитання: він витвір моєї свідомості, отже, свідомість може породжувати щось реальне?

. . . . . .

Ми не сварилися. І досі не знаю, як то сталось. Дозвольте, я розповім, а ви самі дивіться. У ту незабутню останню ніч його існування ми засиділися допізна. Суперечка була та сама — все про вічність форм. Скільки годин і ночей віддали ми їй!

Того вечора він особливо роздратував мене, і нерви мої ледь-ледь витримували. Він твердив, що людська душа — сама собою вічна форма і що світло його мозку не згасне повік-віку. Я взяв у руку кочергу.

— Припустімо, я заб'ю тебе оцим,— сказав я.

— Я все одно існуватиму,— відповів він.

— Як свідома істота? — запитав я.

— Так, як свідома істота,— відповів він.— Я переходитиму з однієї сфери буття до іншої, все вище й вище, і вічно пам'ятатиму своє земне життя, тебе, нашу суперечку, і далі сперечатимусь із тобою.

Це була звичайна суперечка. *(Промовистий коментар Рудольфа Геклера на берегах рукопису: «Ха! Ха!»)* Присягаюся, це була тільки суперечка. Я не підносив на нього руки. Як я міг? Він був мій брат, мій старший брат Джім.

Я не можу пригадати. Я був просто в непам'яті. І як він міг бути такий запеклий у цих своїх метафізичних переконаннях! Коли я прийшов до тями, він лежав біля каміну. Цебеніла кров. То було жахливо. Він не озивався. І не ворушився. З ним, певне, стався напад, і він розбив собі голову. На кочерзі я помітив кров. Падаючи, він, певне, нахромився на неї головою. Але як так могло статись, коли весь цей час я не випускав кочерги з руки? Не годен я цього зрозуміти. Адже й дивлячись на те все, я ще тримав її в руці.

. . . . . .

Це галюцинація. Так уважає тверезий глузд. Я спостерігав, як вона розвивалася. Спершу я бачив немовби крізь імлу, як він сидить за столом. Але з бігом часу галюцинації посилювались, і далі я вже розрізняв його навіть у ясний день. Оце й усе пояснення. Воно достатньо переконливе.

. . . . . .

Ніколи не забуду, як я побачив його вперше. Я пообідав; унизу сам-один. Вина я не вживаю, отож те, що сталося, з алкоголем немає нічого спільного. Вже смеркало, коли я повернувся до кабінету. Зирк до столу, аж там сидить він. Це виглядало так природно, що я навіть вигукнув: «Джіме!» І тоді все згадав. Звісно, то була галюцинація. Я був певен. Я взяв кочергу й підійшов ближче. Він не зворухнувся, ані не зник. Кочерга розтяла порожнечу й ударилася об спинку крісла. Витвір уяви —

ось що то було. На кріслі й досі видно знак, де врізалася кочерга. Ось я перестаю писати, обертаюся й дивлюсь на це місце; пучки моїх пальців обмацують заглибину.

. . . . . .

Він і далі затявся на своєму. Сьогодні я скрався ззаду й підглянув, що він пише. Все про нашу суперечку. Ті самі свої дурниці про вічність форм. Читаю ще, аж бачу, він описує мій практичний дослід з кочергою. Але ж це нечесно, це брехня! Ніякого досліду не було! Він сам, падаючи, нахромився на кочергу.

. . . . . .

Колись хтось знайде й прочитає ці його записки. То буде жахливо. Я маю підозру на служника, він усе крутиться біля мене, так і пробує підглянути, що я пишу. Треба щось зробити. Скільки я не мав служників, кожному кортіло підглянути.

. . . . . .

Витвір уяви, та й годі. Ніякого Джіма немає на кріслі. Я вже знаю. Учора ввечері, коли всі поснули, я зійшов у підвал і пильно оглянув долівку біля димаря. Земля не рушена. Мертві не повертаються.

. . . . . .

Вчора вранці, коли я ввійшов до кабінету, він уже був там. Спромігшись викурити його з крісла, я сів і просидів не встаючи цілий день. Навіть поїсти мені приносили до кабінету. Таким чином на кілька годин я уник його присутності, бо він з'являється лише в моєму кріслі. Я втомився, але сидів допізна, аж до одинадцятої вечора. Пора було йти спати, але тільки-но я підвівсь і оглянувся,— як він уже там! Він витвір моєї уяви, і цілий день не виходив мені з голови. Але щойно я перестав думати про нього, як він уже в кріслі. То це бра́тів мозок і крісло — ті його хвалені вищі сфери існування? Тож, може, кінець кінцем він має рацію? І вічна форма настільки безтілесна, що робиться галюцинацією? Чи мають галюцинації матеріальну оболонку? А чом би й ні? Тут є про що подумати. Колись я дорозуміюся, що тут до чого.

Сьогодні він був дуже неспокійний. Він не зміг писати, бо я наказав служникові нишком винести з кабінету ручку. Але ж і я теж не зміг писати.

. . . . . .

Служник ні разу не бачив його. Дивна річ. Чи то в ме-

не розвинувся такий гострий зір на невидиме? Чи, може, це явище — наслідок розладнання моєї свідомості?

. . . . . .

Він знов украв мою ручку. Привиди не крадуть ручок. Це безперечно. Але ж не можу я повсякчас тримати ручку не в кабінеті! Мені треба самому писати.

. . . . . .

Відколи я маю цей клопіт на свою голову, в мене змінилося троє служників, і жоден з них його не бачив. Чи це доводить, що їхні чуття нормальні, а мої ні? А проте ж чорнило зникає занадто швидко. Я наповнюю ручку частіше, аніж треба. До того ж оце сьогодні виявив, що ручка зіпсута. Не я ж її поламав!

. . . . . .

Не раз я заговорював до нього, але він усе не озивається. Цілий ранок я спостерігав за ним. Він часто позирав на мене, і було ясно, що він знає, хто я.

. . . . . .

Якщо я поставлю долоню руба й добре стукну себе по голові, видиво зникає. Тоді я можу сісти в крісло, тільки це треба робити дуже швидко. Бо він часто ошукує мене і раніше встигає сісти.

. . . . . .

Він робиться нестерпний. Гепається в крісло, наче та лялька, смикана за мотузку. Не сідає повільно, а саме гепається, інакше не сказати. Я вже не можу на нього дивитись. Так можна дійти до божевілля, коли почати вірити в те, що запевно таки не існує. До того ж привиди не можуть гепатись.

. . . . . .

Дякувати богу, він об'являється лише в кріслі. І поки я тут сиджу, його немає.

. . . . . .

Мій спосіб викурювати його з крісла, стукаючи себе по голові, перестає діяти. Доводиться лупити все дужче, але щастить мені хіба на дванадцятому ударі. Та й голова від цих стусанів аж тріщить. Треба спробувати другою рукою.

. . . . . .

Брат мав рацію. Невидимий світ існує. Хіба ж я не бачу його? Хіба не тяжить на мені це прокляття — бачити його ввесь час? Називайте це думкою, уявою, чим хочте, але ж воно є! І ніде від нього не дінешся. Думка — матеріальна. Ми творимо з кожним актом мислення. Я ство-

рив цього привида, що сидить на моєму стільці й користується моїм чорнилом. Те, що я його створив, не робить його менш реальним. Він — уява, і він же — сутність. Отже, уява — це щось сутнє, а вся сутність — реальна.

. . . . . .

Запитання: якщо людина, сама продукт еволюції, може створити щось реальне, якусь сутність, то чи не є тоді слушною гіпотеза про творця? Якщо може творити жива матерія, чому б не припустити, що й він може існувати, той, хто створив матерію життя? Адже тут різниця тільки в ступені. Поки що я не створив горй чи сонячної системи, але створив щось, що сидить у моєму кріслі. Якщо так, то чом би я не зміг колись створити і гору та сонячну систему?

. . . . . .

Людськість досьогодні жила наче в тумані, вона не бачила світла. Я переконаний, що мені це світло починає відкриватись, але я підходжу до нього не так, як мій брат, напомацки, а свідомо й розважно.

Мій брат мертвий. Він перестав існувати. В цьому немає сумніву, бо я ще раз сходив у підвал. Земля була нерушена. Я сам розкопав її, щоб упевнитись, і те, що я побачив, мене впевнило. Мій брат перестав існувати, і все-таки я відтворив його наново. Це не зовсім мій брат, але щось дуже близько подібне до нього, наскільки я спромігся його уподібнити. Я не такий, як інші люди. Я бог. Я можу творити!

. . . . . .

Щоразу, йдучи спати, я оглядаюсь і бачу його в кріслі. Я не можу спати, бо весь час думаю, як він там сидить цілі години. А вранці, відчиняючи двері до кабінету, бачу його на тому самому місці і знаю, що він просидів там усю ніч.

. . . . . .

Я в розпачі, бо сон мій де й подівся. Оце якби мені порадитись із лікарем!

Благословенний сон! Нарешті я заснув. Дозвольте, я розповім вам. Учора ввечері я так утомився, що задрімав у кріслі. Тоді подзвонив служникові й наказав принести мені пледа. І я заснув. На цілу ніч він зник з моїх думок, так само, як зник і з крісла. Залишатимусь у кріслі й увесь день. Це чудова полегкість.

Це незручно — спати в кріслі. Але куди гірше лежати в ліжку година за годиною, не відаючи сну, і знати, що він сидить там у холодній темряві.

. . . . . .

Марна річ. Ніколи вже я не зможу спати в ліжку. Я пробував, і то безліч разів, і кожна така ніч перетворювалась на жахіття. Якби ж то я міг переконати його, щоб ліг спати! Та ба. Він сидить там і сидить, я знаю, а я все дивлюсь і дивлюсь у порожнечу, думаю й думаю, без кінця думаю про нього. Навіщо тільки я дізнався про вічність форм?!

Служники гадають, що я схибнувся. Цього й слід було сподіватись — тим-то я ніколи й не звертався до лікаря.

. . . . . .

Я вирішив. Тепер галюцинаціям кінець. Надалі я завжди лишатимусь у кріслі. Не покину його ані на хвильку. Лишатимусь у ньому вдень і вночі допоки віку.

. . . . . .

Мені добре повелося. Півмісяця я його не бачив. І ніколи вже не побачу. Нарешті я досяг розумової рівноваги, потрібної для філософських міркувань. Сьогодні я написав цілий розділ.

. . . . . .

Страшенно втомливо отак сидіти в кріслі. Минають тижні й місяці, пори року змінюють одна одну, замість давніх з'являються нові служники, а я все лишаюся на місці. Тільки я. Дивне таке життя, але зате я маю супокій.

. . . . . .

Він більше не з'являється. Ніякої вічності форм не існує. Я це довів. Уже мало не два роки, відколи я в кріслі, і за весь цей час я жодного разу його не бачив. Щоправда, деколи я почуваю себе страх як виснаженим.

Але тепер мені ясно, що насправді я його тоді не бачив, то були просто галюцинації. Його ніколи не було. А проте я не покидаю крісла. Я боюся».

Він розплатався горілиць. На нього наліг такий сон, що ні цокіт копит, ані вигуки погоничів, які долітали з мосту, перекинутого через річку, не збудили його. Віз за возом, навантажені до самого верху виноградом, прямували в долину, до винниці, і кожний віз, переїжджаючи мостом, стрясав дрімливу пополудневу тишу наче вибухом.

Та чоловік не прокидався. Голова йому сповзла зі складеної газети, і в нечесане, скуйовджене волосся понабивалася сила остюків та стеблинок сухої трави, на якій він лежав. Виглядав він не вельми привабливо. Його рот був відкритий, і чорна пустка зяяла звідти замість передніх зубів, що їх йому колись повибивали. Чоловік дихав хрипко, раз у раз то мимрячи, то стогнучи, немов щось мордувало його вві сні. Він метався, розкидав руки, конвульсивно здригався та совгався головою з боку на бік поміж колючками. Щось його непокоїло: чи то душевна тривога, чи то сонце, що світило йому просто в обличчя, чи то мухи, що дзижчали над ним, сідаючи й повзаючи йому по носі, по щоках та повіках. Та й більше не було їм місця де повзати, бо решту його обличчя вкривала густа борода, що злегка припала сивизною і була дуже брудна та вицвіла від сонця й вітру.

На вилицях у нього позначилися червоні плями — мабуть, через пиятику, після якої він оце відсиплявся. Саме через те навколо його рота кружляли настирливі мухи, принаджені духом алкоголю. То був кремезний чолов'яга, з міцною шиєю, широкими плечима та жилавими, скаліченими тяжкою працею руками. Але каліцтво те було давнє, так само як і мозолі, що проступали

крізь бруд на долоні. Подеколи його рука спазматично стискалася в кулак — великий, костуватий і страшний.

Чоловік лежав у сухій траві на галявині, що спускалася до облямованої деревами річки. Поздовж галявини тягся низький паркан,— такий колись ставили для гонів з перепонами,— але його вже майже не було видко — так-бо рясно порозросталися перед ним кущі ожини, карлуваті дубочки та молоденькі мадрони. У затильній стороні тієї галявини в паркані була хвіртка, яка вела до маленького невисокого бунгало в іспано-каліфорнійському стилі; здавалося, цей будиночок просто сам тут виріс, так чудово він пасував до навколишнього краєвиду. Охайний, добре опоряджений і скромний, цей бунгало аж дихав комфортом та затишком, впевнено розповідаючи про когось, хто знав, чого він шукає, хто шукав і знайшов.

З хвіртки на галявину вийшла маленька дівчинка, така гарненька, які тільки на малюнках бувають, коли хочуть показати привабливість маленьких дівчаток. Було їй, мабуть, років вісім, а може — трошки більше чи менше. Її тоненький стан та тоненькі, у чорних панчішках ніжки засвідчували, яка вона ніжна й тендітна; але тендітною була тільки її будова. Не було й найменшого натяку на якусь хворобливість ні в її свіжому рожевому личкові, ані в жвавій і легкій ході. То була мініатюрна чарівна біляночка, що її волосся здавалося зітканим із золотого павутиння, а її великі блакитні очі зиркали з-під довгих вій. Вираз обличчя у неї був лагідний і щасливий; а втім, інакшого виразу й не могло бути в створіння, що жило під дахом такого бунгало.

Дівчинка тримала дитячу парасольку і, зриваючи попід парканом квіти дикого маку, стереглася, щоб не подерти парасольку об низькі віти дерев чи кущі ожини. То були пізні маки, вони цвіли вже втретє, здаючись на силу теплого жовтневого сонця.

Обірвавши їх під одним парканом, дівчинка подалася до другого, а дійшовши до середини галявини, натрапила на волоцюгу. Вона здригнулася з несподіванки, але зовсім не злякалась. Дівчинка стояла над ним, довго допитливо дивилася на те непривабливе видовище й уже мала повернути назад, коли це незнайомець тривожно заворушився й почав совгати руками, наражаючись на колючки. Дівчинка помітила сонце на його лиці та набридливих

мух; обличчя їй раптом набрало заклопотаного виразу, і яку хвильку вона стояла міркуючи. По тому навшпиньки підійшла до незнайомця збоку, заслонила його парасолькою від сонця і почала відганяти мух. Трохи згодом, щоб було зручніше, вона й сіла поруч нього.

Минала година, протягом якої вона раз у раз перекладала парасольку з однієї стомленої руки в другу. Спочатку незнайомець кидався вві сні, але поволі, захищений від мух та сонця, почав дихати рівніше й дедалі заспокоювався. Кілька разів, проте, він її справді-таки налякав. Першого разу то було найстрашніше, бо трапилося дуже несподівано. «О боже! Яка безодня!» — прошепотів чоловік з глибин сну. Парасолька захиталася; але дівчинка відразу ж опанувала себе й виконувала далі свою доброхітну місію.

Раптом чоловік заскреготів зубами, ніби з нестерпного якогось болю. І так страшно ті зуби скрипіли та скреготали, що здавалося, ось-ось вони покришаться. А за хвилю він несподівано завмер. Руки його стиснулися в кулаки, і на обличчі проступила дика рішучість. Повіки йому затремтіли,— мабуть, щось жахливе постало перед його очима,— здавалося, вони розплющаться зараз; але вони не розплющились. Натомість губи забурмотіли:

— Ні! Присягаюся богом — ні! І ще раз — ні! Я не викажчик.— На мить губи стулились, а далі знову почали: — Ти можеш мене зв'язати, тюремнику, можеш порізати на шматки. Та тільки кров ти з мене видушиш. Оце єдине, чого будь-хто з ваших видістав від мене в оцій ямі.

Після такого спалаху чоловік, не прокинувшись, спав собі далі, а дівчинка тим часом вище піднесла над ним парасольку й пильно придивлялася до нього, дуже дивуючись цим неохайним, розкудовченим створінням, прагнучи знайти бодай якийсь зв'язок між ним і тією маленькою частинкою життя, яку вона знала. До її вух долинали вигуки погоничів, цокіт копит по мосту та рипіння й стугін перевантажених возів. То був задушливий день каліфорнійського бабиного літа. Легенькі руна хмарок пливли собі в блакитному небі, проте ген-ген на заході громадилися важкі хмари, погрожуючи дощем. Десь поруч ліниво дзижчала бджола. З далеких заростей долинав перепелячий крик, а з полів та луків — співи жайворонків. Та, нічого того не чуючи, Рос Шенклін спав — Рос Шенклін, волоцюга й вигнанець, колишній каторжник № 4379,

розлючений і незломлений, що не піддався жодному наглядачеві й пережив усі мордування.

Родом він був з Техасу, нащадок перших поселенців, що завжди були такі вперті й затяті; в житті йому не таланило. Він мав сімнадцять років, коли його було заарештовано в підозрі на крадіжку коней і визнано за винного в крадіжці семи коней, яких він не крав, а по тому засуджено на чотирнадцять років ув'язнення. Це було жорстоко за всяких обставин, а щодо нього — тим більше, бо злочин його так і не довели. Навіть ті, що вважали його за винного, гадали, що два роки ув'язнення — достатня кара для такого молодого хлопця; але окружний прокурор, якому платили від кількості присудів, що він їх домагався, висунув сім обвинувачень проти нього і заробив, таким чином, у сім разів більше. Отже, ясно, що для окружного прокурора дванадцять років життя Роса Шенкліна мали далеко меншу ціну, ніж оті кілька доларів.

Молодий Рос Шенклін познайомився із пекельною каторгою; він тікав, і не один раз; його ловили і знову ставили до роботи в тому чи іншому пеклі. Його підвішували, батожили канчуками, поки він утрачав свідомість, приводили до притомності й батожили знову. Він просиджував у карцері по дев'яносто діб поспіль. Він зазнав мук гамівної сорочки. Він бачив, як люди від того божеволіють. Власті штату віддавали його в найми, як робочу худобу. На нього полювали по болотах із собаками-шукачами. Двічі його підстрелили. Останні шість років йому доводилося щодня вирубувати по півтора корда дров у каторжному таборі дроворубів. Хворий чи здоровий, він мусив нарубати тих півтора корда, а ні — то його шмагали гудзуватим батогом, ще й змоченим у солоному розчині.

І Рос Шенклін не пом'якшав від такого обходження. Він глузував з тюремників, проклинав їх і зневажав. Він бачив, як катовані в'язні калічіли й божеволіли на ціле життя. Він бачив в'язнів, котрі, як-от його товариш по камері, не стерпівши наруги, вчиняли вбивство і йшли на шибеницю, проклинаючи бога. Він брав участь у спробі втекти, коли одинадцятьох таких, як він, було застрелено. Брав участь і в заколоті, коли три сотні в'язнів зняли бунт у тюремному дворі і їх утихомирювали під прицілом кулеметів здоровецькі наглядачі, лупцюючи держалнами кайл.

Він зазнав усіх мерзот людської жорстокості, але ніщо його не зламало. Він люто боровся до останнього дня, аж поки його, роз'ятреного та озвірілого, не випущено, врешті, на волю. П'ять доларів сплатили йому за всі роки каторжної праці та знівечену молодість. Він майже не працював у наступні роки. Він ненавидів і зневажав роботу. Він блукав, жебрачив і крав, обдурював або залякував — як до нагоди — і впивався до безпам'яті, якщо йому щастило.

Дівчинка пильно дивилася на нього, коли він прокинувся. Мов у дикого звіра, все в ньому прочнулось, ледь він розплющив очі. Перше, що йому впало в око,— парасолька, що якось дивно зависла поміж ним та небом. Чоловік не здригнувсь, ані ворухнувся, але все його тіло напружилося.

Він перебіг очима вниз по ручці парасольки до міцно стулених пальчиків і далі до обличчя дитинчати. Просто й неблимно дивився він їй у вічі, а вона, і собі так само дивлячись на нього, аж завмерла вся всередині, страхаючись поблиску його очей, холодних і похмурих, налитих кров'ю, очей без сліду людського тепла, яке вона звикла бачити й відчувати в очах людей. То були справжні очі каторжника — очі людини, що навчилася мало говорити, що вже майже забула, як-то воно взагалі говорити.

— Гей, ти! — вимовив він нарешті, не змінюючи пози.— Що це ти тут витіваєш, га?

Голос його був хрипкий та грубий і спершу сердитий; проте далі він спробував надати своєму голосові давно забутої лагідності.

— Добридень,— сказала дівчинка.— А я нічого не витіваю. Вам сонце світило в обличчя, а мама каже, що на сонці не можна спати.

Йому люба була мелодійна чистота її дитячого голосу, і він здивувався, чом то досі не помічав цього в дітях. Він поволі підвівся, сів і втупився в дівчинку. Він відчував, що годилося б щось сказати, але говорити було йому незвично.

— Сподіваюся, вам спалося добре? — поважно запитала вона.

— Атож! — відповів він, не зводячи з неї очей, зачудований, що вона така гарненька й мила.— І довго ж ти тримала оцей пристрій наді мною?

— О-ох, — протягла вона мовби сама до себе,— довго, дуже довго! Я гадала, що ви вже ніколи не прокинетесь.

— А я собі вирішив, що ти фея, тільки-но тебе побачив.

Він навіть повеселішав, що оце спромігся на таке вдале слово.

— Ні, я не фея,— всміхнулася вона.

Він аж завмер від захоплення, побачивши, які сліпучі в неї рівненькі зубенята.

— Я просто була наче добрий самаритянин *,— додала вона.

— Зроду не чував про такого.

Він мізкував, що б його далі сказати. Бо ж відтоді, як він став дорослий, йому не доводилося знатися з дітьми, тож і заважко було розмовляти з оцим дівчатком.

— Чудна ви людина — невже й насправді не чули про доброго самаритянина? Ну ж бо пригадайте. Один собі чоловік помандрував до Єрихону...

— Я, здається, був там,— докинув він свого.

— Я так і знала, що ви мандрівник! — скрикнула вона, плескаючи в долоні.— Ви, може, й місце те бачили?

— Яке місце?

— Ну, оте, де він натрапив на злодіїв, а ті покинули його ледь живого. І ось прийшов добрий самаритянин до нього, і поперев'язував йому рани, і злив на них олію та вино... Цікаво, а то була оливкова олія, як ви гадаєте?

Він повільно похитав головою.

— Щось воно не так. Оливкова олія — це те, на чому даго* готують свої страви. Зроду не чував я, щоб нею мастили покалічені голови.

Хвилинку вона міркувала над його заувагою.

— А ми,— почала вона,— також уживаємо оливкову олію для наших страв, отже ми також даго. А я й не знала, що воно таке. Я гадала, що то погане слово.

— І самаритянин вивернув олію йому на голову...— пробубонів волоцюга, щось пригадуючи.— Так, так, пам'ятаю,— якось піп таки щось ляпав язиком про того дідугана. Знаєш, я часто шукав його на своєму віку, але ніколи й сліду не знаходив. Мабуть, вони вже перевелися на світі.

— А хіба ж я не добрий самаритянин? — спитала вона швидко.

Він глянув на неї пильно, з великим зацікавленням

і подивом. Вона повернулася до сонця, і її вухо зробилося зовсім прозоре. Здавалося, він міг бачити крізь нього. Його вразила ніжність її барв — синява її очей, сліпуче золото її волосся на сонці. А надто ще — тендітність дівчинки. Йому спало на думку, що її так легко зламати! Він перевів очі зі своєї здорової, покривленої лапи на її малюсіньку ручку, таку тендітну, що, здавалося, видко було, як кров струменіє їй по жилках. Він знав силу своїх м'язів і знав усі способи, до яких удаються люди, щоб покалічити інших людей. Правду кажучи, він майже нічого, крім цього, й не знав, і думки його пливли зараз звичним річищем. Він порівнював свою силу до її тендітності, бо лише так міг оцінити незвичність її вроди. Він подумав, що досить йому легенько стиснути їй пальчики, як з них стане безформне місиво. Йому згадалося, як він бив кулаком людей по голові і як його бито; і він відчув, що й найлегший з тих ударів міг би розчавити їй голову, немов ясчну шкаралупку. Роздивляючись на її вузенькі плечі й тоненький стан, він знав, що міг би порвати її руками на шматки.

— А хіба ж я не добрий самаритянин? — наполягала вона.

Чоловік одразу опам'ятався, немов його хто штовхнув, чи то, певніше б сказати,— він забув за себе. Подумки він пожалкував, що їхня розмова колись має скінчитись.

— Що? — перепитав він.— Ага, ти гадаєш, що ти сама була самаритянином, хоч і не мала оливкової олії.— Тут він згадав, над чим оце щойно думав, і запитав: — А ти не боїшся?..

Вона непорозуміло подивилася на нього.

— Ме... мене? — додав він, затинаючись.

Тоді вона весело засміялася.

— Мама каже: ніколи й нічого не треба боятись. Вона каже: коли ти сам добрий і думаєш, що й усі інші добрі, то вони такі й будуть.

— І ти думала, що й я добрий, коли захистила мене від сонця? — здивувався він.

— То тільки про бджіл та всіляких бридких плазунів важко думати хóроше,— призналася вона.

— Таж є й люди такі погані, як бридкі плазуни,— не погоджувався він.

— Мама каже: нема. Вона каже, що добре є в кожній людині.

— Ладен закластися, що вона, проте, міцно замикає свій дім проти ночі,— заявив він, тріумфуючи.

— Але ж ні! Моя мама нічого не боїться. Тим-то вона й дозволяє мені гратися тут самій, тільки-но мені заманеться. А знаєте, одного разу до нас заліз грабіжник. Мама випадково встала й побачила його. І що б же ви думали! То був просто собі голодний бідолаха. Мама добула все, що треба, з буфета і добре нагодувала його, а потім знайшла йому роботу.

Рос Шенклін принишк, приголомшений. Такого вияву людської вдачі не міг він збагнути. Йому випало на долю жити у світі підозри й ненависті, у світі лихих думок та вчинків. Він знав із власного досвіду, як бува верещать щосили дитинчата, перестрівши його присмерком на сільській вулиці, і сполохано тікають до своїх матерів. Йому траплялося бачити й дорослих жінок, що сахалися від нього, коли він проходив тротуаром.

Його відвернули від цих думок вигуки малої дівчинки, яка ще й заплескала в долоні:

— Я знаю, хто ви такий! Ви з тих, хто полюбляє спати просто неба. Тому ви й спите отут на траві.

Він відчув похмуре бажання засміятись, але стримався.

— Ото ж воно й є, оті волоцюги — то люди, що полюбляють спати просто неба,— провадила вона далі.— Мене це завжди цікавило. Мама гадає, що свіже повітря дуже корисне. Вночі я сплю на веранді. І мама теж. Це все наша земля. Ви, мабуть, перелізли через паркан. Мама й мені дозволяє лазити, коли я вдягаю спортивні штани, розумієте, шаровари. Але я маю вам сказати одну річ. Людина не знає, що вона хропе уві сні, бо вона спить. А ви робите ще гірше. Ви скрегочете зубами. Це дуже погано. Щоразу, коли ви лягаєте спати, вам треба подумати: «Я не скреготітиму зубами, я не скреготітиму зубами» — і ще, і ще; і так поволі ви позбудетесь цієї вади.

Ми робимо зле за звичкою. Так само й добре. Все залежить від нас: які вже ми звички виберемо. Я часто піднімаю брови, й на лобі збираються зморшки, а мама сказала, що я мушу відучити себе від цього. Вона сказала, що коли я зморщую лоба, то й на мозкові збираються зморшки, і що це не гаразд, коли буде поморщений мозок. Потім вона розгладила мені брови рукою і сказала, що я завжди повинна думати нишком:

«Розгладьтеся, розгладьтеся...» І тоді буде гладенько назовні, гладенько й усередині. І знаєте, це зовсім просто. Відтоді я ніколи не зморщую брови. Я чула, що навіть хворого зуба можна вилікувати думками. Але я в те не вірю. І моя мама теж не вірить.

Вона помовчала, злегка засапавшись. Він також не озивався. Її балакучість приголомшила його. Й до того ж він страшенно хотів пити — спав-бо п'яний з відкритим ротом. Але хоч як йому пересохло в горлі й роті, він ладен був терпіти пекучу спрагу, аби лиш побути зайву хвилинку з цією дівчинкою. Він облизав пересохлі губи і спромігся нарешті на слово.

— Як тебе звуть? — спитав він.

— Джоан.

Вона й собі запитливо подивилася на нього.

— А мене — Рос Шенклін,— відповів він, уперше за довгі роки називаючи своє справжнє ім'я.

— Ви, мабуть, багато подорожували.

— Та, мабуть, багато, але ж менше, як мені того хотілося б.

— Таткові також хотілося б подорожувати, але в нього забагато роботи в його установі. Йому завжди немає часу. Одного разу він їздив з мамою до Європи. Та це було тоді, коли я ще не народилася. І на це треба грошей — щоб ото подорожувати.

Рос Шенклін не знав, чи погоджуватися йому з таким твердженням, чи ні.

— Але волоцюгам для того не потрібно багато коштів,— підхопила вона його думку.— Мабуть, саме через те ви й подалися у мандри?

Він кивнув і облизав губи.

— Мама каже, що то дуже погано, коли людина має блукати, щоб знайти собі яку роботу. Таж у нас тут роботи доволі. Всі фермери в долині потребують людей до підмоги. А ви коли-небудь працювали?

Він похитав головою, сердитий сам на себе: суворе життя привело його до висновку, що праця варта зневаги, але зараз йому соромно було в цьому признатись. Та ще й інше спало йому на думку. Адже це чудове маленьке створіння — чиясь дочка; вона — одна з винагород за працю.

— Хотів би я мати таку дівчинку, як ти,— вирвалося в Роса: він ураз відчув, що в ньому збудився батько.—

Я працював би не покладаючи рук. Я... я робив би що завгодно.

Вона сприйняла його слова з належною серйозністю.

— Цебто, ви не одружені?

— Ніхто не схоче піти за мене.

— Схотів би, коли б...

Вона не задерла свого носика, але глянула досить несхвально на його бруд та лахміття, і він зрозумів той погляд.

— Ну-ну, кажи далі! — мало не крикнув він.— Шквар, не соромся. Коли б я був умитий... добре вдягнений... коли б мене поважали... коли б я мав роботу й постійно працював... коли б я був хтось інший.

І щоразу вона на знак згоди кивала головою.

— А я зовсім не такий,— шаленів Рос.— Я бридкий. Я волоцюга. Я не хочу працювати,— он воно що! І бруд мені до смаку.

На обличчі у неї з'явився красномовний вираз докору, коли вона озвалася:

— То ви казали неправду, що хочете мати собі маленьку дівчинку, таку, як я?

Ці слова відібрали йому мову, бо він відчув з усією раптовою пристрастю, що саме цього й прагнув.

Дуже тактовно, помітивши його розгубленість, вона спробувала перевести розмову на інше.

— Що ви думате про бога? — поцікавилась вона.

— Зроду його не бачив. А що ти думаєш про нього?

У його відповіді виразно відчувалася злість, і дівчинка не приховувала свого несхвалення.

— Дивна ви людина,— мовила вона.— Вас так легко розгнівати. Я ще ніколи не зустрічала, щоб хтось гнівався, коли йому кажуть про бога, або роботу, або що слід бути чистим.

— Бог ніколи нічого не робив мені доброго,— пробубонів він сердито. В пам'яті його промайнули довгі роки каторжної праці в таборах та копальнях.— І робота мені теж ніколи не помагала.

Запала тяжка тиша.

Він дивився на неї занімілий, опанований жагою батьківства, стидаючися своєї незлагідливої вдачі і напружуючи мозок, аби щось сказати. Вона задивилася на хмарки, а він поїдав її очима. Крадькома він простяг свою брудну руку й обережно торкнувся подолу її

сукенки. Йому здавалося, що чарівнішого за неї створіння в цілому світі немає. З далеких заростей усе ще долинав перепелячий крик, і все дужче розлягався робочий гомін з навколишніх виноградників. Страшна самотність пригнітила його.

— Я... я негодяща людина,— пробурмотів він хрипко, немов каючись.

Дівчинка кинула на нього погляд своїх блакитних очей і знову, здавалося, перестала його помічати. Мовчанка ставала нестерпною. Він відчував, що міг би віддати цілий світ, аби тільки притулитися губами до подолу її сукенки, якого торкався рукою. Але він боявся налякати її. Облизуючи пересохлі губи, він напружено шукав, що б його ще сказати.

— Це не долина Сономи,— вимовив він урешті.— Це — казкова країна, а ти — фея в ній. А може, я сплю й мені все ввижається? Я не знаю. Ми обоє не знаємо, про що нам розмовляти, бо ж звісно — ти фея і знаєш саме тільки добре, а я прийшов з лихого зіпсутого світу.

Виговоривши все це, він замовк, чекаючи на якісь думки, задихаючись без них, мов риба без води.

— І ви мені розкажете про той лихий, зіпсутий світ,— зраділа вона, плескаючи в долоні.— Мені страх кортить почути, який він.

Він аж здригнувся, подивившись на неї і згадавши отих паплюг, що їх знав із клятого свого життя. Виходить, вона не фея. Вона — справжнє земне створіння, і нахил до лихого закладено в неї, як і в нього самого, коли він ще лежав у матернім лоні. Недурно ж їй так кортить про все те знати.

— Ні, ні,— всміхнувся він,— цей чоловік з лихого й зіпсутого світу не розповідатиме тобі про лихе. Він розкаже тобі про те добре, що є в цьому світі. Розкаже тобі, як він любив коней, коли був ще хлопчиськом, і про першого коня, що на нього сів верхи, і про першого свого власного коня. Коні не такі, як люди. Вони кращі. Вони чистіші за людей — чистіші, далебі, в усьому. Слухай-но, маленька феє, я хочу сказати тобі одну річ — справжнє диво! — коли ти сидиш на втомленому коні, десь уже після довгої-довгої дороги і тільки-но мовиш йому слово, як він під тобою стрепенеться й помчить тебе знов уперед. Коні! Їх я любив ізмалку. Та й досі люблю їх до нестями. Справді. І я був колись ковбой.

Вона так заплескала в долоні, що це відразу взяло його за серце, і очі їй затанцювали, коли вона скрикнула:

— Техаський ковбой! Я завжди хотіла побачити хоч одного на власні очі. Татко якось казав, що в ковбоїв ноги дугою. І у вас так само?

— Я справді був техаський ковбой,— відказав він.— Але ж то дуже давно. Звісно, що й у мене ноги дугою. Розумієш, ноги завжди трохи вигинаються, коли ти малим починаєш їздити верхи,— кісточки-бо ще не затвердли. Таж мені було тільки три роки, коли я сів на коня вперше. Він теж був триліток, лиш недавно виїжджений. Я підвів його до паркана, зліз на горішню поперечку, а звідтам стрибнув просто йому на спину. То був задерикуватий коник, чистий диявол,— так-бо він хвицався; але я міг робити з ним усе, що заманеться. Певно, він розумів, що я тільки хлопчисько. Деякі коні розуміють набагато більше, ніж ми можемо собі уявити.

Десь із півгодини Рос Шенклін хапливо розповідав про коней, усе не забуваючи про ту величезну радість, яка сповнювала його, коли він торкався рукою подолу її сукенки. Сонце поволі спадало у пасмо хмар, перепелячий крик лунав усе настирливіше, і один за одним стугоніли по мосту спорожнені вози, повертаючись тепер назад. Раптом до них долинув жіночий голос.

— Джоан, Джоан! — кликав хтось.— Де ти, люба?

Дівчинка відгукнулась, і Рос Шенклін побачив жінку, вбрану в сукню, що м'яко обгортала її постать; ця жінка вийшла з хвіртки і наближалася до них. Вона була така струнка та граціозна, що його зачарованому поглядові здавалося, наче вона пливе, а не йде по землі, як усі інші звичайні люди.

— Що ти робила ввесь цей час? — спитала жінка, наблизившись.

— Розмовляла, мамо,— відповіла маленька дівчинка.— Мені було дуже цікаво.

Рос Шенклін незграбно звівся на ноги і насторожено стояв. Дівчинка взяла матір за руку, а та й собі глянула на нього приязно й доброзичливо, що було для нього зовсім незвично. І раптом у голові йому промайнула думка: жінка, яка не боїться. В ній навіть і знаку не було того остраху, що він призвичаївся бачити в жіночих очах. І ніколи ще він не уявляв собі так виразно своєї відразливої зовнішності, притьмянілих очей.

— Добридень,— привіталася вона до нього, лагідно і просто.

— Добридень, мем,— відповів він, прикро відчуваючи хрипкість та грубість власного голосу.

— І вам теж було цікаво? — всміхнулася вона.

— Так, мем. Звісно, що так. Я допіру розповідав вашій доньці про коней.

— Він був колись ковбой, мамо! — вигукнула дівчинка.

Мати вдячно всміхнулася до нього, а потім ніжно глянула на свою маленьку дочку. Рос Шенклін раптом зрозумів, що найбільший лиходій був би той, хто б заподіяв щось лихе цій матері або цій доньці. І йому захотілося, щоб їм обом загрожувала зараз якась страшна небезпека, щоб він міг битися за них — а битися він умів добряче — і захистити їх, не шкодуючи ані сил, ні життя.

— Тобі вже час додому, люба,— сказала мати.— Вже пізно.— Тоді подивилася нерішуче на Роса Шенкліна.— Може, ви хочете попоїсти?

— Ні, мем, красно вам дякую. Я... я не голодний.

— Тоді попрощайся, Джоан,— підказала мати.

— Прощавайте.— Маленька дівчинка простягнула йому руку, і очі їй хитро заблищали.— Прощавайте, добродію з лихого, зіпсутого світу.

Для нього дотик дівчаткової руки, коли він стискав її в своїй, був вінцем усієї цієї пригоди.

— Прощавай, маленька феє,— пробурмотів він.— Мені вже й самому час рушати.

Але він не поворухнувся. Він стояв і довго дививсь услід тому привиддю, аж доки воно не зникло за хвірткою. День раптом примерк. Він нерішуче озирнувся, переліз через паркан, пройшов мостом і похнюпившись попростував собі дорогою. Він ішов, як сновида, не помічаючи ні своїх ніг, ані куди вони його несли. Раз у раз він спотикався на курній колії.

За милю далі, на перехресті, він очумався. Перед ним був шинок. Він зупинився й довго дивився на нього, облизуючи губи. Устромив руку в кишеню штанів і намацав там свій єдиний десятицентовик.

— Боже! — промовив він.— Боже! — А далі, тягнучи неслухняні ноги, знову поплентався шляхом.

Він дійшов до великої ферми. Що вона має бути велика, він гадав, зважаючи на розміри будинку, на кількість

великих комор та надвірних будівель. На ганку в самій сорочці стояв гострозорий літній фермер, палячи сигару.

— Чи є у вас яка робота? — запитав Рос Шенклін.

Гострі очі ледь позирнули на нього.

— Долар на день та харч,— відказав той.

Рос Шенклін ковтнув слину і додав собі відваги.

— Я добре збиратиму виноград чи ще там що. Але чи не знайдеться у вас якої сталої роботи? Ви маєте велике ранчо. Я народився на такому ж. Я можу ходити коло коней. Я вмію правити кіньми, їздити верхи, орати, коней виїжджати, робити коло коней усе, що треба.

Фермер прицінився до Роса недовірливим поглядом.

— Щось на тебе не схоже,— зробив він висновок.

— Я знаю, що не схоже. Випробуйте мене. Оце й усе. Я доведу.

Фермер розмірковував, стурбовано поглядаючи на пасмо хмар, що в них пірнуло сонце.

— Мені потрібний погонич, тож ти матимеш добру нагоду довести. Ходи повечеряй разом з робітниками.

Голос Росові Шенкліну став хрипкий, і він насилу вимовив:

— Гаразд. Я доведу. Де у вас тут вода напитись і вмитися?

БЛУДНИЙ БАТЬКО

I

Джосая Чайлдс завжди мав вигляд звичайного собі заможного комерсанта. Він ходив у шістдесятидоларовому костюмі, які носять ділові люди, черевики в нього завжди бували вигідні, пристойні й цілком модні, і краватка, і комірець, і манжети — все було таке, як носять заможні діловики, і на голову він ніколи не надягав нічого екстравагантнішого за модний, але скромний діловицький котелок. Окленд у штаті Каліфорнія — це не якась там сонна провінційна закутина, і Джосая Чайлдс,— найбагатший бакалійник гамірливого трьохсоттисячного міста на Заході,— жив, поводився й одягався так, як тут годилося.

Однак того дня, прийшовши до свого магазину зранку, ще перед напливом покупців, він своїм виглядом коли не спричинив паніки, то вже напевне на добрих півгодини порушив нормальну працездатність персоналу. Він ласкаво кивнув головою двом розвізникам, що вже навантажували свої фургони для першого вранішнього рейсу, і кинув неодмінно задоволений погляд угору, на вивіску, що тяглась через фасад будинку: «ГАСТРОНОМІЯ ЧАЙЛДСА». Напис той — не надміру великими літерами, солідним золотом по чорному тлі,— відразу навіював думку про коштовні прянощі, аристократичні приправи і взагалі про всі продукти найкращої якості (а втім, чого ж бо ще слід сподіватися за ціни, на десять відсотків вищі, ніж у будь-якому іншому гастрономічному закладі міста). Потім Джосая Чайлдс відвернувся від розвізників і зайшов до магазину, а отже й не побачив, як обидва ті добродії почепились один одному на шию, аби не впасти з подиву.

— Ти вздрів шкарбани, Біле? — простогнав один.

— А ти вгледів покришку на голові? — простогнав на відповідь Біл.

— Це якби він на маскарад зібрався...

— Або на збори спілки кінських виїжджувачів..

— Або полювати на ведмедів...

— Або до податкової управи...

— А не їхати навпростець на той злиденний Схід. Монктон-бо казав, що він купив квитка до самого Бостона...

Розвізники відіпхнули один одного на відстань простягнених рук, а тоді знов безсило повисли один на одному.

І вбрання Джосаї Чайлдса таки справджувало ту їхню поведінку. На голові він мав ясно-рудий стетсонівський капелюх із твердими крисами та стьожкою з мексіканського сап'яну. Поверх синьої баєвої сорочки з обвислою мережаною краваткою на ньому був дешевенький піджак з вельвету в широкий пружок, а штани з такої самої тканини були заправлені у високі шнуровані черевики, такі, як звичайно носять землеміри, шукачі руд та колійні обхідники.

Продавець за крайнім прилавком трохи не скам'янів, угледівши хазяїна так чудернацьки вистроєного. Монктон, нещодавно підвищений на завідувача, безгучно ахнув, ковтнув слину і все ж спромігся зберегти свою незворушно чемну міну. Бухгалтерка, що сиділа високо в скляній клітці-антресолі, позирнула вниз і захихотіла, увіткнувши обличчя в рахункову книгу. Джосая Чайлдс майже все те помічав, однак зовсім не сердився. Він вирушав у відпустку, і в голові та в серці йому аж роїлися плани та сподіванки, бо за останні його десять років це мала бути найбагатша на пригоди відпустка. В уяві у нього вже стояли яскраві образи Іст-Фолза в штаті Коннектікат, усього того краю, де він народився й виріс, де його рідний дім. Він добре розумів, що Окленд — місто сучасніше за Іст-Фолз, отож цього подиву з його одежі слід було й сподіватися. Не дбаючи про ту сенсацію, що він зчинив серед своїх службовців, він ходив по магазину в супроводі завідувача, робив останні зауваження, давав останні вказівки й кидав ласкаві прощальні погляди на всю любу його серцю обставу підприємства, яке він створив з нічого.

Він таки мав право пишатися «Гастрономією Чайлдса». За дванадцять років перед тим він прибув до Окленда, маючи в кишені чотирнадцять доларів і сорок три центи. Центи так далеко на Заході не ходили, і коли його чотирнадцять доларів усі вийшли, він ще довгенько носив три одноцентові монетки в кишені. Згодом, як він уже знайшов собі роботу — продавцем у маленькій бакалійні за одинадцять доларів на тиждень — і почав щомісяця надсилати поштою невеликі суми такій собі Агаті Чайлдс до Іст-Фолза в штаті Коннектікат, він уклав ті три мідяки в поштові марки. Не міг же Дядько Сем на своїй території не прийняти власних законних грошей! Живши доти ввесь вік у тісній Новій Англії, де кмітливість і хитрість вигострювались, мов бритва, на бруску вбогого, сутужного життя, Джосая Чайлдс раптом опинився на просторому й щедрому Заході, де люди рахували долари тисячами і де хлопчаки-газетярі падали трупом зо сміху, вгледівши мідний цент. І він мов свіжа кислота в'ївся в нові для нього ділові умови. Він умів бачити і побачив відразу стільки можливостей загрібати гроші, що спершу йому аж голова пішла обертом.

Та водночас, мавши розважну й консервативну вдачу, він рішуче уникав спекуляцій. Його вабили надійні, солідні справи. Служачи продавцем за одинадцять доларів на тиждень, він відзначав собі всі прогавлені нагоди, всі марновані можливості певного заробітку, всі незліченні втрати в торгівлі. Якщо, незважаючи на все це, його хазяїн може доволі сито прожити, то чого не зможе досягти він, Джосая Чайлдс, із своєю коннектікатською школою? Після прожитих в Іст-Фолзі тридцяти п'яти років, що з них останні п'ятнадцять минули в нуднючому стоянні за прилавком нуднючої іст-фолзької універсальної крамниці, цей свіжий дух жвавого, щедрого на гроші Заходу був для нього мов пляшка вина для спраглого самітника. Джосаї аж у голові гуло від усіх легких можливостей, що він бачив. Проте вони його не запаморочили. Він не прогавив найменшої дрібниці. Всі свої вільні години він вивчав Окленд, його мешканців, вивчав, як вони заробляють гроші й на що та де їх витрачають. Він прогулювався по центральних вулицях, спостерігав рух юрми покупців, усе підраховував їх та записував підрахунки до різних блокнотиків. Він вивчив загальну систему кредиту в оклендській торгівлі й кредитні звичаї

в окремих частинах міста. Він міг назвати до цяточки пересічний заробіток мешканців кожної частини і поклав собі неодмінно обізнатися з усім містом, від надбережних халупних нетрів до аристократичних кварталів озера Меріт і Підмонта, від Західного Окленду, де жили залізничники, до напівселянського Фрутвейлу на другому краю міста.

Кінець кінцем він обрав собі Бродвей — головну вулицю в самому серці торговельного центру; ще ніколи жодному бакалійникові не набігала божевільна думка відкрити там крамницю. Але на це потрібно було великих грошей, а він мусив починати з найменшого. Першу свою крамничку він відкрив у найдальшому кінці Філберту, де жили цвяхарі. За півроку три сусідніх крамнички змушені були зачинитись, а свою йому довелося поширити. Він-бо розумів принципи великого обсягу операцій з малим відсотком прибутку, і сталої якості краму, і чесної торгівлі. І ще він зумів збагнути секрет реклами. Щотижня він пускав у продаж який-небудь один товар за збитковою ціною. Збитковою не тільки за оголошенням, а й насправді. Єдиний його продавець передрікав хазяїнові швидке банкрутство, коли той став продавати по двадцять п'ять центів масло, закуплене по тридцять, і коли він пустив двадцятидвохцентову каву по вісімнадцять центів. Господині з сусідніх вуличок збігались по ту дешевину та заразом купляли й інше — те, що давало прибуток. Отак ціла ближча околиця дуже скоро спізнала Джосаю Чайлдса, і постійна тиснява в його крамниці сама собою принаджувала ще й ще покупців.

Але Джосая не припустився помилки. Він добре знав справжню підвалину свого успіху. Він вивчав справи цвяхового заводу, аж поки дізнався про них не менше, ніж знала сама заводська адміністрація. І ще раніше, ніж пішла перша поголоска, він продав крамницю й з невеликою сумою готівки почав напитувати нове приміщення. А за півроку цвяхарня зупинилась — і зупинилась назавжди.

Другу свою крамницю Чайлдс відкрив на Едлін-стріті, де мешкали люди заможні, добре плачені. Там уже на полицях у нього лежав крам вищої якості й ширшого вибору. Покупців він принадив у такий самий спосіб. Він улаштував у себе відділ делікатесів. Продукти він закуповував безпосередньо па фермах, отож масло і яйця

у нього були завжди не просто добрі, а ще й трошечки свіжіші, ніж у найкращих гастрономіях міста. Одним з його фірмових продуктів були тушковані боби по-бостонському, і так їх розкуповували, що пекарня «Дві хатини» заплатила йому кругленьку суму за привілей постачати їх до його магазину. Він знаходив час знайомитися з фермерами, цікавився навіть, які в кого ростуть яблука, і декотрих навчив виробляти добрий сидр. Опріч делікатесів, той «Новоанглійський яблучний сидр Чайлдса» найбільше його уславив, і незабаром, завоювавши ринок у Сан-Франціско, Берклі й Аламеді, він повідкривав окремі сидрові погребки.

Та очі його ввесь час були прикуті до Бродвея. Перше ніж опинитися там, він перебирався ще лиш один раз — якомога ближче до Ешлендської паркової смуги, де кожного, хто купував земельну ділянку, законом зобов'язувано не ставити будинку дешевшого за чотири тисячі доларів. А потім дійшов ряд до Бродвея. Саме тоді в русі оклендської людності настало якесь дивне збурення. Усе посунуло на Вашінгтон-стріт, і там ціни на нерухоме майно враз підскочили до неба, а на Бродвеї неначе дно випало. Великі магазини один за одним, щойно кінчався термін оренди, перебиралися на Вашінгтон-стріт.

«Людність повернеться»,— сказав Джосая Чайлдс, одначе сказав тільки сам собі. Він знав людську масу. Окленд розростався, і Джосая знав, чому він розростається. Вашінгтон-стріт був завузький, щоб пропускати дедалі жвавіший рух. А широкий Бродвей був ніби призначений для того, щоб пустити по ньому скільки завгодно трамваїв. Перепродувачі нерухомості казали, що людність уже туди не вернеться, і всі найбільші магазини вибиралися вслід за нею. Ото якраз тоді Джосая Чайлдс за сміховинно низьку плату заорендував на довгий термін, з правом викупу за встановлену наперед ціну новий, першорядний будинок на Бродвеї. Перепродувачі нерухомості казали, що це, напевне, початок кінця Бродвея, коли вже в саму його середину, доти священну, увіпхався бакалійник. Згодом коли людська хвиля вернулась, вони почали казати, що Чайлдсові пощастило. І ще вони балакали поміж себе, що він на тій купівлі виграв чистими принаймні п'ятдесят тисяч.

Новий його магазин був зовсім не такий, як попередні. Ніяких знижок, ніякої дешевини. Увесь крам щонай-

вищої якості, і ціни так само щонайвищі. Він намагався догодити найбагатшим. Лиш із тих, хто мав змогу не шкодуючи платити на десять відсотків більше, ніж будь-де, склалась його постійна клієнтура, і він обслуговував їх так чудово, що вони вже не хотіли й не могли купувати десь-інде. Його коні й розвізні фургони були дорожчі й кращі, ніж у будь-кого в місті. Він платив своїм продавцям, бухгалтерам, возіям більше, ніж могли навіть мріяти в будь-якому іншому магазині. А як наслідок у нього були вправніші працівники, що краще обслуговували клієнтів, тобто краще відробляли свою платню. Одно слово, купувати в «Гастрономії Чайлдса» зробилось майже несхибною ознакою високого суспільного становища.

На довершення стались великий сан-франціський землетрус і пожежа, після яких сотня тисяч люду враз перебралися за бухту, до Окленду. І не останній, хто розжився на цьому несподіваному напливі, був Джосая Чайлдс. І ось тепер, після дванадцятирічної відсутності, він вирушав навідати Іст-Фолз у штаті Коннектікат. За ті дванадцять років він не одержав жодного листа від Агати і ще не бачив їхнього сина навіть на фотокартці.

З Агати й з нього ніколи не було доброї пари. Агата була жінка владна. І гостроязика. І зашкарубла в старосвітській моральності. І взагалі вона була тяжка людина зі своєю неухильною доброчесністю. Джосая сам ніколи не міг дорозумітись, як це йому надало одружитися з нею. На два роки старша за нього, вона давно вже ходила в старих паннах. Вона була шкільна вчителька і мала серед школярів славу найсуворішої і найприскіпливішої з усіх, яких вони знали. Агатині звички були вже усталені, і, вийшовши заміж, вона тільки замінила багатьох вихованців на одного. Відтак Джосаї доводилося терпіти все сварення та уїдання, що доти припадало на багатьох. Про їхній шлюб якось досить влучно сказав Джосаї у розмові віч-на-віч його дядько Айзек:

— Джосає, адже Агата тебе силоміць на собі оженила. По-моєму, ти просто не здужав од неї одбитись, вона тебе поборола. Чи, може, ти зламав ногу й не зміг утекти.

— Ні, дядьку Айзеку, я не зламав ноги,— відповів тоді Джосая.— Я втікав, як од вовків, тільки вона мене наздогнала, бо мені вже духу не стало бігти, та й годі.

— Здорові легені має, еге? — захихотів дядько Айзек.

— Ми вже ось п'ять років як одружені, й ще такого не було, щоб вона задихалась,— потвердив Джосая.

— І не буде,— запевнив дядько Айзек.

Ця розмова вирішила дальшу Джосаїну долю: така перспектива здалась йому занадто страшна. Хоча в твердих Агатиних руках він зробився зовсім плохута, однак натуру мав дуже здорову, і на все довге життя, що лежало перед ним, йому б не стало терпцю. Адже йому було тільки тридцять п'ять років, і походив він з довговічного роду. Ще тридцять п'ять років з Агатою, тридцять п'ять років гризні — на саму думку про це брав жах. Отож одного чудового дня, за який тиждень після тієї розмови з дядьком Айзеком, Джосая Чайлдс несподівано зник з Іст-Фолза. І від того дня за цілих дванадцять років він не одержав від Агати жодного листа. Правда, то була не її провина. Він сам старанно приховував від неї свою адресу. Перші гроші від нього надходили з Окленда, але всі подальші роки він улаштовував цю справу так, що на його переказах стояли поштові штемпелі трохи не всіх штатів, західніших від Скелястих гір.

Однак дванадцять років розлуки, та ще самопевність, зроджена заслуженим успіхом, пом'якшили його спогади. Кінець кінцем, Агата ж таки мати його сина, та й нема сумніву, що вона завжди бажала тільки добра. Крім того, тепер він уже не працював так тяжко і мав час подумати не тільки про справи. Йому хотілось побачити хлопця — адже Джосая ще ні разу не бачив його і взагалі дізнався про сина лише тоді, як малому вже минуло три роки. Та й туга за батьківщиною закрадалась йому в серце. Цілих дванадцять років він не бачив снігу; і весь час йому думалось, наче й фрукти та ягоди в Новій Англії смачніші за каліфорнійські. Життя рідної Нової Англії ввижалось йому крізь імлу далини, і він хотів, поки живий, ще хоч раз побачити його на яві, зблизька.

Та врешті, ще ж існує й обов'язок. Адже Агата йому дружина. Він забере її до себе на Захід. Джосая відчував, що вже спроможний витерпіти її. Тепер він справжній чоловік у світі справжніх чоловіків. Тепер він сам рядить справами, а не ним рядять, і Агата вмить те зрозуміє. Одначе Джосая хотів, щоб Агата переїхала до нього задля нього самого, а не задля його багатства. Тому він і вирядився таким бурлакою з Заходу. Він хотів удати

блудного батька: вернутися додому, як і від'їхав, без шеляга в кишені, і побачити, заріже вона вгодоване теля чи ні. З порожніми руками й з відповідним виглядом вернеться він і питатиметься, чи не приймуть його знов на його давню роботу в універсальну крамницю. А що буде далі — те вже залежатиме від Агати.

Поки він попрощався зі своїми службовцями і вийшов на вулицю, до магазина під'їхало задом ще п'ять фургонів, і їх уже вантажили. Він гордо окинув їх очима, тоді востаннє ласкаво поглянув на золоті літери по чорному тлі й рушив до трамвайної зупинки на розі.

II

До Іст-Фолза Чайлдс доїхав через Нью-Йорк. У вагоні він познайомився з кількома комерсантами. Коли розмова звернула на західні теми, він зразу повів у ній перед. Як голова Оклендської торговельної палати, він був людина авторитетна. Слова його мали вагу, він добре знав те, про що говорить — чи то про торгівлю з Азією, чи про Панамський канал, чи про іммігрантів-японців. Шаноблива увага цих багатих східняків вельми його тішила й бадьорила, отож він і незчувсь, як поїзд зупинився в Іст-Фолзі.

Він був єдиний пасажир, що зійшов там; на станції було зовсім безлюдно. Ніхто нікого не зустрічав на пероні. Уже починалося довге зимове смеркання, і пóвів свіжого холодного повітря враз нагадав Джосаї, що одяг на ньому просмердівся тютюновим димом. Він мимоволі зіщулився: Агата-бо не терпіла тютюну. Він уже махнув був рукою, щоб кинути тільки-но припалену сигару, тоді враз збагнув, що це вже його опановує давній іст-фолзький настрій, і вирішив поборотися з ним: устромив сигару в зуби і стис її твердо, як людина, що за дванадцять років життя на Заході встигла набратися західняцької рішучості.

Кілька кроків — і він уже на коротенькій головній вулиці містечка. Холодний, суворий її вигляд уразив Джосаю. Все здавалося немов завмерле, заклякле, і саме повітря леденило після каліфорнійського лагідного тепла. Лише кілька чоловік, незнайомих Джосаї, зустрілися йому й сподобили його байдужим поглядом. Вони були ніби сповиті в холодну, непроникну очужілість. А містечко відразу так здивувало Джосаю, що йому від того знов аж дивно стало. Всі дванадцять років життя на широкому Заході

Іст-Фолз робився в його очах чимраз менший і незначніший; проте аж такого, як він побачив, Джосая не сподівався. Все тут було куди нужденніше, ніж він міг уявити. Дійшовши до універсальної крамниці, він аж сторопів. Він-бо не знати скільки разів зневажливо порівнював її в думці зі своїм просторим магазином, а тепер побачив, що навіть переоцінював її. Тепер він був певен, що тут би не помістилися й два його гастрономічні прилавки, і знав, що ввесь тутешній запас склався б у одному кутку першої-ліпшої з його комор.

Джосая звернув праворуч, у знайомий завулок кінець головної вулиці, і, ступаючи обережно по слизькому хіднику, вирішив, що треба буде зразу купити хутряну шапку й рукавички. Згадка про катання на санях на хвильку потішила його, а тоді, вже на околиці містечка, знов неприємно вразило те, що хліви та повітки стоять так близько до будинків — подекуди навіть під спільним дахом. Його нараз пригнітили гіркі спогади про всю надвірну роботу зимовими ранками, що він мусив справляти колись, ще підлітком. Думка про зашпори та приморожені пальці просто жахала; серце в нього похололо, коли йому впали в очі подвійні вікна, вставлені, як він добре знав, наглухо і ніколи не виймані, а від вигляду невеличких кватирок, завбільшки з жіночу носову хусточку груди йому здавило відчуття задухи. Агаті сподобається в Каліфорнії, подумав він, викликаючи в уяві залиті сліпучим сонцем троянди і всю буйну цілорічну цвітінь.

А тоді, цілком несподівано, перекинувся міст через роки, і вся олив'яна тягá Іст-Фолза впала на нього, немов густий туман з моря. Джосая відбивався від неї щосили, відпихав її геть від себе розчуленими виразами на взірець: «чистий незайманий сніг», «могутні берести», «здоровий новоанглійський дух», «побачення з рідним краєм» тощо. Та вгледівши Агатин дім, він відразу скис. Серце йому знов, як колись, винувато стислося, він мимохіть, несвідомо кинув недокурену сигару, хода його сповільнилася, і ноги вже тяглись, мов неживі, на давній новоанглійський манір. Джосая пробував згадати, що він же власник «Гастрономії Чайлдса», звиклий наказувати, і що до його слів шанобливо прислухаються у Спілці підприємців, і що він посідає президентське крісло на зборах торговельної палати. Він силкувався викликати перед очі золоті літери на чорному тлі й низку фургонів, вишикувану під мага-

зином. Одначе Агатин новоанглійський дух, різкий, як мороз, проникав крізь міцні стіни будинку й доходив до нього аж за сто ярдів.

Раптом він усвідомив, що, проти свого наміру, кинув сигару. І перед ним постала страшна картина. Джосая побачив самого себе, як він ходитиме до дровника покурити. Виявляється, роки не так дуже пом'якшили його спогад про Агату, як йому здавалося на відстані трьох тисяч миль від неї. Ні, про це годі й думати. Цього він не робитиме. Він уже занадто старий, занадто звик курити у себе вдома де схоче, щоб тепер ходити задля цього в дровник. А все залежатиме від того, як він поведеться спочатку. Треба поставити себе твердо. Він з цього ж таки вечора куритиме в домі... на кухні, поправився Джосая несміливо. Ні, їй же богу, він закурить зараз! Він увійде в дім з сигарою в зубах. Подумки кленучи холод, Джосая вийняв з кишені голі руки й прикурив нову сигару. Вогник сірника ніби розпалив і його мужність. Він їй покаже, хто хазяїн! Просто з порога покаже!

Джосая Чайлдс народився в цьому домі. А поставив його Джосаїн батько ще задовго до того. Через низеньку кам'яну огорожу Джосая бачив кухонний ганок і двері, прибудований поряд дровник, усі надвірні будівлі. Прибулого просто з Заходу, де все жило в постійному русі й оновленні, його вкинув у подив брак будь-яких змін. Усе було таке самісіньке, як і колись. Він майже бачив себе самого підлітком, що порається на подвір'ї. Скільки фур дров перепиляв і переколов він колись у цьому дровнику! Ну що ж, дякувати богу, це все минулося. З доріжки до кухні, видно, тільки-но відкидано сніг. Це теж була колись його робота. «Цікаво, хто її робить тепер?» — подумав Джосая — і раптом згадав, що це ж його синові вже дванадцять років! А ще за мить він був би постукався в кухонні двері, та його увагу привернув скрегіт пилки в дровнику. Заглянувши туди, він побачив хлопця, що ревно пиляв дрова. Очевидячки, це його син. Гаряча хвиля хлюпнула Джосаї в серце, і він трохи-трохи не вхопив хлопця в обійми. Одначе стримав себе.

— Батько вдома? — спитав він коротко, тим часом уважно розглядаючи хлопця з-під твердих крисів свого стетсона.

Височенький як на свої літа, подумав Джосая. Трошки, може, вузькогрудий, та це, певно, від того, що швидко

росте. А обличчя сильне і приємне, і очі як у дядька Айзека. Загалом — хлоп'я хоч куди.

— Нема, сер,— відповів нарешті хлопець, покинувши совати пилкою.

— А де ж він?

— У морі,— відповів хлопець.

У серці в Джосаї тьохнуло щось аж надто схоже на полегкість і радість. Значить, Агата вийшла заміж удруге — очевидно, за якогось моряка. Те почуття відразу змінилося іншим — жаским, зловісним. Його Агата — двоємужниця! Він згадав історію Інока Ардена *, що читав колись уголос їхньому класові вчитель у старій школі, і почав сам себе уявляти таким героєм. Так, він учинить по-геройському. Їй-бо. Нищечком собі вернеться першим же поїздом до Каліфорнії. Вона й не дізнається ні про що.

Тільки... а як же Агатина новоанглійська доброчесність і її новоанглійське сумління? Вона ж весь час одержувала від нього гроші. Вона знала, що він живий. Ні, це неможливо, щоб вона вчинила таке. Джосая просто борсався в здогадах. Може, Агата продала садибу і цей хлопець зовсім не його син?

— Як тебе звати? — спитав він.

— Джонні, — відповів хлопець.

— А прізвище?

— Чайлдс. Джонні Чайлдс.

— А батька твого як звати? На ймення цебто.

— Джосая Чайлдс.

— І він, кажеш, у морі?

— Так, сер.

Джосая знову сторопів.

— А що він за чоловік?

— О, він чоловік такий, як треба. «Дбайливий»,— мама каже. І правда! Він завжди всі свої гроші додому посилає і працює за них тяжко, мама каже. Вона каже, що він завжди був беручкий до роботи і кращого чоловіка вона ніколи не бачила. Він не курить, не п'є, не лається й нічого негожого не робить. І ніколи не робив. Він завжди такий був, мама каже, а вона його змалечку знала. І дуже добросердий він чоловік, пізащо нікого не образить. Мама каже, що чемнішого чоловіка вона й зроду не бачила.

Джосаї знов замлоїло в серці. Отже, Агата таки зважилась на це: вийшла вдруге заміж, знавши, що перший

чоловік живий. Ну що ж, на Заході він навчився милосердя і зуміє бути милосердним. Він потихеньку піде собі, і квит. Ніхто нічого не дізнається. Хоча,— майнула йому думка,— досить підло робила Агата, що весь час приймала від нього перекази, мавши такого бездоганного й трудящого чоловіка-моряка, що весь свій заробіток відсилає додому. Джосая задумався: цікаво, хто б же це міг бути такий з тих іст-фолзьких чоловіків, кого він пам'ятав?

— А який він із себе?

— Я не знаю. Я його ще не бачив. Він увесь час у морі. Я тільки знаю, який він на зріст. Мама каже, що я виросту вищий за нього, а в нього зріст п'ять футів і одинадцять дюймів. У нас є з нього фотокартка в альбомі. В нього таке худорляве обличчя і бурці.

Джосаю враз ніби осяйнуло. Це ж у нього самого зріст п'ять футів і одинадцять дюймів! Він носив бурці, і обличчя в нього тоді було худорляве. Та й Джонні ж сказав, що його батька звати Джосая Чайлдс. Це він сам, Джосая —той бездоганний чоловік, що не п'є, не курить і не лається. Це він той моряк, чий образ так старанно прикрасила в синових очах незлопам'ятлива Агата. І Джосаї враз потепліло на серці. Вона, напевне, дуже змінилася, відколи він поїхав звідси. Його охопило палке каяття. А потім серце йому знов похололо: це ж тепер доведеться справджувати ту репутацію, що створила йому Агата! Не може ж він розчарувати оце хлоп'я з довірливими блакитними очима. Ну що ж, нічого не вдієш. Агата повелася з ним навдивовижу чесно. Він і не сподівався, що її на таке стане.

Однак ухвалі, що на неї він був уже зважився, так і не судилося здійснитись, бо ту мить він почув, як відчинилися кухонні двері й уїдливий жіночий голос вигукнув роздратовано:

— Апу, Джонні!

Скільки разів чув він те колись: «Апу, Джосає!» По ньому навіть дрижаки пробігли. Винувато скинувшись, мимовільним автоматичним рухом він повернув руку долонею назад, щоб сховати сигару. А коли Агата вийшла на ганок, він відчув, наче зіщулюється, аж меншає. Це була та сама, незмінна його дружина, з тими самими сердитими зморшками й квасно відігнутими вниз кутиками тонкогубого рота. Тільки тепер той рот був ще квасні-

ший, губи ще тонші, а сердиті зморшки —глибші. Вона зміряла Джосаю ворожим, нищівним поглядом.

— Ти думаєш, твій батько покинув би роботу задля балачки з волоцюгою? — спитала вона в хлопця, видимо зляканого, як і Джосая.

— Та я ж тільки відповідав йому,— затято, але безпадійно виправдовувався Джонні.— Він питався, чи...

— А ти, звісно, так йому зразу все й сказав,— урвала його мати.— Що це він тут винюхує? Їсти я йому не дам, хай і не сподівається. А ти берись до роботи. Я тебе навчу байдикувати! Батько тебе за це не похвалить. Коли вже я з тебе зроблю такого, як він?

Джонні зігнувся, і пилка знов ображено заскреготіла. Агата квасно дивилася на Джосаю. Цілком очевидно, вона його не впізнала.

— А ви йдіть собі! — гримнула вона на нього.— Нема чого вам тут нишпорити!

Джосая відчув, що йому терпне все тіло, наче в паралічі. Він облизав губи, хотів щось сказати, але не здобувся на слово.

— Ідіть, я вам кажу! — вже визвірилась вона.— А то я полісмена покличу!

Джосая слухняно повернувся й пішов прокиданою в снігу доріжкою до хвіртки. Позаду грюкнули двері. Мов у жаскому сні, він відчинив хвіртку, що її колись відчиняв тисячі разів, і ступив на хідник. Він був зовсім приголомшений. Ні, це таки напевне сон. Ось зараз він прокинеться й зітхне полегшено. Він потер рукою лоба й нерішуче спинився. У вуха йому влетіла монотонна скарга пилки. Якщо в цьому хлопцеві є хоч трохи чайлдсівського духу, він раніш чи пізніш утече з дому. Терпіти Агату — це понад людьку спромогу. Вона не змінилася — хіба що на гірше, коли така річ можлива. Цей хлопець напевне втече з дому, може, навіть скоро. Може, й зараз.

Джосая Чайлдс підняв голову й випростав плечі. У ньому спалахнув дух зухвалого Заходу, де не дбають за наслідки, а сміливо ламають перешкоди на шляху до жаданого. Він подивився на годинника, пригадав, коли відходить його поїзд, і урочисто промовив сам до себе вголос, немов складаючи присягу:

— Начхав я на закон. Я не дам розпинати цього хлопця. Я їй посилатиму грошей удвічі більше, втричі, скільки завгодно, але він поїде зі мною. Коли схоче,

пехай і вона їде до Каліфорнії, але я складу писану умову, і вона її підпише, і, їй же богу, додержуватиме, коли захоче зі мною жити. А вона таки захоче,— додав він похмуро.— Їй треба когось, щоб уїдати.

Він знову відчинив хвіртку й рішуче попростував до дровника. Джонні звів на нього очі, однак пиляти не покинув.

— Скажи, що тобі хочеться зробити дужче за все на світі? — спитав Джосая тихо, здушеним голосом.

Джонні завагався й трохи не спинив руки з пилкою. Джосая кивнув йому: мовляв, пиляй, пиляй!

— У море податися,— нарешті відповів хлопець.— Разом з татом.

Джосая аж затремтів увесь.

— Справді? — спитав він жадібно.

— Авжеж!

Осяйний вираз Джонніного обличчя вирішив усе.

— Ну, то слухай сюди. Я твій батько. Я Джосая Чайлдс. Тобі коли-небудь хотілося втекти з дому?

Джонні завзято кивнув головою.

— Отож і я колись так зробив,— провадив Джосая.— Я втік.— Він квапливо видобув годинника.— Ми ще якраз устигнемо на поїзд до Каліфорнії. Я тепер живу там. Може, згодом і мати до нас переїде. Я тобі про все розкажу в поїзді. Ну, ходімо.

Він на мить пригорнув напівзляканого, напівзраділого хлопця до себе, а потім обидва, держачись за руки, гайнули через двір, вискочили з хвіртки і побігли вулицею. А позад них рипнули, відчиняючись, кухонні двері, і вони ще почули Агатин голос:

— Ану, Джонні! Ти чого не пиляєш? Гляди, бо я за тебе візьмуся!

ПЕРШИЙ ПОЕТ

Сцена: літня рівнина, зі сходу її оточують вапнякові горби, порослі травою, з інших боків — ліс. Найближчий до рівнини горб закінчується скелею, в ній майже врівень до землі чотири печери з низькими й вузькими входами. Перед печерами, на віддалі менш, як сотня футів, широкий плоский камінь, на ньому кілька гострих уламків кременю,— і все це забризкане кров'ю. Між каменем та печерами, на невисокій купі камінняччя навпочіпки сидить чоловік, дебелий і волохатий. На колінах у нього лежить грубий кийок, ззаду стоїть принишкла жінка. Обабіч двоє чимось подібних до нього чоловіків, теж із кийками в руках. Ці четверо — обличчям на захід, а між ними й закривавленим каменем десятків шість печерників посідали навпочіпки й голосно розмовляють між собою. Вечорів. Того, що на купі камінняччя, звуть Ак, ім'я його подруги — Ала, а тих, що стоять обабіч нього,— Ок та Ан.

Ак:

Тихо! *(Обернувшись до жінки позад нього).* От бачиш — замовкли. Ніхто, крім мене, не може вгамувати свій рід, хіба що мавпячий ватаг, коли вночі йому ввижається змія... На кого це ти так задивилася? На Оуна? Оуне, а йди-но сюди!

Оун:

Я твоє щеня.

Ак:

Ти дурень, Оуне!

Ок та Ан:

Го! Го! Оун — дурень!

Усе плем'я:

Го! Го! Оун — дурень!

Оун:

Чого ж це я дурень?

Ак:

Хіба ти не мугикаєш якісь чудернацькі слова? Тої ночі я чув, як ти виспівував їх при вході до своєї печери.

Оун:

Еге ж! То чудовні слова, вони народилися в мені у темряві.

Ак:

Хіба ти жінка, щоб родити? А чого ти не спиш, коли стемніє?

Оун:

Я ніби й задрімав; може, я снив.

Ак:

А від чого ж у тебе сни, коли ти з'їв тільки свою пайку м'яса? Може, ти вбив у лісі оленя і не приніс до Каменя?

Усе плем'я:

Ого! Він убив оленя і не приніс до Каменя!

Ак:

Замовкніть, ви! *(До Али)*. Бачиш, як вони затихли... Оуне, ти вбив і приховав для себе?

Оун:

Ні, ти ж знаєш — з мене нікчемний мисливець. Та й нудно мені сидіти цілий день на гілляці над стежкою і тримати каменюку на колінах. Ці слова пробудилися в мені, коли вночі мене пойняв неспокій.

Ак:

А чого тебе вночі поїняв неспокій?

Оун:

Твоя подруга плакала, бо ти бив її.

Ак:

Еге, вона голосно лементувала. Отож віднині дріматимеш при вході до печери, і коли прийде тигр Гар, почуєш, як він шастає між валунами, і викрешеш із кременю вогонь, якого він боїться. Гар приходить до печер щоночі.

Хтось із плем'я:

Еге ж, Гар обнюхує жертовний Камінь.

Ак:

Цить! *(До Али).* Якби він не замовк, Ок та Ан побили б його кийками... Ану, Оуне, прокажи нам ті слова, що народилися в тобі, коли Ала плакала.

Оун (встає):

То чарівні слова. Ось вони:

Ясний день одійшов...

Ак:

Тепер я бачу, що ти не тільки дурень, а ще й брехун: поглянь, день зовсім не одійшов.

Оун:

Але ж тоді, коли в мене народилася пісня, день уже одійшов.

Ак:

Отоді треба було б і співати свою пісню, а не тепер, коли ще видно. Але стережися, щоб не розбудив мене вночі. І викреши багато зірок, хай летять на Гарові вуса!

Оун:

В моїй пісні є й про зірки.

Ак:

Твій батько Ал до того, як я вбив його чотирма великими каменюками, видереться, бувало, на найвище дерево, на самий вершечок, і простягає руку вгору — чи не зірве часом зірки. А я сказав: «А може, вони колючі, як шпичаки на каштані?» І все плем'я реготало. Ал теж був дурень. Ну то що ж ти співаєш про зорі?

Оун:

Ось я знову почну:

Ясний день одійшов.
Ніч на мене навіває сум, сум, сум...

Ак:

Таж ні! Ніч на тебе навіває «сум», а не «сум, сум, сум». Бо я кажу Алі: «Назбирай сухого листя», а не: «Назбирай сухого листя, листя, листя». Ти таки дурень!

Ок та Ан:

Ти таки дурень!

Ак:

Авжеж, він дурень. Ну, кажи далі, Оуне, розповідай нам про шпичаки на каштані.

Оун:

Я знову почну:

Ясний день одійшов...

Ак:

Ти ж не кажеш: «одійшов, одійшов, одійшов».

Оун:

Я твоє щеня. Дозволь мені казати далі, і плем'я матиме велику втіху.

Ак:

Кажи!

Оун:

Я ще раз почну спочатку:

Ясний день одійшов.
Ніч на мене навіває сум, сум...

Ак:

Чи я не сказав тобі говорити «сум» лише раз? Чи ти, може, хочеш, щоб Ок та Ан відлупцювали тебе кийками?

Оун:

Але ж так це народилося в мені: «сум, сум...»

Ак:

Якщо ти знову двічі або тричі скажеш «сум», то тебе потягнуть до жертовного Каменя.

Оун:

Ой ні, ні! Я твоє щеня. Отже, слухай:

Ясний день одійшов.
Ніч на мене навіває сум...

Ой-ой, ти завдаєш мені більше смутку, ніж та ніч! Таж пісня...

Ак:

Оку! Ане! Приготуйтеся!

Оун (хапливо):

Ні-ні! Зглянься! Я знову почну:

Ясний день одійшов.
Ніч на мене навіває сум.
Е-е... е-е...

Ак:

Ти все забув? От дурень! Дивись, Ало, який він дурень.

Ок та Ан:

Він дурень!

Усе плем'я:

Він дурень!

Оун:

Ні, я не дурень! Це ж зовсім нова пісня. Коли ви, о

люди, співали раніше, то стрибали навколо Каменя, били себе в груди й кричали: «Гей! Гей! Гей!» Або ж, коли місяць був уповні, ви кричали: «Гей-гей! Гей-гей-гей!» А моя пісня з тих самісіньких слів, що ви їх говорите,— це ж велике диво. Можна сидіти при вході до печери і співати й співати її, аж поки світло не зійде з неба.

Хтось із плем'я:

Авжеж! Отак він і сидить при вході до нашої печери й співає, а ми дивуємося, надто жінки.

Ак:

Помовч! Коли я хочу здивувати жінок, то показую їм вовчий мозок у себе на кийку, або кидаю величезну каменюку, а то ще розмахую руками з усієї сили або приношу додому багато м'яса. Що ж бо ще може вчинити чоловік? Ніяких пісень тут мені не треба!

Оун:

А все-таки дозволь мені проспівати мою пісню для плем'я. Такої ще ніколи не було. Може, тебе потім славитимуть за те, що я, твоє щеня, склав цю пісню.

Ак:

Ну, гаразд, послухаємо пісню.

Оун (обернувшись лицем до плем'я):

Ясний день одійшов.
Ніч на мене навіває с... сум.
Та зорі вгорі такі білі,
Вони шепочуть: «День ще повернеться».
О зорі! Ви уламки дня!

Ак:

Чи ж не божевілля? Чи ти чув коли, щоб зорі шепотіли? Може, Ал, твій батько, розказав тобі, що він чув шепіт зірок, коли сидів на вершечку дерева? І як це зірка — уламок дня, таж її світло зовсім ні до чого. Ти дурень!

Ок та Ан:

Ти дурень!

Усе плем'я:

Ти дурень!

Оун:

Але ж саме так це народилося в мені. І так мені тоді було, ніби хотілося плакати, хоч ніхто й не бив мене. І водночас радісно було, хоч ніхто не подарував мені м'яса.

Ак:

Це божевілля. Яка нам користь від зірок? Хіба вони показують нам, де ведмежий барліг або де збираються олені? Чи розбивають для нас великі кістки, щоб ми дістали з них мозок? Хіба вони нам щось кажуть? Чекай-но, ось прийде ніч, ми виглядатимем з-поміж каміння, і всі тоді побачать, що зорі не можуть шепотіти... Проте, може, вони й справді — уламки дня. Це річ поважна.

Оун:

Еге ж! Зорі — уламки місяця!

Ак:

А це що за безглуздя? Як вони можуть бути уламками двох зовсім різних речей? Та й у пісні зовсім не так.

Оун:

Я складу нову пісню. Ми робимо різні речі з дерева й каменю, а пісня ж складається з нічого. Гей-гей! Я можу творити з нічого! А ще я вам скажу, що зорі ранком сходять на землю й обертаються на росу.

Ак:

Та годі вже про зорі. Може, пісня й добра річ, якби в пій ішлося про те, що людина знає. От якби ти співав про мого кийка, або про ведмедя, що я вбив, про криваву пляму на Камені, або про печеру і тепле листя в ній,— ото було б добре.

Оун:

Я складу тобі пісню про Алу.

Ак (люто):

Спробуй-но тільки! Ти складеш мені пісню про оленячу

печінку, що ти з'їв. Чи ж я не дав тобі печінку оленицi за рака, що ти мені приніс?

Оун:

Таки дав, і з'їсти я з'їв, але співати про це — то вже інша річ.

Ак:

Тобі ж не важко було співати про зорі. Подивись тепер на наші кийки та каменюки, що ними ми вбиваємо звірів на м'ясо. Подивись на печери, де ми живемо, на Камінь, де ми приносимо жертви. Хіба ти про все це не хочеш пісень складати?

Оун:

Може, я й про це складатиму тобі пісні. Але от зараз, коли я силкуюся заспівати про оленячу печінку, слова не народжуються в мені. Я тільки й можу: «О печінко! О червона печінко!»

Ак:

Це добра пісня: ти бачиш, що печінка червона. Вона таки червона, як кров.

Оун:

Але я люблю печінку тільки їсти.

Ак:

А все ж таки це добра пісня. Коли місяць буде уповні, ми заспіваємо її коло Каменя. Ми битимемо себе в груди й співатимемо: «О печінко! О червона печінко!» І всі жінки в печерах налякаються.

Оун:

Я не хочу, щоб пісня про печінку була моя. Хай це буде Окова пісня; хай плем'я каже: «Ок склав цю пісню!»

Ок:

Еге! Я буду великий співець; я співатиму про вовче серце: «Дивіться, воно червоне!»

Ак:

Ти дурень і горлатимеш тільки: «Гей-гей!», як і твій

батько до тебе. А Оун має скласти мені пісню про мого кийка, бо жінки слухають його пісень.

Оун:

Я не складатиму тобі пісень ні про твого кийка, ні про твою печеру, ні про печінку олениці. Еге ж! І хоч ти не даси мені м'яса, я житиму сам у лісі, їстиму насіння трав, ну та й кролів, що їх так легко ловити. А спатиму на вершечку дерева і щовечора співатиму:

Ясний день одійшов.
Ніч на мене навіває сум, сум, сум,
сум, сум, сум...

Ак:

Оку, Ане, вбийте його!

(Ок та Ан кидаються на Оуна, він нагинається і хапає дві каменюки: одною б'є Ока межи очі, а другою трощить Анові руку, і той випускає з рук кийка. Підводиться Ак).

Ак:

Стережіться! Гар іде! Він біжить від лісу!

(Усе плем'я, Оун і Ала також, кидається до печер. Коли Оун пробігає повз Ака, той іззаду розтрощує йому черепа кийком).

Ак:

О люди! О люди з серцем гієни! Огляніться, Гар не йде сюди! Я навмисне це сказав, щоб легше вбити цього прудконогого співця. Ходіть сюди й станьте навколо мене,— я казатиму мудрі речі. Не гаразд, що в нас завелися не такі пісні, як у минулому співали наші батьки; а вже коли завелися, то нехай їх складають про те, що ми всі добре розуміємо. Якщо чоловік співатиме про оленя, то, може, тоді йому закортить піти й убити оленя або навіть лося. Якщо він співатиме про каміння, то, може, навчиться краще кидати його. Якщо він заспіває про свою печеру, то, може, відважніше боронитиме її, коли з-за валунів вихопиться Гар. Але зовсім ні до чого складати пісні про зорі, що неначе зневажають усіх, навіть мене; або про місяць, який щоночі інакший; або про день, що йде собі,

куди йому треба, і не хоче затриматись, навіть коли ми заколюємо в жертву дівчинку. Як на мене, то й зовсім не треба цих пісень. Бо якщо я заспіваю на раді, то як же мені тоді зібратися з думками? А якщо я подумаю про пісню на полюванні, то можу замугикати її, а звірина зачує і втече. А поки прийде час їсти, моя голова одним заклопотана: як би добре вполювати. Коли ж співати, як усі їдять, то мало що тобі дістанеться. А поївши, хіба ми не лягаємо відразу ж спати? То де ж тоді знайти час на співи? Проте як собі хочете, а тільки я ніяких пісень, ніяких зірок не потерплю!

І хай знають усі жінки: якщо вони згадають Оунові безглузді слова, співатимуть їх самі або ще й дітей навчатимуть, то їх відшмагають ожиновими різками. І щоб зараз мені Окова жінка перестала голосити. Несіть сюди коней, що ми вчора вбили,— я їх ділитиму. Мав би Оун хоч трохи розуму, то добре попоїв би зараз, а то й бенкетував би з нами кілька днів, якби мамут упав до нашої ями. Та Оун був дурень!

Ан:

Оун був дурень!

Усе плем'я:

Оун був дурень!

FINIS:[1] ТРАГЕДІЯ НА ДАЛЕКОМУ ПІВНІЧНОМУ ЗАХОДІ

Це був останній шматочок грудинки у Моргансона. Все своє життя він не дуже балував шлунок. Шлунок тривожив Моргансона мало, а ще менше сам Моргансон піклувався про нього. А зараз, коли він так давно не їв нічого смачного, цей шматочок приперченої солонуватої грудинки страшенно роздражнив йому зголоднілий шлунок.

Обличчя його мало тужливий і голодний вираз. Щоки так позападали, що шкіра на вилицях здавалася аж трохи затуго напнутою. В ясно-голубих очах проглядав неспокій. Щось у них ніби говорило: не минути йому якогось нещастя. Сумнів, тривога й лихі передчуття були в цих очах. Тонкі від природи, губи ще потоншали; їх наче так і вабила вишарувана до блиску сковорідка.

Він сів і витяг люльку. Дуже уважно оглянув її, порожню, ще й постукав об долоню. Потім вивернув кисета з тюленячої шкіри, обтрусив підбійку, старанно збираючи кожну порошинку й крихту тютюну, і добув який наперсток курива, не більше. Понишпорив по кишенях, витягаючи двома пальцями усяке сміття, поміж якого часом траплялися й крихки тютюну. Одну по одній він ретельно вибрав їх усі, навіть найдрібніші, прихоплюючи часом і сторонні часточки, і зсипав увесь запас на долоню. Навіть зумисне додав кілька шерстинок, що пообтиралися з підбійки його хутрянки і довгі місяці пролежали на дні кишень.

Нарешті, за чверть години, люльку було натоптано до половини. Він припалив від багаття, сів на укривала і, гріючи біля вогню взуті в мокасини ноги, став ощадливо посмоктувати люльку. Докуривши, він глибоко

[1] Кінець *(лат.)*.

задумався, втупивши погляд у напівпригасле полум'я. І поступово тривога зникла з його очей, а натомість з'явилася рішучість. Він нарешті знайшов вихід з усіх своїх знегод. Але вихід цей був не зовсім приємний. Бо обличчя йому спохмурніло й набрало хижого виразу, а тонкі губи міцно стулилися.

Від рішення Моргансон перейшов до дії. Він насилу звівся на ноги і заходився пакуватися: поскладав на санки згорнуті укривала, сковорідку, рушницю й сокиру і обмотав усе це мотузком. Потім погрів руки над багаттям і вдягнув рукавиці. У нього боліли ноги, і він помітно кульгав, як ішов до передка санок. Надівши на плече лямку й налігши на неї усім тілом, щоб зрушити санки, він аж скривився з болю: лямка за багато днів натрудила йому плечі.

Стежка бігла замерзлими грудьми Юкону. За чотири години він обігнув коліно річки і вступив у містечко Мінто. Ціле містечко, що притулилося на самому вершечку високого берега посеред вирубу, складалося з одного вкритого очеретом будинку, шинку та кількох хатин. Моргансон покинув санки біля порога і зайшов до шинку.

— Чи стане на чарку? — спитав він, кладучи на прилавок торбинку з-під золота, нібито й зовсім порожню.

Шинкар пильно подививсь на торбинку, потім на Моргансона і поставив пляшку й склянку.

— Нічого, обійдеться й так,— сказав він.

— Ні, візьміть золото,— наполягав Моргансон.

Шинкар витрусив торбинку над вагою, звідти випало кілька піщинок золота. Моргансон взяв у нього торбинку, вивернув її і обережно витрусив золотий пил.

— Я думав, тут з півдолара буде,— сказав він.

— Не зовсім,— відповів шинкар,— трохи не дотягає. Та я своє надолужу в кого іншого.

Моргансон несміливо налив у склянку трохи віскі.

— Наливай повніш, випий, як чоловіки п'ють,— підбадьорив його шинкар.

Моргансон нахилив пляшку і налив склянку вщерть. Він пив поволі, смакуючи вогненне питво, що обпікало язик, гарячим струменем проходило крізь горло й обволікало шлунок приємним теплом.

— Цинга, еге? — спитав шинкар.

— Є трохи,— відповів Моргансон.— Але я ще не опухаю.

От, може, доберуся до Даї, там свіжа городина, то й збудусь її.

— Як кажуть — біда біду тягне,— співчутливо усміхнувся шинкар.— Ні собак, ні грошей, та ще й цинга. Якби на мене, то я б спробував ялинового відвару.

За півгодини Моргансон попрощався і вийшов з шинку. Він накинув лямку на натруджене плече й рушив юконською стежкою на південь. Годиною пізніше він спинився. Праворуч ніби запрошував до себе видолинок, що завертав під гострим кутом від річки. Моргансон кинув санки і кульгаючи пройшов по ньому з півмилі. Між ним і річкою простяглася на триста ярдів низовина, поросла тополями. Він вступив поміж цих дерев і так повернувся над самий берег Юкону. Стежка була тепер під ним. Але він не спустився на неї. На південь, у напрямі до Селкірка, пробита в снігу стежка ширшала і її видно було на цілу милю. Але на північ, з боку Мінто, за чверть милі від Моргансона, покритий деревами виступ берега закривав дальшу дорогу.

Моргансон, здавалося, задовольнився тим, що побачив, і по своєму ж сліду вернувся до санок. Він накинув лямку на плече й потяг санки вгору видолинком. Сніг був пухкий і невлежаний, і робота ця добре давалася взнаки. Полозки раз у раз провалювалися в снігу, і не пройшов він ще й півмилі, як уже задйхався. Тільки встиг розіп'ясти невеличкого намета, встановити залізну грубку й нарубати хмизу, як запала ніч. Свічок не було, тож, удовольнившись квартою чаю, він заліз під укривала.

Вставши вранці, він надів рукавиці, спустив навушники і подався низовиною до Юкону. При ньому була й рушниця. Як і вчора, на стежку він не спустився. Із годину Моргансон пильнував порожній шлях, плещучи руками й тупаючи ногами, щоб зігрітися, потім повернувся до намету снідати. Чаю в бляшанці лишилося дуже мало — разів на шість заварити, не більше, та він сипнув у чайник таку мізерну щипку, немов заклався протягти цей чай без кінця-краю. З харчів у нього лишилося тільки півмішка борошна та неповна коробка пекарного порошку. Він напік коржів і повільно їв їх, з величезною насолодою розжовуючи кожен шматочок. Доївши третього коржа, він спинився, подумав трохи, потягся був за четвертим — і завагавсь. Потім узявся за мішок з борошном і підняв його, зважуючи в руках.

— Тижнів на два стане,— сказав він уголос.— А може, й на три,— додав, одсовуючи коржі від себе.

Знову він надів рукавиці, насунув навушники, взяв рушницю і пішов до свого поста на березі. Причаївшись у снігу так, щоб його не видно було, він став чатувати. Кілька хвилин він не рухався, доки мороз не почав дошкуляти, тоді поклав рушницю на коліна й заходився вимахувати руками. Потім несила стало терпіти зашпори в ногах, і він одійшов од берега й затупав туди-сюди між деревами. Але надовго берега не лишав. Що кілька хвилин, то й підходив до краю кручі і так пильно оглядав дорогу, неначе самого його бажання було досить, щоб викликати на ній людську постать. Короткий ранок минув, хоч йому він здався за вік, а стежка, як і раніш, порожнювала.

Пополудні чатувати стало вже легше. Температура піднялася, і незабаром пішов сніг — красиві сухі кристалики. Вітру не було, і сніжинки падали додолу рівно й тихо. Моргансон сидів навпочіпки, схиливши голову на коліна й заплющивши очі, і сторожко прислухався. Але ні скавчання собак, ні скрип санок, ні крики погоничів не порушували тиші. Вже присмерком він повернувся до намету, нарубав дров, з'їв два коржі і заліз під укривала. Спав він неспокійно, стогнав і кидався уві сні, а опівночі підвівся і з'їв ще одного коржа.

Що не день, то холоднішало. Чотирма коржами годі було підтримати теплоту в тілі, хоч він і пив багато гарячого ялинового відвару; ранішню і вечірню пайки довелося збільшити до трьох коржів. Вдень він не їв нічого, вдовольняючись кількома кухлями ріденького, зате справжнього чаю. Отак воно й тяглося: вранці — три коржі, опівдні — справжній чай і ввечері три коржі. А в проміжках він пив ялиновий відвар від цинги. Він зловив себе на тому, що почав робити чимраз більші коржі, і після тяжкої боротьби з самим собою повернувся до попередніх розмірів.

На п'ятий день стежка ожила. З півдня показалося щось темне. Моргансон насторожився. Він узявся ладнати рушницю: витяг з цівки набій, заклав туди іншого, а той сховав до патронташа. Далі взяв курка на запобіжник і натягнув рукавицю, щоб зігріти праву руку. Коли темна цятка наблизилася, він розібрав, що то чоловік і при ньому ані собак, ані санок. Моргансон захвилювався, звів

курка, потім знову поставив його на запобіжника. Виявилося, що то індіянин, і Моргансон, розчаровано зітхнувши, опустив рушницю на коліна. Індіянин пройшов повз нього і зник за лісистим виступом у напрямку на Мінто.

Моргансонові сяйнула нова думка. З того місця, де йому доводилося сидіти навпочіпки, він перейшов на інше, де з усіх боків його прикривало віття. Сокирою на гілках він зробив дві широкі зарубки. Встромив цівку рушниці в одну зарубку і націлився на дорогу. В цьому напрямку вся стежка була під прицілом. Він повернувся, переклав рушницю в другу зарубку і знову націлився: звідси шлях простріловувався до самого лісистого виступу.

Моргансон ані разу не спускався на дорогу. Подорожньому й на думку не могло спасти, що хтось тут криється над берегом. Снігова поверхня була незрушена. Слід його санок звернув із шляху зовсім в іншому місці.

Що довшали ночі, то денні чатування скорочувались. Одного разу, теленькаючи дзвіночками, в темряві проїхали якісь санки, і Моргансон, злостячись із досади, жував коржі й прислухався до цих звуків. Все ніби змовилося проти нього. Десять днів він пильно чатував стежку, терплячи з голоду пекельні муки, і ніхто йому не трапився, пройшов самий тільки індіянин порожнем. А тепер, уночі, коли нічого не видно, повз нього рухалися люди, собаки й санки, навантажені життям, прямуючи на південь — до моря, сонця й цивілізації.

Так думав він про санки, які вистежував. У них було життя, його життя. Бо його життя згасало, слабло, зовсім відходило в цьому наметі серед снігів. Він охляв від недоїдання і не мав сили подорожувати далі. А в тих санках собачий запряг, що повіз би його, їжа, що роздмухала б полум'я його життя, гроші, що дали б йому і море, й сонце, і цивілізацію. Море, сонце й цивілізація — це було невіддільне від життя, його життя, і все це було на тих санках, які він вистежував. Ця думка стала невідступною, і поволі він почав вважати себе законним, але пограбованим власником санок з вантажем життя.

Борошно кінчалося, і він знов перейшов на два коржі вранці і два — ввечері. А тоді й зовсім знемігся, і мороз дошкуляв йому вже гірше, хоч він усе одно пильнував стежку, що ніяк не хотіла ожити задля нього. Невдовзі цинга перейшла в наступну стадію. Шкіра не могла вже більше виділяти з крові продукти розпаду, і тіло почало

набрякати. Щиколотки розпухли і боліли так, що Моргансон засинав аж геть пізньої ночі. Потім опух дійшов до колін, і муки його подвоїлися.

Раптом ударили морози. Температура все падала — сорок, п'ятдесят, шістдесят градусів під нулем. Термометра у нього не було, але, як і всі північани, він і так це знав з різних природних ознак: як тріщить вода, коли її хлюпнеш на сніг, як гостро кусає мороз, як швидко замерзає пара від дихання й осідає на полотняних стінах і стелі намету. Марно боровся він з холодом, силкуючись і далі чатувати на березі. Моргансон так підупав на силі, що мороз легко змагав його, запускаючи зуби в свою жертву, аж поки вона не тікала до намету, щоб присісти біля вогню. Ніс і щоки у нього були вже обморожені й почорніли, а великого пальця на лівій руці він обморозив навіть у рукавиці. Верхній суглоб пропав, вирішив він.

І от саме в ті часини, коли мороз заганяв його до намету, дорога, мов на який страшенний глум, раптом оживала. Першого дня проїхало троє санок, а другого — двоє. В ці два дні він вибирався на берег тільки щоб утекти, не витримавши холоду, і щоразу через півгодини після його відступу дорогою проїжджали санки.

Мороз раптом пересівся, і він уже міг пильнувати на березі, та тепер стежка знову завмерла. Цілий тиждень чатував він причаївшись, але на стежці не було й сліду життя, ані живої душі не їхало ні в той, ні в інший бік. Моргансон знов урізав свою щоденну пайку — до одного коржа ввечері й одного вранці — і якось ніби й не помітив того. Часом він дивувався, як це життя ще тримається в ньому. Ніколи й гадки він не мав, що можна так багато витерплювати.

Коли на стежці знов запульсувало життя, воно виявилося йому над силу. Це проїхав загін північно-західної поліції — двадцятеро чоловік на санках із собаками. Він сидів зіщулившись на кручі, а вони й не підозрювали тієї смертельної небезпеки, що в постаті вмирущої людини причаїлась понад дорогою.

Відморожений палець дуже йому допікав. Це вже стало звичкою: чатуючи на березі, скидати рукавицю, засовувати руку аж під сорочку і гріти пальця під пахвою. Стежкою проїхали поштові санки. Моргансон їх не зачепив. Поштар — особа примітна, його, певне, одразу почнуть шукати.

Першого ж дня, як не стало борошна, пішов сніг. При сніговиці завжди теплішає, і всі вісім денних годин Моргансон прочатував нерухомо, страшенно терплячий і голодний, як той велетень павук, що чигає на здобич. Але здобич так і не з'явилася, і поночі він пошкандибав до намету, випив кілька кварт ялинового відвару та гарячої води і ліг спати.

Наступного ранку доля трохи зглянулась на нього. Коли він виходив з намету, то побачив, як здоровенний лось перетинає видолинок ярдів за чотириста від нього. Моргансон відчув, як кров прихлинула й застукала у скронях, потім його охопила нездоланна слабість, аж занудило, і він мусив на якусь мить сісти, щоб очуматися. Потому він дістав рушницю і старанно прицілився. З першого ж пострілу влучив, це він напевне знав, та лось повернувся й побіг до лісистого схилу видолинка. Моргансон у розпачі випускав кулю за кулею навздогін звірині, яка мчала між кущами й деревами, аж поки не схаменувся: це ж він марно витрачає набої, потрібні для санок з довгожданим вантажем життя!

Він перестав стріляти й розгледівся. Завваживши, куди біг лось, він у прогалині між деревами високо на схилі побачив стовбур поваленої сосни. Продовживши в думці напрямок бігу тварини, чоловік вирішив, що вона має перескочити через цю сосну. Ще одним набоєм можна ризикнути, подумав Моргансон і націлився в простір над стовбуром, силкуючись, щоб рушниця не тремтіла в руках. Лось потрапив у поле його зору з піднятими для стрибка передніми ногами. Чоловік натис на курок. І в ту саму мить, коли пролунав постріл, лось неначе перевернувся в повітрі і гепнувся додолу, знявши цілу хмару куряви.

Моргансон кинувся вгору схилом, принаймні — спробував кинутись. Отямившись, він зрозумів, що якийсь час був непритомний. Він насилу звівся на ноги й повільно рушив угору, вряди-годи спиняючись перепочити, бо в голові йому ще паморочилося. Нарешті він переліз через стовбур. Лось лежав перед ним. Моргансон усім тілом осів на тушу й зареготав. Тоді затулив лице руками в рукавицях і знов зайшовся реготом.

Нарешті він переміг цей істеричний сміх. Витягши мисливського ножа, він узявся до роботи так швидко, як тільки дозволяли йому слабість і обморожений палець. Він не гаяв часу, щоб білувати лося, а розрізав його на

чотири частини разом із шкурою. Це був цілий Клондайк м'яса.

Скінчивши роботу, він вирізав шматок м'яса фунтів на сто вагою і потяг до намету. Але на пухкому снігу тягар виявився йому над силу. Тоді вія узяв іншого шматка, фунтів на двадцять, і раз у раз зупиняючись перепочити, доволік-таки до намету. Моргансон підсмажив трохи м'яса, але не переїдався. Потім, цілком машинально, він побрів до засідки на березі. По свіжому снігу стежки стелився слід: поки він розрізав лося, проїхали санки з вантажем життя.

Але тепер йому було байдуже. Моргансон навіть радів, що санки не проїхали до того, як прийшов лось. Лось перевернув усі його плани. М'ясо коштувало по п'ятдесят центів за фунт, а до Мінто трохи більше ніж три милі. Навіщо тепер чекати санок з вантажем життя? Лось — оце і є той вантаж життя. Він продасть його і купить у Мінто собак, харчів та тютюну, і собаки повезуть його на південь, де море, сонце й цивілізація.

Йому схотілося їсти. Тупий, ниючий біль від голоду нараз став гострим і настирливим. Він пошкандибав назад до намету і підсмажив скибочку м'яса. Після цього викурив дві повні люльки сухого спитого чаю. І ще підсмажив скибочку лосятини. Відчувши незвичайний приплив сил, він пішов нарубав дров. Після того знову з'їв трохи м'яса. Їжа роздражнила апетит просто неймовірно. Моргансон мусив раз у раз смажити скибочки м'яса. Він спробував брати менші скибки — і помітив, що смажити почав частіше.

Серед дня йому спало на думку, що хижі звірі можуть пожерти м'ясо, і він знов подався на горб, прихопивши з собою сокиру, лямку й мотузок від санок. Чоловік був такий кволий, що поки спорудив схованку і перетяг туди м'ясо, то й день минув. Він зрубав кілька молодих дерев, обчухрав і, зв'язавши їх докупи, зробив високий поміст. Схованка вийшла не така вже надійна, але на кращу йому не стало снаги. Підняти м'ясо нагору було страшенно тяжко. З великими шматками він ніяк не міг упоратись, аж поки не надумався перекинути мотузок через верхню гілляку і, прив'язавши один кінець до шматка м'яса, повиснути усією своєю вагою на другому.

А вже в наметі він довго справляв свій самотній бенкет. Він не відчував потреби в товаристві: шлунок і він

сам — оце й уся компанія. Кавалок за кавалком смажив він і їв. Він з'їдав цілі фунти м'яса й запивав справжнім чаєм, та ще й міцним. Заварив усе, що лишилося. Не біда! Завтра він купить чаю в Мінто. Коли вже, здавалося, несила було їсти, він закурив. І викурив увесь запас сухого спитого чаю. Ну то й що? Завтра він палитиме справжній тютюн. Він вибив люльку, засмажив ще одну скибочку м'яса і ліг спати. Він з'їв так багато, аж мало не луснув, і все ж таки виліз із-під укривал і ще поїв трохи м'яса.

Спав він як мертвий і вранці насилу прокинувся. Йому почулися якісь чудні звуки. Моргансон не міг зрозуміти, де він, і, як дурний, озирався навкруги, поки не побачив сковорідки з недоїденим м'ясом. Тоді він усе пригадав і раптом здригнувся, прислухавшись до тих чудних звуків. Лайнувшись, він вискочив з-під укривал. Кволі від цинги ноги підігнулися під ним, і він скривився з болю. Тоді обережно натягнув мокасини й вийшов з намету.

Від схованки на горбі долинав якийсь невиразний гомін: гризня, гарчання й час від часу коротке гостре скавуління. Моргансон наддав ходи, хоч як це було боляче, і закричав погрозливим голосом. Вовки в нього на очах кинулися врозтіч крізь чагарники, та й багато їх, а поміст лежав на снігу. Звірі аж обважніли — так понаїдалися м'яса, і раді були втекти, залишивши самі недогризки.

Йому було ясно, як скоїлася біда. Вовки нюхом знайшли його схованку. Один з них вискочив із стовбура поваленого дерева на поміст. Моргансон розгледів сліди лап на снігу, що вкривав стовбур. Ніколи б він не подумав, що вовк так високо може скочити. За першим вихопився другий, тоді — третій, четвертий, доки хиткий поміст не впав від їхньої ваги й гарцювання.

Коли Моргансон оцінив розміри лиха, погляд його на мить став твердий і жорстокий; потім в очах його проступив давній вираз терплячості, і він заходився збирати начисто пообгризувані кістки — в них же є мозок. Крім того, розгрібаючи сніг, він де-не-де знаходив клапті м'яса, що не потрапили до черева пересичених хижаків.

Увесь ранок він переносив жалюгідні рештки лося вниз по схилу. Та й ще ж у нього було мало не десять фунтів з принесеного вчора шматка.

«На кілька тижнів стане»,— зробив він висновок, оглянувши свої припаси.

Він уже навчився жити надголодь. Моргансон почистив рушницю і перелічив набої. Лишилося ще сім. Тоді зарядив рушницю і пошкандибав до своєї засідки на березі. Цілий день він чатував безлюдну стежку. Чатував і цілий тиждень, але на стежці не з'являлося нічого живого.

М'ясо його підживило, проте цинга дошкуляла дедалі дужче. Тепер він жив на самій юшці, випиваючи безліч казанків рідкого навару з лосячих кісток. Юшка що не день рідшала, бо Моргансон дробив кістки і знов їх виварював; але все-таки гаряча вода з м'ясним наваром трохи була поживна, і він почував себе значно краще, ніж перед тим, як убив лося.

Наступного тижня в житті Моргансона виник новий клопіт: йому закортіло знати, яке сьогодні число. Ця ідея стала невідступною. Він розмірковував і вираховував, але результати майже ніколи не збігалися. Про це була його перша думка вранці й остання увечері, і цілий день, чатуючи стежку, він також мучився нею. Прокидаючись серед ночі, він годинами лежав без сну й сушив собі цим голову. І зовсім ні до чого було воно — те число, але цікавість усе зростала, аж поки не зрівнялася з голодом, із жадобою жити. Кінець кінцем вона посіла Моргансона цілковито, і він вирішив піти до Мінто розпитати.

Коли він дістався туди, вже смеркло, але це було йому й наруч: ніхто його не помітив. А назад дорогу йому освітлюватиме місяць. Він вибрався на берег і відчинив двері шинку. Світло засліпило його. Горіло всього кілька свічок, та він надто довго прожив у наметі зовсім без світла. Коли очі трохи призвичаїлися, він побачив трьох чоловіків, що сиділи коло грубки. Що це подорожні, він одразу здогадався; а оскільки повз нього вони не проїжджали, то було ясно, що вони прибули з іншого боку. Завтра вранці вони минатимуть його намет.

Здивований шинкар аж присвиснув протягло.

— А я думав, ти вже помер,— сказав він.

— Чого це? — затинаючись спитав Моргансон.

Він одвик говорити і не впізнав власного голосу. Голос здався йому якимсь чужим і хрипким.

— Більше двох місяців про тебе ні слуху,— пояснив

шинкар.— Звідси ти вибрався на південь, а до Селкірка не дійшов. Де ж ти був?

— Рубав дрова для пароплавної компанії,— якось непевно збрехав Моргансон.

Він усе ще ніяк не міг призвичаїтися до власного голосу. Кульгаючи. він перейшов через усю кімнату і сперся на прилавок. Моргансон розумів, що брехати треба розважливо, і вдавав із себе безпечного й байдужого, хоч серце йому шалено билося, аж захо́дилося, і ще він не міг стриматися, щоб не кинути голодного погляду на трьох чоловіків коло грубки. Вони тримали у своїх руках життя — його життя.

— Та де ж ти в чорта стирчав весь цей час? — допитувався шинкар.

— За річкою,— відповів Моргансон.— Нарубав там отакенний стос дров.

Шинкар кивнув, і обличчя його проясніло.

— Я не раз чув, як там рубають,— сказав він.— Аж це, бачу, ти. Вип'єш, може?

Моргансон міцно вхопився за прилавок. Випити! Він ладен був упасти в ноги цьому чоловікові й цілувати їх! Поки він марно спромагався на слово, шинкар, не чекаючи його згоди, вже простяг пляшку.

— А чим же ти харчувався? — допитувався шинкар.— Ти, либонь, не годен нарубати дров навіть для себе. Вигляд у тебе жахливий, приятелю.

Моргансон усім нутром потягся до жаданої пляшки, навіть слину ковтнув.

— Я рубав до того, як цинга здолала,— сказав він.— А тоді ще вбив лося. Жилося таки непогано. Ось тільки цинга дошкуляє.— Він налив чарку й додав: — Але, може, ялиновий відвар вижене її.

— Випий ще,— сказав шинкар.

Дві склянки на порожній шлунок хутко вплинули на знесилений Моргансонів організм. Прийшовши до тями, він побачив, що сидить на ящику біля грубки; здавалося, минула ціла вічність. Високий, широкоплечий бородань розраховувався з шинкарем. У Моргансона пливла каламуть перед очима, а проте він угледів, як той чоловік витяг зеленого папірця з грубої паки; і на мить його скаламучений погляд прояснів: то були стодоларові банкноти. Життя! Його життя! Йому шибнуло непереможне

бажання схопити гроші й стрімголов чкурнути в темряву ночі.

Бородань і один з його товаришів підвелися.

— Ходімо, Олсоне,— звернувся бородань до третього — русявого, червонощокого велетня.

Олсон підвівся, позіхаючи й потягуючись.

— Чого це ви вже йдете спати? — спитав шинкар з жалем.— Таж зовсім ще рано.

— Завтра треба до Селкірка дістатися,— відказав бородань.

— На перший день різдва?! — аж вигукнув шинкар.

— Що кращий день, то краща й робота,— засміявся той.

Коли всі троє були вже за порогом, лише тоді Моргансонові свінуло, що сьогодні свят-вечір. Ось воно яке число! Задля цього ж він і прийшов у Мінто. Але тепер усе заступили ці три постаті і груба пака стодоларових банкнотів.

Двері хряснули.

— Це Джек Томпсон,— сказав шинкар.— Добув на два мільйони золота на Бонанзі та Сірчаному, а матиме й ще більше. Ну, я йду спати. Може, ти ще вип'єш?

Моргансон завагався.

— Заради свят-вечора? — наполягав той.— Нічого, заплатиш, як продаси дрова.

Моргансон подолав свою сп'янілість настільки, щоб випити віскі, попрощатись і вибратися на дорогу. Світив місяць, і він ішов кульгаючи серед ясної сріблястої тиші, а перед ним маячіло життя у вигляді паки стодоларових банкнотів.

Моргансон прокинувся. Було темно. Він лежав під укривалами, так і не знявши мокасинів та рукавиць, у шапці із спущеними навушниками. Він устав так швидко, як тільки зміг, розклав багаття і скип'ятив трохи води. Заварюючи в чайнику ялинові гіллячки, він помітив перші проблиски блідого вранішнього світла. Схопивши рушницю, Моргансон квапливо зашкутильгав до берега. Причаївшись у своїй засідці, він згадав, що не встиг випити ялинового відвару. І ще йому спало на думку, що Джон Томпсон може передумати і не поїде на перший день різдва.

Поволі розвиднілo, настав день. Було холодно і ясно. Моргансон визначив, що морозу градусів із шістдесят.

Ані вітерець не подихав серед морозяної полярної тиші. Раптом чоловік випростався, м'язи його напружилися, і біль від цинги ще подужчав. Йому почулися далекі звуки людського голосу й тихе скавчання собак. Він почав бити об поли руками. То не виграшки — в такий мороз витягти руку з рукавиці, щоб натиснути на курок, і на той момент йому треба буде зібрати все тепло, яке ще залишилося в його тілі.

Вони з'явилися з-за лісистого виступу. Попереду був той третій, що ім'я його Моргансон не знав. За ним восьмеро собак тягли санки. Біля санок, спрямовуючи їх жердиною, ішов Джон Томпсон. А позаду усіх — швед Олсон. «Оцей таки красень»,— подумав Моргансон, дивлячись на велетня в парці з білячих шкурок. Силуети людей і собак чітко виділялися на білому тлі. Живі постаті здавалися плоскими, ніби картонні фігурки, і рухалися, немов заведені.

Моргансон поставив курок на запобіжника і встромив рушницю в зарубку на дереві. Раптом він відчув, що пальці його задубли, і тут тільки завважив, що на правій руці немає рукавиці. Він і не помітив, коли її скинув. Хапаючись, він знов надів рукавицю. Люди й собаки підійшли ближче, і він уже бачив, як у морозяному повітрі клубочиться пара від їхнього дихання. Коли до переднього чоловіка лишалося ярдів п'ятдесят, Моргансон скинув рукавицю з правої руки, поклав вказівного пальця на курок і націлився. Після пострілу передній крутнувся вбік і впав на стежку.

У Джона Томпсона Моргансон вистрелив поспіхом, прицілившись, мабуть, занизько, бо той лише захитався і раптом осів на санки. Моргансон націлився вище й знову вистрелив. Джон Томпсон звалився горілиць на навантажені санки.

Тепер Моргансон зосередив усю увагу на Олсоні. Він водночас завважив, що Олсон біжить дорогою на Мінто і що собаки, підійшовши до першого трупа, який лежав упоперек стежки, спинилися. Моргансон вистрелив в Олсона і схибив: той крутнув убік. Він весь час вихляв то в один бік, то в другий; Моргансон випустив один за одним ще два набої — й обидва рази не влучив. У ту хвилину, як уже знову збирався натиснути на курок, він стримав себе. Шість набоїв уже витрачено. Лишився тіль-

ки один — що в патроннику. Останній постріл має бути влучний.

Моргансон затримався з пострілом і розпачливо приглянувся, як біжить Олсон. Кумедно вигинаючись і кидаючись то праворуч, то ліворуч, Олсон щодуху мчав стежкою, і тільки поли його парки швидко метлялися ззаду. Моргансон спрямував на нього рушницю, повертаючи її за кожним химерним стрибком утікача. Палець на курку задубів, і Моргансон майже не відчував його.

— Боже, поможи мені! — вихопилося у нього вголос, і він натис на курок.

Олсон з розгону беркицьнувся долілиць, відскочив, ударившись об уторовану стежку, і покотився, кілька разів перевернувшись. Якусь мить він бився об сніг руками, а потім затих.

Моргансон кинув рушницю, вже непотрібну йому, коли не стало останнього набою, і зсунувся з кручі по м'якому снігу. Тепер здобич опинилася в пастці і не було чого критись у засідці. Він закульгав до санок, а пальці йому мимохіть пожадливо стискалися в рукавицях.

Гарчання собак спинило його. Передовик, здоровенний пес, покруч ньюфаундленда й гудзонця, стояв над тілом, що перегородило стежку, і, наїжившись, щирив зуби на Моргансона. Решта семеро собак так само наїжилися й гарчали. Моргансон спробував підступити до санок, але весь запряг так і рвонувся йому назустріч. Він спинився й то погрозами, то ласкою почав заспокоювати собак. Біля ніг передовика він побачив лице вбитого і здивувався, як швидко воно побіліло — тільки-но згасло життя, а вже мороз уступив у свої права. Джон Томпсон лежав на санках поверх вантажу, голова його закинулася між двома мішками підборіддям угору, і Моргансон міг бачити лише чорну бороду, задерту догори.

Переконавшись, що спереду собаки його не підпустять, Моргансон зійшов зі стежки у глибокий сніг і побрів широким півколом, щоб підступити до санок ззаду. Передовик порвався до нього, і весь запряг, плутаючись в упряжі, повернув за ним слідом. Через своє слабосилля Моргансон не міг швидко рухатись. Він побачив, що собаки оточують його, і спробував відступити. Це йому майже пощастило, але передовик замашисто стрибнув уперед і вп'явся зубами людині в ногу. Литку було прокушено й пошматовано, та все ж Моргансонові вдалося вирватися.

Він люто вилаяв собак, але втихомирити їх не міг. Вони всі наїжачилися, гарчали й поривалися до нього, натягуючи шлеї. Моргансон згадав про Олсона і повернувся стежкою в той бік. На покусану ногу він не звертав уваги. З рани бурхала кров, бо була прокушена головна артерія, та він не знав цього.

Моргансона особливо вразила надзвичайна блідість шведа: таке червоне ще вчора ввечері, його лице тепер було бліде, наче мармур. А що волосся і вії були у нього теж біляві, то він скидався скоріше на вирізьблену статую, аніж на людину, яка жила ще кілька хвилин тому. Моргансон скинув рукавиці й обшукав труп. Пояса з грошима під одежею не знайшлося, так само як і торбинки з золотом. Намацавши у нагрудній кишені невеличкий гаманець, він закоцюблими від морозу пальцями перебрав усе, що там містилося: листи з закордонними штемпелями й марками, кілька квитанцій та рахунків і акредитив на вісімсот доларів. Оце й усе. Ані цента грошей.

Він спробував був повернутися назад до санок, але нога його ніби прикипіла до стежки. Глянувши вниз, він побачив, що стоїть у замерзлій червоній калюжі. Червоний лід був і на його подертій штанині та на мокасині. Різким рухом він розбив ці криваві крижані лабети й пошкандибав стежкою до санок. Здоровенний передовик, що вкусив його, знов загарчав і почав рватися до нього, а за ним і цілий запряг.

Якийсь час Моргансон безпорадно плакав, похитуючись із боку на бік. Потім змахнув замерзлі сльози, що перлинами понависали на віях. Це просто глум! Лиха доля насміхається з нього. Навіть онде Джон Томпсон насміхається, задерши бороду до неба.

Стеряно снував він круг санок, то слізно благаючи у собак своє життя, що лежало там, на санках, то в безсилому гніві проклинаючи запряг. Потім він заспокоївся. Ну й дурень з нього! Треба піти собі до намету, взяти сокиру, вернутись і розтрощити ці собачі голови. Він їм ще покаже!

Щоб дістатися до намету, треба було далеко обійти санки й розлючених псів. Моргансон зійшов зі стежки в пухкий сніг. Раптом у голові йому запаморочилося, і він став. Він боявся рушати далі, щоб не впасти. Довго він стояв, похитуючись на покалічених, тремтячих від слабості ногах. Тоді зиркнув униз і побачив, що сніг під

ногами знову червоний. Кров досі все бурхала. І хто б подумав, що ногу так глибоко прокушено! Напружившись, він стримав запаморочення і нагнувся оглянути рану. Йому здалося, що сніг так і шугонув назустріч, і він одсахнувся від нього, наче від удару. Його перейняв панічний страх — тільки б не впасти! — і величезним зусиллям волі він примусив себе випростатися. Він боявся цього снігу, що оце шугонув йому назустріч.

Потім біле мерехтіння навкруги раптом почорніло, і коли він отямився, то найперше усвідомив, що лежить на снігу. Голова вже не наморочилася, туман в очах розвіявся. Але підвестися він не міг — зовсім-бо знесилів. Тіло було як неживе. Розпачливо шарпнувшись, Моргансон здолав перевернутися на бік. Лежачи отак, він побачив санки і чорну Томпсонову бороду, задерту догори. Побачив також, як передовик лиже лице чоловікові, що впоперек стежки. Моргансон зацікавлено приглядався до нього. Пес непокоївся, його брала нетерплячка. Час від часу він голосно й уривчасто гавкав, немов хотів розбудити людину, і дивився на неї, наставивши вуха й вихляючи хвостом. Нарешті він сів, задер морду й завив. За ним завив і весь запряг.

Лежачи на снігу, Моргансон уже нічого не боявся. Він уявив собі, як його знайдуть мертвого, і трохи поплакав з жалю до себе. Але страху не було. Дух боротьби покинув його. Він спробував розплющити очі, та не зміг, бо крижані сльози міцно склепили вії. А обібрати крижинки він навіть не пробував. Навіщо? Він і не думав, що вмирати так легко. Навіть розсердився на себе за те, що боровся і страждав стільки виснажливих тижнів. Його залякано й обдурено смертю. Смерть не завдає болю. Всі муки, яких він зазнав, завдало йому життя. Життя звело наклеп на смерть. Це жорстоко.

Але гнів його минувся. Брехня й зрадливість життя тепер йому не дошкуляли. Дрімота огорнула його, скрадався солодкий сон, обіцяючи цілющий спокій і спочинок. Він чув ніби здалеку, як вили собаки; майнула думка, що мороз, посівши його тіло, більше не завдає болю. А потім думка згасла, світло перестало проникати під вії, на яких намерзли перлини-сльози, і, зітхнувши стомлено й полегшено, він поринув у сон.

КІНЕЦЬ КАЗКИ

I

Стіл був з тесаних вручну ялинових дощок, і людям, що грали у віст, часто не зовсім зручно було присувати до себе взятки по нерівній поверхні. Сиділи вони у спідніх сорочках, піт градом котився у них по обличчях, а проте ноги — хоч і в мокасинах та вовняних шкарпетках — пощипувало від зашпорів. Така була в цій маленькій хатині різниця температури між долівкою і рівнем, вищим на якийсь ярд. В залізній юконській грубці, аж червоній з жару, гоготіло полум'я, а за вісім футів від неї, на полиці, прибитій низько біля дверей, шматки оленини й грудинки зовсім замерзли. Двері на третину від долівки вкривав товстий шар наморозків. У шпаринах поміж колод, поза лежанками, виблискував білий іній. Крізь вікно, запнуте промащеним папером, сочилося світло. Зсередини нижній край паперу взявся паморозззю від людського дихання.

Робер віста був неабиякої ваги: ті двоє, що програють, мали прорубати на Юконі, вкритому снігом та кригою на сім футів завгрубшки, ополонку, щоб ловити рибу.

— Отакий мороз у березні — це щось незвичайне,— зауважив той, що тахлював карти.— Скільки градусів, як ви гадаєте, Бобе?

— Та, мабуть, п'ятдесят п'ять, а то й усі шістдесят під нулем. А як ви скажете, док?

Лікар повернув голову і глянув на двері, ніби міряючи висоту наморозків.

— П'ятдесят, і не більше. А може, й трохи менше — скажімо, сорок дев'ять. Крига на дверях доходить до позначки «п'ятдесят», але, зверніть увагу, верхній край зубцями. Коли мороз добирався до сімдесяти, крига піднімалася на цілих чотири дюйми вище.

Він узяв свої карти і, не перестаючи розбирати їх, гукнув «увійдіть» тому, хто постукав у двері.

Прибулець виявився високим, широкоплечим шведом, хоча його національність годі було визначити, аж поки він не скинув шапки з навушниками і не розтопив криги, що понамерзала на бороді та вусах і ніби маскувала йому лице. А тим часом люди за столом дограли один кін.

— Я чув, тут у вашому таборі лікар,— запитально сказав швед, тривожним поглядом обводячи всі обличчя. Його ж лице, виснажене й змучене, свідчило про сильний і задавнений біль.— Я приїхав здалеку. З північної розтоки Вайо.

— Я лікар. А що таке?

У відповідь прибулець підняв ліву руку — вказівний палець на ній страшенно розпух. Чоловік недоладно й плутано почав розповідати, як скоїлася з ним ця біда.

— Дайте я гляну,— нетерпляче урвав лікар.— Покладіть руку на стіл. Сюди, отак!

Обережно, наче то була не знати яка болячка, швед зробив усе, що йому наказано.

— Гм! — буркнув лікар.— Вивих! І треба ж було їхати аж за сто миль заради цього! Я його миттю вправлю. Стежте за мною,— вдруге й самі це зможете зробити.

Поставивши свою руку руба, лікар без попередження щосили вдарив нею просто по набряклому, скривленому пальці. Чоловік зойкнув з жаху й болю. То був якийсь звірячий крик, та й обличчя у нього було мов у розлюченого звіра, що ось-ось кинеться на такого недоречного жартуна.

— Тепер гаразд,— гостро і владно заспокоїв його лікар.— Ну, то як почуваєтесь? Легше стало, еге? Звісно. А вдруге ви й самі це зробите. Граємо далі, здавайте, Строзерсе! Здається, наша візьме.

Мало-помалу на шведовому обличчі проступили ознаки полегкості та роботи думки. Гострий біль минувся, пальцеві полегшало. Муки скінчилися. Здивовано й чудуючись він розглядав свого пальця, поволі згинаючи та розгинаючи його. Потім поліз у кишеню й дістав торбинку з золотом.

— Скільки?

Лікар нетерпляче хитнув головою.

— Нічого. Я не практикую... Ваш хід, Бобе.

Швед важко переступив з ноги на ногу, знов оглянув палець і захоплено подивився на лікаря.

— Добра ви людина. Як вас хоч звати?

— Ліндей, доктор Ліндей,— відповів Строзерс, немов хотів урятувати свого партнера від роздратування.

— Півдня вже минуло,— сказав Ліндей шведові, тахлюючи карти, коли перший кін скінчився.— Краще лишайтеся ночувати. Як його їхати в таку холоднечу. Тут є вільна лежанка.

Лікар був стрункий і дужий брюнет з худорлявими щоками й тонкими губами. Гладенько виголене обличчя хоч і бліде, але здорове, рухи швидкі й точні. Він грав у карти впевнено, не вагаючись. Погляд його чорних очей, прямий і проникливий, здавалося, схоплював саму суть речей. Тонкі нервові руки начебто створені були для тонкої роботи і навіть на перший погляд справляли враження сили.

— Наша! — заявив він, беручи останню взятку.— А тепер ще робер — і буде ясно, хто рубатиме ополонку.

У двері знову постукали, і лікар крикнув: «Увійдіть!»

— Либонь, цього робера нам так і не дадуть закінчити,— поскаржився він, коли двері відчинились.— А з вами що сталося? — Це вже до того, хто увійшов.

Прибулець марно намагався розкрити рота, скутого кригою так само, як і щоки. Виразно знати було, що він багато днів пробув у дорозі. Шкіра на вилицях йому аж почорніла, не раз відморожена. Від носа до підборіддя — суцільний лід, і тільки один отвір лишився для дихання. Через цей отвір він випльовував тютюновий сік, що, стікаючи, замерзав бурштиновою бурулькою з гострим кінцем, як борідка у Ван-Дейка *.

Посміхаючись самими очима, він мовчки кивнув головою і підсунувся ближче до грубки, щоб розтав лід і можна було говорити. І сам цьому допомагав, обдираючи пальцями крижинки, що тріщали й шипіли, падаючи на грубку.

— Нічого зі мною не сталося,— нарешті спромігся він.— Але якщо у вашому гурті є лікар, то він дуже потрібний. Там на Малому Пеко чоловік зчепився з пантерою, і вона його страх як понівечила.

— А це далеко? — запитав лікар.

— Та щось із сотню миль.

— Давно це трапилось?

— Я три дні сюди добирався.

— І дуже покалічила?

— Плече вивихнуто. Напевне, кілька ребер зламано. Праву руку перебито. І все тіло, крім обличчя, аж до кісток роздерто. Дві-три найбільші рани ми сяк-так зашили й перев'язали артерії шворками.

— Опорядили, значить,— оскірився Ліндей.— А де ж були ті рани?

— На животі.

— Ну, тепер він уже готовий.

— Зовсім ні! Спершу ми їх чисто промили розчином проти блощиць, а вже потім зашили. У нас нічого не знайшлося, крім лляних ниток, але ми їх теж промили.

— Досі він уже мертвяк,— зробив висновок Ліндей, сердито перебираючи карти.

— І не подумає. Не такий це чоловік, щоб умерти. Він знає, що я поїхав по лікаря, і доживе, поки ви не приїдете. Він не здасться смерті. Я його знаю.

— Християнське вчення проти гангрени, еге? — знов оскірився лікар.— Але я не практикую. Та ще щоб їхати заради мерця аж за сто миль в таке морозище!

— А таки й їхати — заради людини, що й не думає вмирати.

Ліндей похитав головою.

— Шкода, що ви дурно їхали. Краще лишайтеся тут ночувати.

— І не думаю. Ми вирушимо через десять хвилин.

— Звідки у вас ця певність? — спалахнув Ліндей.

І тут Том Доу вперше в житті виголосив промову:

— Бо він таки доживе до вашого приїзду, навіть коли б ви цілий тиждень вирішували, чи варто їхати. До того ж із ним його жінка, вона й сльозинки не зронила і допоможе йому продержатися, доки ви приїдете. Вони до нестями люблять одне одного, і воля в неї така ж сильна, як і в нього. Якщо дух його ослабне, вона вкладе в нього свою безсмертну душу і примусить його жити. Та тільки він не ослабне, можете закластися на це. Я — можу. Ставлю три унції проти одної, що він буде живий-живісінький, коли ви приїдете. У мене там на березі собачий запряг. Зважайте — через десять хвилин ми мусимо вирушити і мусимо дістатися туди менш як за три дні, бо поїдемо вже пробитою стежкою. Ну, я йду до собак і жду вас через десять хвилин.

Том Доу спустив навушники, надів рукавиці й вийшов.

— Дідько б його вхопив! — вигукнув Ліндей, обурено глянувши на зачинені двері.

II

Того вечора, коли вже давно смеркло, Ліндей і Том Доу, пройшовши двадцять п'ять миль, зупинилися розбити табір. Це була немудра, добре знайома їм справа: розпалити багаття на снігу, поруч на ялинових гілках розстелити хутра для спільної постелі, а за нею розіпнути довгастий шмат брезенту, щоб відбивалося тепло. Доу нагодував собак і нарубав льоду та дров. Щоки у Ліндея горіли від морозу, коли він підсів до вогню зварити вечерю. Вони добре поїли, запалили люльки і розмовляли собі, поки сушилися їхні мокасини біля багаття, а потім, загорнувшись у хутра, поснули мертвим сном здорових і стомлених людей.

На ранок нечуваний о цій порі мороз пересівся. Ліндей визначив, що температура тільки градусів з п'ятнадцять під нулем і ще підвищується. Доу стривожився. Сьогодні шлях їхній проходитиме через каньйон, пояснив він, і якщо почнеться весняна відлига, його затопить водою. Схили ж каньйону кількасот, а то й кілька тисяч футів заввишки. Продертися ними можна, але тоді вони дуже забаряться.

Того вечора, зручно розташувавшися табором у темній, похмурій ущелині, вони пахкали люльками й скаржилися на спеку. Обидва погодилися на тому, що термометр, мабуть, показує вище від нуля — вперше за півроку.

— Ніхто так далеко на півночі й не чував про пантер,— казав Доу.— Рокі називає її кугуаром. Та я багато їх убив у Керрі, в штаті Орегон,— звідти я родом,— і ми звали їх пантерами. Але чи так, чи сяк, проте більшої кішки я зроду не бачив. Справжній тобі кіт-чудовисько. І як вона забралася в таку далечінь? Оце диво!

Ліндей нічого не відповів. Він уже куняв. Від настромлених на дрючках мокасинів хмарою здіймалася пара, але він не помічав цього й не перевертав їх. Собаки, позгортавшись у пухнасті клубки, спали на снігу. Потріскувало тліючи вугілля, і тим ще більш помітна була глибока тиша довкола. Зненацька Ліндей прочнувся і глянув на Доу, а той, зустрівшись із ним поглядом, кив-

нув головою. Обидва прислухалися. Здалеку долинув якийсь тривожний глухий стугін, що переріс у сильний погрозливий рев. По тому, як він наближався, все зростаючи, проносячись над вершинами гір та глибинами каньйонів, схиляючи ліс перед собою і пригинаючи хирні сосни, які росли з розпадин на стрімких схилах ущелини, вони зрозуміли, що це таке. Вітер, дужий і теплий — запашний подих весни,— пролетів повз них, сипонувши дощем іскор з багаття. Собаки, прокинувшися, посідали на задні лапи, задерли похмурі морди і по-вовчому протягло завили.

— Це Чінук,— сказав Доу.

— Отже, рушаємо річкою?

— Звичайно. Бо ж десять миль нею пройти легше, аніж одну по берегових кручах.— Доу пильно приглянувся до Ліндея.— Ми ж сьогодні вже пройшли п'ятнадцять годин! — крикнув він, пересилюючи вітер, і знову, ніби випробовуючи Ліндея, помовчав.— Док,— сказав він нарешті,— а чи стане у вас завзяття?

Замість відповіді Ліндей вибив люльку і почав натягати вогкі мокасини. Хилячись од вітру, вони вдвох за кілька хвилин запрягли собак і згорнули табір, прив'язали до санок начиння та хутра, на яких так і не довелося поспати. Потім уже до самого світанку пробивалися тим слідом, що його проклав Доу майже тиждень тому. І цілу ніч ревів Чінук, а вони все підганяли виснажених собак та напружували свої знесилені м'язи. Так пройшли вони ще півдоби і зупинилися на сніданок після переходу в двадцять сім годин.

— З годину можна поспати,— сказав Доу після того, як вони жадібно проковтнули кілька фунтів струганої оленини, підсмаженої з грудинкою.

Своєму супутникові, одначе, Доу дозволив поспати цілих дві години, хоч сам боявся й очі заплющити. Він тим часом ставив позначки на м'якій поверхні снігу, що танув тепер просто на очах: за дві години осів на три дюйми. Під спів весняного вітру звідусюди линуло ледве чутне, але близьке дзюрчання невидимих вод. Малий Пеко, підсилений численними струмочками, повстав проти зимових кайданів і з тріском та гуркотом ламав кригу.

Доу торкнув Ліндея за плече один раз, другий, потім почав трусити щосили.

— Док,— захоплено пробурчав він,— ну й мастак же ви спати!

Стомлені чорні очі під важкими повіками вдячно зблиснули на цей комплімент.

— Але зараз не до сну. Рокі страшенно покалічений. Кажу ж вам, що я сам допомагав вшивати його тельбухи. Док...— він ще раз трусонув лікаря, очі в якого знову заплющилися.— Послухайте, док! Я питаю: чи можете ви рушити далі? Чуєте? Я кажу: чи можете ви рушити далі?

Стомлені собаки огризались і скавчали, коли їх штовханами будили зі сну. Посувалися подорожні повільно, не більше як на дві милі за годину, тварини при найменшій нагоді вкладалися на мокрий сніг.

— Ще двадцять миль — і виберемося з ущелини,— підбадьорював Доу.— А тоді ця крига хай хоч під три чорти провалиться, бо ми зможемо йти берегом — звідти лише десять миль до табору. От бачите, док, уже зовсім близенько. А коли полатаєте Рокі, за один день спуститеся човном додому.

Але крига під ними ставала все небезпечніша, ламалася попід берегом, безупинно здіймаючись дюйм за дюймом. У тих місцях, де вона ще трималася коло берега, її залило водою, і мандрівники насилу брели, чалапаючи по сніговій розталі. Малий Пеко погрозливо буркотів. Раз у раз виникали тріщини й розколини, а вони все виборювали милю по милі, бо кожна з них варта була десяти миль береговими кручами.

— Сідайте на санки, док, і подрімайте трохи,— запропонував Доу.

Розлюченого погляду чорних очей було досить, щоб Доу не захотілося повторювати цієї пропозиції.

Опівдні з'явилося цілком певне застереження, що далі їхати кригою не можна. Крижини, що їх зносило прудкою течією, гримотіли попід льодом, на якому стояли мандрівники. Собаки боязко скавчали і рвалися до берега.

— Це значить — вище річка скресла,— пояснив Доу.— Скоро десь виникне зашерет, і вода щохвилини підніматиметься на фут. Треба йти верхами, якщо тільки здолаємо вибратись на берег. Ходімо! Швидше! І подумати лишень — на Юконі лід стоятиме ще не один тиждень!

Каньйон звужувався в цьому місці, і його високі стіни здіймалися так стрімко, що неможливо було видертись. Доу і Ліндеєві лишалося тільки йти вперед кригою; і вони

йшли, поки не сталося нещастя. Гучно вибухнувши, крига тріснула навпіл під самим запрягом. Дві середні собаки провалилися в ополонку і, підхоплені течією, потягли за собою передовика. Тіла всіх трьох занесло під лід, і вони поволокли до краю криги решту собак, що скавчали з жаху. Люди скільки сили затримували санки, але їх разом з санками поволі стягувало до ополонки. За кілька секунд усе скінчилося. Доу одрізав ножем посторонки корінного собаки, і той, перелетівши через край, шубовснув під воду. Лід, на якому вони стояли, відколовся; тепер їхня велика крижина закрутилася і, наштовхуючись на берегову кригу й каміння, почала кришитись. Ледве встигли вони витягти санки на берег, як крижина стала сторч, опустилася й зникла під водою.

М'ясо й хутряні укривала подорожні спакували, а санки покинули. Ліндей обурився, що Доу взяв важчого клунка, але той затявся на своєму:

— Вам стане роботи, коли доберемось. Ходімо!

Була перша година дня, коли вони почали видиратися схилом. О восьмій вечора досягли краю ущелини і з півгодини пролежали там, де попадали. Потім розпалили багаття, зварили казанок кави і з'їли по здоровенній пайці оленини. Але спершу Ліндей, зважуючи в руках, підняв обидва клунки й помітив, що його клунок чи не вдвоє легший.

— Залізна ви людина, Доу,— сказав він захоплено.

— Хто? Я? Ет! Ось подивилися б ви на Рокі! Він наче вилитий з платини, із сталі, з щирого золота, з найміцнішого металу. Я сам горянин, та де мені з ним змагатися! Вдома, у Керрі, я, бувало, трохи не до смерті заганяв хлопців, як ми полювали на ведмедя. Отож, коли ми вперше пішли з Рокі на полювання, закортіло мені похизуватись. Я попустив собакам ланцюжок і сам добре наліг на ноги, не відстаю, а Рокі за мною слідом, мало на п'яти не наступає. Я знав, що довго йому не витримати, і як наддам ходи! А він і через дві години все так само наступає мені на п'яти. Мені аж прикро стало. «Може, ти підеш попереду й покажеш мені, як ходять?»— кажу йому. А він мені: «Чом би й ні?» І таки показав! Я не відстав од нього, але, сказати правду, зовсім заморився, доки загнали на дерево того ведмедя.

Ніякого спину не знає цей чоловік. І страх його не бере. Минулої осені, якраз перед заморозками, поверталися ми

з ним смерком до табору. Я вистріляв усі набої на білих куріпок, а в нього один лишився. І тут собаки загнали на дерево ведмедицю грізлі. Невелику, фунтів на триста, але ж ви знаєте, що таке грізлі. «Не роби цього,— кажу я, коли він підняв рушницю.— У тебе один-однісінький набій, а зараз така темінь — не видко, куди й цілитись».— «Лізь,— каже,— на дерево». На дерево я не поліз, та коли ця ведмедиця скочила вниз на собак, таки, сказати правду, затужив за деревом. Її ж бо дряпонуло кулею, і вона розлютилася аж не як! Ото була халепа! А тоді стало й зовсім кепсько. Ведмедиця скотилася в яму за здоровою колодою. З одного боку собакам її не дістати — колода в чотири фути заввишки. А з другого — крутий піщаний схил, і собаки, ясна річ, котяться вниз, просто на ведмедицю. Назад їм не вистрибнути, і ведмедиця калічить їх, тільки-но котра скотиться. Навкруги кущі, вже зовсім смеркло, ні набоїв, нічогісінько.

Що ж тоді Рокі? Злягає на колоду, спускає руку і давай орудувати ножем. Але далі ведмежого огузка дістати не може, а собакам, усім трьом, ось-ось капець. Рокі у розпачі — собаки ж загинуть. Як не скочить він на колоду та хап ведмедицю за огузок і витяг-таки нагору. Тут як шугонуть вони гамузом додолу — ведмедиця, собаки, Рокі — і покотилися клубком усі двадцять футів, лаються й дряпають, а далі шубовсть у воду на десять футів, на самісіньке дно потоку. Випливли всі, хто як зумів. Ну, ведмедиці Рокі не спіймав, зате врятував собак. Ось який Рокі. Вже як йому чого заманеться, ніщо його не спинить.

На наступнім перепочинку Ліндей почув від Тома Доу, як саме сталася біда з Рокі:

— Пішов я у молоднячок за милю від хатини підшукати собі берізку на топорище. Вертаюсь уже назад, коли це чую — хтось одчайдушно вовтузиться там, де ми поставили пастку на ведмедя. Якийсь мисливець лишив її у старій криївці на харчі, а Рокі налаштував ізнов. І хто ж це вовтузився? Рокі із своїм братом Гаррі. Чую: то один крикне й засміється, то другий — наче там гра яка. І що ж то за дурняцька гра така, як ви гадаєте? Чимало бачив я зухів у себе в Керрі, але ці всіх перевершили. Попалася їм в пастку здоровецька пантера, і вони по черзі вдаряли її патичком по носі. Та це ще не все. Виходжу я з-за кущів, бачу — Гаррі вдаряє її. Потім відрубує від патичка

дюймів шість і передає його Рокі. Бачите, патичок з кожним разом коротшав. Не так-то все воно легко, як ви думаєте. Пантера подається назад, горбиться й пирхає, звивається на всі боки, все щоб ударів уникнути. Ніяк не вгадати, коли вона стрибне. Їй прищикнуло тільки задню лапу, ось що дивно, тож вона могла собі вигинатись.

Вони просто зі смертю грались, бо патичок щораз коротшав, а пантера щораз дужче скаженіла. І ось уже від патичка лишився самий цурпалок на яких чотири дюйми. Черга була за Рокі. «Краще облишмо»,— каже Гаррі. «А то ж чому?»— питає Рокі. «Бо як ти зараз удариш, мені не зостанеться патичка»,— відказує Гаррі. «Тоді ти й кинеш, а я виграю»,— сміється Рокі й підходить до пантери.

Не хотів би я ще раз таке бачити. Котяра зібгалася й оступилася назад футів на шість, на всю довжину тіла. А патичок у Рокі всього на чотири дюйми. Котяра й загребла його. Зчепилися — не видно, де він, а де вона. І не стрілиш. Урешті Гаррі примудрився затопити ножа їй у горлянку.

— Якби знаття, що воно так, я б нізащо не поїхав,— зауважив Ліндей.

Доу притакнув головою.

— Отож вона й казала. Просила мене, щоб і слова не прохопилося про те, як усе скоїлося.

— Він божевільний, чи що? — розлючено спитав Ліндей.

— Всі вони там божевільні. Він з братом раз у раз підбивають один одного на всяке дурисвітство. Я бачив, як минулої осені вони наввипередки пливли через пороги — вода холоднюща, і вже шуга неслася. Чого тільки вони не витівають! І вона така сама. Нічого не боїться. На все піде, аби тільки Рокі дозволив. Але він дуже її береже. Поводиться, як з королевою, ні до якої табірної роботи не допускає. Оце тим і найняли мене та ще одного чоловіка за добрі гроші. У них купа грошви, а що вже люблять вони — аж до знетями. «Здається, тут непогано можна пополювати»,— це так зауважив Рокі, коли восени натрапили на цю місцину. «Тоді давай тут влаштуємо табір»,— Гаррі йому. Я весь час думав, що вони шукають золото. Та за цілу зиму жодної миски ніхто не промив.

Роздратування Ліндеєве дедалі зростало:

— Не терплю я таких навіжених. Щоб мене курка вбрикнула, коли я зараз же не поверну назад.

— Ні, ви цього не зробите,— впевнено заперечив Доу.— Не стане харчів на зворотну дорогу, а завтра ми вже будемо на місці. Лишився ще тільки останній вододіл, а далі спуститися до хатини. Та є й поважніша причина. Ви надто далеко від домівки, і я, будьте певні, не дозволю вам повернути назад.

Хоч Ліндей був втомлений до краю, проте спалах у його чорних очах остеріг Доу, що він перебрав міри. Доу простяг руку.

— Схибив, док, вибачайте. Визнаю — трохи стеряв розум через те, що пропали собаки.

III

Не через день, а через три дні після того, як на вершині їх мало не замела весняна сніговиця, Том Доу і Ліндей, заточуючись, наближалися до хатини в родючій долині, на березі ревучого Малого Пеко. Вступивши після яскравого сонця в півсутінь оселі, Ліндей не розгледів як слід її пожильців. Він тільки запримітив, що там двоє чоловіків і одна жінка. Але вони його не цікавили. Він підійшов просто до лежанки, де лежав потерпілий. Лежав той горілиць, заплющивши очі, і Ліндей одразу завважив гарний малюнок брів та шовковистість каштанових кучерів. Схудле бліде обличчя здавалося замаленьким для мускулястої шиї, проте тонкі риси його, незважаючи на виснаження, і досі твердо проступали.

— Чим ви промивали? — спитав Ліндей у жінки.

— Сулемою, звичайним розчином,— відповіла вона.

Він швидко зиркнув на неї, кинув ще швидший погляд на пораненого і рвучко випростався. Вона дихала важко й нерівно, зусиллям волі намагаючись стримати хвилювання. Ліндей повернувся до чоловіків.

— Вийдіть усі — рубайте дрова або що хочете робіть. Тільки вийдіть.

Один з них завагався.

— Випадок дуже серйозний,— вів далі Ліндей.— Мені треба поговорити з його дружиною.

— Я його брат,— заперечив той.

Жінка благально глянула на нього. Він неохоче кивнув і ступив до дверей.

— І мені теж? — запитав Доу з лави, на яку був гепнувся увійшовши.

— І вам теж.

Тим часом, доки всі виходили, Ліндей взявся поверхово оглядати недужого.

— Отже,— сказав він,— це і є твій Рекс Стренг.

Вона спустила очі на потерпілого, немов бажаючи впевнитися, що це справді він, потім мовчки зустріла Ліндеїв погляд.

— Чого ти мовчиш?

Вона знизала плечима:

— Навіщо говорити? Ти ж знаєш, що це Рекс Стренг.

— Дякую. Хоча я міг би нагадати тобі, що бачу його вперше. Сідай.— Він показав їй на стільчик, а сам сів на лаву.— Я страшенно стомився. Ти ж знаєш: шосе від Юкону сюди ще не проклали.

Він витяг складаного ножика й почав виймати скалку у себе з великого пальця.

— Що ти гадаєш робити? — спитала вона, почекавши хвилину.

— Попоїсти та відпочити перед тим, як рушу назад.

— Що ти гадаєш робити з...— Вона показала головою в бік непритомного.

— Нічого.

Жінка підійшла до лави і ніжно поклала руку на густі кучері.

— Ти хочеш сказати, що вб'єш його? — повільно мовила вона.— Уб'єш тим, що нічого не зробиш, бо ти міг би врятувати його, якби схотів?

— Розумій як знаєш.— Він замислився на мить і виклав свою думку з недобрим смішком:— З давніх-давен у цьому нудному старому світі існує звичай саме в такий спосіб збуватися викрадачів чужих жінок.

— Ти несправедливий, Гранте,— лагідно заперечила вона.— Ти забуваєш, що це сталося з моєї волі, я сама цього бажала. Я вільна у своїх вчинках. Рекс не викрадав мене. Ти сам мене втратив. Я пішла з ним, рішуча й нетерпляча, з піснею на устах. Мене так само можеш звинуватити, що я викрала його. Ми пішли разом.

— Дуже зручний погляд,— зауважив Ліндей.— Бачу, у тебе, Медж, такий же гострий розум, як і раніше. Це, певне, йому надокучило.

— Гострий розум не заважає сильно кохати.

— І не по-дурному,— докинув Ліндей.

— Отже, ти визнаєш, що мої вчинки розумні?

Він здійняв догори руки.

— Хай йому біс, от і говори з розумною жінкою! Чоловік завжди про це забуває і потрапляє в пастку. Мене не здивує, коли скажуть, що ти полонила його якимось силогізмом.

На відповідь щось подібне до усмішки з'явилося в пильному погляді синіх очей, і вся вона неначе запроменилася жіночою гордістю.

— Ні, беру свої слова назад, Медж. Навіть якби ти була дурепа, то й тоді полонила б його, та й кого завгодно, своїм лицем, вродою, поставою. Хто-хто, а я це знаю. Сам пережив і, хай йому біс, досі ще не виплутався.

Він говорив швидко, нервово й роздратовано і, як завжди — вона не мала сумніву,— щиро. Вона озвалася на його останні слова:

— Ти ще пам'ятаєш Женевське озеро?

— Як не пам'ятати? Я тоді був до одуру щасливий.

Вона хитнула головою, й очі її засвітилися.

— Отож заради того минулого. Прошу тебе, Гранте, згадай... на хвилинку... о, хоч на мить... чим ми були одне для одного... тоді?

— А тепер ти хочеш із цього скористатися,— посміхнувся він і знов узявся за свого пальця. Він витяг скалку, уважно оглянув її, тоді додав:— Ні, дякую. Я не придатний на роль доброго самаритянина.

— Але ти ж проїхав таку тяжку дорогу заради незнайомої людини,— наполягала вона.

Його раптом прорвало:

— Чи не думаєш ти, що я хоч крок ступив би, якби знав, що це коханець моєї дружини?

— Але ж ти вже тут... тепер. А він там такий лежить... То що ти гадаєш робити?

— Нічого. З якої речі? Я йому нічим не зобов'язаний. Він пограбував мене.

Вона хотіла ще щось сказати, але в двері постукали.

— Ідіть геть!— закричав Ліндей.

— Може, вам потрібна допомога...

— Геть звідси! Принесіть лиш відро води! Поставте там за дверима.

— Що ти хочеш?..— почала вона тремтячим голосом.

— Умитись.

Вона відсахнулася, вражена такою жорстокістю, і міцно стисла уста.

— Слухай, Гранте,— сказала вона твердо.— Я розкажу все його братові. Я знаю Стренгів. Якщо ти можеш забути минуле, я теж забуду. Коли ти нічого не зробиш — Гаррі вб'є тебе. Та що там, навіть Том Доу зробить це, якщо я попрошу.

— Погано ж ти мене знаєш, якщо берешся на погрози,— повагом дорікнув він їй, а потім додав, глузливо усміхаючись: — Та й я не розумію, як саме моя смерть допоможе твоєму Рексові Стренгу.

Вона глибоко зітхнула й міцно стулила губи, коли його гострі очі постерегли її тремтіння.

— Це не істерика, Гранте! — в поспіху й тривозі скрикнула вона, цокотячи зубами.— Ти ж ніколи не бачив, щоб у мене бувала істерика. Не знаю, що зі мною, але я візьму себе в руки. Я просто в нестямі — і з гніву на тебе, і зі страху за нього. Я не хочу втратити його. Я люблю його, Гранте. Він мій володар, мій коханий. Я стільки жахливих днів просиділа тут, коло нього. О Гранте, прошу тебе, благаю!

— Просто нерви,— сухо зауважив він.— Припини це. Ти можеш заспокоїтись. Якби ти була чоловіком, я порадив би тобі покурити.

Непевною ходою вона підійшла до стільчика, сіла і почала стежити за Ліндеєм, силкуючись опанувати себе. За абияк зробленою грубкою засюрчав цвіркун. Надворі гризлися дві вівчарки. Груди пораненого помітно підносилися й опадали під хутряними укривалами. Вона побачила, як губи Ліндея склалися в недобру посмішку.

— А дуже ти його любиш? — запитав він.

Груди її бурхливо здіймалися, а в очах засяяла гордість — вона не соромилася своєї жаги. Він кивнув на знак того, що все ясно.

— Не заперечуєш, якщо я в тебе заберу трохи часу? — Він зупинився, ніби міркуючи, з чого почати.— Пригадую, читав я одну казку, чи не Герберта Шоу *. Оце ж я хочу тобі її розповісти. Жила собі жінка, молода й прекрасна. І чоловік — чудовий, закоханий у красу, охочий до мандрів. Був він якоюсь мірою подібний до твого Рекса Стренга, хоч не знаю, наскільки саме. Отже, чоловік цей був художник, з богемної братії, волоцюга. Він цілував її — о, не раз, і не два, й не один тиждень, а потім поїхав собі геть.

Вона любила його так, як ти, здається, любила мене... на Женевському озері. За десять років врода її злиняла від туги. Бачиш, деякі жінки жовкнуть від горя: воно порушує обмін речовин.

Отож трапилось так, що той чоловік осліп, і через десять років його за руку, мов дитину, привели до неї. У нього нічого в житті не лишилося. Він не міг більше малювати. А вона була дуже щаслива й раділа, що він не може бачити її лиця. Я ж тобі казав, що він схилявся перед красою. Тепер, тримаючи її знову в обіймах, він вірив, що вона прекрасна. Пам'ять про її вроду ще не вмерла в ньому. Він без угаву говорив про це і страшенно жалкував, що не може милуватися тією вродою.

Одного разу він розповів їй про п'ять великих картин, які йому хотілося б намалювати. Якби до нього повернувся зір, він намалював би їх і тоді міг би написати «Finis» і заспокоїтись. Ну, а до неї якимсь чином потрапив чудодійний еліксир. Досить змастити ним очі — і зір повністю повернеться до нього.

Ліндей знизав плечима.

— Ти розумієш її боротьбу. Прозрівши, він намалює оті п'ять картин. А її покине. Бо краса — то його релігія. Неймовірно, щоб він витримав її змарніле лице. П'ять днів вона боролася з собою. А тоді змастила йому очі еліксиром.

Ліндей замовк і вп'явся в неї очима: в блискучій їх чорноті раптом спалахнули мстиві вогники.

— Питання ось у чому: чи любиш ти Рекса Стренга аж так дуже?

— А якщо люблю? — запитала вона.

— Справді?

— Так.

— То ти можеш піти на жертву? Можеш від нього відмовитися?

Повільно, через силу вона відповіла:

— Так.

— І підеш зі мною?

— Так.— Цього разу голос її перейшов у шепіт.— Коли він видужає — так.

— Зрозумій: те, що було на Женевському озері, має повторитись. Ти знову станеш моєю дружиною.

Вона згідливо кивнула головою, хоч уся знітилась і поникла.

— Гаразд! — Він хутко встав, підійшов до свого клунка і заходився розсупонювати ремінці.— Мені треба буде допомоги. Гукни сюди його брата. Гукни всіх. Потрібен окріп — якомога більше. Бинти я привіз, але треба глянути, що у вас тут є для перев'язки. Ось що, Доу, розпаліть вогонь і нагрійте чимпобільше води. А ви,— звернувся він до другого чоловіка,— винесіть цього стола надвір під вікно. Мийте його, шкребіть, шпарте окропом. Чистіть, чоловіче, чистіть так, як зроду нічого не чистили. Ви, місіс Стренг, будете мені за помічницю. Простирадл, певне, немає. Нічого, якось обійдемось. Це ви його брат, сер. Я дам йому наркоз, а ви потім будете підтримувати. Тепер слухайте, я розкажу вам, що треба робити. Спершу ви... але стривайте, ви вмієте стежити за пульсом?..

IV

Ліндей славився сміливими і вдалими хірургічними операціями, але за наступні дні й тижні він навіть самого себе перевершив. Ніколи досі не стикався він з таким тяжким випадком — каліцтво й переломи страшенні, та ще й допомога дуже припізнилася. Проте ніколи досі і не оперував він здоровішого людського організму. Хоча він усе одно зазнав би поразки, якби не котяча живучість пораненого і його просто-таки виняткова воля до життя.

Бували дні високої температури й марень; дні, коли серце у Стренга слабло і пульс бився ледве чутно; дні, коли він лежав при пам'яті, із виснаженими й запалими очима, а на обличчі з болю проступав рясний піт. Ліндей був невтомний, нещадно вимогливий, сміливий до зухвальства, і йому щастило — раз по раз ризикуючи, він вигравав. Не задовольняючись тим, щоб тільки повернути Стренгові життя, він поставив собі складне й ризиковане завдання: зробити його знову здоровим та дужим.

— Він залишиться калікою? — питала Медж.

— Він не просто зможе ходити й говорити, не просто буде жалюгідною подобою давнішого Стренга,— відповідав їй Ліндей.— Ні, він бігатиме й стрибатиме, перепливатиме пороги, їздитиме верхи на ведмедях, боротиметься з пантерами — одне слово, робитиме всі свої дурощі. І попереджую тебе: він, як і раніше, чаруватиме жінок. Приємно це тобі буде? Ти задоволена? Не забувай: ти з ним не будеш.

— Роби далі, що треба,— ледве чутно відказувала вона на ці слова.— Верни йому здоров'я. Зроби його таким, як він був.

Не раз, як тільки дозволяв стан здоров'я Стренга, Ліндей усипляв його і робив неймовірні операції — різав, зшивав, з'єднував докупи частини понівеченого тіла. Згодом виявилася обмеженість рухів лівої руки: Стренг міг підняти її лише на певну висоту й не далі. Ліндей заходився шукати причину. І знайшов — це від скорочених, перекручених і порваних зв'язок. І знову він різав та розправляв, витягав та розплутував. Єдине, що рятувало Стренга,— це величезна живучість і здоровий від природи організм.

— Ви вб'єте його,— нарікав Стренгів брат.— Дайте йому спокій. Ради бога, дайте йому спокій. Краще живий каліка, аніж цілий труп.

Ліндей скипів од гніву:

— Забирайтесь геть! Геть з хатини, доки не зрозумієте, що я повертаю його до життя! Їй-бо, чоловіче, вам би краще підтримати мене, аніж оце так. Ваш брат усе ще на волосинці від смерті. Розумієте? Навіть сумнів може його згубити. Тепер забирайтеся звідси, повернетесь спокійний та бадьорий і будете, всупереч усьому, переконаний, що він стане знов такий, як був перед тим, коли ви з ним надумалися дурня клеїти. Забирайтеся звідси, кажу вам.

Брат, погрозливо стиснувши кулаки, подивився на Медж, ніби питаючи поради.

— Іди, будь ласка, іди,— попросила вона.— Це правда. Я знаю: він має рацію.

Іншим разом, коли стан Рексів неначе покращав, Гаррі сказав:

— Док, ви чародій! А я досі навіть не спитав, як вас звати.

— Яке ваше в чорта діло? Не заважайте. Забирайтеся собі!

Покалічена правиця раптом перестала гоїтися, знову відкрилася страшна рана.

— Некроз,— сказав Ліндей.

— Це вже кінець,— простогнав брат.

— Цитьте! — гримнув Ліндей.— Ідіть геть! Заберіть з собою Доу. І Біла теж. Роздобудьте кролів... живих, здорових. Спіймайте пастками. Всюди понаставте пасток.

— Скільки? — спитав брат.

— Сорок... чотири тисячі... сорок тисяч... Скільки зможете. А ви, місіс Стренг, будете мені допомагати. Я хочу покопирсатися в цій руці, з'ясувати, що там таке. Ідіть, хлопці, ідіть по кролів.

І він покопирсався — швидкими й точними рухами вискріб напівзмертвілу кістку, визначивши, наскільки вона згнила.

— Цього ніколи не сталося б,— пояснив він Медж,— якби в нього було менше інших травм, що забирають усі його життєві сили. Навіть його живучості не вистачає, щоб з усім упоратися. Я бачив, до чого йшлося, але мусив чекати й покластися на щастя. Цей шматок кістки доведеться вирізати. Він міг би й так обійтися, але кроляча кістка зробить йому руку такою, якою вона була.

Із сотень принесених кролів він вибирав, відкидав, знову вибирав і перевіряв, поки не знайшов те, що треба. Використавши рештки хлороформу, він зробив пересадку — прищепив живу кістку кроля до живої кістки людини, щоб вони, нерозривно сполучені й непорушні, у спільному фізіологічному процесі цілком відновили руку.

І протягом усього цього трудного часу, особливо коли Стренгові кращало, Ліндей та Медж подеколи перекидалися словом-другим. Лікар не лагіднішав, ані вона не обурювалась.

— Хоч воно й морока,— казав він їй,— але закон це закон: тобі доведеться взяти з ним розлучення, щоб ми могли знов одружитись. Що ти на це скажеш? Поїдемо на Женевське озеро?

— Як хочеш,— відповідала вона.

А іншим разом він казав:

— Якого дідька ти в ньому знайшла? Знаю, у нього були гроші. Але й ми з тобою жили, здається, не без вигод. Моя практика давала тоді пересічно сорок тисяч на рік — я перевіряв опісля по книгах. Ти не могла собі дозволити хіба що палаців та парових яхт.

— Оце ж воно й причина,— відповіла вона.— Може, ти надто захоплювався своєю практикою і забував про мене.

— Гм,— кепкував він,— а може, твій Рекс теж надто захоплювався пантерами й короткими патичками?

Він безперестанку домагався від неї пояснення, чим саме Стренг, як він казав, «засліпив» її.

— Цього не пояснити,— щоразу відказувала Медж.

А то нарешті гостро виповіла:

— Ніхто не може пояснити кохання, і я — найменше за всіх. Я лише знаю: кохання, божественне й нездоланне, воно існує, ото й усе. Колись у форті Ванкувері якийсь магнат з Компанії Гудзонової затоки дорікав місцевому англіканському священикові. Той у листах додому, в Англію, скаржився, що службовці Компанії, починаючи з головного управителя, накладають з індіянками. «Чому ви не вказали на пом'якшувальні обставини?» — спитав магнат. Священик відповів: «Хвіст у корови росте донизу. Я не пробую пояснювати, чому це так. Я просто констатую факт».

— З біса ж ти розумна! — вигукнув Ліндей, і очі його роздратовано спалахнули.

— А що привело тебе аж сюди, на Клондайк? — запитала вона якось.

— Забагато грошей. І не було жінки, щоб їх тринькати. Та й схотілося відпочити. Певне, перевтомився. Я спершу майнув у Колорадо, але ж вони переслідували мене телеграмами, а дехто навіть сам приїхав. Подався до Сієтла — те саме. Ренсом прислав свою дружину до мене спеціальним поїздом. Куди мені було подітися? Операція вдалася. Місцеві газети пронюхали про це, а решту можеш уявити. Треба було десь сховатися — тож я й поїхав на Клондайк. Ну, а Том Доу знайшов мене саме тоді, як ми грали у віст у юконській хатині.

Настав день, коли Стренга з постіллю винесли надвір і поклали на осонні.

— Дозволь тепер сказати йому,— звернулася Медж до Ліндея.

— Ні, почекай ще,— відповів він.

Невдовзі Стренг уже міг сидіти, звісивши ноги з лежанки, а ще трохи згодом, підтримуваний з обох боків, похитуючись, ступив перші кроки.

— Дозволь тепер уже сказати,— попросила Медж.

— Ні, я хочу довести роботу до кінця. Щоб не було ніякого рецидиву. З лівою рукою ще якась перечепа. Це дрібниця, але я хочу зробити його таким, яким зробив його бог. Завтра я розітну руку й ліквідую цю ваду. Отож днів зо два йому треба буде полежати горілиць. Шкода, що немає більше хлороформу. Ну що ж, доведеться йому

зціпити зуби й потерпіти. Він це зможе. Витримки у нього на десятьох вистачить.

Надійшло літо. Сніг розтанув, зостався лиш на далеких шпилях Скелястих гір на сході. Дні все довшали, доки й зовсім не зник присмерк, і сонце опівночі лише на кілька хвилин ховалося за обрій. Ліндей досі ще не дав спокою Стренгові. Він вивчав його ходу й рухи тіла, знов і знов роздягав його і втисячне примушував напружувати всі м'язи. Масажували його без кінця, поки Ліндей не заявив, що Том Доу, Біл і Гаррі зробились такими масажистами, хоч би й зараз працювати в турецькій лазні чи в клініці кісткових хвороб. Проте Ліндей був ще незадоволений. Він примусив Стренга проробити цілий комплекс фізичних вправ, стежачи тим часом, чи нема де прихованої вади. Він знов уклав його на тиждень у постіль, розтяв йому ногу, майстерно зробив одну-дві операції на малих венах і вишкріб шматочок кістки завбільшки з кавове зернятко, доки не лишилася здорова рожева поверхня, яку він зашив, прикривши м'язами.

— Дозволь уже йому сказати,— благала Медж.

— Ще не час,— була відповідь.— Скажеш тоді, коли я все закінчу.

Минув липень, і наближався кінець серпня, коли він звелів Стренгові вполювати лося. Ліндей ішов слідом за ним, придивляючись до кожного його кроку. Стренг був стрункий і по-котячому гнучкий. Ліндей ні в кого не бачив такої ходи: Стренг ступав без найменшого зусилля, всім тілом — здавалося, гнучкі м'язи піднімають його ноги мало не до самих плечей. І так легко це робилося, з якоюсь такою особливою грацією, що й не помітиш на око, чи швидко він іде Це був той убивчий темп, на який нарікав Том Доу. Ліндей захекувався й обливався потом, поспішаючи ззаду; де-не-де, як дозволяла дорога, він навіть підбігав, щоб не відстати. Подолавши отак миль з десять, Ліндей скомандував зупинитись і кинувся на мох.

— Досить! — закричав він.— Несила за вами угнатися.

Він витер розпашіле лице, а Стренг тим часом сів на ялинового пенька, посміхаючись лікареві й усьому світові, мов пантеїст, зворушений зустріччю з природою.

— Може, де коле, чи ріже, чи болить? Хоч трошечки болить?— допитувався Ліндей.

Стренг похитав кучерявою головою і потягся всім своїм гнучким тілом, що аж бриніло радістю.

— Тоді все гаразд, Стренгу. Зиму, а то й дві від холоду й вогкості вам ще нитимуть давні рани. Але це минеться. А може, цього й зовсім не буде.

— Боже мій, лікарю, ви зробили зі мною чудо! Не знаю, як вам і дякувати. Я ж навіть вашого прізвища не знаю.

— Це пусте. Я витяг-таки вас — ось що головне.

— Ваше прізвище, певне, знають у всьому світі,— наполягав Стренг.— Закладаюся, що я впізнав би його, почувши.

— Либонь, що так,— відповів Ліндей.— Але це ні до чого. Ще одне випробування — і я дам вам спокій. За вододілом, у верхів'ї цієї річки, є притока Вітровійна. Доу розповідав мені, що торік ви за три дні дійшли до середньої розтоки й повернулися назад. Він казав, що ви мало не загнали його тоді. Так ось, улаштовуйтеся тут на ніч і чекайте. Я пришлю сюди Доу з усім табірним причандаллям. Ви маєте дійти до середньої розтоки й повернутися назад за такий самий час, як і торік.

V

— А тепер,— звернувся Ліндей до Медж,— даю тобі годину, щоб спакуватися. Я піду наладнаю човен. Біл полює на лося і до смерку не вернеться. Ми ще сьогодні будемо в моїй хатині, а за тиждень і в Доусоні.

— Я сподівалася...— Гордощі не дали Медж договорити.

— Що я відмовлюся від винагороди?

— О, умова умовою, але не треба бути аж таким жорстоким. Ти повівся не зовсім чесно. Відіслав його на три дні й не дав мені змоги сказати йому останнє слово.

— Залиш йому листа.

— Я розповім йому все.

— Приховувати щось було б нечесно щодо всіх нас трьох,— погодився Ліндей.

Коли він повернувся з берега, її речі було спаковано, а листа написано.

— Дай мені прочитати, якщо не заперечуєш.

Якусь мить вона вагалася, але потім простягла йому листа.

— Досить щиро,— сказав він, прочитавши листа.— Ну, ти готова?

Він відніс її речі на берег і, ставши навколішки, однією рукою затримав човна, а другу простяг, щоб допомогти їй сісти. Він пильно стежив за Медж, але вона, не здригнувшись, подала йому руку, готуючись переступити через борт.

— Стривай! — сказав він.— Одну хвилину! Пригадуєш ту казку про еліксир, що я тобі розповідав? Я тоді не доказав її. Отож коли жінка змастила йому очі і вже хотіла назавжди піти від нього, випадково вона глянула у дзеркало й побачила, що врода повернулася до неї. А він, розплющивши очі, скрикнув з радощів, побачивши її вроду, і обняв її.

Тамуючи хвилювання, Медж чекала, що ж буде далі; на обличчі і в очах у неї проступав ледь помітний подив.

— Ти дуже гарна, Медж.— Він зупинився, потім додав сухо: — Решта і так ясно. Гадаю, що Рексові обійми недовго будуть порожні. Прощавай.

— Гранте! — майже прошепотіла вона, і в голосі її було стільки сказано, що й без слів він усе зрозумів.

Він засміявся, коротко й прикро.

— Я тільки хотів довести тобі, що не такий я вже й поганий. Як бачиш, віддаю добром за зло.

— Гранте...

— Прощавай.

Він ступив у човен і простяг їй тонку, нервову руку. Медж стиснула її в своїх долонях.

— Дужа, люба рука,— прошепотіла вона і, нахилившись, поцілувала її.

Він рвучко висмикнув руку, відштовхнувся від берега, опустив весло в прудку течію і спрямував човна туди, де дзеркальна водяна поверхня вирувала на порогах білим шалом шумовиння.

СЛОВНИЧОК МОРСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Барк — невеликий вітрильник, на якому задня щогла має тільки косі вітрила.

Бити склянки — позначати час ударами в судновий дзвін. Один удар — півгодини, два — година і т. д. аж до восьми склянок, а далі спочатку. Відлік ведеться від опівночі, 4, 8, 12, 16 і 20 години.

Бізань-щогла — задня щогла.

Бухта (линви) — змотана в кільця линва.

Ванти — канати, що підтримують з усіх боків щоглу. Мають мотузяні щаблі — вибленки.

Ватерлінія — горизонтальна лінія на стінці судна, що позначає рівень, до якого звичайно занурюється нижня частина судна у воду (коли море спокійне).

Вельбот — легка веслова шлюпка видовженої форми.

Вузол — одиниця міри ходу суден, до дорівнює морській милі (1852—1854 метри) на годину.

Галс — курс судна відносно вітру. Йти правим (лівим) галсом — йти при вітрі, що дме з правого (лівого) боку.

Грот — нижнє вітрило на другій спереду щоглі (грот-щогла).

Грот-ванти — ванти на грот-щоглі.

Йол — невеликий двощогловий вітрильник.

Кают-компанія — спільне приміщення на судні для столування, відпочинку тощо.

Кубрик — житлове приміщення для суднової команди.

Ліхтер — вантажне, здебільшого несамохідне, судно для місцевих перевезень.

Нагель — металевий або дерев'яний стояк, на який намотують снасті.

Оверштаг — поворот судна проти лінії вітру з одного галсу на інший.

Прóва — передня частина судна.

Румб — одна 32-а частина околу видимого обрію, що дорівнює 11 градусам з чвертю.

Снасть — линви й кодоли для керування вітрилами, оснащення щогл тощо.

Спінакер-гік — горизонтальний брус, що впирається одним кінцем у щоглу внизу; до нього прив'язують *спінакер*, трикутне вітрило, що ставиться при попутному вітрі.

Фал — снасть, з допомогою якої піднімають вітрила або прапор на судні.

Фок — нижнє вітрило на передній щоглі (фок-щогла).

Шкіпер — капітан комерційного судна.

Шлюпбалки (шлюпкові трями) — вигнуті залізні балки, з допомогою яких опускають на воду і піднімають шлюпки.

Штурвал — колесо з держаками, що ним через відповідний привід повертають судно.

Юферс — круглий дерев'яний блок для обтягування спастей.

ПРИМІТКИ

До восьмого тому ввійшли оповідання із збірок: «Храм гордощів» (Нью-Йорк, 1912, друкується повністю), «Народжена серед ночі» (Нью-Йорк, 1913), «Сила дужого» (Нью-Йорк, 1914) та «Тезменові черепахи» (Нью-Йорк, 1916).

(Стор. 9) *Новоанглійська практичність.*— Нова Англія — північно-східна частина США (штати Масачусетс, Конектікат, Мейн, Нью-Гемпшір, Вермонт і Род-Айленд), один з районів найдавнішої англійської колонізації в Америці. Селилися тут переважно пуритани.

За монархії.— Один з тубільних вождів на Гавайських островах, Камегамега (1737?—1819), на початку XIX ст. об'єднав усі Гаваї в подобу королівства. Династія Камегамеги протривала до 1872 року. У 1893 р. на Гаваях сталася так звана «революція» (насправді підготовлена й проведена агентами США), наслідком якої монархію скасовано. 1897 р. республіка Гаваї «приєдналася» до США на права *Території*. З 1958 р. Гаваї — штат США.

(10) *«Алога»* — по-гавайському означає «любов»; вживається також як вітання при зустрічі.

(11) *Гула* — гавайський жіночий танець, деколи еротичного характеру.

(22) *Молокаї* — один з Гавайських островів, на якому була колонія прокажених.

(25) *Калабаші* — посудини з видовбаної гарбузини або із шкаралупи кокосового горіха.

(38) *Стодард,* Чарлз Уорен (1843—1909) — американський поет і прозаїк, автор кількох книжок про Гаваї і Таїті.

(40) *Четверте липня* — американське національне свято, день незалежності.

(43) *Генлі,* Вільям Ернест (1849—1903) — англійський поет, критик і видавець.

(45) *Ольга Нетерсоль* (1870—1951) — англійська співачка.

(58) *Васар* (штат Мічіган), *Велслі* (штат Масачусетс), *Брін Мор* (штат Пенсільванія) — міста у США, відомі своїми жіночими коледжами.

(64) *Макао* (Аоминь) — португальська колонія в Китаї (на узбережжі Південно-Китайського моря).

Інститут Кілі.— Леслі Кілі (1842—1900) — американський лікар, засновник особливого методу лікування алкоголіків та наркоманів.

(68) *Гаваї* — найбільший острів з Гавайського архіпелагу.

(78) *Отець Дамієн* (1840—1889) —бельгійський католицький священик, що в 1873 році поселився у колонії прокажених на Молокаях: помер, заразившись проказою.

(81) *Торо,* Генрі (1817—1862) — американський письменник.

(101) *Стівенсонів доктор Джекіл і містер Гайд.*— Мається на увазі роман англійського письменника Р. Стівенсона «Дивна історія доктора Джекіла і містера Гайда» (1886), герой якого, доброчинний доктор Джекіл, час від часу перетворювався на містера Гайда, втілення всілякого зла. *Кіплінгова «Найцікавіша повість у світі»* — оповідання про людину, що зберігала в собі пам'ять кількох представників давніх поколінь.

(130) *Тіберон* — острів у Каліфорнійській затоці.

(138) *Чімборасо* — згаслий вулкан в Андах (Еквадор).

(178) *Хунта* — назва різного роду суспільних організацій та спілок у іспанськомовних країнах.

Діасова таємна поліція.— Діас, Порфіріо (1830—1915) — мексіканський диктатор, якого скинуто впаслідок революції 1911 року.

(181) *Зв'язок між Лос-Анджелесом і Нижньою Каліфорнією.*— В американському місті Лос-Анджелесі (неподалік від кордону мексіканського штату Нижня Каліфорнія) був один із центрів революційних мексіканських організацій на еміграції.

(183) *Пеони* — сільськогосподарські робітники в Мексиці, здебільшого індіяни.

«Індустріальні робітники світу» (IPC) — одна з найбойовитіших у свій час організацій американського робітництва (виникла 1905 р.).

(188) *Грінго* — у більшості країн Латинської Америки зневажливе назвисько північноамериканців.

(193) *Вера-Крус.*— У військовій тюрмі цього портового міста Мексіки страчувано борців проти диктатури Діаса.

(217) *До землетрусу.*— Тобто до землетрусу 1906 р., що майже знищив Сан-Франціско.

(222) *«Скеб»* — тобто страйколом, штрейкбрехер.

(242) *Сутичка... між російським флотом та англійськими рибальськими човнами.*— 1905 р. російська ескадра адмірала Рождественського, проходячи з Балтики до Тихого океану (в район російсько-японських військових дій), поблизу англійського порту Гулль обстріляла певідомі судна, як вважалося — японські есмінці. Англійський уряд наполягав, що то були рибальські судна.

(243) *Американський лінкор «Мен» підірвано в Гаванській бухті.*— Це сталося 15 лютого 1898 року, причини вибуху лишилися певідомі. Уряд США використав цю подію для оголошення війни Іспанії, внаслідок якої Іспанія втратила Кубу, Пуерто-Ріко та ряд інших своїх колоній.

(248) *Дебс,* Юджін (1855—1926) — діяч робітничого руху в США, один з організаторів «Індустріальних робітників світу» (IPC).

Гомперс, Семюел (1850—1924) — один з організаторів і керівників Американської федерації праці (АФП).

(253) *Принцип закритих цехів* — згідно з яким підприємець зобов'язується приймати на роботу лише членів профспілок.

(267) *Оранжисти* — учасники проанглійського протестантського руху в Ірландії.

(286) *Зелена барва* — традиційний національний колір Ірландії, тут — символ ірландського національно-визвольного руху. *Фенїянські змови.*— Фенії — підпільна ірландська організація, що ви-

никла в середині XIX ст. і ставила собі за мету шляхом збройної боротьби здобути незалежність Ірландії.

(291) *Компанія Ллойд* — англійська страхувальна і судноплавна компанія, заснована у XVIII ст.

(304) *Кламати* — одне з індіянських племен на західному узбережжі США.

(307) *Ріп Ван Вінкль* — герой однойменного оповідання американського письменника В. Ірвінга (1783—1859). Ріп Ван Вінкль проспав двадцять років, а світ тим часом невпізнанно змінився.

Алаянс — місто в штаті Орегон, США.

(311) *Помаре* — ім'я кількох королів та однієї королеви на Таїті. Останній з них, п'ятий за чергою, 1880 року під тиском Франції зрікся влади.

(316) *Імператор Максиміліан* (1832—1867) — правив Мексікою у рр. 1864—1867.

(333) *Гоббс,* Томас (1588—1679) і *Бекон,* Френсіс (1561—1626) — англійські матеріалістичні філософи. *Локк,* Джон (1632—1704) — англійський філософ-сенсуаліст. *Кант,* Іммануїл (1724—1804) — німецький філософ-ідеаліст. *Лаплас,* П'єр Сімон (1749—1827) — французький астроном.

Палі, Вільям (1743—1805) — англійський філософ-ідеаліст.

(345) *Добрий самаритянин* — герой однієї з біблійних легенд, доброчинний городянин Самарії (місто в давній Палестині).

Даго — у США зневажливе назвисько італійців, португальців та латиноамериканців.

(364) *Інок Арден* — герой однойменної поеми (1864) англійського поета А. Теннісона. Після багатьох років перебування на безлюдному острові Інок Арден повернувся додому. Його жінка тим часом вийшла заміж удруге, і він решту віку прожив неподалік від неї, так і не розкривши свого імені.

(396) *Ван-Дейк,* Антоніс (1599—1685) — фламандський живописець.

(407) *Герберт Шоу.*— Очевидно, помилково замість Генрі Вілера Шоу (1818—1885), американського гумориста, що писав переважно під псевдонімом Джош Білінгс.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

Стор.

1. Джек Лондон з дружиною в Гонолулу (1907 р.). *Фото.* 64— 65
2. «Вовчий Дім» після пожежі (серпень 1913 р.). *Фото.* 64— 65
3. Джек Лондон. *Фото.* 224—225
4. Палітурка українського видання збірки «Сила дужого» (К., 1957) 224—225

ЗМІСТ

		Переклали:	
ХРАМ ГОРДОЩІВ	THE HOUSE OF PRIDE		
Храм гордощів	The House of Pride	*Іван Рильський та Мері Грей**	7
Кулау-прокажений	Koolau the Leper		22
Прощай, Джеку!	Good-by, Jack		37
«Алога Ое»	«Aloha Oe»		47
Чун А-Чун	Chun Ah Chun		54
Шериф Коли	The Sheriff of Kona		67
НАРОДЖЕНА СЕРЕД НОЧІ	THE NIGHT BORN		
Народжена серед ночі	The Night Born	*Наталя Лень*	81
Коли світ був молодий	When the World was Young	*Юрій Лісняк*	94
Сумнів іде на користь	The Benefit of the Doubt	*Наталка Бойко*	111
Повітряний шантаж	Winged Blackmail	*Іван Лещенко*	128
Голі кулаки	Bunches of Knuckles	*Юрій Лісняк*	136
Війна	War		151
Під палубним тентом	Under the Deck Awnings	*Людмила Гончар*	157
Убити людину	To Kill a Man	*Юрій Лісняк*	165
Мексіканець	The Mexican	*Еміль Хоменко*	178
СИЛА ДУЖОГО	THE STRENGTH OF THE STRONG		
Сила дужого	The Strength of the Strong	*Ганна Касяненко*	203
На південь від Вийми	South of the Slot		217

* Зредагував *Петро Соколовський.*

Ворог усього світу	The Enemy of all the World	*Ганна Касяненко*	233
Дебсова мрія	The Dream of Debs		247
Морський фермер	The Sea Farmer		265
Семюел	Samuel		282
ТЕЗМЕНОВІ ЧЕРЕПАХИ	THE TURTLES OF TASMAN		
Тезменові черепахи	The Turtles of Tasman	*Надія Боровик*	301
Вічність форм	The Eternity of Forms	*Еміль Хоменко*	329
Волоцюга і фея	The Hobo and the Fairy	*Ірина Стешенко*	340
Блудний батько	The Prodigal Father	*Юрій Лісняк*	354
Перший поет	The First Poet	*Надія Боровик*	368
Finis	Finis		378
Кінець казки	The End of the Story		394
Словничок морських термінів			416
Примітки			418
Перелік ілюстрацій			421

ДЖЕК ЛОНДОН

Сочинения. т. 8

(На украинском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Р. І. Доценко*
Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор
В.В Машков
Технічний редактор
Ю. З. Тронік
Коректори *О. З. Кагарлицька.*
Л М Кирилець

Виготовлено на Харківській книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР. Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 11/V 1970 р. Підписано до друку 29/VI 1971 р. Папір № 1. Формат 84×108 1/32. Фізичн. друк. арк. 13,25. Умовн. друк арк. 22,26 + +2 вкл. Обліково-видавн арк. 23,15. Ціна 97 коп. Замовл. 403. Тираж 35 000.